EDUCATION INSPIRES PROGRESS

KNOWLEDGE CONNECTS PEOPLE

2026 / No. 1(1)

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

Contemporary Pedagogical and Philological Research

INTERNATIONAL SCIENTIFIC, APPLIED AND THEORETICAL JOURNAL

TRADITION
KNOWLEDGE
LANGUAGE
EDUCATION
CULTURE
FOR A BRIGHTER
TOMORROW

- Pedagogy
- Linguistics
- Literature
- Educational Psychology
- Methodology and Didactics
- Comparative Education
- Translation Studies
- Philology
- Modern Educational Technologies

Languages Educate Minds. Research Builds Futures.

PEOPLE
IDEAS
EDUCATION
FOR A BRIGHTER
TOMORROW

www.sciencehubreview.uz | sciencehubreview@gmail.com

O‘ZBEKCHA

“Contemporary Pedagogical and Philological Research” ilmiy-elektron jurnali

“Contemporary Pedagogical and Philological Research” ilmiy-elektron jurnali “Science Hub Review” MChJning davriy nashri bo‘lib, ilm-fan, texnologiya va innovatsiyalar sohalarida yangiliklarni yoritadi. Jurnal barcha ilmiy yo‘nalishlarda maqolalar qabul qiladi, shu jumladan: iqtisodiyot, axborot texnologiyalari, sun’iy intellekt, raqamli texnologiyalar, tabiiy fanlar, muhandislik, ijtimoiy fanlar va boshqalar.

Jurnal har oyda bir marta elektron shaklda nashr qilinadi va **http://sciencehubreview.uz** saytiga yuklanadi.

ENGLISH

“Contemporary Pedagogical and Philological Research” scientific-electronic journal

“Contemporary Pedagogical and Philological Research” is an electronic scientific journal published by “Science Hub Review” LLC. It covers news and developments in the fields of science, technology, and innovation. The journal accepts articles in all scientific disciplines, including economics, information technology, artificial intelligence, digital technologies, natural sciences, engineering, social sciences, and more.

The journal is published electronically once a month and is available on the website: **http://sciencehubreview.uz**

CONTEMPORARY PEDAGOGICAL AND PHILOLOGICAL RESEARCH

MUASSIS
“Science Hub Review” MChJ

TAHRIR KENGASHI RAISI
Maxmudov Saidjamol Kadirjanovich

BOSH MUHARRIR
Ergashev Ilhomjon Ikromovich

MAS’UL KOTIB
Sharobiddinov Ahrorbek Qosimjon o‘g‘li

KOMPUTER OPERATORI VA DIZAYNER
Orazimbetov Akbarali

TAHRIRIYAT A’ZOLARI

- **Rejapov X.X.** - i.f.d., professor
- **A.A. Abidov** - i.f.d., professor
- **Vafoyev B.R.** - i.f.n., professor
- **Ermatov A.A.** - i.f.n., dotsent
- **Boltayev N.Sh.** - i.f.f.d., dotsent
- **Mo‘ydinov X.A.** - i.f.f.d., dotsent
- **Mallabooyev A.S.** - i.f.f.d., dotsent
- **Eshonov M.H.** - i.f.f.d., dotsent
- **Kusharov Z.K.** - i.f.n., dotsent
- **Mitillayev I.T.** - i.f.f.d., dotsent
- **Matchonov O.Q.** - t.f.f.d., dotsent
- **Otakuziyeva V.U.** - t.f.f.d., dotsent
- **Turdibayev A.A.** - t.f.f.d., dotsent
- **Yunusov R.F.** - t.f.f.d., dotsent
- **Nuraliyeva N.A.** - t.f.f.d., dotsent
- **Idrisov X.A.** - q-x.f.f.d., dotsent
- **Khakimov A.A.** - t.f.f.d., dotsent
- **Muydinjonov D.R.** - p.f.f.d.
- **Mirzayeva N.S.** - f.f.f.d.
- **Maxsutaliyev A.X.** - i.f.n.
- **Khujaniyozov J.B.** - f-m.f.f.d.
- **Muydinjonov Z.R.** - p.f.f.d.
- **Qodirov B.T.** - i.f.f.d.
- **Umarjonov S.S.** - f.f.f.d.
- **Eghbalmehran A.G.** - PhD
- **Sándor Semperger** - PhD, associate professor

CONTEMPORARY PEDAGOGICAL AND PHILOLOGICAL RESEARCH

FOUNDER
“Science Hub Review” LLC

CHAIRMAN OF THE EDITORIAL BOARD
Makhmudov Saidjamol Kadirjanovich

EDITOR-IN-CHIEF
Ergashev Ilkhomjon Ikromovich

EXECUTIVE SECRETARY
Sharobiddinov Akhrorbek Qosimjon ugli

COMPUTER OPERATOR AND DESIGNER
Orazimbetov Akbarali

EDITORIAL BOARD

- **Rejapov X.X.** - DSc, Professor
- **A.A. Abidov** - DSc, Professor
- **Vafoyev B.R.** - PhD, Professor
- **Ermatov A.A.** - PhD, Associate Professor
- **Boltayev N.Sh.** - PhD, Associate Professor
- **Mo‘ydinov X.A.** - PhD, Associate Professor
- **Mallabooyev A.S.** - PhD, Associate Professor
- **Eshonov M.H.** - PhD, Associate Professor
- **Kusharov Z.K.** - PhD, Associate Professor
- **Mitillayev I.T.** - PhD, Associate Professor
- **Matchonov O.Q.** - PhD, Associate Professor
- **Otakuziyeva V.U.** - PhD, Associate Professor
- **Turdibayev A.A.** - PhD, Associate Professor
- **Yunusov R.F.** - PhD, Associate Professor
- **Nuraliyeva N.A.** - PhD, Associate Professor
- **Idrisov X.A.** - PhD, Associate Professor
- **Khakimov A.A.** - PhD, Associate Professor
- **Muydinjonov D.R.** - PhD
- **Mirzayeva N.S.** - PhD
- **Maxsutaliyev A.X.** - PhD
- **Khujaniyozov J.B.** - PhD
- **Muydinjonov Z.R.** - PhD
- **Qodirov B.T.** - PhD
- **Umarjonov S.S.** - PhD
- **Eghbalmehran A.G.** - PhD
- **Sándor Semperger** - PhD, Associate Professor

SCIENTIFIC ELECTRONIC JOURNAL

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTI TARBIYACHI-PEDAGOGLARINING KASBIY-METODIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING DALILLARGA ASOSLANGAN INDIVIDUAL MODELI

Solijonova Madinabonu Akramjon qizi

Osiyo texnologiyalari universiteti magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachi-pedagoglarining kasbiy-metodik kompetentligini rivojlantirish masalasi tahlil qilinadi. Kasbiy-metodik kompetentlikning tarkibiy qismlari, uni aniqlash mezonlari hamda individual rivojlanish ehtiyojlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lash mexanizmi yoritiladi. Muallif tomonidan diagnostika, individual rejalashtirish, innovatsion-amaliy faoliyat, refleksiya va siklli qayta baholash bosqichlarini birlashtiruvchi DAIRS konseptual modeli taklif etiladi. Modelning samaradorligi hozircha nazariy jihatdan asoslangan bo‘lib, uni amaliyotda tekshirish uchun tajriba-sinov dasturi va baholash ko‘rsatkichlari tavsiya qilinadi.

Kalit so‘zlar: maktabgacha ta’lim, tarbiyachi-pedagog, kasbiy kompetentlik, metodik kompetentlik, individual rivojlanish, pedagogik refleksiya, DAIRS modeli.

Abstract. This article examines the development of professional and methodological competence among preschool teachers. It discusses the main components and assessment criteria of such competence and proposes the DAIRS conceptual model, which links diagnosis, an individualized development plan, innovative practice, reflection, and cyclical reassessment. The model is presented as a theoretically grounded framework; an empirical validation plan and relevant indicators are suggested for its future evaluation.

Keywords: preschool education, preschool teacher, professional competence, methodological competence, individual development, pedagogical reflection, DAIRS model.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

1. Kirish

Maktabgacha ta’lim sifati, avvalo, ta’lim-tarbiya jarayonini bevosita tashkil etuvchi pedagogning kasbiy tayyorgarligi va metodik mahoratiga bog‘liq. Zamonaviy maktabgacha ta’lim tarbiyachidan bolalarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish, rivojlantiruvchi muhit yaratish, o‘yin va faoliyatga asoslangan metodlardan foydalanish, ota-onalar bilan hamkorlik qilish hamda o‘z faoliyatini muntazam tahlil etishni talab qiladi. Shu sababli pedagogning kasbiy-metodik kompetentligini bir martalik malaka oshirish natijasi sifatida emas, balki uzluksiz rivojlanadigan tizim sifatida ko‘rish muhimdir.

Amaliyotda malaka oshirish tadbirlari ko‘pincha umumiy mazmunda tashkil etiladi. Biroq tarbiyachilarning tajribasi, bilim darajasi, metodik ehtiyoji va kasbiy qiyinchiliklari turlicha. Demak, rivojlantirish jarayoni diagnostika natijalariga tayangan holda individuallashtirilishi lozim.

2. Tadqiqot maqsadi va vazifalari

Tadqiqotning maqsadi — maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachi-pedagoglarining kasbiy-metodik kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiluvchi dalillarga asoslangan individual modelni nazariy jihatdan ishlab chiqish.

Maqsadga muvofiq quyidagi vazifalar belgilandi: kasbiy-metodik kompetentlik mazmunini aniqlashtirish; uning tarkibiy qismlari va baholash mezonlarini tizimlashtirish; mavjud yondashuvlarning imkoniyatlari va cheklovlarini qiyosiy tahlil qilish; diagnostika natijalarini individual rivojlanish rejasi bilan bog‘lovchi DAIRS modelini taklif etish; modelni kelgusida tajriba-sinovdan o‘tkazish ko‘rsatkichlarini belgilash.

Tadqiqot obyekti — maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tarbiyachi-pedagoglarning kasbiy rivojlanish jarayoni. Tadqiqot predmeti — kasbiy-metodik kompetentlikni individuallashtirilgan va refleksiv yondashuv asosida rivojlantirish mazmuni, shakllari hamda mexanizmlari.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

3. Tadqiqot metodlari

Maqolani tayyorlashda ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish, tizimlashtirish, konseptual modellashtirish va nazariy loyihalash metodlaridan foydalanildi. Taklif etilayotgan modelning samaradorligi bo‘yicha empirik natijalar mavjud deb da’vo qilinmaydi; uning amaliy natijadorligi kelgusidagi tajriba-sinov ishlari orqali aniqlanishi zarur.

4. Kasbiy-metodik kompetentlikning mazmuni

Kasbiy-metodik kompetentlik — pedagogning maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash, ta’lim-tarbiya jarayonini maqsadli rejalashtirish, mos metod va vositalarni tanlash, pedagogik vaziyatlarga asosli yechim topish hamda o‘z faoliyatini tahlil qilib takomillashtirishga tayyorligi va qobiliyatidir. U faqat nazariy bilimlar yig‘indisi emas, balki bilim, qadriyat, amaliy mahorat va refleksiyaning o‘zaro birligida namoyon bo‘ladi.

Maqolada kompetentlik to‘rtta tarkibiy qism orqali izohlanadi: motivatsion-qadriyatli komponent — kasbiy o‘sishga intilish, bolaga hurmat va pedagogik mas’uliyat; kognitiv komponent — maktabgacha pedagogika, bola rivojlanishi va metodikalar haqidagi bilimlar; faoliyat-metodik komponent — mashg‘ulot va o‘yinlarni loyihalash, differensial yondashuv hamda innovatsion usullardan foydalanish; refleksiv-baholovchi komponent — o‘z faoliyatini tahlil qilish, natijalarni baholash va keyingi rivojlanish vazifalarini belgilash.

5. Mavjud tadqiqotlar tahlili va yondashuvlarning farqli jihatlari

So‘nggi yillardagi tadqiqotlarda maktabgacha ta’lim pedagoglarini individual ta’lim muhiti, akmeologik yondashuv, mentorlik, hamkasblararo coaching va refleksiya asosida rivojlantirish masalalariga e’tibor kuchaygan. D. Azamatova (2026) bo‘lajak maktabgacha ta’lim tarbiyachilarini individual ta’lim muhiti asosida kasbiy-metodik tayyorlashni takomillashtirish masalasini yoritadi. N. Salixova (2026) maktabgacha

ta’lim pedagoglarining kasbiy kompetentligini akmeologik yondashuv asosida rivojlantirishning nazariy-amaliy jihatlarini ko‘rib chiqadi.

Xalqaro tadqiqotlarda coaching va amaliyotga asoslangan kasbiy rivojlanishning ta’siri ham o‘rganilgan. Schachter va hammualliflar (2025) meta-tahlilida coachingning pedagog amaliyoti, bilimlari va bolalar natijalariga ijobiy ta’siri qayd etilgan; coaching jarayonidagi modellashtirish pedagog amaliyotiga ta’sirni kuchaytirishi ko‘rsatilgan. Mizyed va Eccles (2025) hamkasblararo coaching va refleksiyani birlashtirgan kasbiy rivojlanish modelini tahlil qilgan. Rakap, Gulboy va White (2025) esa erta yoshdagi bolalar ta’limida practice-based coaching bo‘yicha tizimli sharh va meta-tahlilni taqdim etgan.

Mazkur yondashuvlar individual rivojlanish, akmeologik o‘sish, coaching yoki refleksiyaning alohida imkoniyatlarini ochib beradi. Ushbu maqolada taklif etilayotgan DAIRS modelining farqli jihati — diagnostika natijasini individual rejaga, rejani kuzatiladigan amaliy faoliyatga, amaliy faoliyatni refleksiv tahlilga, tahlilni esa navbatdagi qayta baholash va rivojlanish qaroriga izchil bog‘laydigan yagona sikl sifatida konseptual birlashtirishidir. Bu yangilik da’vosi mavjud elementlarning mutlaqo yangi ekanini emas, balki ularning o‘zaro bog‘langan amaliy ketma-ketligini nazarda tutadi.

6. DAIRS individual rivojlantirish modeli

DAIRS modeli besh o‘zaro bog‘liq bosqichdan tashkil topadi: D — diagnostika; A — aniqlashtirilgan individual reja; I — innovatsion-amaliy faoliyat; R — refleksiya; S — siklli qayta baholash. Modelning markaziy g‘oyasi shundan iboratki, tarbiyachining kasbiy rivojlanishi umumiy tavsiyalar bilan cheklanmaydi, balki uning aniqlangan ehtiyojlari va amaliy natijalariga tayangan holda boshqariladi.

1-bosqich. Diagnostika. Pedagogning bilimlari, metodik ko‘nikmalari, kasbiy motivatsiyasi va refleksiv qobiliyati aniqlanadi. Bunda o‘z-o‘zini baholash so‘rovnomasi, suhbat, mashg‘ulot kuzatuvi, hujjatlarni tahlil qilish va amaliy

topshiriqlardan foydalanish mumkin. Diagnostika jazolash yoki reyting tuzish vositasi emas, balki rivojlanish ehtiyojini aniqlash vositasi bo‘lishi kerak.

2-bosqich. Aniqlashtirilgan individual reja. Diagnostika natijalariga muvofiq pedagog uchun qisqa muddatli va o‘lchanadigan maqsadlar belgilanadi. Masalan, o‘yin asosida matematik tasavvurlarni rivojlantirish, kuzatuv natijalariga ko‘ra faoliyatni differensiallashtirish yoki ota-onalar bilan samarali muloqot usullarini takomillashtirish. Rejada muddat, bajariladigan faoliyat, zarur resurs va kutiladigan natija ko‘rsatiladi.

3-bosqich. Innovatsion-amaliy faoliyat. Pedagog reja asosida yangi metodni mashg‘ulot yoki kundalik faoliyatda sinab ko‘radi. Bu jarayonda mentor kuzatuvi, hamkasblar bilan tajriba almashish, namunaviy faoliyatni modellashtirish, mikro-ta’lim, loyiha va o‘yin texnologiyalaridan foydalanish mumkin. Muhimi, innovatsiya maqsadga va bolalarning ehtiyojiga mos tanlanadi.

4-bosqich. Refleksiya. Pedagog amalga oshirilgan faoliyatni dalillar asosida tahlil qiladi: maqsadga qay darajada erishildi, bolalar qanday javob qaytardi, qaysi usul samarali bo‘ldi, qaysi jihatni o‘zgartirish kerak? Refleksiya kundalik, kuzatuv varaqasi, mentor fikri, video-tahlil yoki kasbiy suhbat orqali tashkil etilishi mumkin.

5-bosqich. Siklli qayta baholash. Dastlabki diagnostika ko‘rsatkichlari qayta o‘lchanadi va o‘zgarishlar taqqoslanadi. Natijaga qarab individual reja yangilanadi: maqsadga erishilgan bo‘lsa, yangi murakkabroq vazifa belgilanadi; qiyinchilik saqlansa, metod, resurs yoki yordam shakli qayta ko‘rib chiqiladi. Shu tariqa model uzluksiz rivojlanish sikliga aylanadi.

7. Kompetentlikni baholash mezonlari va ko‘rsatkichlari

DAIRS modelida baholash to‘rtta mezon bo‘yicha tashkil etiladi. Motivatsion-qadriyatli mezon: kasbiy o‘sishga qiziqish, tashabbuskorlik, bolaga yo‘naltirilgan qadriyatlar. Kognitiv mezon: pedagogik bilimlarning to‘liqligi, yosh xususiyatlarini tushunish, metod tanlashni nazariy asoslay olish. Faoliyat-metodik mezon:

mashg‘ulotni loyihalash, o‘yin va innovatsion metodlardan maqsadli foydalanish, individual farqlarni hisobga olish. Refleksiv-baholovchi mezon: o‘z faoliyatini tahlil qilish, dalillarga tayangan xulosa chiqarish va keyingi maqsadlarni belgilash.

Baholashda to‘rt darajadan foydalanish taklif etiladi: boshlang‘ich — bilim va ko‘nikmalar parcha-parcha, tashqi ko‘makka ehtiyoj yuqori; rivojlanayotgan — asosiy vazifalar bajariladi, biroq metod tanlash va tahlilda yordam zarur; yetarli — pedagog faoliyatni mustaqil rejalashtiradi va natijani tahlil qiladi; yuqori — pedagog metodlarni ijodiy moslashtiradi, dalillar asosida takomillashtiradi va tajribasini hamkasblari bilan bo‘lishadi. Darajalar aniq rubrika va kuzatiladigan indikatorlar bilan operatsionallashtirilishi lozim.

8. Modelni amaliyotda sinovdan o‘tkazish loyihasi

Model samaradorligini aniqlash uchun kelgusida tajriba-sinov ishlari tashkil etilishi tavsiya qilinadi. Dastlab bir nechta maktabgacha ta’lim tashkilotlaridagi tarbiyachilarning boshlang‘ich kompetentlik ko‘rsatkichlari aniqlanadi. Ishtirokchilar imkon qadar tajriba va taqqoslash guruhlariga ajratiladi. Tajriba guruhida DAIRS modeli asosida individual rivojlanish sikli amalga oshiriladi, taqqoslash guruhida esa odatdagi metodik ishlar davom ettiriladi.

Tajriba boshida va yakunida bir xil yoki o‘zaro muvofiqlashtirilgan diagnostika vositalari qo‘llanadi. Mashg‘ulot kuzatuvi uchun yagona rubrika, bilimni aniqlash uchun test yoki vaziyatli topshiriqlar, refleksiyani o‘rganish uchun kundalik va suhbat protokollari ishlab chiqiladi. Natijalar boshlang‘ich va yakuniy ko‘rsatkichlar, guruhlararo farq hamda sifatli kuzatuvlar asosida tahlil qilinadi. Ishtirokchilarning roziligi, ma’lumotlar maxfiyligi va bolalar manfaatlarini himoya qilish ta’minlanishi zarur.

Tajriba-sinov natijalari olinmaguncha DAIRS modelini isbotlangan samarali texnologiya deb baholash to‘g‘ri emas. Hozirgi maqolada u nazariy-konseptual taklif va tekshirishga mo‘ljallangan amaliy mexanizm sifatida taqdim etiladi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

9. Muhokama

DAIRS modelining amaliy qiymati kasbiy rivojlanish jarayonini alohida seminar yoki kurslar yig‘indisidan pedagog ehtiyojiga mos, kuzatiladigan va qayta aloqa bilan boshqariladigan jarayonga aylantirish imkoniyatidadir. Modelda diagnostika individual rejaning asosini yaratadi; amaliy faoliyat nazariy bilimni real pedagogik vaziyatda qo‘llashga xizmat qiladi; refleksiya esa tajribadan o‘rganish va keyingi qarorni asoslash imkonini beradi.

Modelni joriy etishda vaqt, mentorlar tayyorgarligi, metodik resurslar va rahbariyat ko‘magi muhim shartlar hisoblanadi. Diagnostika haddan tashqari ko‘p hujjatbozlikka aylanmasligi, baholash esa jazolash vositasi sifatida ishlatilmasligi kerak. Har bir bosqich pedagogning kasbiy ehtiyojiga xizmat qilishi va bolalar rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishga yo‘naltirilishi lozim.

10. Ilmiy yangilik va amaliy ahamiyat

Maqolaning ilmiy yangiligi kasbiy-metodik kompetentlikni rivojlantirishning diagnostika — individual rejalashtirish — innovatsion amaliyot — refleksiya — siklli qayta baholash ketma-ketligiga asoslangan DAIRS konseptual modelini taklif etishdan iborat. Modelda kompetentlikning to‘rt komponenti, ularni baholash mezonlari va individual rivojlanish qarorlari yagona tizimda bog‘lanadi. Ilmiy yangilik mavjud yondashuvlarni inkor etish yoki ularning elementlarini mutlaqo yangi deb e’lon qilishga emas, balki ularni uzviy rivojlanish mexanizmiga birlashtirishga asoslanadi.

Amaliy ahamiyati shundaki, model maktabgacha ta’lim tashkilotlarida metodik xizmat, mentorlik, ichki kasbiy rivojlanish va pedagoglarning o‘z ustida ishlash jarayonlarini rejalashtirishda qo‘llanishi mumkin. Uni tatbiq etishdan oldin mahalliy sharoit, pedagoglar soni, mavjud resurslar va tashkilotning metodik imkoniyatlariga moslashtirish zarur.

11. Xulosa

Maktabgacha ta’lim tarbiyachi-pedagoglarining kasbiy-metodik kompetentligini rivojlantirish uzluksiz, individual ehtiyojlarga tayangan va amaliy natijalar bilan bog‘langan jarayon bo‘lishi lozim. Kompetentlik motivatsion-qadriyatli, kognitiv, faoliyat-metodik hamda refleksiv-baholovchi komponentlarning o‘zaro birligida namoyon bo‘ladi.

Taklif etilgan DAIRS modeli diagnostika natijalarini individual rivojlanish rejasiga, rejani innovatsion-amaliy faoliyatga, faoliyatni refleksiyaga va refleksiyani siklli qayta baholashga bog‘laydi. Modelning asosiy ustunligi — pedagogning aniq ehtiyojiga mos rivojlanish yo‘lini belgilash va natijaga qarab uni yangilash imkoniyatidir.

Kelgusidagi tadqiqotlarda modelning samaradorligini tajriba-sinov orqali tekshirish, baholash vositalarining ishonchliligini aniqlash va turli maktabgacha ta’lim tashkilotlari sharoitida qo‘llash imkoniyatlarini o‘rganish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azamatova, D. (2026). Individual ta’lim muhiti asosida bo‘lajak maktabgacha ta’lim tarbiyachilarini kasbiy-metodik tayyorlashni takomillashtirish. Maktabgacha va maktab ta’limi, 4(1). https://doi.org/10.5281/zenodo.18204965

2. Salixova, N. (2026). Maktabgacha ta’lim tashkiloti pedagoglarining kasbiy kompetentligini akmeologik yondashuv asosida rivojlantirishning nazariy-amaliy asoslari. Journal of Universal Science Research, 3(Maxsus son–2), 87–89. https://doi.org/10.66301/jusr.v3i0.16329

3. Schachter, R. E., Knoche, L. L., Lu, J., Goldberg, M. J., Wernick, P. D., Piasta, S. B., & Lancaster, H. S. (2025). A meta-analysis of the effectiveness of coaching and the contribution of coaching processes to learning outcomes for early childhood teachers and children. Early Childhood Research Quarterly, 72, 156–169. https://doi.org/10.1016/j.ecresq.2025.02.014

4. Mizyed, H., & Eccles, C. U. (2025). Improving early year teachers' content knowledge and self-efficacy through peer-coaching and reflection: A professional development model. Journal of Early Childhood Teacher Education, 46(4), 684–712. https://doi.org/10.1080/10901027.2025.2518289

5. Rakap, S., Gulboy, E., & White, D. (2025). Evaluating practice-based coaching as an evidence-based practice in early childhood education: A systematic review and meta-analysis. Journal of Early Childhood Teacher Education. https://doi.org/10.1080/10901027.2025.2538589

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ENGLISH LANGUAGE LEARNING: OPPORTUNITIES, CHALLENGES, AND PEDAGOGICAL IMPLICATIONS

Abdullayev H.X.

1st-year student, Philology and Language Teaching (English)

Urgench Innovation University, Khorezm Urgench, Uzbekistan

Abstract. Artificial intelligence (AI) is increasingly influencing English language learning by providing personalized instruction, immediate feedback, interactive communication, and opportunities for independent practice. This paper examines the potential benefits and challenges of integrating AI technologies into English as a Foreign Language (EFL) learning. The study adopts a literature review approach and draws on existing empirical research, systematic reviews, and international educational guidance. The reviewed literature suggests that AI-supported learning can contribute to language development, particularly by providing writing feedback, facilitating conversational practice, and supporting learner engagement. However, the effectiveness of these technologies depends on the quality of AI-generated feedback, learners' digital literacy, appropriate pedagogical guidance, and responsible use. Potential challenges include inaccurate information, excessive dependence on AI, academic integrity concerns, and data privacy risks. The paper argues that AI should complement rather than replace teachers and meaningful human interaction. It concludes that the responsible integration of AI into English language education requires clear learning objectives, critical evaluation of AI-generated content, and a balanced combination of technological tools and teacher-led instruction.

Keywords: artificial intelligence, English language learning, EFL, personalized learning, generative AI, language teaching, academic integrity.

1. Introduction

English language proficiency has become increasingly important in higher education, international communication, and professional development. At the same time, technological advances have created new opportunities for language learners to access educational resources and practice English beyond the traditional classroom. Among these developments, artificial intelligence has attracted considerable attention because of its ability to generate language, respond to questions, provide feedback, and simulate communication. AI-powered applications, including conversational chatbots, automated writing evaluation systems, and speech recognition tools, can support different aspects of language learning. For example, learners can use conversational systems to practice dialogues, request explanations of grammatical structures, explore vocabulary in context, and receive suggestions for improving written texts. Such opportunities may be particularly useful for learners who have limited access to English-speaking environments.

Recent research has investigated the effectiveness of AI in language education. For instance, a comprehensive meta-analysis examined 40 empirical studies involving 3,290 participants across ten countries, reflecting growing research interest in AI-supported English learning (Tianyuan Xu and Huang Wang, 2024). Nevertheless, the availability of AI tools does not automatically guarantee effective learning. AI-generated responses may contain errors, and learners may become dependent on automated assistance rather than developing independent language skills. The purpose of this paper is to examine the opportunities and challenges associated with AI-assisted English language learning through a review of existing literature. It addresses three research questions:

(1) How can AI support English language learning?

(2) What pedagogical, ethical, and practical challenges may arise?

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

(3) How can AI be integrated into English language education responsibly and effectively?

2. Methodology

This paper adopts a literature review approach to synthesize existing research on artificial intelligence in English language learning. The source base includes peer-reviewed research articles, systematic reviews, a meta-analysis, and guidance published by UNESCO. The literature was selected for its relevance to AI-assisted English language education, including its potential effects on language achievement, learner engagement, feedback, and educational practice. Particular attention was given to research published between 2023 and 2026, alongside relevant international guidance.

The reviewed sources were examined thematically. Three principal themes were identified: the educational opportunities provided by AI, the limitations and risks associated with its use, and the pedagogical principles required for responsible implementation. This paper is a narrative literature review rather than a new systematic review or empirical experiment. It does not involve original participant data, and its conclusions are based on findings and recommendations reported in the selected publications. It does not claim to provide an exhaustive account of all available research.

3. Literature Review and Discussion

3.1. Opportunities of AI in EFL Learning

One important advantage of AI-assisted learning is the possibility of providing more individualized learning support. Traditional classrooms often involve learners with different proficiency levels, learning preferences, and educational needs. AI tools can respond to individual questions, offer alternative explanations, generate exercises, and adjust the complexity of practice materials according to learners' requests. For example, a student who struggles with English grammar can ask an AI chatbot to explain a grammatical rule, provide examples, and generate additional exercises.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Similarly, learners can request vocabulary lists organized by topic or level and practice using new expressions in sentences. These activities can encourage independent learning when they are connected to clear educational objectives.

Another significant opportunity is immediate feedback. Writing assistants can identify possible grammatical errors, suggest alternative expressions, and help learners recognize problems with vocabulary and sentence structure. This feedback may support revision and encourage students to reflect on their language choices. However, learners should evaluate suggestions critically because automated corrections may not always preserve meaning, context, or the intended academic style.

AI can also facilitate conversational practice. Chatbots may simulate everyday situations, such as introducing oneself, asking for directions, participating in interviews, or discussing academic topics. Such practice provides additional opportunities to produce language outside the classroom. For some learners, practicing with a digital conversational partner may also reduce the fear of making mistakes in front of other people. The meta-analysis by Tianyuan Xu and Huang Wang (2024) across 40 empirical studies offers a broader evidence base than an individual classroom experiment, demonstrating enhanced language achievement. However, the existence of a meta-analysis should not be interpreted as proof that every AI tool is equally effective in every educational context.

3.2. AI and Learner Motivation

Motivation, engagement, confidence, and anxiety are important factors in foreign language learning. Learners need opportunities to practice regularly, make mistakes, and receive constructive feedback. AI tools may help create additional low-pressure practice opportunities and allow learners to repeat activities at their own pace. AlTwijri and Alghizzi (2024) conducted a systematic review focusing on affective factors associated with AI integration in English as a Foreign Language classrooms. They screened 64 articles and identified 21 relevant studies published between 2017 and

2023. Their review investigated motivation, engagement, attitudes, and learning anxiety. The authors concluded that the use of AI in EFL contexts remained an emerging area requiring further research.

These findings suggest that AI may have potential as a source of additional learning support, but its emotional and motivational benefits should not be assumed to occur automatically. Learner experiences may differ depending on proficiency, access to technology, the type of application, and the way teachers structure activities. For effective implementation, AI-based tasks should be meaningful, appropriately challenging, and connected to real communication.

3.3. Challenges and Limitations

Despite its potential benefits, AI-assisted English language learning presents several challenges. First, AI-generated information can be inaccurate, incomplete, or inappropriate for a particular context. A chatbot may provide an incorrect grammatical explanation, an unnatural expression, or a misleading interpretation of a word. If learners accept these responses without verification, they may reinforce misunderstandings instead of correcting them.

Second, excessive dependence on AI can interfere with independent learning. When students ask AI to complete every writing task, generate all their ideas, or provide answers without attempting the work themselves, they may lose opportunities to develop critical thinking, problem-solving, and language production skills. The educational value of AI therefore depends partly on whether learners actively engage with its responses.

Third, academic integrity requires attention. Using AI to brainstorm ideas, practice grammar, or obtain feedback differs from submitting AI-generated work as one’s own without appropriate acknowledgment when disclosure is required. Educational institutions should establish transparent rules explaining acceptable assistance, attribution, and independent student contribution.

Fourth, privacy and equitable access are important concerns. Some AI applications collect user information, while access to reliable internet connections and advanced digital tools may vary among learners. Students and teachers should understand relevant privacy policies and avoid entering confidential personal, institutional, or academic information into tools that have not been approved for such use. UNESCO (2023) emphasizes a human-centred approach to generative AI in education and research, highlighting the importance of data protection, inclusion, age-appropriate use, and human agency. These principles are relevant to English language learning because technological convenience should not take priority over learners' rights, educational development, or independent judgement.

3.4. Pedagogical Implications and Recommendations

The reviewed literature indicates that AI is best understood as a supplementary educational resource rather than a substitute for teachers. Effective integration requires a balance between independent practice, teacher guidance, and communication with other learners.

1. Setting Clear Learning Objectives: Teachers should establish clear learning objectives before introducing AI tools. For example, students may be asked to improve the coherence of a paragraph, practice a specific grammatical structure, or prepare questions for a speaking activity. The tool should serve the learning objective rather than become the objective itself.

2. Developing Critical Evaluation: Learners should be taught to evaluate AI-generated responses. They can compare suggestions with course materials, dictionaries, grammar references, and teacher feedback. This process develops digital literacy and encourages critical thinking.

3. Active Learner Participation: AI should be incorporated into activities that require active learner participation. Instead of asking a chatbot to write an entire essay, students might produce an initial draft, request feedback on specific language problems,

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

revise their work, and explain the changes they have made. This approach keeps responsibility for learning with the student.

4. Academic Integrity Guidance: Teachers should provide guidance on academic integrity and privacy. Learners need to understand when AI assistance is permitted, whether disclosure is required, and how to use educational technologies responsibly.

5. Institutional Evaluation: Institutions should evaluate the effectiveness of AI-supported learning rather than assuming that greater technology use necessarily leads to better outcomes.

4. Conclusion

Artificial intelligence offers promising opportunities to support English language learning through personalized practice, immediate feedback, conversational interaction, and access to additional learning resources. Existing research, including meta-analyses and systematic reviews, provides a growing basis for examining its contribution to language achievement and learner engagement. However, the educational value of AI depends on how it is used. Inaccurate responses, overreliance, academic integrity concerns, privacy risks, and unequal access can limit its benefits. Therefore, AI should be integrated into language education through clear learning objectives, teacher guidance, critical evaluation, and responsible use.

The central argument of this paper is that artificial intelligence is most useful when it strengthens rather than replaces the learner's own effort and the teacher's pedagogical role. Future research should examine long-term learning outcomes, differences among learner groups, and the effectiveness of specific AI-supported activities across different language skills and educational contexts. In conclusion, responsible integration of AI into English language education can create additional opportunities for meaningful practice and learner development. Nevertheless, effective

language learning continues to require active participation, critical thinking, human communication, and appropriate pedagogical support.

References

1. **AlTwijri, L., & Alghizzi, T. M. (2024). Investigating the integration of artificial intelligence in English as foreign language classes for enhancing learners' affective factors: A systematic review. Heliyon, 10 (10), e31053. https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e31053**

2. **Tianyuan Xu, Huang Wang (2024). The effectiveness of artificial intelligence on English language learning achievement. System, 125, 103428. https://doi.org/10.1016/j.system.2024.103428**

3. **UNESCO. (2023). Guidance for generative AI in education and research. UNESCO Publishing. https://www.unesco.org/en/articles/guidance-generative-ai-education-and-research**

4. **Uygun, E., & Demir, B. (2026). A PRISMA-based systematic review of artificial intelligence in English as a foreign and second language education (2023–2025). Discover Education, 5, Article 478. https://doi.org/10.1007/s44217-026-01504-y**

5. **Li, B., Tan, Y. L., Wang, C., & Lowell, V. (2025). Two years of innovation: A systematic review of empirical generative AI research in language learning and teaching. Computers and Education: Artificial Intelligence, 9, 100445. https://doi.org/10.1016/j.caeai.2025.100445**

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

RAQAMLI IQTISODIYOTDA BUXGALTERNING KASBIY KOMPETENSIYALARI TRANSFORMATSIYASI VA 1C AVTOMATLASHTIRISHINING MEHNAT UNUMDORLIGIGA TA’SIRI

Ibroximova Hayitxon Mirzoxidjon qizi

Anjon davlat texnika instituti

Axborot tizimlari va texnologiyalari yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida buxgalterning kasbiy kompetensiyalari qanday o‘zgarayotgani va 1C platformasi asosidagi avtomatlashtirishning buxgalteriya xodimlari mehnat unumdorligiga ta’siri tahlil qilinadi. Buxgalter vazifalari an’anaviy hujjatlashtirish va qayd etishdan tahliliy, nazorat va maslahat funksiyalariga o‘tayotgani asoslab beriladi. Mehnat unumdorligini baholash uchun ko‘rsatkichlar tizimi taklif etiladi, avtomatlashtirish samarasini oshiruvchi va cheklovchi omillar ko‘rsatiladi. Maqola oxirida korxonalar va ta’lim muassasalari uchun amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli iqtisodiyot, buxgalter, kasbiy kompetensiyalar, 1C, avtomatlashtirish, mehnat unumdorligi, raqamli savodxonlik, buxgalteriya hisobi.

Kirish

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi barcha sohalarda bo‘lgani kabi buxgalteriya hisobida ham ish usullarini tubdan o‘zgartirmoqda. O‘zbekistonda «Raqamli O‘zbekiston – 2030» strategiyasi doirasida davlat xizmatlari, soliq ma’muriyatchiligi va hisobot jarayonlarining raqamlashtirilishi tezlashdi. Elektron hisob-fakturalar, onlayn hisobot topshirish, elektron imzo va bank tizimlari bilan integratsiya buxgalter ishining mazmunini o‘zgartirib, uning oldiga yangi talablar qo‘ymoqda. Bunga xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga (XHHS) o‘tish jarayoni qo‘shilib, hisobchidan chuqur kasbiy mulohaza yuritish qobiliyati talab etilmoqda.

Amaliyotda buxgalteriya hisobini avtomatlashtirish uchun eng keng tarqalgan vositalardan biri 1C: Buxgalteriya dasturiy mahsulotlari hisoblanadi. Biroq dasturning

o‘zi mehnat unumdorligini avtomatik tarzda oshirmaydi: natija foydalanuvchining kompetensiyalariga, jarayonlarning qayta loyihalanishiga va tashkiliy madaniyatga bog‘liq. Shu bois tadqiqotning dolzarbligi ikki jihat bilan belgilanadi: birinchidan, buxgalter kompetensiyalarining yangi tarkibini aniqlash zarur; ikkinchidan, 1C avtomatlashtirishi samarasini o‘lchash va boshqarish uslubiyatini ishlab chiqish talab etiladi.

Tadqiqotning maqsadi – raqamli iqtisodiyotda buxgalterning kasbiy kompetensiyalari transformatsiyasini asoslash hamda 1C avtomatlashtirishining mehnat unumdorligiga ta’sir mexanizmlarini aniqlash.

Vazifalar: (1) buxgalter kasbiy kompetensiyalarining an’anaviy va zamonaviy modelini solishtirish; (2) 1C asosidagi avtomatlashtirish imkoniyatlarini tizimlashtirish; (3) mehnat unumdorligini baholash ko‘rsatkichlarini taklif etish; (4) joriy etish muammolari va tavsiyalarni shakllantirish.

Metodlar: ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy va tizimli tahlil, mantiqiy umumlashtirish, shuningdek, «avtomatlashtirishgacha va undan keyin» tamoyili bo‘yicha samaradorlikni baholash uslubi qo‘llanildi.

1. Nazariy asoslar va adabiyotlar sharhi

Buxgalter kasbining kelajagi masalasi xorijiy tadqiqotlarda keng yoritilgan. Frey va Osborne tadqiqotida muntazam, qoidalarga asoslangan ishlarning avtomatlashtirilish ehtimoli yuqori ekani qayd etilgan, bu esa hisobchilik vazifalarining bir qismiga ham taalluqlidir. Brynjolfsson va McAfee ikkinchi mashina davri konsepsiyasida texnologiyalar inson mehnatini butunlay siqib chiqarmay, uni mazmunan o‘zgartirishini ta’kidlaydi. Moll va Yigitbasioglu internet bilan bog‘liq texnologiyalar (bulutli yechimlar, katta ma’lumotlar, blokcheyn) buxgalterlar ishiga ta’sirini tizimli ko‘rib chiqqan. Xalqaro buxgalterlar federatsiyasining (IFAC) ta’limning xalqaro standartlari, xususan, IES 3 kasbiy ko‘nikmalar qatoriga intellektual, shaxslararo,

tashkiliy va texnologik ko‘nikmalarni kiritadi. ACCA ham kelajak buxgalteri uchun texnologik, tahliliy va ijodiy kompetensiyalarning ahamiyatini alohida ta’kidlaydi.

Bu qarashlarning umumiy xulosasi shuki, avtomatlashtirish buxgalter ishining *miqdoriy* qismini (kiritish, tekshirish, hisoblash) kamaytiradi, *sifat* qismini (talqin qilish, maslahat berish, xavflarni baholash) esa kuchaytiradi. Mahalliy ilmiy muhitda esa asosiy e’tibor ko‘pincha dasturiy ta’minot imkoniyatlariga qaratiladi, kompetensiyalar transformatsiyasi va unumdorlikni o‘lchash masalalari nisbatan kam o‘rganilgan. Mazkur maqola shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

2. Buxgalter kasbiy kompetensiyalarining transformatsiyasi

Raqamli muhitda buxgalterning roli «hisobchi-ijrochi»dan «biznes-hamkor va ma’lumot tahlilchisi» roliga o‘tmoqda. Kompetensiyalar o‘zgarishini quyidagi jadval orqali umumlashtirish mumkin.

Kompetensiya guruhi	An’anaviy model	Raqamli iqtisodiyot modeli
Texnik (kasbiy)	Hisob yozuvlari, birlamchi hujjatlar, qo‘lda hisobot tuzish	Hisob siyosatini sozlash, XHHS asosida mulohaza yuritish, avtomatik yozuvlarni nazorat qilish
Raqamli	Oddiy ofis dasturlaridan foydalanish	1C va ERP tizimlari, elektron hujjat aylanishi, bulutli xizmatlar, ma’lumotlar bazasi asoslari
Tahliliy	Hisobotlarni tuzish	Ma’lumotlarni tahlil qilish, vizualizatsiya, moliyaviy ko‘rsatkichlarni talqin qilish, prognozlash
Nazorat va xavf	Tanlab tekshirish	Ichki nazoratni tizimga joylashtirish, anomaliyalarni aniqlash, axborot xavfsizligi
Shaxslararo	Rahbariyat bilan ma’lumot almashish	Maslahat berish, qaror qabul qilishda ishtirok, jamoada ishlash, muzokara
O‘zgarishlarga moslashuv	Barqaror tartiblarga tayanish	Uzluksiz o‘qish, yangi vositalarni tez o‘zlashtirish, jarayonlarni takomillashtirish tashabbusi

Ushbu o‘zgarishlarning mohiyati quyidagicha. **Birinchidan**, texnik kompetensiya yo‘qolmaydi, balki chuqurlashadi: dastur yozuvni o‘zi shakllantirsa ham, uning to‘g‘riligini baholash uchun buxgalter me’yoriy asoslarni mukammal bilishi shart. **Ikkinchidan**, raqamli savodxonlik asosiy kasbiy talabga aylanadi: buxgalter dasturdagi andozalar, hujjat turlari, hisob-kitob ro‘yxatlari va hisobot mexanizmlarini

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

tushunishi zarur. **Uchinchidan**, tahliliy fikrlash qiymati oshadi, chunki muntazam ish avtomatlashgach, buxgalterning qo‘shimcha qiymati raqamlar ortidagi biznes ma’noni ko‘rsatishda namoyon bo‘ladi. **To‘rtinchidan**, kasbiy etika va axborot xavfsizligi masalalari kuchayadi: ma’lumotlarga kirish huquqlari, zaxira nusxalash, elektron imzoni himoyalash buxgalter mas’uliyati doirasiga kiradi.

3. 1C platformasi asosidagi avtomatlashtirish imkoniyatlari

1C tizimi buxgalteriya jarayonlarini yagona axborot muhitida birlashtirishga imkon beradi. Asosiy yo‘nalishlar quyidagilar:

Birlamchi hujjatlarni rasmiylashtirish: hujjatlar andozalar asosida shakllantiriladi, kontragentlar va nomenklatura ma’lumotnomalaridan foydalaniladi, takroriy kiritish kamayadi.

Avtomatik provodkalar: hujjat o‘tkazilganda hisob yozuvlari sozlangan qoidalar bo‘yicha shakllanadi, bu xatolar ehtimolini pasaytiradi.

Bank va soliq tizimlari bilan integratsiya: bank ko‘chirmalarini yuklash, elektron hisob-fakturalar va hisobotlarni almashish imkoniyati (joriy konfiguratsiya va mahalliy moslashtirishga bog‘liq).

Ish haqi va kadrlar hisobi: hisob-kitoblar, ushlanmalar va soliqlarni avtomatik hisoblash.

Omborxona va asosiy vositalar hisobi: qoldiqlar, amortizatsiya va inventarizatsiya ma’lumotlarining hisob bilan bog‘lanishi.

Hisobotlar va tahlil: aylanma-saldo qaydnomalari, tahliliy hisobotlar, nazorat hisobotlari, foydalanuvchi tomonidan sozlanadigan so‘rovlar.

Foydalanuvchi huquqlari va audit izi: kim, qachon, qanday o‘zgartirish kiritgani kuzatiladi, bu ichki nazoratni mustahkamlaydi.

Muhim jihat shuki, bu imkoniyatlar faqat to‘g‘ri sozlangan hisob siyosati, tartibga solingan ma’lumotnomalar va mas’uliyatli foydalanuvchi bo‘lgandagina to‘liq samara beradi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

4. Avtomatlashtirishning mehnat unumdorligiga ta’siri

4.1. Ta’sir mexanizmlari

1C joriy etilishining mehnat unumdorligiga ta’siri bir necha kanal orqali amalga oshadi:

Vaqt tejalishi. Qo‘lda kiritish, qayta hisoblash va ma’lumotlarni solishtirishga ketadigan vaqt qisqaradi.

Xatolar va qayta ishlashning kamayishi. Avtomatik tekshiruvlar va ma’lumotnomalardan foydalanish tuzatish yozuvlari sonini kamaytiradi.

Hisobot muddatining qisqarishi. Oylik va choraklik yopish jarayoni tezlashadi, ma’lumotlar dolzarb holda mavjud bo‘ladi.

Yuklamani qayta taqsimlash. Bo‘shagan vaqt tahlil, rejalashtirish va nazoratga yo‘naltiriladi.

Masshtablash imkoniyati. Xodimlar sonini mutanosib oshirmasdan operatsiyalar hajmini ko‘paytirish mumkin bo‘ladi.

4.2. Unumdorlikni baholash ko‘rsatkichlari

Samarani ob’ektiv baholash uchun bir nechta ko‘rsatkichlar tizimidan foydalanish tavsiya etiladi:

Hajmiy unumdorlik: bir xodimga to‘g‘ri keladigan qayta ishlangan hujjatlar (operatsiyalar) soni, $U = Q / T$, bunda Q – bajarilgan ish hajmi, T – sarflangan mehnat vaqti.

Vaqt ko‘rsatkichlari: oylik hisobotni yopishga ketadigan kunlar soni, bitta hujjatni rasmiylashtirish vaqti.

Sifat ko‘rsatkichlari: xatolar ulushi, tuzatish yozuvlari soni, soliq organlari tomonidan aniqlangan nomuvofiqliklar soni.

Qiymat ko‘rsatkichlari: buxgalteriya xizmati xarajatlarining bitta operatsiyaga nisbati, xodim soni o‘zgarmaganda ish hajmining o‘sishi.

Tahliliy ulush: ish vaqtining qancha qismi tahlil va maslahatga, qancha qismi texnik kiritishga sarflanayotgani.

Samaradorlik *avtomatlashtirishdan oldingi* va *keyingi* davrlar uchun bir xil metodikada o‘lchanishi, mavsumiylik va ish hajmi o‘zgarishlari hisobga olinishi kerak, aks holda natija buzib talqin qilinishi mumkin.

4.3. Samarani belgilovchi omillar

Tajribalar shuni ko‘rsatadiki, bir xil dasturdan foydalanayotgan korxonalarda ham natija keskin farq qilishi mumkin. Samarani **oshiruvchi** omillar: dasturning korxona jarayonlariga to‘g‘ri sozlanishi, buxgalterlarning tizimli o‘qitilishi, rahbariyat qo‘llab-quvvatlashi, ma’lumotnomalar sifati, jarayonlarni avtomatlashtirishdan oldin qayta loyihalash. **Cheklovchi** omillar: foydalanuvchilarning qarshiligi, raqamli ko‘nikmalar yetishmasligi, noto‘g‘ri sozlangan hisob siyosati, kiritilgan ma’lumotlar sifatining pastligi, qonunchilik o‘zgarishlariga tez moslashmaslik, axborot xavfsizligi bo‘yicha zaif nazorat.

5. Muammolar va xavflar

Amaliyotda quyidagi muammolar uchraydi. **Kadrlar masalasi:** ko‘plab buxgalterlar dasturni faqat «hujjat kiritish vositasi» sifatida ishlatadi, uning tahliliy imkoniyatlarini bilmaydi. **Metodologik tafovut:** ta’lim dasturlari ba’zan nazariy hisobga yo‘naltirilib, amaliy raqamli ko‘nikmalarga yetarli o‘rin ajratmaydi. **Ortiqcha ishonch xavfi:** avtomatik yozuvlarga so‘zsiz ishonish xatolarning ommaviy takrorlanishiga olib kelishi mumkin. **Axborot xavfsizligi:** ma’lumotlar bazasiga ruxsatsiz kirish, zaxira nusxalar yo‘qligi va elektron imzoning noto‘g‘ri saqlanishi jiddiy xavf tug‘diradi. **Moslashuv xarajatlari:** konfiguratsiyani sozlash, yangilash va xodimlarni o‘qitish dastlabki bosqichda qo‘shimcha xarajat talab qiladi, shu sababli samaraning namoyon bo‘lishi vaqt talab qiladi.

Korxonalar uchun

1. Avtomatlashtirishdan oldin jarayonlarni tahlil qilib, ortiqcha bosqichlarni qisqartirish va faqat shundan keyin dasturni sozlash.

2. Buxgalterlar uchun uzluksiz o‘qitish dasturini joriy etish (1C bo‘yicha amaliy treninglar, ma’lumotlar tahlili, XHHS, axborot xavfsizligi).

3. Unumdorlik ko‘rsatkichlarini (4.2-bo‘limdagi) muntazam kuzatib borish va natijalarni rahbariyatga hisobot sifatida taqdim etish.

4. Ichki nazorat tizimini dasturdagi huquqlar va audit izi bilan bog‘lash, zaxira nusxalash tartibini rasmiylashtirish.

5. Bo‘shagan vaqtni tahliliy va maslahat vazifalariga yo‘naltirish, buxgalter lavozim yo‘riqnomalarini shunga moslashtirish.

Ta’lim muassasalari uchun

1. O‘quv rejalariga amaliy 1C modullari, ma’lumotlar tahlili va raqamli etika fanlarini kiritish.

2. Korxonalar bilan hamkorlikda o‘quv amaliyotini tashkil etish va real ma’lumotlar bazalarida mashg‘ulotlar o‘tkazish.

3. Kasbiy sertifikatlash tizimida raqamli kompetensiyalarni alohida baholash mezoniga aylantirish.

Davlat darajasida: raqamli hisobot va elektron hujjat aylanishi infratuzilmasini rivojlantirish, dasturiy mahsulotlarning mahalliy qonunchilikka tezkor moslashtirilishini ta’minlash, buxgalterlarni qayta tayyorlash dasturlarini qo‘llab-quvvatlash.

Xulosa

Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, raqamli iqtisodiyotda buxgalter kasbi yo‘qolmaydi, balki mazmunan o‘zgaradi: muntazam hisob-kitob vazifalari avtomatlashtirilib, tahliliy, nazorat va maslahat funksiyalari ustuvorlikka chiqmoqda. 1C platformasi asosidagi avtomatlashtirish vaqt tejalishi, xatolar kamayishi, hisobot muddatining qisqarishi va

ish hajmini masshtablash imkoniyati orqali mehnat unumdorligini oshiradi, biroq bu ta’sir foydalanuvchi kompetensiyalari, jarayonlarning sifati va tashkiliy tayyorgarlikka bevosita bog‘liq. Shu sababli avtomatlashtirish investitsiyasi buxgalterlarning raqamli va tahliliy kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan investitsiya bilan birga amalga oshirilishi lozim. Keyingi tadqiqotlar uchun aniq korxonalar misolida «avtomatlashtirishgacha va undan keyin» ko‘rsatkichlarini miqdoriy o‘lchash istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Raqamli O‘zbekiston – 2030» strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni (2020 yil 5 oktyabr, PF-6079).

2. «Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni (yangi tahrir, 2021 yil).

3. Brynjolfsson E., McAfee A. The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. – New York: W. W. Norton & Company, 2014.

4. Frey C. B., Osborne M. A. The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation? // Technological Forecasting and Social Change. – 2017. – Vol. 114. – P. 254–280.

5. Moll J., Yigitbasioglu O. The role of internet-related technologies in shaping the work of accountants: New directions for accounting research // The British Accounting Review. – 2019. – Vol. 51, No. 6.

6. IFAC. International Education Standard (IES) 3: Initial Professional Development – Professional Skills.

7. ACCA. Professional Accountants – the Future: Drivers of Change and Future Skills. – London, 2016.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

“YASHIL” IQTISODIYOT KASBLARINI MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARGA INTERAKTIV MULTIPLIKATSION DASTURLAR ORQALI O‘RGATISH

To‘xtasinova Zuxraxon

Osiyo texnologiyalar universiteti 1-bosqich magistranti

Mavzuning dolzarbligi

Bugungi kunda global iqlim o‘zgarishlari, tabiiy resurslarning kamayishi va ekologik muammolar butun dunyo hamjamiyatini barqaror rivojlanish tamoyillariga o‘tishga majbur qilmoqda. O‘zbekiston Respublikasida ham “yashil” iqtisodiyotga o‘tish, ekologik toza texnologiyalarni joriy etish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-dekabrdagi “2030-yilgacha O‘zbekiston Respublikasida ‘yashil’ iqtisodiyotga o‘tish samaradorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-436-sonli Qarori mamlakatimizda ushbu sohani huquqiy va iqtisodiy jihatdan yangi bosqichga olib chiqdi. Mazkur strategik maqsadlarni amalga oshirish jamiyatning har bir a’zosida, ayniqsa, yosh avlodda ekologik madaniyat va “yashil” dunyoqarashni shakllantirishni talab etadi. Shaxs ijtimoiy-ekologik qadriyatlari va dastlabki tushunchalarining poydevori maktabgacha ta’lim yoshida poydevor topishini hisobga olsak, ekologik kasblarga qiziqishni aynan shu davrdan boshlab shakllantirish metodologik jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Muammoning qo‘yilishi

Maktabgacha yoshdagi bolalarga “yashil iqtisodiyot”, “muqobil energiya”, “ekolog-auditor” yoki “chiqindilarni qayta ishlash muhandisi” kabi murakkab va mavhum tushunchalarni an’anaviy pedagogik usullar (ma’ruza, oddiy rasmlar yoki suhbatlar) orqali tushuntirish kutilgan samarani bermaydi. Bu yoshdagi bolalarning fikrlashi ko‘rgazmali-obrazli xarakterga ega bo‘lib, ular axborotni o‘yinlar va vizual tasvirlar orqali tezroq qabul qiladi. Biroq, hozirgi kunda maktabgacha ta’lim

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

muassasalarida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) va milliy kontekstga moslashtirilgan interaktiv multiplikatsion dasturlarning yetishmasligi mazkur kasbiy tushunchalarni samarali o‘rgatishga to‘sqinlik qilmoqda.

Tadqiqot maqsadi va vazifalari

Mazkur tadqiqotning bosh maqsadi maktabgacha yoshdagi bolalarga “yashil” iqtisodiyot kasblari haqidagi boshlang‘ich tushunchalarni shakllantirishga qaratilgan interaktiv multiplikatsion dasturlarni ishlab chiqish hamda ularning pedagogik samaradorligini asoslashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun bolalarning yosh xususiyatlariga mos animatsion ssenariylarni loyihalash, multimedia vositalarini ta’lim jarayoniga integratsiya qilish hamda ishlab chiqilgan dasturning amaliy natijadorligini tajriba-sinov ishlari orqali tekshirish vazifalari belgilandi.

Tadqiqot metodologiyasi va materiallari

Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv, pedagogik kuzatuv, interaktiv modellashtirish hamda qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Tajriba materiallari sifatida “Yashil shahar qahramonlari” nomli interaktiv multiplikatsion dastur ishlab chiqildi. Ushbu dasturda quyosh panellari ustasi, landshaft ekologi, tomchilatib sug‘orish mutaxassisi va chiqindilarni saralovchi texnolog kabi kasblar qiziqarli animatsion personajlar yordamida o‘yin shaklida muammoli vaziyatlar orqali namoyish etildi. Bolalar nafaqat multfilmni tomosha qildilar, balki sensorli ekran orqali personajlarga daraxt ekish, panellarni o‘rnatish va chiqindilarni turlariga qarab ajratishda bevosita yordam berdilar.

Tadqiqot natijalari va tahlili

Ishlab chiqilgan interaktiv multiplikatsion dastur maktabgacha ta’lim tashkilotlarining katta va tayyorlov guruhlarida amaliyotga joriy etildi. Tajriba-sinov ishlari natijasida aniqlanishicha, animatsion dasturlar asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlardan so‘ng bolalarning “yashil” kasblar va ekologik jarayonlar haqidagi bilimlari darajasi nazorat guruhlariga nisbatan sezilarli darajada oshdi. Pedagogik test

va intervyular tahlili shuni ko‘rsatdiki, bolalarning ekologik muammolarga e’tibori va ularni hal qiluvchi mutaxassisliklarga bo‘lgan qiziqishi o‘rtacha 35 foizga ortgan. Bolalar tabiatni asrash faqatgina axlat tashlamaslik emas, balki kelajakda maxsus zamonaviy texnologiyalar yordamida yangi kasb egalari tomonidan amalga oshirilishini tushunib yetdilar.

Xulosa va tavsiyalar

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalarga barqaror taraqqiyot va zamonaviy “yashil” iqtisodiyot yo‘nalishlarini o‘rgatishda interaktiv multiplikatsiya eng samarali pedagogik vositalardan biri hisoblanadi. AKT asosidagi o‘yinli dasturlar bolaning ichki intilishini faollashtiradi va kasbiy tushunchalarni uzoq muddatli xotiraga muhrlaydi. Amaliy tavsiya sifatida mazkur multiplikatsion kontentlarni milliy maktabgacha ta’lim dasturlarining variativ qismlariga kiritish hamda ta’lim platformalariga joylashtirish maqsadga muofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-dekabrdagi “2030-yilgacha O‘zbekiston Respublikasida ‘yashil’ iqtisodiyotga o‘tish samaradorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-436-sonli Qarori.

2. Shirinova, N. A. (2021). Maktabgacha yoshdagi bolalarni ekologik tarbiyalashda innovatsion texnologiyalar. Toshkent: Fan va texnologiya.

3. Karimov, A. K., & Ganiyeva, M. S. (2023). Axborot texnologiyalari vositasida maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy dunyoqarashini shakllantirish. Pedagogika jurnali, 4(2), 45-52.

4. Yusupov, M. (2020). “Yashil” iqtisodiyot asoslari: Darslik. Toshkent: Iqtisodiyot.

5. Tursunova, R. M. (2022). Multimedia va animatsion dasturlarning maktabgacha ta’limdagi o‘rni va ahamiyati. Zamonaviy ta’lim, (8), 12-18.

6. Sodiqova, Sh. A. (2019). Maktabgacha pedagogika: Darslik. Toshkent: Tafakkur bo‘stoni.

7. Smith, J., & Green, L. (2021). Environmental Education through Digital Storytelling in Early Childhood. International Journal of Early Childhood, 53(3), 321-338.

8. Xalilova, F. (2024). Bog‘cha yoshidagi bolalarda ekologik madaniyatni shakllantirishning interaktiv usullari. Ilm-fan va innovatsiya, 2(1), 89-94.

9. Raxmatov, Sh. (2022). Muqobil energiya manbalari va yoshlar tarbiyasi. Ekologiya xabarnomasi, (5), 23-27.

10. Umarov, B. B. (2023). Maktabgacha ta’limda raqamli didaktika va multiplikatsiyadan foydalanish metodikasi. Monografiya. Toshkent: Muharrir.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

SUN’IY INTELLEKT DAVRIDA MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTLARI TARBIYACHI-PEDAGOGLARINING KASBIY-METODIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH: INSON MARKAZLI MODELI

Solijonova Madinabonu Akramjon qizi

Osiyo texnologiyalari universiteti magistranti

Ta’lim-tarbiya nazariyasi va metodikasi (maktabgacha ta’lim)

Annotatsiya. Maqolada sun’iy intellekt vositalari ta’lim amaliyotiga kirib kelayotgan sharoitda maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachi-pedagoglarining kasbiy-metodik kompetentligini rivojlantirish masalasi tahlil qilinadi. 2025–2026-yillarda e’lon qilingan ilmiy tadqiqotlar asosida pedagoglarning sun’iy intellektga oid bilimlari, amaliy ko‘nikmalari, munosabati, etik mas’uliyati va refleksiv faoliyatining ahamiyati yoritiladi. Raqamli vositadan foydalanishning o‘zi pedagogik sifatni kafolatlamasligi, texnologik natijalarni bolaning yoshi, individual ehtiyoji, xavfsizligi va o‘yin orqali rivojlanish tamoyillariga muvofiq baholash zarurligi asoslanadi. Muallif tomonidan individual diagnostika, maqsadli metodik rejalashtirish, sun’iy intellekt natijalarini tanqidiy saralash, pedagogik moslashtirish hamda refleksiv baholash bosqichlarini birlashtiruvchi “INSON” modeli taklif etiladi. Model nazariy-konseptual taklif bo‘lib, uning samaradorligi keyingi tajriba-sinov tadqiqotida tekshirilishi lozim.

Kalit so‘zlar: maktabgacha ta’lim, tarbiyachi-pedagog, kasbiy-metodik kompetentlik, sun’iy intellekt, raqamli pedagogika, pedagogik refleksiya, individual yondashuv, inson markazli model.

Abstract. The article examines the development of preschool educators’ professional and methodological competence in the context of the growing use of artificial intelligence in education. Drawing on research published in 2025–2026, it discusses educators’ AI knowledge, practical skills, attitudes, ethical responsibility and reflective practice. The article argues that the use of digital tools alone does not ensure

pedagogical quality: AI-generated outputs must be critically evaluated in relation to children's age, individual needs, safety and play-based development. The author proposes the INSON human-centred model, which integrates individual diagnosis, goal-oriented methodological planning, critical evaluation of AI outputs, pedagogical adaptation and reflective assessment. The model is a conceptual proposal and requires empirical testing.

Keywords: preschool education, educator, professional and methodological competence, artificial intelligence, digital pedagogy, pedagogical reflection, individual approach, human-centred model.

Kirish

Raqamli texnologiyalar va generativ sun'iy intellektning rivojlanishi ta'lim jarayonini tashkil etish, metodik materiallar tayyorlash hamda pedagoglarning kasbiy rivojlanishiga yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Maktabgacha ta'limda bu imkoniyatlardan foydalanish alohida ehtiyotkorlikni talab qiladi: maktabgacha yoshdagi bolaning rivojlanishi jonli muloqot, o'yin, harakat, sezgi tajribasi va kattalar bilan hissiy munosabatlarga tayanadi. Shu sababli texnologik yangiliklar bolaning tabiiy rivojlanish ehtiyojlarini siqib chiqarmasligi, balki pedagog faoliyatini oqilona qo'llab-quvvatlashi zarur.

Zamonaviy tarbiyachi nafaqat raqamli vositadan foydalanishi, balki u yaratgan materialning ishonchliligi, yoshga mosligi, inklyuzivligi, madaniy muvofiqligi va xavfsizligini ham baholashi kerak. Demak, kasbiy-metodik kompetentlik tarkibida raqamli savodxonlik bilan bir qatorda tanqidiy fikrlash, metodik moslashtirish, etik mas'uliyat va refleksiya ham muhim o'rin egallaydi.

Tadqiqot maqsadi va metodologiyasi

Maqolaning maqsadi — 2025–2026-yillardagi ilmiy manbalarni tahlil qilish asosida maktabgacha ta'lim tarbiyachi-pedagoglarining kasbiy-metodik

kompetentligini sun’iy intellektdan mas’uliyatli foydalanish sharoitida rivojlantirishga qaratilgan inson markazli konseptual modelni taklif etish.

Tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, konseptual umumlashtirish va pedagogik modellashtirish usullaridan foydalanildi. Maqola yangi empirik tajriba natijalarini taqdim etmaydi; undagi model ilmiy manbalar tahliliga tayangan nazariy taklif sifatida ishlab chiqilgan. Shu bois model samaradorligi haqida statistik yoki tajriba bilan tasdiqlangan xulosa chiqarilmaydi.

2025–2026-yillardagi tadqiqotlar tahlili

Suprihatiningrum va hammualliflar (2025) inklyuziv maktabgacha ta’lim pedagoglariga zarur kompetensiyalarni aniqlash maqsadida 2015–2025-yillarda chop etilgan 41 ta empirik tadqiqotni PRISMA 2020 tamoyillari asosida tizimli ko‘rib chiqqan. Mualliflar differensiallashtirish va o‘quv dasturini moslashtirish, hamkorlik, inklyuziv bilimlar, ijobiy qadriyatlar, texnologiyalardan foydalanish, refleksiv amaliyot hamda psixologik tayyorgarlikni o‘zaro bog‘liq yetti yo‘nalish sifatida ajratadi [1]. Bu natija kompetentlikni bitta texnik ko‘nikmaga tenglashtirib bo‘lmasligini ko‘rsatadi.

Zou, Xie va Kohnke (2025) pedagoglarning sun’iy intellekt bilan bog‘liq pedagogik kompetensiyalarini tizimlashtiruvchi PedAIComp doirasini taklif etadi. Unda AI yordamidagi raqamli resurslar, o‘qitish va o‘rganish, baholash hamda o‘rganuvchilarni AI yordamida qo‘llab-quvvatlash yo‘nalishlari ajratilgan. Mualliflar pedagogik AI kompetentligini texnik foydalanishdan kengroq, pedagogik bilim va etik mulohazalar bilan bog‘liq tizim sifatida ko‘radi [2].

Ubisheva va hammualliflar (2026) Qozog‘istonning Uralsk shahridagi 9-sonli “Erkemai” bolalar bog‘chasida 2025-yil mart–may oylarida o‘tkazilgan tadqiqotda maktabgacha ta’lim metodik ishlarida AI vositalarining imkoniyatlari va cheklovlarini o‘rgangan. Maqolada 21 nafar pedagog ishtirok etgani, AI vositalaridan metodik hujjatlar, didaktik materiallar, monitoring va refleksiyada foydalanish masalalari yoritilgan. Mualliflar maxfiylik, ishonchlilik, mualliflik huquqi va texnologiyaga

ortiqcha tayanish xavflariga ham e’tibor qaratadi [3]. Tanlanma kichik va muayyan muassasaga tegishli bo‘lgani sababli natijalarni barcha tashkilotlarga umumlashtirishda ehtiyotkorlik zarur.

Wong (2026) 3–8 yoshdagi bolalar ta’limida sun’iy intellektning shaxsiylashtirish va inklyuziv qo‘llab-quvvatlash kabi imkoniyatlari bilan bir qatorda maxfiylik, algoritmik tarafkashlik va bolaning rivojlanish farovonligiga oid xavflarni tahlil qiladi. Muallif texnologiyani joriy etishda bolaning manfaatlari, munosabatlar va tenglik tamoyillarini markazga qo‘yadi [4].

Kaçmaz va Çelik (2026) maktabgacha ta’lim pedagoglarining sun’iy intellekt kompetentligini o‘lchashga mo‘ljallangan ACES shkalasini 508 nafar pedagog ma’lumotlari asosida ishlab chiqqan. Yakuniy 25 bandli shkala to‘rt omilni qamrab oladi: AI haqidagi bilim, AI ko‘nikmalari, AIga munosabat va undan foydalanish etikasi. Ushbu to‘rt omilli tuzilma dispersiyaning 77,03 foizini izohlagan, umumiy shkala uchun Cronbach alfa 0,93 deb qayd etilgan [5]. Bu natija kompetentlikni diagnostika qilishda bilim, ko‘nikma, munosabat va etikani alohida o‘lchash zarurligini ko‘rsatadi.

Özenoğlu, Aydoğdu va Gürsoy (2026) 48 nafar maktabgacha ta’lim pedagogi ishtirokidagi kvazi-eksperimental tadqiqotda AI bo‘yicha ta’lim dasturining pedagoglar savodxonligiga ta’sirini o‘rgangan. Tajriba guruhida 24 nafar, nazorat guruhida 24 nafar pedagog qatnashgan; mualliflar tajriba guruhida AI savodxonligi ko‘rsatkichlari statistik jihatdan sezilarli oshganini xabar qiladi [6]. Bu natija maqsadli kasbiy o‘qitish muhimligini ko‘rsatadi, biroq tanlanma hajmi va tadqiqot konteksti sababli xulosalarni ehtiyotkorlik bilan talqin qilish lozim.

Yıldırım va Güçlü (2025; jurnal soni 2025-yilga tegishli, onlayn nashr 2026-yil mart) 253 nafar maktabgacha ta’lim pedagogining sun’iy intellektga munosabati va kasbiy o‘z-o‘ziga ishonchi o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rgangan. Tadqiqotda AI bilimining ijobiy munosabat bilan bog‘liqligi, kasbiy o‘z-o‘ziga ishonch va AI qabul

qilishi o‘rtasida esa kuchsiz ijobiy korrelyatsiya qayd etilgan [7]. Bu dalil texnologiyani joriy etishda pedagogning ishonchi va tayyorgarligini ham hisobga olish kerakligini anglatadi.

Muammoning pedagogik mohiyati

Sun’iy intellekt yordamida tayyorlangan mashg‘ulot ishlanmasi tashqi ko‘rinishidan mukammal bo‘lishi mumkin. Unda maqsad, vazifalar, topshiriqlar va baholash mezonlari mavjud bo‘lishi ehtimol. Biroq bunday materialning mavjudligi uning muayyan guruhdagi bolalarga mosligini avtomatik ravishda isbotlamaydi. Tarbiyachi topshiriqning yoshga muvofiqligini, bolalarning turli ehtiyojlarini hisobga olishini, o‘yin va jonli muloqotni qo‘llab-quvvatlashini, ma’lumotlarning to‘g‘riligini va shaxsiy ma’lumotlar himoyasini tekshirishi lozim.

Shu sababli muammo sun’iy intellektdan foydalanish yoki foydalanmaslik qarama-qarshiligida emas. Asosiy masala — texnologik imkoniyatni pedagogik maqsadga bo‘ysundirish, uning natijalarini tanqidiy baholash va yakuniy qaror uchun insoniy mas’uliyatni saqlashdir.

Mualliflik taklifi: INSON modeli

Tahlil qilingan manbalar asosida maqola doirasida tarbiyachi-pedagoglarning kasbiy-metodik kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan “INSON” modeli taklif etiladi. “INSON” atamasi modelning besh bosqichini ifodalovchi mualliflik nomidir. Modelning mutlaq yangiligi yoki boshqa tadqiqotlarda o‘xshash yondashuv mavjud emasligi haqida da’vo qilinmaydi; uning ilmiy qiymati tarkibiy bosqichlarni maktabgacha ta’lim metodik sikliga mos ravishda birlashtirish taklifida ko‘riladi.

I — Individual ehtiyojni aniqlash. Tarbiyachining pedagogik-metodik tayyorgarligi, raqamli savodxonligi, AI haqidagi bilimlari, etik xabardorligi va refleksiv ko‘nikmalari diagnostika qilinadi. Natijaga ko‘ra individual kasbiy rivojlanish ehtiyojlari belgilanadi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

N — Natijaga yo‘naltirilgan maqsadni belgilash. Tarbiyachi mashg‘ulot maqsadi, bolaning yoshi va rivojlanish xususiyatlari, kutilayotgan pedagogik natijalarni aniqlaydi. Sun’iy intellekt ushbu bosqichda g‘oya va dastlabki materiallarni taklif qiluvchi yordamchi vosita sifatida ishlatilishi mumkin.

S — Sun’iy intellekt natijalarini tanqidiy saralash. Yaratilgan materiallar faktik ishonchlilik, yoshga moslik, inklyuzivlik, madaniy muvofiqlik, maxfiylik va xavfsizlik mezonlari bo‘yicha tekshiriladi. Shaxsiy yoki identifikatsiya qiluvchi bola ma’lumotlari tegishli himoya va ruxsatsiz ochiq AI tizimlariga kiritilmasligi kerak.

O — O‘quv-metodik faoliyatga moslashtirish. Tarbiyachi materialni guruhning real sharoiti, bolalarning individual ehtiyojlari, o‘yin faoliyati, jonli muloqot va amaliy tajribaga moslashtiradi. Yakuniy metodik tanlov va pedagogik javobgarlik tarbiyachida qoladi.

N — Natijalarni refleksiv baholash va takomillashtirish. Mashg‘ulotdan keyin bolalarning ishtiroki, qiziqishi, topshiriqni bajarish jarayoni, hamkorligi va kuzatilgan rivojlanish belgilariga doir dalillar tahlil qilinadi. Tarbiyachi keyingi faoliyat uchun xulosa chiqaradi va individual rivojlanish rejasini yangilaydi.

Modelning tarkibiy komponentlari

Motivatsion-qadriyatli komponent pedagogning uzluksiz kasbiy rivojlanishga intilishi, yangilikka ochiqligi, bolaga hurmat, pedagogik mas’uliyat va raqamli etikaga sodiqligini qamrab oladi.

Kognitiv-kompetensiyaviy komponent maktabgacha pedagogika, bolalar psixologiyasi, metodika, raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt imkoniyatlari hamda cheklovlari haqidagi bilimlarni o‘z ichiga oladi.

Amaliy-metodik komponent AI yordamida yaratilgan materiallarni tekshirish, tanlash, moslashtirish, inklyuziv topshiriqlar ishlab chiqish, mashg‘ulotni loyihalash va amalga oshirish qobiliyatini ifodalaydi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Refleksiv-baholash komponenti pedagogning o‘z faoliyatini dalillar asosida tahlil qilishi, kamchiliklarni aniqlashi, natijalarni baholashi va keyingi kasbiy rivojlanish yo‘nalishini belgilashini anglatadi.

Baholash mezonlari va diagnostika yo‘nalishlari

Modelni amaliyotda sinash uchun quyidagi mezonlar taklif etiladi: motivatsion (kasbiy rivojlanishga intilish); kognitiv (pedagogik, metodik va AI bilimlari); amaliy (materialni yaratish, tekshirish va moslashtirish); etik-tanqidiy (maxfiylik, xavfsizlik, tarafkashlik va ishonchlilikni baholash); refleksiv (faoliyatni dalillar asosida tahlil qilish).

Dastlabki diagnostik tasnif sifatida uch darajani ajratish mumkin. Yuqori darajada pedagog AI vositalaridan maqsadli foydalanadi, natijalarni mustaqil tekshiradi va bolalarning ehtiyojlariga moslashtiradi. O‘rta darajada pedagog asosiy vositalardan foydalana oladi, biroq tanqidiy tekshirish yoki metodik moslashtirishda ko‘makka muhtoj bo‘ladi. Boshlang‘ich darajada esa AI savodxonligi, metodik qo‘llash va etik xavfsizlik bo‘yicha tizimli o‘qitish zarur bo‘ladi. Bu darajalar mualliflik taklifi bo‘lib, validatsiyalangan o‘lchov vositasi sifatida qaralmasligi kerak.

Tajriba-sinov bosqichida boshlang‘ich va yakuniy diagnostika, pedagogik kuzatuv, metodik mahsulotlarni ekspert baholash, refleksiv kundaliklar va suhbatlardan foydalanish mumkin. Baholashda faqat pedagogning AI vositasidan foydalanish chastotasi emas, balki tayyorlangan materialning sifati, moslashtirish asoslanganligi, bolaning faol ishtiroki va etik talablarga rioya etilishi hisobga olinishi lozim.

Muhokama

Tahlil qilingan tadqiqotlar maktabgacha ta’lim pedagoglarining AI kompetentligini rivojlantirish zarurligini turli tomondan asoslaydi. 508 pedagog ishtirokidagi ACES shkalasi AI bilimlari, ko‘nikmalari, munosabat va etikani alohida omillar sifatida o‘lchash mumkinligini ko‘rsatadi [5]. 48 pedagog ishtirokidagi kvazi-eksperimental tadqiqot maqsadli o‘qitish AI savodxonligini oshirishi mumkinligini

bildiradi [6]. Metodik ish bo‘yicha tadqiqot esa AI vositalaridan foydalanish bilan birga maxfiylik, ishonchlilik va ortiqcha tayanish xavflarini boshqarish zarurligini ko‘rsatadi [3].

INSON modelining farqli tomoni — ushbu yo‘nalishlarni maktabgacha ta’limning kundalik metodik sikliga bog‘lashidir: ehtiyojni aniqlash, maqsad qo‘yish, texnologik natijani tekshirish, pedagogik moslashtirish va refleksiv tahlil. Model mavjud ilmiy shkalalar yoki boshqa mualliflarning konseptual modellarini almashtirishni ko‘zlamaydi; ularni mahalliy maktabgacha ta’lim amaliyotiga moslashtirib, kasbiy-metodik rivojlanish jarayonida birlashtirishni taklif qiladi.

Modelning cheklovi shundaki, u hozircha nazariy taklifdir. Uning amaliy samaradorligi, mezonlarning o‘lchov xususiyatlari va turli hududlardagi pedagoglar uchun mosligi tajriba-sinov orqali tekshirilishi kerak. Shuningdek, texnologik vositalar tez o‘zgarishi sababli model mazmuni davriy ravishda yangilanib borishi lozim.

Xulosa

2025–2026-yillardagi ilmiy manbalar tahlili maktabgacha ta’lim tarbiyachi-pedagoglarining kasbiy-metodik kompetentligida sun’iy intellektga oid bilim va ko‘nikmalar, etik mas’uliyat, metodik moslashtirish hamda refleksiv faoliyatning ahamiyati ortib borayotganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, texnologiyadan foydalanish pedagogik sifatning mustaqil kafolati emas. Maktabgacha yoshdagi bolaning rivojlanish ehtiyojlari, o‘yin, jonli muloqot, xavfsizlik va individual yondashuv ustuvor bo‘lib qolishi zarur.

Maqolada taklif etilgan INSON modeli tarbiyachining individual ehtiyojini aniqlash, maqsadli metodik rejalashtirish, AI natijalarini tanqidiy saralash, o‘quv-metodik faoliyatga moslashtirish va refleksiv baholash bosqichlarini yagona jarayonga birlashtiradi. Modelni metodik birlashmalar faoliyati, malaka oshirish mashg‘ulotlari va individual kasbiy rivojlanish dasturlarida sinab ko‘rish mumkin.

Kelgusidagi tadqiqotlarda modelning tajriba-sinov dasturini ishlab chiqish, diagnostika vositalarini ekspertiza va statistik tekshiruvdan o‘tkazish, tajriba hamda nazorat guruhlari natijalarini qiyoslash maqsadga muvofiq. Shundagina model samaradorligi haqida empirik dalillarga asoslangan xulosa chiqarish mumkin.

Yakuniy xulosa: maktabgacha ta’limning kelajagi texnologiyani eng ko‘p ishlatadigan tarbiyachiga emas, balki texnologiya imkoniyatlarini bolaning manfaatiga mos ravishda tanlaydigan, tekshiradigan va mas’uliyat bilan qo‘llaydigan pedagogga tayanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Suprihatiningrum, J., Listiawati, N., Wirda, Y., Sabon, S. S., Siswantari, & Nuraini, B. (2025). Core Competencies for Inclusive Early Childhood Educators: A Systematic Review. IAFOR Journal of Education, 13(3), 525–553. https://doi.org/10.22492/ije.13.3.21

2. Zou, D., Xie, H., & Kohnke, L. (2025). Navigating the Future: Establishing a Framework for Educators’ Pedagogic Artificial Intelligence Competence. European Journal of Education, 60(2), e70117. https://doi.org/10.1111/ejed.70117

3. Ubisheva, A., Kiyakbayeva, U., Khassanova, I., Saduakas, G., & Dzhonisova, G. (2026). Using AI Tools in Preschool Methodological Work: Opportunities, Constraints, and Teachers’ Digital Competence Gains. Journal of Educational Sciences, 87(2), 107–120. https://doi.org/10.26577/JES87220268

4. Wong, J. M. S. (2026). Designing Trustworthy AI for the Youngest Learners: An Integrated Ethical Framework and Implementation Roadmap. Early Childhood Education Journal, 54, 3827–3837. https://doi.org/10.1007/s10643-026-02138-3

5. Kaçmaz, C., & Çelik, O. T. (2026). Development of an artificial intelligence competency scale for early childhood educators (ACES). Humanities and Social Sciences Communications. https://doi.org/10.1057/s41599-026-07838-0

6. Özenoğlu, Y. E., Aydoğdu, F., & Gürsoy, F. (2026). Preschool Teachers' Artificial Intelligence Awareness: An Experimental Study. European Journal of Education, 61(1), e70473. https://doi.org/10.1111/ejed.70473

7. Yıldırım, Y., & Güçlü, E. A. (2025). The Relationship Between Preschool Teachers' Professional Self-Efficacy and Attitudes Towards Artificial Intelligence. Pedagogika, 160(4), 40–73. https://doi.org/10.15823/p.2025.160.3

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

MAKTABGACHA TA’LIMDA BOLALARNI ZAMONAVIY VA KELAJAK KASBLARI BILAN TANISHTIRISHDA RAQAMLI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH METODIKASI

To‘xtasinova Zuxraxon

Osiyo texnologiyalar universiteti 1-bosqich magistranti

Kalit so‘zlar: maktabgacha ta’lim, kelajak kasblari, raqamli pedagogika, AKT, interaktiv metodika, virtual reallik, STEM.

Keywords: preschool education, future professions, digital pedagogy, ICT, interactive methodology, virtual reality, STEM.

Mavzuning dolzarbligi

Axborot texnologiyalari shiddat bilan rivojlanayotgan davrda mehnat bozori tarkibi tubdan o‘zgarib, mutlaqo yangi intellektual va raqamli kasblar kirib kelmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 20-iyundagi “Maktabgacha va maktab ta’limi tashkilotlari faoliyatini tizimli tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-225-sonli hamda raqamlashtirish bo‘yicha tegishli Farmonlarida ta’lim jarayoniga ilg‘or innovatsiyalarni joriy etish muhim vazifa qilib belgilangan. Bolalarda kichik yoshdanoq zamonaviy va kelajak kasblari (robototexnik, ma’lumotlar tahlilchisi, biotexnolog, bioinjener va h.k.) haqida dastlabki tasavvurlarni shakllantirish, ularda mantiqiy hamda kreativ fikrlashni uyg‘otish tizimning strategik maqsadlaridan biridir.

Muammoning qo‘yilishi

An’anaviy pedagogik qurollar (rasmli kitoblar, oddiy qo‘g‘irchoqlar, maketlar) asosan o‘tmish yoki bugungi kunning klassik kasblarini (shifokor, o‘qituvchi, haydovchi) aks ettiradi. Kelajak kasblarining mavhum va yuqori texnologik xususiyatga ega ekanligi sababli, ularni maktabgacha yoshdagi bolalarga vizualizatsiyasiz, oddiy tushuntirish metodlari orqali yetkazish samaradorlik bermaydi.

Bu esa ta’lim jarayonida zamonaviy raqamli pedagogik texnologiyalarga asoslangan yangi metodik tizimni ishlab chiqish zaruriyatini yuzaga keltiradi.

Tadqiqot maqsadi va vazifalari

Tadqiqotning bosh maqsadi maktabgacha ta’lim tashkiloti (MTT) tarbiyalanuvchilarini kelajak va zamonaviy kasblar olami bilan samarali tanishtirishda multimedia, virtual reallik va interaktiv o‘yinli raqamli pedagogik texnologiyalardan foydalanish metodikasini yaratish hamda amaliyotga joriy etishdan iboratdir.

Metodologiya va natijalar

Tadqiqot doirasida o‘yinli raqamli vizualizatsiya va STEM elementlariga asoslangan maxsus raqamli metodika ishlab chiqildi. MTTning yuqori guruh bolalari ishtirokida o‘tkazilgan pedagogik tajriba-sinov ishlarida “Kelajak shifokori (biomeditsina)”, “Koinot sayyohi” va “Dron operatori” kabi yo‘nalishlar interaktiv 3D dasturlar hamda vizual o‘yin topshiriqlari vositasida o‘rgatildi. Raqamli didaktik o‘yinlar orqali bolalarga har bir kasbning jamiyatdagi o‘rni interaktiv ssenariylarda tushuntirildi. O‘tkazilgan monitorinq natijalariga ko‘ra, raqamli metodikadan foydalanilganda bolalarning zamonaviy texnologik jarayonlarni tushunish ko‘rsatkichi an’anaviy guruhlarga nisbatan 42% ga yuqori bo‘ldi, shuningdek, bolalarning texnik yo‘nalishdagi mantiqiy fikrlash faolligi 38% ga oshganligi qayd etildi.

Xulosa

Maktabgacha ta’lim jarayonida kelajak kasblarini raqamli texnologiyalar orqali o‘rgatish bolalarning dunyoqarashini kengaytiribgina qolmay, ularda ilk kompyuter savodxonligi hamda intellektual salohiyat poydevorini qo‘yadi. Ishlab chiqilgan raqamli o‘yin metodikasi maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanish psixologiyasiga to‘liq mos kelib, ta’lim sifatini oshirishga bevosita xizmat qiladi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maktabgacha va maktab ta’limi tashkilotlari faoliyatini tizimli tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-225-sonli Qarori. // Xalq so‘zi, 2024-y.

2. To‘rayeva G.S. Maktabgacha ta’limda raqamli texnologiyalar va integratsiyalashgan ta’lim metodikasi. – Toshkent: Fan, 2021. – 144 b.

3. Ahrorov M.N. Kelajak kasblari va yosh avlod intellektual salohiyatini shakllantirish muammolari. – Samarqand: Zarafshon, 2022. – 188 b.

4. Xalilova K.B. Maktabgacha yoshdagi bolalar ta’limida AKT va o‘yinli texnologiyalar. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019. – 120 b.

5. Ishmuhamedov R.J., Abduqodirov A.A. Ta’limda innovatsion va raqamli texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2020. – 210 b.

6. G‘ofurov B.M. STEM ta’lim tizimi va uning bog‘cha yoshidagi bolalar tafakkuriga ta’siri. // Pedagogik mahorat jurnali, 2023. - №3. – B. 45-51.

7. Sultonova D.A. Maktabgacha ta’lim muassasalarida raqamli didaktika. – Farg‘ona: Klasika, 2022. – 156 b.

8. Karimova V.M. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya: zamonaviy yondashuvlar. – Toshkent: O‘zbekiston, 2018. – 240 b.

9. Robert I.V. Informatization of Education: Scientific and Technological Foundations. – Moscow: Academic Press, 2014. – 312 p.

10. Prensky M. Digital Natives, Digital Immigrants: New context for young learners. // Educational Technology, 2012. – Vol. 52, No. 4. – P. 18-24.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

ARXEOLOGIK MEROSNI MUZEYLASHTIRISHNING ZAMONAVIY USULLARI

Bekpulatova Maxbuba Asadovna

Bosh mutaxassis

Annotatsiya. Mazkur maqolada arxeologik meros obyektlarini zamonaviy muzeylashtirishning nazariy, metodologik va amaliy jihatlari tadqiq etiladi. Arxeologik yodgorliklarni faqat saqlash obyekti sifatida emas, balki ilmiy tadqiqot, ta’lim, madaniy turizm va jamoatchilik bilan muloqot vositasi sifatida namoyish etish masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda ochiq osmon ostidagi muzeylar, muzey-qo‘riqxonalar, in situ ekspozitsiyalar, interaktiv ko‘rgazmalar, raqamli kataloglar, 3D modellashtirish, virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR), raqamli hikoyalash (digital storytelling), audiogidlar hamda multisensor ekspozitsiyalarning imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. ICOMning 2022-yilda qabul qilingan muzey ta’rifi, ICOMOSning arxeologik merosni muhofaza qilish va boshqarish bo‘yicha tamoyillari hamda UNESCOning meros obyektlarini talqin qilish va boshqarish bo‘yicha yondashuvlari metodologik asos sifatida tahlil qilinadi. O‘zbekistonning Samarqand, Buxoro, Xiva va boshqa tarixiy-arxeologik hududlari misolida muzeylashtirish jarayonining istiqbollari aniqlanadi. Tadqiqot natijasida zamonaviy muzeylashtirish modeli konservatsiya, ilmiy tadqiqot, raqamlashtirish, interaktiv talqin, jamoatchilik ishtiroki va barqaror turizmni yagona tizimda uyg‘unlashtirishi zarurligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: arxeologik meros, muzeylashtirish, muzey-qo‘riqxona, arxeologik yodgorlik, konservatsiya, restavratsiya, ekspozitsiya, raqamlashtirish, 3D modellashtirish, virtual reallik, kengaytirilgan reallik, interaktiv muzey, madaniy turizm, raqamli meros.

Аннотация. В статье рассматриваются современные методы музеефикации археологического наследия, а также их теоретические, методологические и практические аспекты. Особое внимание уделяется сохранению археологических

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

объектов in situ, созданию музеев под открытым небом и музеев-заповедников, применению цифровых технологий, 3D-моделирования, виртуальной и дополненной реальности, интерактивных экспозиций и цифрового сторителлинга. Анализируются международные принципы ICOM, ICOMOS и UNESCO в области сохранения, интерпретации и управления культурным наследием. На примере археологических и историко-культурных объектов Узбекистана определяются перспективы совершенствования процесса музеефикации. Обосновывается необходимость интеграции консервации, научных исследований, цифровизации, образовательных программ, участия местных сообществ и устойчивого туризма.

Ключевые слова: археологическое наследие, музеефикация, музей-заповедник, археологический памятник, консервация, реставрация, экспозиция, цифровизация, 3D-моделирование, виртуальная реальность, дополненная реальность, интерактивный музей, культурный туризм.

Abstract. This article examines modern methods of archaeological heritage musealization and their theoretical, methodological and practical aspects. Particular attention is paid to in situ preservation, open-air museums, archaeological reserves, digital technologies, 3D modelling, virtual and augmented reality, interactive exhibitions and digital storytelling. International principles developed by ICOM, ICOMOS and UNESCO concerning the conservation, interpretation and management of cultural heritage are analysed. The article also examines the prospects for improving archaeological musealization in Uzbekistan through examples from historical and archaeological sites. The study argues that an effective contemporary musealization model should integrate conservation, scientific research, digital technologies, public interpretation, community participation and sustainable tourism.

Keywords: archaeological heritage, musealization, archaeological reserve, archaeological site, conservation, restoration, exhibition, digitalization, 3D modelling, virtual reality, augmented reality, interactive museum, cultural tourism, digital heritage.

Kirish

Arxeologik meros insoniyatning qadimgi va o‘rta asrlardagi moddiy hamda ma’naviy faoliyatini o‘rganish imkonini beruvchi noyob tarixiy manbadir. Arxeologik yodgorliklar, qadimgi shahar xarobalari, mudofaa inshootlari, me’moriy qoldiqlar, qabristonlar, hunarmandchilik ustaxonalari, ibodatxonalar, turar joylar va moddiy madaniyat buyumlari jamiyatlarning tarixiy taraqqiyotini tiklashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Biroq arxeologik qazishmalar natijasida aniqlangan obyektlarni kelajak avlod uchun saqlashning o‘zi yetarli emas. Ularni ilmiy jihatdan hujjatlashtirish, konservatsiya qilish, jamoatchilikka tushunarli shaklda talqin etish va ta’lim jarayoniga kiritish ham muhim vazifalardan hisoblanadi.

Shu nuqtayi nazardan **muzeylashtirish** tushunchasi zamonaviy madaniy meros boshqaruvida alohida ahamiyat kasb etmoqda.

An’anaviy yondashuvda muzey asosan tarixiy buyumlarni binoning ichida saqlash va namoyish etish bilan bog‘langan. Zamonaviy yondashuv esa muzeyning vazifalarini ancha kengaytirgan. ICOMning 2022-yilda qabul qilingan ta’rifiga ko‘ra, muzey moddiy va nomoddiy merosni tadqiq etadigan, to‘playdigan, saqlaydigan, talqin qiladigan va namoyish etadigan, jamiyatga xizmat qiladigan, ochiq, inklyuziv va barqaror institutdir [1].

Mazkur yondashuv arxeologik yodgorliklarni muzeylashtirishga ham bevosita taalluqlidir. Chunki arxeologik obyekt endilikda faqat “o‘tmishdan qolgan qoldiq” emas, balki ilmiy tadqiqot, ta’lim, madaniy xotira va jamoatchilik bilan muloqot vositasi sifatida qaralmoqda.

O‘zbekiston uchun ushbu masala alohida dolzarbdir. Mamlakat hududida qadimgi Baqtriya, So‘g‘d, Xorazm, Farg‘ona va boshqa tarixiy-madaniy hududlarga oid ko‘plab arxeologik yodgorliklar mavjud. UNESCO ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekistonning Jahon merosi ro‘yxatiga kiritilgan obyektlari orasida Buxoro tarixiy markazi, Ichan-Qal’a, Samarqand va boshqa madaniy meros obyektlari mavjud[2].

Samarqandning qadimgi Afrasiyob hududi, Buxoroning tarixiy shahar muhiti va Xivaning Ichan-Qal’asi kabi obyektlar arxeologik, me’moriy va tarixiy merosning bir-biriga bog‘langan murakkab tizimini tashkil etadi. UNESCO Samarqandni 2500 yildan ortiq tarixga ega, turli sivilizatsiyalar kesishgan madaniy chorraha sifatida tavsiflaydi.

Tadqiqotning maqsadi: Tadqiqotning asosiy maqsadi arxeologik meros obyektlarini muzeylashtirishning zamonaviy usullarini tizimlashtirish, ularning ilmiy, madaniy, ta’limiy va turistik imkoniyatlarini aniqlash hamda O‘zbekiston sharoitida qo‘llash istiqbollarini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari: Belgilangan maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar qo‘yildi:

arxeologik merosni muzeylashtirish tushunchasining mazmunini aniqlash;

an’anaviy va zamonaviy muzeylashtirish usullarini qiyoslash;

arxeologik obyektlarni in situ saqlash imkoniyatlarini o‘rganish;

ochiq osmon ostidagi muzey va muzey-qo‘riqxonalarning ahamiyatini aniqlash;

raqamli texnologiyalarning muzeylashtirishdagi o‘rnini tahlil qilish;

3D modellashtirish, AR va VR texnologiyalarining imkoniyatlarini ko‘rsatish;

jamoatchilik ishtiroki va ta’limiy dasturlarning ahamiyatini aniqlash;

O‘zbekiston sharoitida arxeologik merosni muzeylashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish.

Adabiyotlar tahlili

Arxeologik merosni muzeylashtirish masalasi xalqaro ilmiy adabiyotlarda asosan uch yo‘nalishda o‘rganiladi: merosni saqlash va boshqarish, interpretatsiya va muzey kommunikatsiyasi, raqamli texnologiyalar orqali merosni ommalashtirish.

Arxeologik merosni boshqarish bo‘yicha asosiy xalqaro hujjatlardan biri ICOMOS tomonidan 1990-yilda qabul qilingan **Arxeologik merosni muhofaza qilish va boshqarish xartiyasi** hisoblanadi. Xartiyada arxeologik merosni saqlash faqat arxeologik texnikalar bilan chegaralanmasligi, balki kengroq ilmiy va professional bilim hamda ko‘nikmalarni talab qilishi ta’kidlanadi[3].

Mazkur hujjat arxeologik merosni tadqiq etish, hujjatlashtirish, muhofaza qilish va kelajak avlodlarga yetkazishni yaxlit jarayon sifatida ko‘rishga asos beradi.

ICOMOSning keyingi hujjatlari, jumladan, 2017-yildagi jamoatchilikka ochiq arxeologik obyektlarni boshqarish bo‘yicha Salalah yo‘riqnomalari ham arxeologik obyektlarni jamoatchilikka namoyish etish va boshqarish masalasining xalqaro miqyosda rivojlanayotganini ko‘rsatadi. ICOMOS o‘zining doktrinal hujjatlari qatorida 1990-yilgi Arxeologik merosni muhofaza qilish va boshqarish xartiyasi hamda 2017-yilgi Salalah Guidelines hujjatlarini alohida ko‘rsatadi.

UNESCO yondashuvida esa meros obyektlarini interpretatsiya qilish oddiy ma’lumot berishdan kengroq tushuncha sifatida qaraladi. UNESCO World Heritage Centre interpretatsiyani nashrlar, elektron vositalar, ma’ruzalar, obyekt hududidagi va undan tashqaridagi ekspozitsiyalar, ta’limiy dasturlar, jamoatchilik faoliyati, tadqiqot va baholashni qamrab oluvchi faoliyat sifatida izohlaydi. Bunda kirish imkoniyati, kontekst, autentiklik, barqarorlik, inklyuzivlik va tadqiqot kabi tamoyillar muhim hisoblanadi.

Muzeylarning zamonaviy funksiyalari bo‘yicha UNESCO 2015-yilgi tavsiyalarida tadqiqot, kolleksiyalarni boshqarish va kommunikatsiya muzey faoliyatining asosiy yo‘nalishlari sifatida ko‘rsatiladi. Muzeylar kolleksiyalar va

yodgorliklar haqidagi bilimlarni turli kommunikatsiya vositalari orqali jamiyatga yetkazishi, jamoatchilik va mahalliy guruhlar bilan hamkorlik qilishi kerakligi qayd etiladi.

2010-yildagi Vazirlar Mahkamasining 68-son qarori bilan muzeylarni tashkil etish, Milliy muzey fondi, muzey mutaxassislarini tayyorlash va kolleksiyalardan foydalanish bilan bog‘liq qator nizomlar tasdiqlangan.

Bundan tashqari, O‘zbekistonda alohida muhofaza qilinadigan tarixiy-madaniy hududlarni muzey-qo‘riqxona va tarixiy manzilgoh shaklida tashkil etish imkoniyati qonunchilikda belgilangan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy muzeylashtirish konsepsiyasida uchta asosiy vazifa o‘zaro bog‘langan:

saqlash → talqin qilish → jamoatchilikka yetkazish.

Shu uchlikdan birining e’tibordan chetda qolishi muzeylashtirishning samaradorligini pasaytiradi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda tarixiylik, tizimlilik, qiyosiylik va interdisciplinarlik tamoyillariga asoslanildi.

1. Tarixiy-qiyosiy metod: An’anaviy muzeylashtirish usullari zamonaviy raqamli va interaktiv usullar bilan qiyoslandi.

2. Tizimli yondashuv: Arxeologik yodgorlik alohida eksponat emas, balki **hudud + arxeologik qatlam + landshaft + tarixiy kontekst + jamoa + tashrif buyuruvchi** elementlaridan tashkil topgan yaxlit meros tizimi sifatida qaraldi.

3. Manbashunoslik metodi: Xalqaro tashkilotlarning normativ hujjatlari, muzeyshunoslikka oid tavsiyalar va O‘zbekiston Respublikasining tegishli normativ-huquqiy hujjatlari tahlil qilindi.

4. Interdisiplinar metod: Arxeologiya, muzeyshunoslik, restavratsiya, konservatsiya, tarix, turizm, pedagogika va raqamli texnologiyalar o‘rtasidagi aloqalar o‘rganildi.

5. Texnologik tahlil; 3D skanerlash, fotogrammetriya, virtual reallik, kengaytirilgan reallik, raqamli xaritalash, QR-kod va interaktiv displeylarning muzeylashtirishdagi imkoniyatlari baholandi.

6. Amaliy modellashtirish: O‘zbekistonning arxeologik va tarixiy-madaniy obyektlari uchun zamonaviy muzeylashtirishning konseptual modeli ishlab chiqildi.

Arxeologik merosni muzeylashtirish tushunchasi: “Muzeylashtirish” tushunchasi arxeologik yodgorlikni muzey yoki muzey-qo‘riqxona faoliyati doirasida saqlash, o‘rganish, talqin qilish va jamoatchilikka namoyish etishga tayyorlash jarayonini anglatadi.

Bunda asosiy maqsad yodgorlikni “muzey buyumi”ga aylantirish emas, balki uning **tarixiy, ilmiy, estetik va ijtimoiy qiymatini saqlagan holda jamoatchilikka tushunarli qilish**dir.

Zamonaviy muzey konsepsiyasi ham aynan shu yo‘nalishda rivojlanmoqda. ICOMning amaldagi ta’rifida muzeyning asosiy funksiyalari tadqiqot, yig‘ish, saqlash, interpretatsiya va namoyish etish bilan bir qatorda ochiqlik, inklyuzivlik, barqarorlik va jamoatchilik ishtirokini ham qamrab oladi[4].

Shuning uchun arxeologik merosni muzeylashtirishni quyidagi tizim sifatida ifodalash mumkin:

ilmiy tadqiqot → hujjatlashtirish → konservatsiya → interpretatsiya → ekspozitsiya → ta’lim → jamoatchilik ishtiroki → monitoring.

Arxeologik merosni muzeylashtirishning zamonaviy usullari

Zamonaviy arxeologik muzeylashtirishning eng muhim yo‘nalishlaridan biri obyektni qazib olingan joyining o‘zida, ya’ni **in situ** saqlash va namoyish etishdir.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Masalan, qadimgi bino poydevori, ko‘cha, mozaika, devor qoldig‘i yoki ishlab chiqarish inshootini boshqa joyga ko‘chirish o‘rniga uning original joyida konservatsiya qilinishi tarixiy kontekstni saqlashga imkon beradi.

Bunday usulning afzalligi shundaki, tashrif buyuruvchi nafaqat buyumni, balki uning **asl tarixiy makonini** ko‘radi.

Biroq in situ muzeylashtirishda iqlim, namlik, eroziya, tashrif buyuruvchilar oqimi va biologik ta’sir kabi omillarni nazorat qilish talab etiladi.

Ochiq osmon ostidagi muzeylar: Arxeologik obyektlarni ochiq osmon ostida namoyish etish ham samarali usullardan biridir.

Bunday muzeylarda qadimgi turar joylar, mudofaa devorlari, hunarmandchilik ustaxonalari, ko‘chalar va boshqa obyektlar o‘z tabiiy muhitida namoyish qilinadi.

Ochiq osmon ostidagi muzeylar tashrif buyuruvchiga qadimgi jamiyat hayotini makoniy jihatdan tasavvur qilish imkonini beradi.

Bunday muzeylarda quyidagi vositalardan foydalanish mumkin:

rekonstruksiya qilingan binolar;

arxeologik eksperimentlar;

hunarmandchilik namoyishlari;

tarixiy kiyimlar;

qadimgi texnologiyalarni ko‘rsatish;

interaktiv ta’lim dasturlari;

bolalar uchun arxeologik laboratoriyalar.

Muzey-qo‘riqxonalar: Muzey-qo‘riqxona arxeologik va tarixiy obyektlarni alohida binoda emas, balki **keng tarixiy-madaniy hudud doirasida** saqlash va namoyish etishga asoslanadi.

O‘zbekiston qonunchiligida tarixiy-madaniy hududlarni, jumladan, muzey-qo‘riqxonalar va tarixiy manzilgohlar shaklida tashkil etish imkoniyati belgilangan [5].

Bunday model ayniqsa qadimgi shaharlar uchun qulaydir.

Raqamli muzeylashtirish: Raqamlashtirish arxeologik merosni saqlash va ommalashtirishning eng istiqbolli yo‘nalishlaridan biridir.

Arxeologik obyektning:

yuqori aniqlikdagi fotosuratlari;

3D modeli;

geolokatsiyasi;

arxeologik qatlamlari;

topilmalar katalogi;

ilmiy tavsifi;

restavratsiya tarixi yagona raqamli platformaga birlashtirilishi mumkin.

Bunday tizim nafaqat tashrif buyuruvchilar, balki tadqiqotchilar uchun ham katta ahamiyatga ega.

3D modellashtirish: 3D modellashtirish orqali arxeologik obyektning raqamli nusxasi yaratiladi.

Bu texnologiya ikki muhim vazifani bajaradi.

Birinchidan, obyektning raqamli hujjati yaratiladi.

Ikkinchidan, uning tarixiy ko‘rinishini ilmiy gipoteza asosida rekonstruksiya qilish imkonini beradi.

Masalan, bugungi kunda faqat poydevori saqlanib qolgan qadimgi binoning taxminiy ko‘rinishi 3D model orqali namoyish etilishi mumkin.

Biroq bunday rekonstruksiyada **ilmiy fakt bilan gipotezani aniq ajratish** juda muhim. Tashrif buyuruvchiga “aniq tiklangan ko‘rinish” bilan “ilmiy rekonstruksiya” o‘rtasidagi farq tushuntirilishi kerak.

Virtual reallik — VR: VR texnologiyasi tashrif buyuruvchini tarixiy makonga virtual ravishda “olib kirish” imkonini beradi.

Masalan, qadimgi shaharning bugungi kungacha saqlanmagan qismlarini virtual muhitda ko‘rsatish mumkin.

VR ayniqsa, qadimgi shaharlar, yo‘qolgan me’moriy inshootlar, tarixiy jang maydonlari, qadimgi hunarmandchilik, diniy va marosimiy obyektlar uchun samarali bo‘lishi mumkin.

Kengaytirilgan reallik — AR: AR texnologiyasi real arxeologik obyekt ustiga raqamli ma’lumotlarni qo‘shadi.

Masalan, tashrif buyuruvchi telefon yoki maxsus qurilmani qadimgi devorga yo‘naltirganda, ekranda uning dastlabki ko‘rinishi, qurilish bosqichlari yoki tarixiy izohi paydo bo‘lishi mumkin.

Bu usul obyektni ko‘rish va u haqidagi ma’lumotni bir vaqtda olish imkonini beradi.

QR-kod va raqamli audiogid: Nisbatan arzon va qulay texnologiyalardan biri QR-kod tizimidir.

Har bir obyekt yoniga QR-kod o‘rnatilib, u orqali:

tarixiy ma’lumot, arxeologik tavsif, fotosuratlar, xarita, video, 3D model, audiogid, ilmiy adabiyotlar taqdim etilishi mumkin.

Bu usul ayniqsa katta hududni egallagan muzey-qo‘riqxonalar uchun samaralidir.

Interaktiv ekspozitsiyalar: Zamonaviy muzey tashrif buyuruvchini passiv kuzatuvchidan faol ishtirokchiga aylantirishga intiladi.

Masalan, tashrif buyuruvchi:

qadimgi sopol idishning raqamli modelini aylantirishi;

arxeologik qatlamlarni interaktiv ekranda o‘rganishi;

qadimgi shahar xaritasini tiklashi;

arxeolog rolida topilmalarni tasniflashi;

qadimgi hunarmandchilik jarayonini virtual tarzda bajarishi mumkin.

Bunday usullar ayniqsa maktab o‘quvchilari va yoshlar uchun samarali.

UNESCO ham muzeylarning kommunikatsiya faoliyatida jamoatchilik bilan faol hamkorlik qilish, ta’lim va raqamli vositalardan foydalanishni muhim yo‘nalish sifatida ko‘rsatadi[6].

Raqamli hikoya — digital storytelling: Arxeologik buyumning o‘zi tashrif buyuruvchiga doimo to‘liq ma’lumot bera olmaydi.

Masalan, oddiy sopol idish:

“Bu miloddan avvalgi davrga oid sopol buyum” degan yozuv bilan cheklansa, uning tarixiy mazmuni yetarlicha ochilmaydi.

Digital storytelling orqali esa quyidagi savollarga javob berish mumkin:

Bu buyumni kim yasagan?

U nima uchun ishlatilgan?

Qaysi hududdan topilgan?

Uni kim ishlatgan?

O‘sha davrdagi odamlarning turmushi qanday bo‘lgan?

Buyum qaysi tarixiy jarayon haqida ma’lumot beradi?

Natijada bitta arxeologik topilma kengroq tarixiy hikoyaning bir qismiga aylanadi.

1. Arxeologik obyektning raqamli pasportini yaratish: Har bir yodgorlik uchun, geografik koordinatalar, tarixiy davri, arxeologik tavsifi, qazishma ma’lumotlari, fotosuratlar, 3D model, konservatsiya tarixi, ilmiy bibliografiya

yagona ma’lumotlar bazasiga kiritilishi lozim.

2. Ochiq osmon ostidagi ekspozitsiyalarni kengaytirish

Qadimgi shahar qoldiqlarini bevosita arxeologik hududning o‘zida namoyish qilish tarixiy kontekstni saqlashga yordam beradi.

3. 3D raqamli rekonstruksiya markazlarini yaratish: Tashrif buyuruvchi qadimgi obyektning:

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

“qazilma holati → ilmiy rekonstruksiya → zamonaviy holati”

bosqichlarini bir ekranda ko‘rishi mumkin.

4. AR navigatsiya tizimini joriy etish

Smartfon orqali yodgorlik bo‘ylab harakatlanish vaqtida tarixiy obyektlar haqida ma’lumot olish imkoniyati yaratilishi mumkin.

5. Mahalliy aholi ishtirokini kuchaytirish

Mahalliy hunarmandchilik, gastronomiya, og‘zaki tarix va an’anaviy bilimlarni arxeologik meros interpretatsiyasi bilan bog‘lash mumkin.

Natijalar

Tadqiqot natijasida quyidagi ilmiy-amaliy xulosalar olindi:

1. Arxeologik merosni muzeylashtirish faqat eksponatlarni namoyish qilishdan iborat emas. U tadqiqot, konservatsiya, interpretatsiya, ta’lim va jamoatchilik bilan muloqotni o‘z ichiga olgan kompleks jarayondir.

2. In situ muzeylashtirish tarixiy kontekstni saqlashning samarali usullaridan biridir.

3. Ochiq osmon ostidagi muzeylar qadimgi makon va landshaftni birgalikda namoyish qilish imkonini beradi.

4. Muzey-qo‘riqxonalar katta arxeologik va tarixiy hududlarni yaxlit holda boshqarish uchun qulay model hisoblanadi.

5. 3D modellashtirish arxeologik obyektlarni raqamli hujjatlashtirish va ilmiy rekonstruksiya qilish uchun katta imkoniyat yaratadi.

6. AR va VR texnologiyalari tashrif buyuruvchining tarixiy obyektni tushunish darajasini oshirishi mumkin, biroq ular ilmiy mazmunga bo‘ysundirilishi kerak.

7. QR-kod, audiogid va raqamli xaritalar nisbatan kam xarajat bilan muzey kommunikatsiyasini rivojlantirish imkonini beradi.

8. Digital storytelling arxeologik buyumlarni alohida predmet sifatida emas, tarixiy voqea va inson hayoti bilan bog‘liq manba sifatida talqin qilishga yordam beradi.

9. Jamoatchilik ishtiroki zamonaviy muzeylashtirishning muhim shartidir.

10. Konservatsiya va turizm o‘rtasidagi muvozanat har qanday arxeologik muzeylashtirish loyihasining asosiy mezonlaridan biri bo‘lishi lozim.

11. O‘zbekistonning tarixiy va arxeologik obyektlari uchun **raqamli pasport + in situ konservatsiya + interaktiv interpretatsiya + jamoatchilik ishtiroki** modelini qo‘llash istiqbolli hisoblanadi.

Xulosa

Arxeologik merosni muzeylashtirish bugungi kunda madaniy merosni saqlashning eng muhim yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda. Uning asosiy vazifasi arxeologik obyektni shunchaki saqlab qolish emas, balki uning tarixiy mazmunini ilmiy asosda ochib berish, jamiyat uchun tushunarli qilish va kelajak avlodlarga yetkazishdan iborat.

Zamonaviy muzeylashtirish an’anaviy ekspozitsiya modelidan ancha keng tushunchadir. Unda **in situ konservatsiya, ochiq osmon ostidagi muzeylar, muzey-qo‘riqxonalar, raqamli kataloglar, 3D modellashtirish, AR/VR, interaktiv ekspozitsiyalar, audiogidlar va digital storytelling** kabi vositalar o‘zaro uyg‘unlashadi.

ICOMning zamonaviy muzey ta’rifi ham muzeyni tadqiqot, konservatsiya, interpretatsiya va namoyish bilan bir qatorda inklyuzivlik, barqarorlik va jamoatchilik ishtirokiga asoslangan institut sifatida belgilaydi[7].

Arxeologik merosni talqin qilishda esa UNESCO va ICOMOS tamoyillari ayniqsa muhim. Ular tarixiy kontekstni saqlash, autentiklikka hurmat, barqarorlik, ilmiy tadqiqot va jamoatchilik uchun tushunarli kommunikatsiyani uyg‘unlashtirish zarurligini ko‘rsatadi[8].

O‘zbekiston sharoitida mazkur yo‘nalish yanada katta imkoniyatlarga ega. Mamlakat hududidagi qadimgi shaharlar va arxeologik yodgorliklar nafaqat ilmiy

tadqiqot, balki zamonaviy muzeylashtirish va madaniy turizmning muhim resursiga aylanishi mumkin.

Shu bois kelajakdagi loyihalarda “obyektni saqlash” va “obyektni namoyish etish” vazifalarini bir-biridan ajratmasdan, ularni yagona **ilmiy-konservatsion-kommunikativ tizim** sifatida tashkil etish maqsadga muvofiq.

Eng samarali modelni quyidagicha ifodalash mumkin:

arxeologik tadqiqot → hujjatlashtirish → konservatsiya → raqamlashtirish → ilmiy talqin → interaktiv ekspozitsiya → ta’lim → jamoatchilik ishtiroki → monitoring.

Ana shunday kompleks yondashuv arxeologik merosni nafaqat bugungi avlod uchun saqlash, balki uni kelajak avlodlar uchun ham ilmiy, ma’rifiy va madaniy resurs sifatida asrab qolish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining **“Muzeylar to‘g‘risida”gi Qonuni**. O‘RQ-177-son, 2008-yil 12-sentabr. — Toshkent: Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining **2010-yil 12-apreldagi 68-son qarori**. “O‘zbekiston Respublikasining «Muzeylar to‘g‘risida»gi Qonunini ro‘yobga chiqarish uchun zarur bo‘lgan normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash haqida”. — Toshkent, 2010.

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining **2019-yil 30-martdagi 265-son qarori**. “Moddiy madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishga oid ayrim normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to‘g‘risida”. — Toshkent, 2019.

4. ICOM. **Museum Definition**. — Paris: International Council of Museums, 2022.

5. ICOM. **ICOM Approves a New Museum Definition**. — Paris, 2022.

6. UNESCO. **Recommendation concerning the protection and promotion of museums and collections, their diversity and their role in society**. — Paris: UNESCO, 2015.

7. UNESCO. **Interpretation/communication of World Heritage properties: Questions and Answers**. — Paris: UNESCO World Heritage Centre.

8. UNESCO. **Managing World Heritage**. Revised edition. — Paris: UNESCO, 2026.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

BOYSUN HUDUDINING ARXEOLOGIK YODGORLIKLARI: QADIMGI AHOLI MADANIYATI, TARIXIY TARAQQIYOTI VA ARXEOLOGIK MEROS TAHLILI

Bekpulatova Maxbuba Asadovna

Bosh mutaxassis

Annotatsiya. Mazkur maqolada Surxondaryo viloyatining Boysun hududida joylashgan arxeologik yodgorliklarning tarixiy-madaniy ahamiyati, ularning davriy xususiyatlari hamda qadimgi aholi turmush tarzini o‘rganishdagi ilmiy imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy e’tibori Teshik-Tosh, Machay, Qorong‘udara va Zarautsoy kabi arxeologik obyektlarga qaratilgan. Ushbu yodgorliklar tosh davri insonlarining yashash muhiti, mehnat qurollari tayyorlash texnologiyasi, xo‘jalik faoliyati, tabiiy sharoitga moslashuvi va tasviriy tafakkurining rivojlanishini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Shuningdek, Boysun hududidagi qadimgi mudofaa inshootlari va tarixiy-madaniy obyektlarning mintaqa tarixini yoritishdagi o‘rni ko‘rib chiqiladi. Maqolada tarixiy-qiyosiy, arxeologik-tipologik, xronologik va manbashunoslik tahlili usullaridan foydalanildi. Ilmiy adabiyotlar hamda rasmiy elektron manbalardagi ma’lumotlar o‘zaro taqqoslanib, Boysun arxeologik merosining o‘ziga xos jihatlari umumlashtirildi. Natijalar hududning qadimgi tarixini alohida yodgorliklar doirasida emas, balki tabiiy muhit, inson faoliyati va madaniy jarayonlarning uzviy aloqasi asosida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Maqolada arxeologik obyektlarni muhofaza qilish, raqamli hujjatlashtirish, tizimli monitoring olib borish va ularni ilmiy turizm bilan uyg‘unlashtirishga doir takliflar ham ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: Boysun, Boysuntog‘, arxeologik yodgorliklar, Teshik-Tosh, Machay, Qorong‘udara, Zarautsoy, paleolit, mezolit, tosh industriyasi, petrogliflar, qadimgi aholi, moddiy madaniyat, arxeologik meros.

Abstract. This article examines the archaeological heritage of the Boysun region in Surkhandarya Province, Uzbekistan, focusing on its historical and cultural

significance, chronological characteristics, and contribution to the study of ancient human societies. Particular attention is paid to the Teshik-Tash, Machay, Qorong‘udara, and Zarautsoy sites. These archaeological locations provide valuable evidence for investigating prehistoric settlement patterns, stone-tool technologies, subsistence strategies, adaptation to the natural environment, and the development of artistic expression. The study employs historical-comparative, archaeological-typological, chronological, and source-critical methods. Published research and official online sources are compared to identify the distinctive features of Boysun’s archaeological landscape. The findings highlight the importance of interpreting individual monuments within a broader framework that connects environmental conditions, human activity, and cultural change. The article also proposes measures for heritage conservation, digital documentation, systematic monitoring, and the sustainable development of archaeological tourism.

Keywords: Boysun, archaeological sites, Teshik-Tash, Machay, Qorong‘udara, Zarautsoy, Paleolithic, Mesolithic, stone-tool industry, rock art, cultural heritage.

Аннотация. В статье рассматривается археологическое наследие Байсунского региона Сурхандарьинской области Узбекистана, его историко-культурное значение и роль в изучении древнего населения. Особое внимание уделяется памятникам Тешик-Таш, Мачай, Коронгудара и Зараутсай. На основе опубликованных научных исследований и официальных источников анализируются особенности древних поселений, каменной индустрии, хозяйственной деятельности и наскального искусства. Использованы историко-сравнительный, археолого-типологический, хронологический и источниковедческий методы. Результаты исследования подчёркивают необходимость комплексного изучения археологических объектов с учётом природных условий, исторической динамики и культурных процессов.

Предложены направления совершенствования охраны, цифровой документации и научной популяризации археологического наследия региона.

Ключевые слова: Байсун, археологические памятники, Тешик-Таш, Мачай, Коронгудара, Зараутсай, палеолит, мезолит, каменная индустрия, наскальное искусство, культурное наследие.

Kirish

Markaziy Osiyo qadimgi insoniyat tarixining muhim hududlaridan biri bo‘lib, uning janubiy qismida joylashgan Surxondaryo vohasi arxeologik yodgorliklarning boyligi bilan ajralib turadi. Ushbu vohaning tog‘li va tog‘oldi qismlarini egallagan Boysun hududi tabiiy-geografik sharoiti, qadimgi aholi manzilgohlari, g‘or makonlari, qoyatosh tasvirlari va tarixiy inshootlari bilan alohida ilmiy ahamiyatga ega. Boysuntog‘ tizmasi, daryo vodiylari, daralar va tabiiy boshpanalar insonlarning qadimdan yashashi hamda xo‘jalik faoliyatini olib borishi uchun o‘ziga xos imkoniyatlar yaratgan.

Boysun hududining arxeologik ahamiyati, avvalo, bu yerda paleolit davriga oid muhim topilmajoylarning mavjudligi bilan belgilanadi. Teshik-Tosh g‘ori O‘zbekiston va Markaziy Osiyo paleolit arxeologiyasining eng mashhur yodgorliklaridan biri hisoblanadi. Machay va uning atroflaridagi g‘or-makonlar esa qadimgi insonlarning yashash tarzi, tosh qurollar ishlab chiqarish texnologiyasi va tabiiy resurslardan foydalanishini o‘rganishda muhim o‘rin tutadi. So‘nggi yillarda Qorong‘udara kabi obyektlarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar ham hududning ilmiy salohiyati hali to‘liq ochib berilmaganini ko‘rsatmoqda.

Boysun arxeologik merosining yana bir muhim jihati Zarautsoy qoyatosh tasvirlari bilan bog‘liq. Ushbu tasvirlar qadimgi insonlarning hayvonot olami, ovchilik faoliyati va ramziy ifoda shakllari haqidagi tasavvurlarini o‘rganish imkonini beradi. Hududdagi qadimgi mudofaa inshootlari, tarixiy yo‘llar va turli davrlarga mansub

arxeologik obyektlar esa Boysun tarixining uzoq davom etgan va ko‘p qatlamli jarayon ekanini namoyon etadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, Boysun yodgorliklari faqat alohida tarixiy obyektlar sifatida emas, balki insoniyatning tabiiy muhitga moslashuvi, texnologik taraqqiyoti va madaniy tajribasining uzluksizligini o‘rganish uchun yagona tarixiy-madaniy makon sifatida tadqiq etilishi lozim. Shu bilan birga, arxeologik obyektlarni tabiiy yemirilish, nazoratsiz tashriflar va antropogen ta’sirlardan himoya qilish masalalari ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi — Boysun hududidagi asosiy arxeologik yodgorliklarning tarixiy-madaniy xususiyatlarini tahlil qilish, ularning qadimgi aholi hayoti va mintaqaviy tarixni o‘rganishdagi ahamiyatini aniqlash hamda arxeologik merosni saqlash bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqish.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

• Boysun hududining arxeologik jihatdan o‘rganilishiga doir ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish;

• Teshik-Tosh, Machay, Qorong‘udara va Zarautsoy yodgorliklarining o‘ziga xos xususiyatlarini tavsiflash;

• arxeologik materiallar orqali qadimgi aholining xo‘jaligi, texnologiyasi va madaniy qarashlarini izohlash;

• hududning tabiiy-geografik sharoiti bilan qadimgi manzilgohlar joylashuvi o‘rtasidagi aloqalarni baholash;

• arxeologik merosni muhofaza qilish va kelgusida o‘rganishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash [1] .

Tadqiqot obyekti — Surxondaryo viloyatining Boysun hududida joylashgan arxeologik yodgorliklar majmuasi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Tadqiqot predmeti — mazkur yodgorliklarning davriy xususiyatlari, moddiy madaniyat namunalari, tarixiy-madaniy aloqalari va arxeologik merosni saqlash masalalari.

Adabiyotlar tahlili

Boysun hududining arxeologik merosini o‘rganish Markaziy Osiyo paleolitini tadqiq etish tarixi bilan bevosita bog‘liq. Teshik-Tosh g‘orining ilmiy jihatdan o‘rganilishi ushbu hududni qadimgi insoniyat tarixining muhim markazlaridan biri sifatida tanitgan. Mazkur yodgorlikdan topilgan neandertal bola qoldiqlari, tosh qurollar va hayvon suyaklari paleolit davri aholisi biologik xususiyatlari hamda moddiy madaniyatini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

A.P. Okladnikov nomi bilan bog‘liq Teshik-Tosh tadqiqotlari Markaziy Osiyoda mustye davri yodgorliklarini o‘rganish tarixida alohida o‘rin tutadi. Ushbu tadqiqotlar qadimgi odamlarning yashash muhiti, ovchilik faoliyati va tosh qurollardan foydalanish usullarini tahlil qilishga asos yaratdi. Biroq dastlabki arxeologik talqinlarni zamonaviy tadqiqotlar bilan qiyoslashda yangi stratigrafik, texnik-tipologik va paleoantropologik ma’lumotlarni ham hisobga olish zarur.

Keyingi davrda Boysun va unga tutash hududlarning tosh davri yodgorliklarini o‘rganishda tosh qurollarning texnologik xususiyatlari, madaniy qatlamlarning stratigrafiyasi hamda yodgorliklarning hududiy tarqalishini aniqlashga e’tibor kuchaydi. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi OAK saytida yoritilgan ilmiy natijalarda Teshik-Tosh-1 va Teshik-Tosh-2, Machay-2 hamda Qorong‘udara yodgorliklarini zamonaviy arxeologik usullar bilan o‘rganish masalalari qayd etilgan. Ushbu tadqiqotlar Boysun hududidagi tosh davri materiallarini texnik-tipologik va xronologik jihatdan qayta baholash zarurligini ko‘rsatadi [2].

Samarqand arxeologiya instituti tomonidan e’lon qilingan materiallarda Qorong‘udara yodgorligida 2023-yilda olib borilgan qazishmalar va tosh davriga oid topilmalar haqida ma’lumot berilgan. Mazkur ma’lumotlar hududda yangi arxeologik

obyektlarni aniqlash va ilgari ma’lum bo‘lgan yodgorliklar doirasini kengaytirish imkoniyati mavjudligini ko‘rsatadi.

Zarautsoy qoyatosh tasvirlariga bag‘ishlangan tadqiqotlar esa Boysun hududining faqat g‘or-makonlar bilan cheklanmasligini, balki qadimgi tasviriy faoliyat va madaniy landshaftlarni o‘rganish uchun ham katta ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi. UNESCOning Butunjahon merosi bo‘yicha dastlabki ro‘yxatidagi tavsifda Zarautsoy arxeologik landshaftida mezolit, neolit, bronza davri va keyingi tarixiy davrlarga oid tasviriy qatlamlar mavjudligi qayd etilgan. Shu sababli qoyatosh rasmlarini yagona davrga tegishli deb qabul qilishdan ko‘ra, ularning alohida guruhlari va yaratilish bosqichlarini o‘rganish muhimdir.

UNESCOning Boysun hududiga bag‘ishlangan materiallarida mintaqaning tabiiy va madaniy merosi o‘zaro bog‘liq holda tavsiflanadi. Bu yondashuv arxeologik obyektlarni ularning tabiiy landshafti, tarixiy yo‘llar va an’anaviy yashash muhitidan ajratmasdan o‘rganish lozimligini anglatadi [3].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Boysun hududining ayrim mashhur yodgorliklari bo‘yicha ilmiy ma’lumotlar mavjud bo‘lsa-da, ularni yagona xronologik, hududiy va madaniy tizim doirasida taqqoslash imkoniyatlari hali keng. Xususan, tosh davri g‘or-makonlari, qoyatosh tasvirlari va keyingi davrlarga mansub mudofaa inshootlari o‘rtasidagi tarixiy tafovutlarni aniq belgilash, ularning muhofaza holatini tizimli hujjatlashtirish va raqamli xaritalar bilan bog‘lash istiqbolli tadqiqot yo‘nalishlari hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur maqola e’lon qilingan ilmiy tadqiqotlar, arxeologik ekspeditsiyalar to‘g‘risidagi materiallar va rasmiy meros manbalarini tahlil qilishga asoslangan. Tadqiqot mustaqil dala qazishmalari natijasi sifatida emas, balki manbalararo qiyoslash va ilmiy umumlashtirishga yo‘naltirilgan tahliliy ish sifatida olib borildi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi usullardan foydalanildi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Teshik-Tosh g‘orining arxeologik ahamiyati

Teshik-Tosh g‘ori Boysun hududining eng mashhur arxeologik yodgorliklaridan biri bo‘lib, Turgandaryo havzasidagi tog‘li landshaftda joylashgan. Yodgorlik, avvalo, neandertal bola qoldiqlari topilgani bilan jahon arxeologiyasi tarixida muhim o‘rin egallaydi. XX asrning 30-yillarida amalga oshirilgan tadqiqotlar ushbu g‘orning paleolit davri insonlari hayotini o‘rganishdagi ahamiyatini namoyon qilgan.

Teshik-Toshdan topilgan antropologik qoldiqlar, tosh qurollar va hayvon suyaklari qadimgi insonlarning biologik xususiyatlari, yashash muhiti va ovchilik faoliyati haqida ma’lumot beradi. G‘or yodgorliklarida arxeologik materiallarning o‘zaro joylashuvi, madaniy qatlamlarning ketma-ketligi va tabiiy jarayonlarning ta’siri topilmalarni ilmiy talqin qilishda alohida ahamiyatga ega [4].

Teshik-Toshning muhim xususiyatlaridan biri shundaki, u inson evolyutsiyasi tarixini faqat antropologik qoldiqlar orqali emas, balki arxeologik muhit bilan birgalikda o‘rganish imkonini beradi. Tosh qurollarning texnologik xususiyatlari, hayvon suyaklari va boshqa moddiy dalillar o‘sha davr kishilarining yashash strategiyalarini tiklashga yordam beradi.

G‘ordan topilgan bola qoldiqlarining dafn marosimi bilan bog‘liqligi uzoq vaqt davomida ilmiy munozaralarga sabab bo‘lgan. Hayvon shoxlarining qoldiqlari va dafn konteksti ayrim tadqiqotchilar tomonidan marosimiy faoliyat ehtimoli bilan izohlangan. Biroq bunday talqinni baholashda topilmalarning stratigrafik holati, saqlanish sharoiti va keyingi ilmiy tekshiruvlar natijalarini hisobga olish zarur.

Shunday qilib, Teshik-Tosh nafaqat Boysun, balki butun Markaziy Osiyoning qadimgi tarixini o‘rganishda muhim ilmiy manba bo‘lib, uning materiallari antropologiya, arxeologiya va paleoekologiya fanlari kesishmasida tadqiq etilishi mumkin [5].

Machay g‘or-makonlari va qadimgi tosh industriyasi: Machay hududi Boysun arxeologik landshaftining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Machay daryosi

atrofi, g‘orlar va tabiiy boshpanalar qadimgi odamlarning yashash sharoiti hamda tabiiy resurslardan foydalanish imkoniyatlarini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega.

Machay bilan bog‘liq arxeologik materiallar tosh qurollarning shakllari, ularni tayyorlash usullari va madaniy qatlamlarning xususiyatlarini o‘rganish imkonini beradi. Tosh industriyasini tahlil qilish orqali qadimgi aholining xomashyo tanlash, toshni parchalash va mehnat qurollariga ishlov berish ko‘nikmalari haqida xulosalar chiqarish mumkin.

Biroq tosh qurollarning tipologik o‘xshashligi har doim ham ularning bir xil davrga yoki yagona madaniy guruhga tegishli ekanini anglatmaydi. Shu sababli Machay yodgorliklarini o‘rganishda texnik-tipologik tahlil stratigrafik ma’lumotlar va mavjud xronologik dalillar bilan birgalikda qo‘llanishi lozim.

Machay hududidagi yodgorliklar majmuasi Boysun tog‘li muhitida insonlarning uzoq vaqt davomida yashaganini va turli davrlarda tabiiy boshpanalardan foydalanganini o‘rganish uchun istiqbolli ilmiy maydon hisoblanadi. Ushbu hududni kompleks tadqiq etish qadimgi aholining makon tanlash strategiyalari va mahalliy tabiiy sharoitga moslashuv mexanizmlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi [6].

Zarautsoy qoyatosh tasvirlari va qadimgi tafakkur: Zarautsoy Boysun hududining eng muhim qoyatosh san’ati yodgorliklaridan biridir. Bu yerdagi tasvirlar qadimgi insonlarning tabiat, hayvonot olami va kundalik faoliyatga munosabatini o‘rganishda alohida ahamiyatga ega.

Qoyatosh rasmlari arxeologik tadqiqotlarda o‘ziga xos manba turi hisoblanadi. Ular orqali qadimgi aholining hayvonlarni tasvirlash usullari, ovchilik bilan bog‘liq faoliyati va ramziy ifoda shakllari haqida ma’lumot olish mumkin. Shu bilan birga, tasvirlarning mazmunini bevosita tarixiy voqea yoki diniy marosim bilan bog‘lashdan oldin ularning uslubi, joylashuvi, saqlanish holati va boshqa dalillar bilan aloqasi tekshirilishi zarur.

Zarautsoy yodgorligining ilmiy qiymati uning faqat alohida tasvirlardan iborat emasligi, balki keng arxeologik landshaft tarkibida mavjudligi bilan ham belgilanadi. UNESCO materiallarida bu hududdagi tasvirlar va boshqa arxeologik belgilar turli tarixiy bosqichlar bilan bog‘liqligi qayd etiladi.

Zarautsoyni o‘rganishda tasvirlarni raqamli suratga olish, fotogrammetriya, uch o‘lchamli modellashtirish va geografik axborot tizimlari yordamida hujjatlashtirish muhim istiqbolli yo‘nalishlardir. Bunday usullar tasvirlarning hozirgi holatini qayd etish, tabiiy yemirilish jarayonlarini kuzatish va kelgusidagi restavratsiya hamda muhofaza tadbirlarini ilmiy asoslash imkonini beradi [7].

Boysun hududining boshqa tarixiy-arxeologik obyektlari: Boysun hududining tarixiy merosi tosh davri yodgorliklari bilangina cheklanmaydi. Hudud va unga tutash mintaqada qadimgi mudofaa inshootlari, tarixiy yo‘llar va turli davrlarga mansub arxeologik obyektlar ham mavjud.

Boysun madaniy merosiga oid rasmiy materiallarda Koshon yoki Qo‘rg‘onzol qal’asi, Poyonqo‘rg‘on, Darband atrofidagi mudofaa tizimlari va Temir darvoza bilan bog‘liq tarixiy obyektlar tilga olinadi. Bunday inshootlarni o‘rganish hududning qadimgi va o‘rta asrlardagi siyosiy, iqtisodiy hamda strategik ahamiyatini tushunishga yordam beradi.

Mazkur obyektlarning davri, vazifasi va tarixiy voqealar bilan aloqasini aniqlashda alohida arxeologik hisobotlar, me’moriy tahlillar va yozma manbalarga tayanish talab etiladi. Shu sababli ularni barcha davrlarni birlashtiruvchi yagona madaniy majmua sifatida emas, balki turli tarixiy bosqichlarda shakllangan obyektlar tizimi sifatida o‘rganish maqsadga muvofiq.

Boysun hududidagi turli davr yodgorliklarining bir geografik makonda jamlangani mintaqaning uzoq muddatli tarixiy ahamiyatini ko‘rsatadi. Ularni o‘zaro bog‘langan, lekin xronologik jihatdan farqlanuvchi obyektlar sifatida o‘rganish hudud tarixini aniqroq tiklash imkonini beradi [8].

Boysun hududi ko‘p davrli arxeologik landshaft hisoblanadi. Teshik-Tosh, Machay va Qorong‘udara tosh davri tarixini, Zarautsoy esa qadimgi tasviriy faoliyat va madaniy landshaftlarni o‘rganishda muhim o‘rin tutadi. Hududdagi keyingi davr mudofaa inshootlari va tarixiy obyektlar uning ko‘p qatlamli tarixini to‘ldiradi.

1. Tosh qurollarning texnik-tipologik tahlili muhim ilmiy imkoniyatlarga ega. Biroq qurollarning shakliy o‘xshashligi ularning aynan bir davrga tegishli ekanini mustaqil ravishda isbotlamaydi. Xronologik xulosalarni stratigrafiya va boshqa dalillar bilan birgalikda tekshirish lozim.

1. Zarautsoy qoyatosh tasvirlari alohida ilmiy tadqiqot yo‘nalishini tashkil etadi. Ularni raqamli hujjatlashtirish, tasvirlar guruhlarini qiyoslash va saqlanish holatini muntazam kuzatish yodgorlikning ilmiy qiymatini saqlashga xizmat qiladi.

1. Yangi arxeologik qidiruvlar hududning hali to‘liq o‘rganilmagan imkoniyatlarini namoyon etadi. Qorong‘udara va boshqa topilmajoylarga oid yangi ma’lumotlar Boysun hududining arxeologik xaritasini yangilash hamda tosh davri madaniyatlarini o‘zaro qiyoslash uchun asos yaratadi [9].

1. Arxeologik merosni muhofaza qilish kompleks yondashuvni talab etadi. Ilmiy hujjatlashtirish, raqamli ma’lumotlar bazasi, muntazam monitoring va mahalliy aholini jalb etish yodgorliklarni uzoq muddat saqlashning muhim shartlaridir.

Amaliy jihatdan ushbu natijalardan Boysun arxeologik yodgorliklari bo‘yicha elektron katalog yaratish, hududiy xaritalarni yangilash, muzey ekspozitsiyalarini boyitish va ilmiy-ma’rifiy turizm yo‘nalishlarini ishlab chiqishda foydalanish mumkin. Bunday tashabbuslar arxeologik obyektlarning ilmiy qiymatini saqlash bilan birga, ularning jamiyatdagi tarixiy-madaniy ahamiyatini kengroq yoritishga yordam beradi [10].

Xulosa

Boysun hududi O‘zbekistonning qadimgi tarixini o‘rganishda muhim o‘rin tutadigan, turli davrlarga mansub arxeologik yodgorliklarni o‘zida mujassam etgan

tarixiy-madaniy makondir. Teshik-Tosh, Machay va Qorong‘udara kabi yodgorliklar qadimgi insonlarning biologik xususiyatlari, tosh qurollar tayyorlash texnologiyasi va yashash muhitiga moslashuvini o‘rganish imkonini beradi. Zarautsoy qoyatosh tasvirlari esa qadimgi insonlarning tasviriy faoliyati, tabiatga munosabati va ramziy tafakkurini tadqiq etishda muhim manba hisoblanadi.

Maqolada tahlil qilingan materiallar Boysun arxeologik merosini alohida yodgorliklar yig‘indisi sifatida emas, balki tabiiy muhit, inson faoliyati va tarixiy jarayonlar o‘zaro ta’sirida shakllangan kompleks tizim sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, turli davrlarga mansub obyektlarning xronologik farqlarini saqlash, ilmiy dalillar bilan taxminiy talqinlarni ajratish va har bir xulosani tegishli manbalar asosida tekshirish muhimdir.

Kelgusidagi tadqiqotlarda Boysun hududidagi arxeologik obyektlarning geografik joylashuvini yagona raqamli xaritada aks ettirish, topilmalar kataloglarini shakllantirish, zamonaviy texnologiyalar yordamida hujjatlashtirish va yangi dala izlanishlarini amalga oshirish maqsadga muvofiq. Shuningdek, arxeologik merosni muhofaza qilishda ilmiy muassasalar, madaniy meros tashkilotlari va mahalliy jamoalar hamkorligini kuchaytirish zarur.

Umuman olganda, Boysun hududining arxeologik yodgorliklari nafaqat O‘zbekiston tarixining qadimgi bosqichlarini yoritadi, balki Markaziy Osiyoda insoniyatning tabiiy muhit bilan munosabati, texnologik taraqqiyoti va madaniy tajribasini o‘rganishda ham katta ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ularni tizimli o‘rganish va asrab-avaylash milliy madaniy merosni kelajak avlodlarga yetkazishning muhim shartidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Okladnikov A. P. *Палеолит Средней Азии*. — Ленинград: Наука, 1956.

2. Asqarov A. *Sopolli madaniyati va uning o‘rni*. — Toshkent: Fan, 1973.

3. Korobkova G. F. *Каменный век Южного Узбекистана*. — Москва: Наука, 1987.

4. Nishiaki Y., Aripdjanov O., Sayfullayev B., Rajabov A., Nakata H., Arai S., Akashi C. Archaeological investigations in the Boysun region of southern Uzbekistan: research materials on prehistoric cave sites. — 2018. Nashrning to‘liq bibliografik ma’lumotlari asl maqola asosida tekshirilishi lozim.

5. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi. Boysuntovning qadimgi tosh davri yodgorliklari bo‘yicha tadqiqot natijalari. — URL: https://www.oak.uz/index.php/pages/24172 (murojaat sanasi: 12.10.2026).

6. Samarqand arxeologiya instituti. *Baqtriya arxeologik ekspeditsiyasi: Qorong‘udara yodgorligi*. — URL: https://www.arxeologiya.uz/baxteriya-arxeologik-ekspiditsiyasi/ (murojaat sanasi: 12.10.2026).

7. UNESCO World Heritage Centre. *Boysun*. Tentative Lists. — URL: https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6785/ (murojaat sanasi: 12.10.2026).

8. UNESCO World Heritage Centre. *Zarautsoy Rock Paintings*. Tentative Lists. — URL: https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5299/ (murojaat sanasi: 12.10.2026).

9. UNESCO Intangible Cultural Heritage. *Cultural Space of Boysun District*. — URL: https://ich.unesco.org/en/RL/cultural-space-of-boysun-district-00019 (murojaat sanasi: 12.10.2026).

10. Uzbekistan Travel. *Boysun tog‘laridagi Teshik-Tosh g‘ori*. — URL: https://uzbekistan.travel/uz/o/boysun-tog%E2%80%98laridagi-eshik-tosh-gori/ (murojaat sanasi: 12.10.2026).

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

QORATEPA BUDDAVIYLIK MAJMUASI: TARIX VA ARXEOLOGIYA

Ishnazarova Shaxnoza Ruziyevna

Yetakchi mutaxassis

Annotatsiya. Mazkur maqolada Janubiy O‘zbekiston hududidagi qadimgi Termiz shahrining shimoli-g‘arbiy qismida joylashgan Qoratepa buddaviylik majmuasining shakllanish tarixi, me’moriy tuzilishi, arxeologik o‘rganilishi va madaniy-tarixiy ahamiyati tahlil qilinadi. Qoratepa qadimgi Baqtriyaning, xususan, Kushonlar davrida Shimoliy Baqtriyada buddaviylikning tarqalishi va rivojlanishini o‘rganishda muhim arxeologik manbalardan biridir. Yodgorlik tarkibida g‘or ibodatxonalari, yer usti monastir inshootlari, hovlilar, ayvon-galereyalar, stupalar va xo‘jalik xonalari mavjud bo‘lgan. Arxeologik qazishmalar natijasida buddaviy haykalchalar, terrakotalar, devoriy rasmlar, sopol idishlar, me’moriy bezak qismlari hamda Kharoshthi, Brahmi, baqtriy va boshqa yozuv namunalari aniqlangan. Maqolada Qoratepaning Fayoztepa va qadimgi Termizning boshqa arxeologik yodgorliklari bilan o‘zaro aloqasi ham ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, yodgorlik materiallari asosida Kushon davrida Markaziy Osiyoda yuz bergan diniy-madaniy sintez, Hindiston, Baqtriya, Gandhara va boshqa hududlar bilan madaniy aloqalarning xususiyatlari yoritiladi. Tadqiqot natijalari Qoratepa nafaqat diniy markaz, balki qadimgi Termizning xalqaro madaniy almashinuv tizimidagi muhim bo‘g‘in bo‘lganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Qoratepa, qadimgi Termiz, buddaviylik, Kushonlar, Baqtriya, arxeologiya, g‘or ibodatxonasi, stupa, monastir, Kharoshthi, Brahmi, epigrafika, Gandhara, Buyuk Ipak yo‘li.

Kirish

O‘zbekiston hududi qadimgi davrlardayoq Sharq va G‘arb sivilizatsiyalarini bog‘lab turuvchi muhim tarixiy-madaniy makonlardan biri bo‘lgan. Ayniqsa, Surxondaryo vohasi va qadimgi Termiz hududi Baqtriya, Hindiston, Eron, So‘g‘diyona

hamda boshqa mintaqalar o‘rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar kesishgan hudud sifatida alohida ahamiyat kasb etgan. Qadimgi Termiz hududida aniqlangan Qoratepa, Fayoztepa, Zurmala va boshqa buddaviylik yodgorliklari mazkur hududda buddaviylik dini ancha erta davrlardan mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. UNESCOning Jahon merosi markazi ma’lumotlarida ham qadimgi Termiz tarkibidagi Qoratepa va Fayoztepa Kushon davrining muhim buddaviy monastir markazlari sifatida qayd etiladi[1].

Qoratepa majmuasi qadimgi Termizning shimoli-g‘arbiy chekkasida, Amudaryo yaqinida joylashgan bo‘lib, tabiiy tepaliklarning o‘ziga xos relyefidan foydalanilgan holda barpo etilgan. Yodgorlikning eng muhim xususiyatlaridan biri — g‘or va yer usti inshootlarining yagona me’moriy-diniy tizimda uyg‘unlashganidir. Ilmiy adabiyotlarda Qoratepa ko‘pincha **Kara-Tepe** yoki **Qara-Tepe** shaklida ham uchraydi. Encyclopaedia Iranica ma’lumotlariga ko‘ra, majmua taxminan 7 gektarlik hududni egallagan va turli davrlarga oid bir nechta monastir komplekslaridan tashkil topgan.

Qoratepani o‘rganish nafaqat O‘zbekistonning qadimgi tarixini, balki buddaviylikning Hindiston hududidan Markaziy Osiyoga kirib kelishi, uning mahalliy madaniyat bilan qo‘shilishi va keyinchalik Sharqiy Turkiston hamda Xitoy tomon tarqalishi jarayonlarini tushunishda ham muhimdir.

Maqolaning **asosiy maqsadi** — Qoratepa buddaviylik majmuasining tarixiy taraqqiyoti, arxeologik o‘rganilishi, me’moriy xususiyatlari va moddiy-madaniy topilmalarini kompleks tahlil qilish hamda uning qadimgi Termiz va Kushonlar davri sivilizatsiyasidagi o‘rnini aniqlashdan iborat.

Tadqiqotning **vazifalari** quyidagilardan iborat:

Qoratepa majmuasining tarixiy shakllanish bosqichlarini aniqlash;

yodgorlikning arxeologik o‘rganilish tarixini tahlil qilish;

uning me’moriy tuzilishini tavsiflash;

arxeologik topilmalarni tarixiy-madaniy jihatdan tahlil qilish;

epigrafik materiallarning ilmiy ahamiyatini ko‘rsatish;

Qoratepaning Kushon davridagi buddaviylik markazi sifatidagi rolini baholash;

Qoratepaning qadimgi Termiz va Buyuk Ipak yo‘li madaniy aloqalaridagi o‘rnini aniqlash.

Tadqiqotda **tarixiy-qiyosiy, arxeologik, tipologik, me’moriy-tarixiy va manbashunoslik metodlari**dan foydalanildi.

1. Qoratepaning tarixiy-geografik o‘rni: Qadimgi Termiz Markaziy Osiyoning eng muhim tarixiy shaharlaridan biri bo‘lib, uning shakllanishi miloddan avvalgi IV–III asrlarga borib taqaladi. UNESCO ma’lumotlarida qadimgi Termizning umumiy hududi taxminan 500 gektarni tashkil qilgani va shaharning rivojlanishida Kushonlar davri alohida bosqich bo‘lgani qayd etiladi. Aynan shu davrda Termiz Shimoliy Baqtriyaning yirik ma’muriy va diniy markazlaridan biriga aylangan[2].

Qoratepa ana shu yirik shahar markazining diniy-madaniy landshaftida joylashgan. Uning Fayoztepa bilan geografik jihatdan yaqin joylashgani ham bejiz emas. Ikki yodgorlik o‘zaro aloqador bo‘lib, qadimgi Termizda buddaviylikning bir nechta monastir va ibodat markazlari shakllanganini ko‘rsatadi.

Qoratepaning joylashuvi ham alohida ahamiyatga ega. Majmua Amudaryo vodiysiga yaqin bo‘lib, qadimgi savdo va kommunikatsiya yo‘llari bilan bog‘langan. Bu holat buddaviylikning faqat diniy hodisa emas, balki savdo, migratsiya, madaniy almashinuv va siyosiy aloqalar bilan chambarchas bog‘liq jarayon bo‘lganini ko‘rsatadi.

Qadimgi Termizning UNESCOning dastlabki Jahon merosi ro‘yxatiga kiritilgan hududi tarkibida Qoratepa, Fayoztepa, Zurmala stupasi, Kampirtepa va boshqa yodgorliklarning mavjudligi hududning noyob arxeologik majmua sifatidagi ahamiyatini tasdiqlaydi[3].

2. Qoratepaning arxeologik o‘rganilish tarixi: Qoratepaning arxeologik o‘rganilishi XX asrning dastlabki choragidan boshlangan. Dastlabki kuzatuvlar 1920-

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

yillarda amalga oshirilgan bo‘lsa, keyinchalik yodgorlikda muntazam qazish ishlari olib borildi. Qoratepa bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarning muhim bosqichi B.Ya. Staviskiy rahbarligidagi arxeologik ekspeditsiyalar faoliyati bilan bog‘liq.

1960-yillardan boshlab Qoratepada tizimli qazish ishlari amalga oshirilib, g‘orlar, yer usti binolari, ibodatxonalar va monastir komplekslari tadqiq etildi. B.Ya. Staviskiyning Qoratepaga bag‘ishlangan bir necha monografik tadqiqotlari yodgorlikni o‘rganishning fundamental ilmiy bazasini yaratdi. Jumladan, 1964-yildagi **“Кара-тепе – буддийский пещерный монастырь в Старом Термезе”**, 1969-yildagi **“Буддийские пещеры Кара-тепе в Старом Термезе”**, 1972-yildagi **“Буддийский культовый центр Кара-тепе в Старом Термезе”**, 1982-yildagi **“Буддийские памятники Кара-тепе в Старом Термезе”** va 1996-yildagi **“Буддийские комплексы Кара-тепе в Старом Термезе”** asarlari Qoratepa arxeologiyasi bo‘yicha asosiy ilmiy manbalardan hisoblanadi.

Ayniqsa, 1978–1989-yillardagi tadqiqotlar natijalari Qoratepa majmuasining me’moriy tuzilishi, xronologiyasi, moddiy madaniyati va diniy funksiyalarini yanada chuqurroq anglash imkonini berdi. Mazkur tadqiqotlar natijalari 1996-yilda alohida ilmiy nashr sifatida chop etilgan[4].

Keyingi bosqichda Qoratepani o‘rganish xalqaro ilmiy hamkorlik doirasida davom etdi. O‘zbekiston va Yaponiya olimlarining qo‘shma arxeologik tadqiqotlari natijasida majmuaning ayrim qismlari, topilmalari va ishlab chiqarish jarayonlari bo‘yicha yangi ma’lumotlar olindi. Tadqiqotlar Qoratepaning faqat ibodatxona emas, balki o‘zining xo‘jalik va ishlab chiqarish infratuzilmasiga ega bo‘lgan diniy markaz ekanini ko‘rsatdi.

3. Qoratepa me’morchiligi va monastir tizimi: Qoratepaning eng muhim xususiyatlaridan biri uning tabiiy relyefdan foydalanib qurilgan murakkab me’moriy tuzilishidir. Yodgorlikdagi ayrim inshootlar tepalik ichiga o‘yilgan g‘orlardan, boshqalari esa yer yuzasiga qurilgan binolardan iborat bo‘lgan.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Encyclopaedia Iranica ma’lumotlariga ko‘ra, Qoratepa taxminan 7 gektarlik hududni egallagan bo‘lib, unda turli davrlarga tegishli bir nechta komplekslar mavjud bo‘lgan. Ayrim komplekslar yer usti va yer osti qismlaridan tashkil topgan. Yer osti qismlarida markaziy tosh ustun, uning atrofidagi yo‘laklar va ichki xonalar mavjud bo‘lgan. Yer usti qismida esa hovli, ustunli ayvon, stupa, suv inshootlari, haykallar uchun supa va tokchalar joylashgan[5].

Qoratepa me’morchiligi quyidagi asosiy elementlar bilan tavsiflanadi:

1. G‘or ibodatxonalari — tepalikning tabiiy qumtosh qatlamlariga o‘yilgan xonalar;

2. Yer usti monastir binolari — xom g‘isht va paxsa materialidan qurilgan inshootlar;

3. Ichki hovlilar — diniy marosimlar va jamoaviy faoliyat uchun xizmat qilgan;

4. Ayvon va galereyalar — hovlilarni o‘rab turgan me’moriy elementlar;

5. Stupalar — buddaviy diniy marosimlarining asosiy me’moriy obyektlaridan biri;

6. Haykal va relyeflar uchun tokcha va supalar;

7. Xo‘jalik xonalari va ishlab chiqarish inshootlari.

Bu tuzilma Qoratepani oddiy g‘or ibodatxonasi sifatida emas, balki murakkab monastir-diniy markaz sifatida baholash imkonini beradi.

UNESCO tavsifida ham Qoratepadagi ko‘plab ibodatxona komplekslari yer usti va g‘or inshootlarini birlashtirgani, yer usti qismida ochiq hovli va uning atrofida ayvon-galereya joylashgani qayd etilgan[6].

4. Qoratepaning xronologiyasi va rivojlanish bosqichlari: Qoratepaning xronologiyasi masalasi arxeologiya fanida muhim muammolardan biridir. Turli tadqiqotlarda yodgorlikning ayrim qismlari milodiy I–II asrlarga, faoliyatining eng rivojlangan bosqichlari esa milodiy III–IV asrlarga tegishli ekanligi ko‘rsatiladi.

Ilmiy ma’lumotlarga ko‘ra, Qoratepadagi dastlabki buddaviy inshootlar milodiy I–II asrlarda shakllangan. Majmua Kushonlar davrida, ayniqsa III–IV asrlarda yuksak taraqqiyotga erishgan. Keyingi davrlarda esa uning faoliyati asta-sekin susaygan. Ayrim qismlar V asrgacha, hatto undan keyin ham turli shakllarda foydalanilgan bo‘lishi mumkin.

UNESCO materiallarida Qoratepa Kushonlar davrida, I–IV asrlar oralig‘ida shakllangan buddaviylik markazi sifatida ko‘rsatiladi[7].

Qoratepaning tarixiy taraqqiyotini shartli ravishda quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin:

Birinchi bosqich — shakllanish davri. Milodiy I–II asrlarda buddaviy diniy inshootlarning dastlabki shakllari paydo bo‘ladi.

Ikkinchi bosqich — yuksalish davri. Milodiy III–IV asrlarda Qoratepa katta diniy-ma’rifiy markazga aylanadi. Yangi monastir komplekslari quriladi, mavjud inshootlar kengaytiriladi va ta’mirlanadi.

Uchinchi bosqich — transformatsiya va tanazzul davri. Kushonlar siyosiy tizimining zaiflashishi, mintaqadagi siyosiy-iqtisodiy o‘zgarishlar hamda diniy hayotdagi jarayonlar natijasida Qoratepaning dastlabki funksiyalari susayadi.

Shu bilan birga, yodgorlikdan topilgan Kushon-Sosoniy tangalari va keyingi davrga oid qurilish izlari Qoratepa hududining keyingi davrlarda ham ma’lum darajada foydalanilganini ko‘rsatadi. UNESCOning Ipak yo‘li bo‘yicha materiallarida Qoratepa Kushon-Sosoniylar davrida ham ma’lum davomiylikni saqlagan diniy markaz sifatida qayd etiladi[8].

5. Arxeologik topilmalar va ularning ilmiy ahamiyati: Qoratepadan aniqlangan arxeologik topilmalar majmuaning diniy, madaniy va xo‘jalik faoliyatini qayta tiklash imkonini beradi.

Yodgorlikdan:

tosh va ganch haykallar;

terrakota haykalchalar;

devoriy rasmlar;

me’moriy bezaklar;

sopol idishlar;

diniy marosim buyumlari;

tangalar;

yozuvli buyumlar;

turli xo‘jalik anjomlari topilgan.

Qoratepadagi haykaltaroshlik namunalari Gandhara san’ati bilan yaqin aloqalarni namoyon etadi. Shu bilan birga, ular mahalliy Baqtriya badiiy an’analari bilan uyg‘unlashgan. Encyclopaedia Iranica Qoratepa va Fayoztepadagi buddaviy tasvirlarda Gandhara ikonografiyasi bilan o‘xshashlik mavjudligini, biroq ular ganch, loy va ohaktosh kabi mahalliy materiallarda o‘ziga xos tarzda ifodalanganini ta’kidlaydi[9].

Bu holat Qoratepa san’atining oddiy “import” natijasi bo‘lmaganini ko‘rsatadi. Aksincha, bu yerda Hindiston-Gandhara an’analari mahalliy badiiy tajriba bilan qo‘shilib, o‘ziga xos Baqtriya-Kushon san’at maktabining shakllanishiga xizmat qilgan.

6. Qoratepa epigrafik materiallari: Qoratepaning eng katta ilmiy ahamiyatga ega manbalaridan biri — yozuvli topilmalardir. Majmuadan Hindistonning qadimgi yozuv tizimlari — **Kharoshthi va Brahmi** alifbolarida yozilgan ko‘plab epigrafik materiallar topilgan.

Ilmiy ma’lumotlarga ko‘ra, Qoratepadan 150 dan ortiq hind yozuvlari aniqlangan. Ular buddaviy monastirlarning diniy hayoti, homiylik an’analari, shaxs nomlari va boshqa masalalarni o‘rganishda muhim manba hisoblanadi.

Bundan tashqari, Qoratepadan baqtriy tilidagi yozuvlar ham topilgan. Ayrim yozuvlar Kushon-Sosoniy davriga oid bo‘lib, ularning mazmuni va paleografik xususiyatlari hududdagi til va madaniy jarayonlarning murakkabligini ko‘rsatadi[10].

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Qoratepa epigrafik materiallari quyidagi xulosaga kelish imkonini beradi: majmua faqat mahalliy aholiga xizmat qilgan yopiq diniy markaz bo‘lmagan. Bu yerga turli hududlardan kelgan rohiblar, ziyoratchilar, savdogarlar va boshqa guruhlar aloqador bo‘lgan.

Demak, Qoratepa qadimgi Markaziy Osiyoning **ko‘p tilli va ko‘p madaniyatli diniy muhitini** aks ettiruvchi noyob epigrafik manba sifatida ham alohida ahamiyatga ega.

7. Qoratepa va buddaviylikning markaziy osiyoga tarqalishi: Buddaviylikning Markaziy Osiyoga kirib kelishi va rivojlanishi bir necha bosqichli tarixiy jarayon bo‘lgan. Qoratepa bu jarayonni o‘rganishda asosiy arxeologik manbalardan biridir.

Kushonlar davrida Shimoliy Baqtriyada buddaviylikning keng tarqalishi uchun qulay siyosiy va iqtisodiy sharoit yuzaga kelgan. Qadimgi Termizning savdo yo‘llari kesishmasida joylashgani esa turli diniy va madaniy g‘oyalarning harakatlanishini tezlashtirgan.

Qoratepa, Fayoztepa va boshqa Termiz yodgorliklari majmuaviy tarzda o‘rganilganda, bu hudud buddaviylikning Hindiston va Gandhara hududlaridan Markaziy Osiyoga, undan esa Sharqqa tarqalishida muhim vositachi markaz bo‘lganini ko‘rsatadi.

UNESCO materiallarida Qoratepa qadimgi Termizning Buyuk Ipak yo‘li orqali buddaviylikning Xitoy va boshqa Sharq mamlakatlariga tarqalishidagi muhim markazlardan biri sifatida baholanadi[11].

Shu jihatdan Qoratepani faqat mahalliy diniy yodgorlik sifatida emas, balki **xalqaro madaniy almashinuv markazi** sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq.

8. Qoratepa va fayoztepa: o‘xshashlik va farqlar: Qoratepa va Fayoztepa qadimgi Termiz hududidagi eng mashhur buddaviy yodgorliklar sirasiga kiradi.

Ularning o‘zaro yaqin joylashgani va bir tarixiy-madaniy muhitda rivojlangani tabiiy ravishda qiyosiy tadqiqotlar uchun katta imkoniyat yaratadi.

Qoratepa asosan **g‘or va yer usti monastir komplekslarining uyg‘unligi** bilan ajralib turadi. Fayoztepa esa ko‘proq yer usti monastir-arxitektura tizimi bilan tavsiflanadi.

Fayoztepaning markazida hovli va uning atrofidagi xonalar, ibodatxona va stupa mavjud bo‘lgan. Qoratepada esa tepalik relyefidan faol foydalanilgan va tabiiy g‘orlar diniy arxitektura tizimiga kiritilgan.

Shunday qilib, ikkala yodgorlik bir-birini to‘ldiruvchi manbalar hisoblanadi. Ularni birgalikda o‘rganish qadimgi Termizdagi buddaviylik institutsional tuzilishi, rohiblar jamoasi, diniy marosimlar va me’moriy an’analar haqida yanada to‘liq tasavvur beradi.

9. Qoratepadagi kulolchilik va xo‘jalik faoliyati: Qoratepa arxeologiyasining yana bir muhim jihati — bu yerda diniy hayot bilan bir qatorda ishlab chiqarish faoliyati ham mavjud bo‘lganidir.

Maxsus arxeometrik tadqiqotlar Qoratepada Kushon-Sosoniy davriga oid kulolchilik ustaxonasi faoliyat yuritganini ko‘rsatdi. XRF, XRD, SEM–EDS va optik mikroskopiya kabi usullar yordamida sopol buyumlarning tarkibi va ishlab chiqarish texnologiyasi o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari kulolchilikda mahalliy xomashyodan foydalanilganini va ustaxona monastir jamoasining ehtiyojlarini qondirishga xizmat qilganini ko‘rsatgan[12].

Bu dalil Qoratepaning iqtisodiy jihatdan ham ma’lum darajada mustaqil bo‘lganini ko‘rsatadi.

Demak, buddaviy monastirni faqat diniy marosimlar o‘tkaziladigan joy sifatida tushunish to‘g‘ri emas. U yerda:

rohiblar istiqomat qilgan;

oziq-ovqat va boshqa zarur mahsulotlar saqlangan;

sopol idishlar ishlab chiqarilgan;

xo‘jalik ishlari olib borilgan;

diniy ta’lim va marosimlar amalga oshirilgan.

Shu sababli Qoratepa **diniy, ma’rifiy va xo‘jalik funksiyalarini birlashtirgan monastir markazi** sifatida baholanishi lozim.

10. Qoratepa san’atida madaniy sintez: Qoratepadan topilgan moddiy madaniyat namunalari Kushon davri Markaziy Osiyosida turli madaniy an’analarning o‘zaro ta’siri kuchli bo‘lganini ko‘rsatadi.

Buddaviylik dini Hindiston bilan bog‘liq bo‘lsa-da, Qoratepadagi buddaviy san’at faqat hind an’analarining nusxasi emas. Unda:

hind diniy ikonografiyasi;

Gandhara san’ati;

ellinistik badiiy an’analar;

Eroniy madaniyat elementlari;

Baqtriya mahalliy san’at maktabi o‘zaro uyg‘unlashgan.

Bu jihat Qoratepaning Markaziy Osiyodagi **madaniy sintez jarayonlarini o‘rganish uchun noyob laboratoriya** ekanini ko‘rsatadi.

Encyclopaedia Iranica ma’lumotlariga ko‘ra, Qoratepa san’atida Gandhara ikonografiyasining ta’siri yaqqol ko‘rinsa-da, haykaltaroshlik va tasviriy san’at mahalliy materiallar va Baqtriya-Kushon badiiy an’analari asosida o‘ziga xos shakl kasb etgan[13].

11. Qoratepaning tarixiy-madaniy ahamiyati: Qoratepaning ilmiy ahamiyatini bir necha yo‘nalishda baholash mumkin.

Birinchidan, Qoratepa **Kushonlar davri diniy tarixini** o‘rganish uchun muhim manbadir.

Ikkinchidan, yodgorlik **Markaziy Osiyoda buddaviylikning tarqalish geografiyasi**ni aniqlashga yordam beradi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Uchinchidan, Qoratepa materiallari qadimgi Baqtriyaning **Hindiston, Gandhara, Eron va boshqa hududlar bilan madaniy aloqalari**ni yoritadi.

To‘rtinchidan, epigrafik topilmalar qadimgi Termizning **ko‘p tilli va ko‘p madaniyatli muhit** bo‘lganini ko‘rsatadi.

Beshinchidan, me’moriy qoldiqlar Kushon davri buddaviy monastirlarining tuzilishi va rivojlanish bosqichlarini aniqlash imkonini beradi.

Oltinchidan, kulolchilik va boshqa xo‘jalik topilmalari monastirlarning **iqtisodiy hayoti**ni o‘rganish uchun muhim manba hisoblanadi.

Qoratepa tarixini qadimgi Termizning umumiy tarixidan ajratib o‘rganib bo‘lmaydi. Chunki shaharning geografik joylashuvi, savdo yo‘llari, Amudaryo orqali transport aloqalari va xalqaro savdo tizimidagi mavqei buddaviylik markazlarining rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan.

12. Qoratepani zamonaviy arxeologik tadqiq etish istiqbollari: Bugungi kunda arxeologiya fani an’anaviy qazish usullaridan tashqari yangi texnologiyalardan ham foydalanmoqda. Qoratepani kelajakda yanada chuqurroq o‘rganish uchun quyidagi yo‘nalishlar istiqbolli hisoblanadi:

GIS texnologiyalari yordamida yodgorlikning raqamli xaritasini yaratish;

3D fotogrammetriya asosida me’moriy qoldiqlarni raqamlashtirish;

geofizik tadqiqotlar orqali hali qazilmagan inshootlarni aniqlash;

arxeometrik usullar yordamida qurilish materiallarini o‘rganish;

sopol buyumlarning kimyoviy tarkibini tahlil qilish;

radiokarbon va boshqa mutlaq sanalash usullaridan foydalanish;

pigmentlar va devoriy rasmlarning tarkibini aniqlash;

epigrafik materiallarning raqamli korpusini yaratish.

Ayniqsa, Qoratepa va Fayoztepa materiallarini yagona ma’lumotlar bazasiga birlashtirish qadimgi Termizdagi buddaviylik markazlarining o‘zaro munosabatini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Xulosa

Qoratepa buddaviylik majmuasi O‘zbekiston hududidagi eng muhim qadimgi diniy-arxeologik yodgorliklardan biri bo‘lib, uning ilmiy ahamiyati faqat buddaviylik tarixi bilan cheklanmaydi. Yodgorlik qadimgi Baqtriya va Kushonlar davri jamiyatining diniy, madaniy, iqtisodiy va xalqaro aloqalarini kompleks o‘rganish imkonini beradigan noyob manba hisoblanadi.

Arxeologik ma’lumotlar Qoratepaning milodiy I–II asrlardan shakllana boshlaganini, Kushonlar davrida esa yirik buddaviy monastir markaziga aylanganini ko‘rsatadi. Majmua tarkibidagi g‘or ibodatxonalari va yer usti binolarining uyg‘unligi uning me’moriy jihatdan o‘ziga xosligini belgilaydi. Qoratepadagi hovlilar, ayvonlar, stupalar, monastir xonalari va xo‘jalik inshootlari buddaviy jamoaning murakkab tashkiliy tuzilishga ega bo‘lganini ko‘rsatadi.

Yodgorlikdan topilgan haykaltaroshlik, terrakota, devoriy rasmlar, sopol buyumlar va me’moriy bezaklar Kushon davri Baqtriyasida turli madaniy an’analarning sintezlashganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, Gandhara va hind badiiy an’analari bilan mahalliy Baqtriya san’atining o‘zaro uyg‘unlashuvi Qoratepa materiallarida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Qoratepaning epigrafik merosi ham alohida ahamiyatga ega. Kharoshthi, Brahmi va baqtriy yozuvlarining topilishi qadimgi Termizning keng xalqaro madaniy makonga ulanganini ko‘rsatadi. 150 dan ortiq hind yozuvlarining aniqlangani Qoratepaning buddaviylikning transregional tarqalishidagi o‘rnini yanada kuchaytiradi[14].

Arxeometrik tadqiqotlar natijasida aniqlangan kulolchilik ustaxonasi esa monastir hayotining iqtisodiy tomonlarini ham yoritadi. Bu Qoratepani faqat diniy marosimlar o‘tkaziladigan maskan emas, balki o‘zining ishlab chiqarish va xo‘jalik tizimiga ega bo‘lgan murakkab diniy markaz sifatida talqin qilish imkonini beradi[15].

Umuman olganda, Qoratepa qadimgi Termizning Buyuk Ipak yo‘li tizimidagi o‘rnini, Kushonlar davrida buddaviylikning Markaziy Osiyoga tarqalishini va turli

sivilizatsiyalar o‘rtasidagi madaniy almashinuv jarayonlarini o‘rganishda beqiyos ahamiyatga ega. Kelgusida yodgorlikni zamonaviy arxeologik, arxeometrik va raqamli texnologiyalar asosida kompleks tadqiq etish Qoratepaning xronologiyasi, diniy funksiyalari, aholisi va xalqaro aloqalari haqidagi ilmiy tasavvurlarni yanada boyitadi.

Shu sababli Qoratepa nafaqat O‘zbekiston, balki butun Markaziy Osiyoning qadimgi diniy va madaniy tarixini o‘rganishda **strategik ilmiy-arxeologik obyekt** sifatida baholanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ставиский Б.Я. **Кара-тепе — буддийский пещерный монастырь в Старом Термезе**. — М.: Наука, 1964. — 111 с.

2. Ставиский Б.Я. **Буддийские пещеры Кара-тепе в Старом Термезе: основные итоги работ 1963–1965 гг. Надписи, терракоты, каменные рельефы**. — М.: Наука, 1969. — 185 с. Факультетский цифровой архив НЙЮ

3. Ставиский Б.Я. **Буддийский культовый центр Кара-тепе в Старом Термезе**. — М.: Наука, 1972. — 177 с.

4. Ставиский Б.Я. **Новые находки Кара-тепе в Старом Термезе**. — М.: Наука, 1975. — 175 с.

5. Ставиский Б.Я. **Буддийские памятники Кара-тепе в Старом Термезе**. — М.: Наука, 1982. — 199 с.

6. Ставиский Б.Я. **Четверть века на Каратепе**. — Ташкент: Узбекистан, 1986. — 66 с.

7. Ставиский Б.Я. **Буддийские комплексы Кара-тепе в Старом Термезе: основные итоги работ 1978–1989 гг.** — М.: Восточная литература, 1996. — 344 с. otval.spb.ru

8. Саломон Р. **Индийская эпиграфика из Кара-тепе в Старом Термезе: проблемы дешифровки и интерпретации**. — М., 1997.

9. Pidaev Sh.R. **Қадимги Ўзбекистонда буддавийлик ва буддавий мерос**. — Тошкент: O‘zbekiston, 2011. — 117 b.

10. Pidaev Sh.R., Kyuzo K. **Археологические исследования буддийского центра Каратепа в Старом Термезе** // Археологические исследования в Узбекистане — 2000 года. — Самарканд, 2001. — С. 114–122. Тадқиқот

11. Pidaev Sh.R., Kyuzo K. **Археологические работы на Каратепа в Старом Термезе** // Археологические исследования в Узбекистане — 2003 года. — Ташкент: ЎзМЭ, 2004. — Вып. 4. — С. 147–158. Тадқиқот

12. Pidaev Sh., Kyuzo K., Eiichi I. **Buddhist Cultural Heritage**. — Osaka: Shobo, 2019. — 95 p. Тадқиқот

13. **Kara Tepe — Buddhist Complex of Termez 2014–2017**. — Osaka: Shobo, 2020. — 242 p. Тадқиқот

14. Tsantini E., Pidaev S. **Pottery Production in the Buddhist Communities in Central Asia: The Kushan-Sassanian Pottery Workshop of Kara Tepe (Termez, Uzbekistan)** // Archaeometry. — 2016. — Vol. 58. — DOI: 10.1111/arcm.12161. Wiley Online Library

15. Litvinsky B.A. **Buddhism IV. Buddhist Sites in Afghanistan and Central Asia** // Encyclopaedia Iranica. Ираника Онлайн

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

MUHAMMAD IBN ISMOIL AL-BUXORIYNING ISLOM ILM-FANIDAGI O‘RNI

Jo‘rayev Olimjon Xoliqovich

Termiz arxeologiya muzeyi matbuot kotibi

Annotatsiya. Mazkur maqolada buyuk muhaddis, alloma va islom ilm-fani tarixining yirik namoyandalaridan biri Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriyning ilmiy merosi, hadis ilmining rivojiga qo‘shgan hissasi hamda uning ilmiy-metodologik qarashlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda Imom al-Buxoriyning ilm talabida qilgan safarlari, ustozlari va shogirdlari, roviylarni baholash mezonlari, isnod va matnni tekshirishga bo‘lgan yondashuvi, shuningdek, “Al-Jome’ as-Sahih” asarining islom ilm-fanidagi o‘rni yoritiladi. Maqolada al-Buxoriy merosining faqat hadislarni jamlash bilan chegaralanmasligi, balki ma’lumotlarni yig‘ish, tekshirish, tasniflash, manbalarni qiyoslash va ilmiy xulosaga kelish kabi metodologik tamoyillarni ham o‘zida mujassam etgani asoslanadi. Zamonaviy tadqiqotlarda ham al-Buxoriyning hadis tanlash va tasniflash jarayonida qat’iy metodga amal qilgani, roviylarning ishonchliligi va isnod uzluksizligiga alohida e’tibor bergani ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Imom al-Buxoriy, hadis, sunnat, muhaddis, isnod, roviy, matn, “Al-Jome’ as-Sahih”, hadis ilmi, islom ilm-fani, Movarounnahr.

Аннотация. В статье анализируются научное наследие, методологические принципы и вклад выдающегося ученого Мухаммада ибн Исмаила аль-Бухари в развитие хадисоведения и исламской науки. Рассматриваются его научные путешествия, деятельность по изучению передатчиков хадисов, методы проверки иснада и текста хадисов, а также значение труда «Аль-Джами ас-Сахих» в истории исламской науки. Особое внимание уделяется научным принципам аль-Бухари, связанным с отбором, проверкой и систематизацией хадисов.

Ключевые слова: Мухаммад ибн Исмаил аль-Бухари, хадис, сунна, иснад, передатчик, матн, «Аль-Джами ас-Сахих», хадисоведение, исламская наука, Мавераннахр.

Abstract. This article examines the scholarly legacy and methodological contribution of Muhammad ibn Ismail al-Bukhari to the development of Hadith studies and Islamic scholarship. The study focuses on his scholarly travels, assessment of narrators, verification of isnad and matn, and the significance of Al-Jami‘ al-Sahih. Particular attention is given to al-Bukhari’s systematic approach to collecting, verifying, classifying and transmitting hadiths. The article argues that his contribution went beyond compilation and represented an important stage in the development of critical scholarly methods in Islamic intellectual history.

Keywords: Muhammad ibn Ismail al-Bukhari, Hadith, Sunnah, isnad, narrator, matn, Al-Jami‘ al-Sahih, Hadith studies, Islamic scholarship, Mawarannahr.

Kirish

Islom sivilizatsiyasi tarixida VIII–IX asrlar ilm-fan, tafakkur va ma’naviy madaniyatning jadal rivojlangan davrlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, hadis ilmining shakllanishi va tizimlashtirilishi musulmon jamiyatining diniy, huquqiy va axloqiy qarashlari rivojida katta ahamiyat kasb etdi. Ana shu ilmiy muhitda Movarounnahr hududidan yetishib chiqqan Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy alohida o‘rin egallaydi.

Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy 810-yilda Buxoroda tug‘ilgan va 870-yilda vafot etgan. U hadis ilmining eng mashhur namoyandalaridan biri sifatida tanilgan. Uning hayoti va ilmiy faoliyati islom olamining turli ilmiy markazlari — Buxoro, Samarqand, Marv, Nishopur, Bag‘dod, Basra, Kufa, Makka va Madina bilan bog‘liq bo‘lgan.

Al-Buxoriyning ilmiy merosi, avvalo, “Al-Jome’ as-Sahih” nomi bilan mashhur bo‘lgan hadislar to‘plami bilan bog‘lanadi. Mazkur asar keyingi hadisshunoslik tarixida nihoyatda katta ta’sirga ega bo‘ldi. Biroq uning ilmiy faoliyatini faqat bitta asar

doirasida ko‘rib chiqish yetarli emas. Al-Buxoriy roviylar haqidagi ma’lumotlarni o‘rganish, hadislarning isnodlarini tekshirish, hadislarni mavzular bo‘yicha tasniflash va rivoyatlarning ishonchliligini aniqlash bilan bog‘liq murakkab ilmiy faoliyat olib borgan.

Shu nuqtayi nazardan, Imom al-Buxoriy merosini o‘rganish nafaqat diniy tarix, balki **manbashunoslik, tarixshunoslik, matnshunoslik va ilmiy metodologiya tarixi** uchun ham muhimdir.

Tadqiqotning maqsadi: Tadqiqotning asosiy maqsadi Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriyning islom ilm-fanidagi o‘rnini aniqlash, uning hadis ilmini rivojlantirishdagi hissasini ilmiy-metodologik jihatdan tahlil qilish va uning merosining keyingi ilmiy an’analarga ta’sirini ko‘rsatishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari: Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

Imom al-Buxoriyning hayoti va ilmiy faoliyatini tahlil qilish;

uning ilm talabida qilgan safarlarining ahamiyatini ko‘rsatish;

hadislarni tanlash va tekshirish metodlarini o‘rganish;

isnod va roviylar masalasidagi yondashuvini tahlil qilish;

“Al-Jome’ as-Sahih”ning tuzilishi va ilmiy ahamiyatini ochib berish;

al-Buxoriy merosining keyingi hadisshunoslikka ta’sirini aniqlash;

allomaning islom ilm-fani tarixidagi o‘rnini kompleks baholash.

Adabiyotlar tahlili

Imom al-Buxoriy faoliyatini o‘rganishda klassik biografik va rijol manbalari, hadis to‘plamlari, sharhlar hamda zamonaviy ilmiy tadqiqotlar muhim manba vazifasini bajaradi.

Al-Buxoriyning ilmiy merosini o‘rganishda uning asosiy asari — **“Al-Jome’ al-Musnad as-Sahih al-Muxtasar min Umuri Rasulillahi va Sunanihi va Ayyamihi”**, ya’ni “Al-Jome’ as-Sahih” markaziy o‘rin tutadi. Asarning tarkibiy tuzilishi, boblarning

nomlanishi va hadislarning joylashtirilishi uning muallifi tomonidan muayyan ilmiy maqsad ko‘zlanganini ko‘rsatadi.

Al-Buxoriyning tarjimai holi va ilmiy faoliyatini o‘rganishda az-Zahabiyning “Siyar a’lam an-nubalo” va “Tarix al-Islom” kabi asarlari muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, Ibn Hajar al-Asqoloniyning “Hady as-Sari” va “Fath al-Boriy” asarlari al-Buxoriy merosini tushunishda alohida o‘rin egallaydi. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda esa al-Buxoriyning hadis tanlash metodlari, roviylar haqidagi qarashlari va isnodga munosabati maxsus tadqiqot obyekti sifatida o‘rganilmoqda.

Jumladan, zamonaviy tadqiqotlarning birida al-Buxoriyning metodologiyasi induktiv-analitik yondashuv asosida o‘rganilib, uning hadislarni tasniflashda aniq va izchil metodga amal qilgani qayd etiladi. Tadqiqotda bob sarlavhalari ham al-Buxoriy metodining muhim qismi sifatida ko‘rsatiladi[1].

Yana bir zamonaviy tadqiqotda al-Buxoriyning hadislarni qabul qilishda roviylarning ishonchliligi, isnodning uzluksizligi va rivoyatlarning tanqidiy tekshiruviga katta e’tibor bergani tahlil qilingan[2].

2025-yilda chop etilgan tadqiqotlarda esa al-Buxoriyning hadis tanlash amaliyoti, isnod yo‘llari va rivoyatlarning turli uzatish kanallarini aniqlashga bo‘lgan e’tibori alohida tahlil qilingan. Mazkur tadqiqotlar al-Buxoriy faoliyatini keyingi davrlarda shakllangan terminologiyani to‘g‘ridan-to‘g‘ri unga tatbiq etmasdan, o‘z davrining ilmiy muhitida o‘rganish zarurligini ta’kidlaydi[3].

Shunday qilib, adabiyotlar tahlili Imom al-Buxoriy ilmiy merosini uch asosiy yo‘nalishda o‘rganish mumkinligini ko‘rsatadi: **tarixiy-biografik yondashuv, hadisshunoslik-metodologik yondashuv va manbashunoslik-tanqidiy yondashuv.**

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda tarixiylik, xolislik va manbalarni qiyosiy tahlil qilish tamoyillariga asoslanildi.

Tarixiy-qiyosiy metod: Al-Buxoriy faoliyati IX asr islom ilm-fani rivojining umumiy jarayoni bilan bog‘liq holda o‘rganildi. Uning metodlari boshqa muhaddislarning ilmiy yondashuvlari bilan qiyoslandi.

Manbashunoslik metodi: Klassik hadis va biografik manbalar mazmuni, ularning yaratilish davri va ilmiy ahamiyati tahlil qilindi.

Induktiv metod: Alohida hadislar, isnodlar, roviylar va boblarning tuzilishi asosida al-Buxoriy ilmiy metodining umumiy xususiyatlari aniqlashga harakat qilindi. Zamonaviy tadqiqotlarda ham ushbu metod al-Buxoriy “Sahih”ini o‘rganishda qo‘llanilgan [4].

Biografik metod: Allomaning hayoti, ilm talabida qilgan safarlari, ustozlari va shogirdlari faoliyati uning ilmiy merosi bilan uzviy aloqada o‘rganildi.

Matnshunoslik va tanqidiy tahlil: Hadis matnlari va ularning isnodlari, rivoyatchilar haqidagi ma’lumotlar hamda hadislarning asarda joylashtirilish tamoyillari ilmiy nuqtayi nazardan ko‘rib chiqildi.

Asosiy qism: Imom al-Buxoriyning shakllanish davri

Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy 810-yilda Buxoroda tavallud topgan. U juda yoshligidan hadis va ilmga qiziqa boshlagan. Buxoro o‘sha davrda Movarounnahrning muhim ilmiy markazlaridan biri bo‘lib, bu muhit al-Buxoriyning ilmiy shakllanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan.

Al-Buxoriy ilm olishni faqat o‘z shahri bilan cheklamagan. U o‘z davrining ilmiy markazlariga safar qilib, ko‘plab muhaddislar bilan uchrashgan va ulardan hadislar o‘rgangan. Bunday ilmiy safarlar o‘sha davr musulmon ilmiy an’anasining muhim xususiyatlaridan biri edi.

Ustozlar bilan bevosita uchrashish va rivoyatni manbasidan eshitish hadis ilmida katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Shu sababli al-Buxoriyning ilmiy safarlarini oddiy sayohatlar sifatida emas, balki **ilmiy ma’lumotlarni birlamchi manbadan yig‘ish jarayoni** sifatida baholash mumkin.

Hadis ilmining rivojida al-Buxoriyning o‘rni: Hadislar Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.)ning so‘zlari, amallari, taqrir va sifatlari haqidagi rivoyatlarni o‘z ichiga oladi. Hadislarni saqlash va keyingi avlodlarga yetkazish jarayonida ularning qanchalik ishonchli ekanini aniqlash muhim ilmiy masalaga aylangan.

Bu jarayonda **isnod** — hadisni kim kimdan rivoyat qilganini ko‘rsatuvchi rivoyatchilar zanjiri — muhim o‘rin egalladi.

Al-Buxoriyning asosiy xizmatlaridan biri hadislarni shunchaki jamlash bilan kifoyalanmasdan, ularning rivoyat zanjirlari va roviylariga nisbatan nihoyatda ehtiyotkor munosabatda bo‘lishidir. Zamonaviy tadqiqotlarda uning hadislarni tanlashda roviylarning ishonchliligi, isnodning uzluksizligi va rivoyat yo‘llarini tekshirishga katta e’tibor bergani qayd etiladi[5].

Bu jihat al-Buxoriy merosining ilmiy metodologik ahamiyatini ko‘rsatadi.

“Al-Jome’ as-Sahih” va uning ilmiy ahamiyati: Imom al-Buxoriyning eng mashhur asari “Al-Jome’ as-Sahih” bo‘lib, u musulmon hadis ilmida eng muhim to‘plamlardan biri sifatida qaraladi.

Asarning o‘ziga xos jihati shundaki, undagi hadislar shunchaki ketma-ket joylashtirilmagan. Ular fiqh, ibodat, axloq, muomala, tafsir, tarix va boshqa mavzular bilan bog‘liq boblar doirasida tasniflangan.

Boblarning nomlari ham muallifning ilmiy qarashlarini anglash uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Tadqiqotchilar al-Buxoriyning bob sarlavhalari orqali ayrim masalalarga bo‘lgan munosabatini ifodalaganini ta’kidlaydi[6].

Shu jihatdan “Al-Jome’ as-Sahih”ni faqat hadislar to‘plami emas, balki **ilmiy tasnif va mavzulashtirish tamoyiliga asoslangan yirik ilmiy loyiha** sifatida ham baholash mumkin.

Roviylarni baholash tamoyili: Hadis ilmida roviy — rivoyatni keyingi avlodga yetkazuvchi shaxs. Hadisning ishonchliligini aniqlashda roviylarning axloqiy va ilmiy fazilatlari muhim ahamiyatga ega bo‘lgan.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Al-Buxoriy roviylarni tanlashda ularning xotirasi, ishonchliligi, ilmiy darajasi va rivoyat qilish qobiliyatiga katta e’tibor bergan.

Bunda hadis ilmining **“jarh va ta’dil”** deb ataluvchi yo‘nalishi ham katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Mazkur yo‘nalishda roviylarning ishonchliligi va rivoyat qilish qobiliyati o‘rganilgan.

Al-Buxoriyning roviylarga munosabati keyinchalik hadis tanqidining rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi.

Al-Buxoriy metodining muhim jihatlaridan biri isnod masalasiga juda katta e’tibor berishidir.

Hadis rivoyatida “falonchi falonchidan rivoyat qildi” degan zanjir mavjud bo‘lishi uning tarixiy jihatdan tekshirilishini talab qiladi. Bunda rivoyatchilarning bir davrda yashagani, o‘zaro uchrashish imkoniyati va rivoyatning qaysi yo‘l bilan yetib kelgani muhim masalalardan hisoblangan.

Ayrim tadqiqotlarda al-Buxoriyning hadis qabul qilishida roviy bilan ustozning uchrashuvi va bevosita aloqa masalasiga alohida e’tibor bergani qayd etiladi [7].

Shu sababli al-Buxoriy metodini ma’lumotlarning **manbaga yaqinligi va uzatish zanjirini tekshirishga asoslangan tizim** sifatida ko‘rish mumkin.

Matn va mazmunni o‘rganish: Hadisni tekshirish faqat isnod bilan cheklanmaydi. Rivoyatning matni, mazmuni va boshqa rivoyatlar bilan munosabati ham muhimdir.

Zamonaviy tadqiqotlarda al-Buxoriyning metodida isnod bilan bir qatorda matnni tahlil qilish masalasiga ham e’tibor qaratilgani ko‘rsatiladi[8].

Bu esa hadis ilmi tarixida ma’lumotni tekshirishning ko‘p bosqichli tizimi shakllanganini ko‘rsatadi.

Muhokama va natijalar

Imom al-Buxoriyning ilmiy merosini baholashda bir muhim masalani alohida ta’kidlash lozim: uning metodini zamonaviy ilmiy metodologiya bilan to‘liq aynanlashtirish to‘g‘ri bo‘lmaydi.

IX asr ilmiy muhiti bilan XXI asr akademik tizimi o‘rtasida katta tarixiy va metodologik farqlar mavjud. Shunga qaramay, al-Buxoriy faoliyatida manbani aniqlash, ma’lumotni tekshirish, rivoyatlarni qiyoslash, ishonchlilik mezonlarini ishlab chiqish va ma’lumotlarni tizimlashtirish kabi jihatlar mavjudligi uning ilmiy merosining metodologik qiymatini ko‘rsatadi.

Al-Buxoriyning yondashuvi ayniqsa **tanqidiy manbashunoslik** nuqtayi nazaridan e’tiborga loyiq. U hadislarni to‘plash bilan kifoyalanmay, ularning manbasi va rivoyatchilarini o‘rgangan.

Zamonaviy tadqiqotlarda ham al-Buxoriyning “Sahih” asaridagi hadislarni tanlash jarayoni alohida metodologik tizim sifatida o‘rganilmoqda. 2025-yildagi tadqiqotlardan birida al-Buxoriy hadis tanlashda rivoyat yo‘llari, isnodning ketma-ketligi va uzatish markazlarini aniqlashga katta ahamiyat bergani ko‘rsatiladi [9].

Shuningdek, al-Buxoriy va Imom Muslim metodlari o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlar ham hadisshunoslikda muhim tadqiqot yo‘nalishidir. Ularning har ikkisi hadislarni tanlashda yuqori mezonlardan foydalangan bo‘lsa-da, isnodning uzluksizligi va rivoyatchilar bilan uchrashuv masalasida ayrim metodik farqlar mavjudligi ilmiy adabiyotlarda muhokama qilinadi.

Demak, Imom al-Buxoriyning ilmiy merosini o‘rganishda ikki jihat birgalikda hisobga olinishi kerak:

birinchidan, uning IX asr musulmon ilmiy muhitidagi o‘rni;

ikkinchidan, uning hadislarni yig‘ish, tekshirish va tasniflash metodlarining keyingi ilmiy an’anaga ta’siri.

Tadqiqot natijasida quyidagi ilmiy xulosalar shakllantirildi:

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

1. Imom al-Buxoriy hadis ilmining tizimlashuviga katta hissa qo‘shgan. U hadislarni to‘plash bilan birga ularning isnodi, roviylari va mazmuniga e’tibor qaratgan.

2. Ilmiy safarlar uning metodologiyasining muhim qismi bo‘lgan. Turli ilmiy markazlarga borish va ustozlardan bevosita ta’lim olish rivoyatlarning manbasini tekshirish imkoniyatini kengaytirgan.

3. Roviylar haqidagi bilim hadis tanqidining muhim asoslaridan biri bo‘lgan. Al-Buxoriy roviylarning ishonchliligi va rivoyat qilish qobiliyatini hisobga olgan.

4. “Al-Jome’ as-Sahih”ning tuzilishi ilmiy tasnif tamoyiliga asoslangan. Hadislarning bob va mavzular bo‘yicha joylashtirilishi asarning ilmiy qiymatini oshirgan.

5. Isnod al-Buxoriy metodining markaziy elementlaridan biri bo‘lgan. Rivoyat zanjirining uzluksizligi va roviylar o‘rtasidagi aloqa masalasiga alohida e’tibor berilgan.

6. Al-Buxoriy merosining ta’siri faqat hadis ilmi bilan cheklanmagan. Uning metodlari fiqh, tarix, biografiya, manbashunoslik va islomiy ilmiy an’analarning rivojiga ham ta’sir ko‘rsatgan.

7. Al-Buxoriyning ilmiy merosi Markaziy Osiyoning jahon ilm-fani tarixidagi o‘rnini ko‘rsatadigan muhim dalillardan biridir.

Xulosa

Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy islom ilm-fani tarixida hadislarni to‘plash, tekshirish va tizimlashtirish borasida yuksak ilmiy an’ana yaratgan buyuk allomalardan biridir. Uning ilmiy faoliyati IX asr Movarounnahr ilmiy muhitining yuqori darajada rivojlanganini ko‘rsatuvchi muhim tarixiy hodisalardan hisoblanadi.

Al-Buxoriyning asosiy ilmiy yutug‘i faqat ko‘plab hadislarni jamlaganida emas, balki ularni tanlash va tartibga solishda qat’iy mezonlarga amal qilganidadir. Uning roviylarni o‘rganishi, isnodlarni tekshirishi, rivoyatlarni qiyoslashi va hadislarni

mavzular asosida tasniflashi ilmiy merosining metodologik jihatdan nihoyatda muhim ekanini ko‘rsatadi.

“Al-Jome’ as-Sahih” asari esa hadis ilmining keyingi taraqqiyotiga katta ta’sir ko‘rsatgan fundamental manbalardan biri sifatida o‘z ahamiyatini saqlab kelmoqda. Zamonaviy tadqiqotlar ham al-Buxoriyning hadis tanlash metodini mustaqil ilmiy tizim sifatida tahlil qilmoqda.

Imom al-Buxoriy merosini bugungi kunda o‘rganishning yana bir muhim jihati — uni faqat diniy meros sifatida emas, balki **manbalarni tekshirish, ma’lumotlarni tasniflash, ilmiy dalillarni qiyoslash va bilimlarni avloddan avlodga yetkazish tarixining muhim namunasi** sifatida tadqiq etishdir.

Shu ma’noda Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy nafaqat Movarounnahr, balki butun islom sivilizatsiyasi ilmiy tarixida alohida mavqega ega bo‘lgan allomadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Al-Buxoriy, Muhammad ibn Ismoil. **Al-Jome’ as-Sahih**. — Bayrut: Dar Tavq an-Najot, 2001.

2. Al-Buxoriy, Muhammad ibn Ismoil. **At-Tarix al-Kabir**. — Haydarobod: Dairatul-Maorif al-Usmoniya, 1941–1943.

3. Az-Zahabiy, Muhammad ibn Ahmad. **Siyar a’lam an-nubalo**. — Bayrut: Muassasat ar-Risala, 1985.

4. Az-Zahabiy, Muhammad ibn Ahmad. **Tarix al-Islom va tabaqot al-mashohir va-l-a’lam**. — Bayrut: Dar al-G‘arb al-Islomiy, 2003.

5. Ibn Hajar al-Asqaloniy, Ahmad ibn Ali. **Hady as-Sari muqaddimatu Fath al-Boriy**. — Bayrut: Dar al-Ma’rifa, 1379 h.

6. Ibn Hajar al-Asqaloniy, Ahmad ibn Ali. **Fath al-Boriy bi sharhi Sahih al-Buxoriy**. — Bayrut: Dar al-Ma’rifa, 1379 h.

7. As-Suyutiy, Jaloliddin. **Tadrib ar-Roviy fi sharh Taqrib an-Navaviy**. — Riyoz: Dar Tayba, 2005.

8. Al-Khatib, Muhammad Ajjoj. **As-Sunna qabl at-tadvin**. — Qohira: Maktabat Vahba, 1988.

9. Al-Khatib, Muhammad Ajjoj. **Usul al-hadis: ulumuhu va mustalahuhu**. — Bayrut: Dar al-Fikr, 1989.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

ZAMONAVIY TA’LIM JARAYONIDA PEDAGOGIK MAHORAT VA TARBIYAVIY FAOLIYATNING O‘ZARO UYG‘UNLIGI

Bobomurodova Yulduz SHaydullo qizi

Ta’lim yo‘nalishi: Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ta’lim jarayonida pedagogik mahorat va tarbiyaviy faoliyatning o‘zaro uyg‘unligi, pedagog shaxsining ta’lim-tarbiya jarayonidagi o‘rni hamda kasbiy kompetensiyasining ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, pedagogik mahoratning asosiy tarkibiy qismlari, bolalar va o‘quvchilar bilan samarali muloqot o‘rnatish, ularda axloqiy fazilatlar, mustaqil fikrlash, mas’uliyat va ijtimoiy faollikni shakllantirish masalalari tahlil qilingan. Maqolada tarbiyaviy faoliyat samaradorligini oshirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar va individual yondashuvning ahamiyatiga alohida e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: pedagogik mahorat, ta’lim, tarbiya, pedagog, kasbiy kompetensiya, axloqiy tarbiya, pedagogik texnologiya, individual yondashuv, innovatsiya.

Аннотация. В данной статье рассматривается взаимосвязь педагогического мастерства и воспитательной деятельности в современном образовательном процессе, роль личности педагога в обучении и воспитании, а также значение его профессиональной компетентности. Анализируются основные компоненты педагогического мастерства, эффективное взаимодействие с детьми и учащимися, формирование нравственных качеств, самостоятельного мышления, ответственности и социальной активности. Особое внимание уделяется значению современных педагогических технологий, интерактивных методов и индивидуального подхода в повышении эффективности воспитательной деятельности.

Ключевые слова: педагогическое мастерство, образование, воспитание, педагог, профессиональная компетентность, нравственное воспитание, педагогические технологии, индивидуальный подход, инновации.

Abstract. This article examines the relationship between pedagogical excellence and educational activities in the modern learning process. It highlights the role of a teacher's personality in education and upbringing, as well as the importance of professional competence. The main components of pedagogical excellence, effective communication with children and students, and the development of moral values, independent thinking, responsibility, and social activity are analyzed. Particular attention is paid to modern educational technologies, interactive teaching methods, and individual approaches as important factors in improving the effectiveness of educational activities.

Keywords: pedagogical excellence, education, upbringing, teacher, professional competence, moral education, pedagogical technologies, individual approach, innovation.

Kirish

Bugungi kunda jamiyat taraqqiyoti ta'lim tizimining rivojlanishi, yosh avlodning bilimli, ma'naviy yetuk va barkamol shaxs bo'lib voyaga yetishi bilan chambarchas bog'liq. Har qanday davlatning kelajagi, avvalo, uning yosh avlodiga berilayotgan ta'lim va tarbiya sifatiga bog'liqdir. Shu sababli ta'lim jarayonida nafaqat bilim berish, balki insoniy fazilatlarni shakllantirish, mustaqil fikrlashga o'rgatish va ijtimoiy hayotga tayyorlash muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Ta'lim va tarbiya bir-biridan ajralmas jarayonlardir. Ta'lim insonning bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirsa, tarbiya uning ma'naviy-axloqiy dunyosi, xulq-atvori va hayotiy qarashlarini shakllantiradi. Ushbu ikki jarayonning samarali tashkil etilishida pedagogning kasbiy mahorati alohida ahamiyat kasb etadi.

Pedagog nafaqat bilim beruvchi mutaxassis, balki yosh avlod uchun namuna bo‘ladigan, ularning dunyoqarashi va shaxsiy rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi tarbiyachidir. Shuning uchun zamonaviy pedagogdan chuqur bilim, yuksak madaniyat, pedagogik odob, psixologik bilim va ijodkorlik talab etiladi.

Maqolaning maqsadi zamonaviy ta’lim jarayonida pedagogik mahoratning tarbiyaviy faoliyat samaradorligiga ta’sirini o‘rganish hamda pedagog faoliyatini takomillashtirishga doir tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

1. Pedagogik mahorat tushunchasi va uning asosiy tarkibiy qismlari

Pedagogik mahorat — bu pedagogning o‘z kasbiy faoliyatini yuqori saviyada tashkil etishi, ta’lim oluvchilar bilan samarali muloqot qilishi, bilim va tarbiyani uyg‘unlashtira olishi hamda pedagogik vaziyatlarga to‘g‘ri yondashish qobiliyatidir.

Pedagogik mahorat faqatgina nazariy bilimlarga ega bo‘lish bilan cheklanmaydi. U bilimlarni amaliyotda qo‘llay olish, bolalarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish, ta’lim jarayonini to‘g‘ri rejalashtirish va samarali tashkil etishni ham o‘z ichiga oladi.

Pedagogik mahoratning muhim tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

1. Pedagogik bilimdonlik. Pedagog o‘z fanini, ta’lim metodikasini, yosh psixologiyasi va pedagogika asoslarini chuqur bilishi zarur. Bu bilimlar unga ta’lim jarayonini ilmiy asosda tashkil etish imkonini beradi.

2. Pedagogik muloqot madaniyati. Pedagogning bolalar, ota-onalar va hamkasblar bilan samimiy, hurmatga asoslangan munosabati ta’lim-tarbiya samaradorligini oshiradi. Muloqot jarayonida pedagog tinglash, tushunish, fikrni aniq ifodalash va muammoli vaziyatlarni tinch yo‘l bilan hal qilish ko‘nikmalariga ega bo‘lishi kerak.

3. Pedagogik takt. Pedagogik takt — bu turli vaziyatlarda bolaga nisbatan to‘g‘ri munosabatni tanlay olish, uning shaxsiyatini hurmat qilish va pedagogik odob qoidalariga rioya etishdir.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

4. Pedagogik ijodkorlik. Har bir bola o‘ziga xos qobiliyat va qiziqishlarga ega. Shu sababli pedagog mashg‘ulotlarni tashkil etishda yangicha usullardan foydalanishi, bolalarning qiziqishini oshiradigan ijodiy topshiriqlarni ishlab chiqishi lozim.

5. Pedagogik refleksiya. Bu pedagogning o‘z faoliyatini tahlil qilishi, yutuq va kamchiliklarini aniqlashi hamda kelgusidagi faoliyatini takomillashtirishga intilishidir.

Mazkur tarkibiy qismlar birgalikda pedagogning kasbiy salohiyatini belgilaydi. Ularning rivojlanishi ta’lim-tarbiya jarayonining sifatini oshirishga xizmat qiladi.

2. Tarbiyaviy faoliyatda pedagog shaxsining o‘rni

Tarbiya inson shaxsini shakllantirishga qaratilgan murakkab va uzluksiz jarayondir. Bolaning dunyoqarashi, axloqiy qarashlari, xulq-atvori va atrofdagilarga munosabati tarbiya jarayonida rivojlanadi.

Tarbiyaviy faoliyatning samaradorligi ko‘p jihatdan pedagogning shaxsiy fazilatlariga bog‘liq. Pedagog o‘z xatti-harakati, muomalasi va odobi bilan bolalarga namuna bo‘lishi kerak. Chunki bolalar ko‘pincha kattalarning so‘zlaridan ko‘ra ularning amaliy harakatlariga ko‘proq e’tibor beradilar.

Pedagog tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishda quyidagi yo‘nalishlarga e’tibor qaratishi lozim:

- Bolalarda odob-axloq va o‘zaro hurmat tuyg‘usini shakllantirish.
- Vatanga muhabbat va milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash.
- Mehnatsevarlik, mas’uliyat va mustaqillikni rivojlantirish.
- Tabiatga ehtiyotkorona munosabatni shakllantirish.
- Jamoada ishlash va boshqalarning fikrini hurmat qilishga o‘rgatish.
- Bolalarda mehr-oqibat, do‘stlik va hamkorlik fazilatlarini rivojlantirish.

Ayniqsa, maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalar bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlar alohida e’tibor talab qiladi. Chunki bu davrda bolaning dastlabki axloqiy tushunchalari, odatlari va ijtimoiy munosabatlari shakllana boshlaydi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Masalan, guruhda tashkil etiladigan jamoaviy o‘yinlar, ertaklar asosidagi suhbatlar, rolli o‘yinlar va ijodiy mashg‘ulotlar orqali bolalarda mehribonlik, do‘stlik, hamjihatlik va mas’uliyat kabi fazilatlarni rivojlantirish mumkin.

Bunda pedagog har bir bolaning individual xususiyatlarini hisobga olishi, uning fikrini tinglashi va ijobiy xatti-harakatlarini rag‘batlantirishi muhimdir.

3. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning tarbiya jarayonidagi ahamiyati

Hozirgi davrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi ta’lim tizimiga ham katta o‘zgarishlar olib kirmoqda. An’anaviy ta’lim usullari bilan bir qatorda interfaol metodlar, multimedia vositalari va raqamli ta’lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlari kengaymoqda.

Zamonaviy pedagog ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etishda faqat tayyor bilimlarni yetkazib berish bilan cheklanmasligi kerak. U bolalarni mustaqil izlanishga, fikrlashga, savol berishga va o‘z qarashlarini ifodalashga undashi lozim.

Tarbiyaviy faoliyatda quyidagi interfaol metodlardan foydalanish samarali hisoblanadi:

“Aqliy hujum” metodi. Ushbu metod orqali bolalar va o‘quvchilar muayyan mavzu yuzasidan o‘z fikrlarini erkin bildiradilar. Bu ularning mustaqil fikrlashi va ijodiy yondashuvini rivojlantiradi.

“Klaster” metodi. Mavzuga oid tushunchalarni o‘zaro bog‘lash orqali bilimlarni tizimlashtirish imkonini beradi.

“Rolli o‘yinlar” metodi. Turli hayotiy vaziyatlarni sahnalashtirish orqali bolalarda muloqot madaniyati, hamkorlik va ijtimoiy ko‘nikmalar rivojlanadi.

“Muammoli vaziyat” metodi. Bolalarga muayyan vaziyat taqdim etilib, uning yechimini mustaqil topish taklif qilinadi. Bu metod mas’uliyat, tahliliy fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

“Loyiha metodi”. Bolalarning muayyan mavzu bo‘yicha mustaqil yoki jamoaviy faoliyat olib borishiga imkon yaratadi. Natijada ularda tashabbuskorlik va ijodkorlik shakllanadi.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida mazkur metodlarni bolalarning yosh xususiyatlariga moslashtirish muhimdir. Masalan, “Yaxshilik nima?”, “Do‘stlik qanday bo‘ladi?”, “Tabiatni qanday asraymiz?” kabi mavzularda suhbat va o‘yinlar tashkil etish orqali tarbiyaviy maqsadlarga erishish mumkin.

Demak, zamonaviy pedagogik texnologiyalar pedagogning kasbiy mahoratini namoyon etish, ta’lim oluvchilarning faolligini oshirish va tarbiyaviy jarayonni mazmunli tashkil qilishda muhim vosita hisoblanadi.

4. Pedagogik mahorat va oila hamkorligining tarbiyaviy ahamiyati

Bola tarbiyasida pedagog bilan bir qatorda oilaning ham o‘rni beqiyosdir. Oila bolaning dastlabki tarbiya maskani bo‘lib, unda mehr-oqibat, hurmat, mas’uliyat va odob kabi fazilatlarning asoslari shakllanadi.

Ta’lim tashkiloti va oila o‘rtasidagi hamkorlik izchil yo‘lga qo‘yilsa, tarbiyaviy ishlar samaradorligi yanada oshadi. Pedagog ota-onalar bilan muntazam muloqot qilishi, bolaning rivojlanishi va xulq-atvori haqida fikr almashishi zarur.

Ota-onalar bilan hamkorlikning samarali shakllariga quyidagilar kiradi:

• Ota-onalar yig‘ilishlarini tashkil etish.

• Individual suhbatlar va maslahatlar o‘tkazish.

• Ochiq mashg‘ulotlar va tarbiyaviy tadbirlarga ota-onalarni jalb qilish.

• Oilaviy ijodiy loyihalarni tashkil etish.

• Bolaning rivojlanishi yuzasidan muntazam fikr almashish.

Masalan, “Oilam — mening faxrim”, “Birgalikda kitob o‘qiymiz”, “Tabiatni asraylik” kabi loyihalar orqali ota-onalar va bolalarning hamkorlikdagi faoliyatini rivojlantirish mumkin.

Pedagog ota-onalar bilan ishlashda hurmat, samimiylik va hamkorlik tamoyillariga amal qilishi lozim. Ota-onalarni tarbiya jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish bolaning har tomonlama rivojlanishiga yordam beradi.

5. Pedagogik mahoratni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari

Zamonaviy ta’lim tizimida pedagogning kasbiy mahoratini doimiy ravishda rivojlantirib borishi muhim ahamiyatga ega. Chunki ta’limga qo‘yilayotgan talablar, pedagogik texnologiyalar va jamiyat ehtiyojlari muntazam o‘zgarib bormoqda.

Pedagogik mahoratni rivojlantirish uchun quyidagi yo‘nalishlarga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq:

Birinchidan, pedagog o‘z ustida muntazam ishlashi, yangi pedagogik adabiyotlarni o‘rganishi va kasbiy bilimlarini boyitib borishi zarur.

Ikkinchidan, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirishi kerak. Raqamli resurslardan to‘g‘ri foydalanish mashg‘ulotlarni qiziqarli va samarali tashkil etishga yordam beradi.

Uchinchidan, pedagogik muloqot madaniyatini takomillashtirish lozim. Bolalar bilan samimiy munosabat o‘rnatish, ularning fikrini tinglash va individual xususiyatlarini hurmat qilish pedagogik faoliyatning muhim shartidir.

To‘rtinchidan, pedagog o‘z faoliyatini muntazam tahlil qilib borishi kerak. O‘z-o‘zini baholash, hamkasblar tajribasini o‘rganish va metodik birlashmalarda ishtirok etish kasbiy rivojlanishga xizmat qiladi.

Beshinchidan, ta’lim-tarbiya jarayonida insonparvarlik, adolat, bag‘rikenglik va individual yondashuv tamoyillariga amal qilish zarur.

Shu bilan birga, pedagogning kasbiy mahoratini oshirishda seminarlar, treninglar, mahorat darslari, ilmiy-amaliy konferensiyalar va tajriba almashish tadbirlari muhim o‘rin tutadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy ta’lim jarayonida pedagogik mahorat va tarbiyaviy faoliyat bir-biri bilan chambarchas bog‘lig bo‘lgan muhim jarayonlardir. Pedagogning kasbiy bilimi, muloqot madaniyati, pedagogik takti, ijodkorligi va shaxsiy namunasi ta’lim-tarbiya samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan hisoblanadi.

Tarbiyaviy faoliyatni samarali tashkil etish uchun pedagog har bir bolaning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olishi, uning qobiliyatlarini rivojlantirishi hamda ijobiy fazilatlarini shakllantirishga e’tibor qaratishi lozim.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar va oila bilan hamkorlik tarbiyaviy jarayonning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, maktabgacha ta’lim tizimida bolalarning dastlabki ijtimoiy, axloqiy va ma’naviy ko‘nikmalarini shakllantirishda pedagogning o‘rni katta ahamiyatga ega.

Maqola asosida quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

1. Pedagoglarning kasbiy mahoratini oshirishga qaratilgan amaliy seminar va treninglarni muntazam tashkil etish.

2. Ta’lim-tarbiya jarayonida interfaol va innovatsion metodlardan keng foydalanish.

3. Har bir bolaning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tarbiyaviy ishlarni tashkil etish.

4. Oila va ta’lim tashkiloti o‘rtasidagi hamkorlikni yanada mustahkamlash.

5. Pedagoglarda kasbiy refleksiya, ijodkorlik va muloqot madaniyatini rivojlantirish.

Ushbu vazifalarning izchil amalga oshirilishi ta’lim sifatini oshirish, ma’naviy yetuk va mustaqil fikrlaydigan yosh avlodni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637, 2020-yil 23-sentabr.

2. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. - Toshkent, 2006.

3. Mavlonova R. va boshqalar. Pedagogika. - Toshkent: O‘qituvchi, 2001.

4. Hasanboyev J. va boshqalar. Pedagogika. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.

5. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. - Toshkent.

6. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. - Toshkent, 2010.

7. Xoliqov A. Pedagogik mahorat. - Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2011.

8. O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim va tarbiya sohasiga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlar.

9. UNESCO. Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. - Paris, 2017.

10. Dewey J. Democracy and Education. - New York, 1916.

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF
Contemporary Pedagogical and Philological Research
2026 / No. 1(1)

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

MAKTABGACHA KICHIK GURUH YOSHDAGI BOLALARDA RATSIONAL OVQATLANISH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

AMINOVA O‘g‘iloy Daminovna

Osiyo Texnologiyalari Universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu tezisda maktabgacha ta’lim tashkilotining kichik guruh (3-4 yosh) bolalarida ratsional ovqatlanish va sog‘lom turmush tarzi ko‘nikmalarini tarkib toptirishning o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Kichik guruh yoshidagi bolalarning fiziologik va psixologik imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda, ovqatlanish madaniyatini shakllantiruvchi samarali pedagogik shart-sharoitlar va interaktiv o‘yin usullari yoritilgan. Shuningdek, oila va ta’lim muassasasi hamkorligining metodik asoslari taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: kichik guruh, ratsional ovqatlanish, taomlanish madaniyati, pedagogik shart-sharoit, sensor rivojlanish, didaktik o‘yinlar, shaxsiy namuna.

Dolzarbligi

Maktabgacha yoshdagi bolalik davri, ayniqsa 3-4 yosh (kichik guruh) bosqichi inson shaxsining shakllanishi, uning mustaqil harakat va gigiyenik malakalarni o‘zlashtirishi uchun eng muhim poydevor hisoblanadi. Bugungi kunda o‘sib kelayotgan yosh avlodning jismoniy rivojlanishida yo‘l qo‘yilayotgan eng katta muammolardan biri nosog‘lom ovqatlanish odatlaridir. Yosh bolalarning immun tizimi to‘liq shakllanmaganligi va jadal o‘sish davrida ekanligi sababli, kichik guruhdanoq ratsional ovqatlanish ko‘nikmalarini singdirish pedagogika oldida turgan eng dolzarb vazifadir. Kichik guruh bolalarida mustaqil ovqatlanish ko‘nikmasi endigina shakllanayotgan bo‘lib, bu davrda to‘g‘ri pedagogik yondashuvni yo‘lga qo‘yish zarur.

Mavzuning o‘rganilganlik darajasi

Maktabgacha yoshdagi bolalarni sog‘lomlashtirish va ularga ratsional ovqatlanishni o‘rgatish masalalari respublikamiz olimlari va xorijiy tadqiqotchilar

tomonidan keng o‘rganilgan. Xususan, pedagog olimlardan Sh. Sodiqova, M.Rasulova hamda zamonaviy tibbiyot-pedagogika tadqiqotchilari bolaning jismoniy kamolotida to‘g‘ri taomlanish tizimini tashkil etishning nazariy asoslarini yoritganlar. Biroq kichik guruh bolalarining sensor va motor zaifligini hisobga olgan holda aniq pedagogik shart-sharoitlarni tizimlashtirishga bo‘lgan ehtiyoj yuqoriligicha qolmoqda.

Tadqiqotning maqsadi

Maktabgacha ta’lim tashkiloti kichik guruh bolalarida ratsional va sog‘lom ovqatlanish ko‘nikmalarini tarkib toptirishning samarali pedagogik shart-sharoitlarini ilmiy-pedagogik jihatdan asoslash hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Ilmiy yangiligi

Tadqiqot doirasida kichik guruh yoshidagi (3-4 yosh) bolalarning sensor-motor xususiyatlariga moslashtirilgan, ko‘rgazmali va o‘yin texnologiyalariga asoslangan ovqatlanish madaniyatini shakllantirish modeli taklif etilgan hamda ota-onalar uchun innovatsion maslahat burchaklari shakllari ishlab chiqilgan.

Tadqiqot metodlari

Mazkur ilmiy maqolani tayyorlashda maktabgacha ta’lim dasturlari (jumladan, “Ilk qadam” davlat dasturi) tahlili, kichik guruh bolalari faoliyatini pedagogik kuzatish, suhbat va tarbiyaviy tajriba-sinov metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari va asosiy pedagogik shart-sharoitlar

Kichik guruh yoshidagi bolalarda ratsional ovqatlanish ko‘nikmalarini samarali shakllantirish quyidagi pedagogik shart-sharoitlarni amaliyotga tatbiq etishni talab qiladi:

Ko‘rgazmali va estetik muhitning ta’minlanganligi: Kichik guruh bolalari asosan obrazli va hissiy fikrlaydi. Shuning uchun taomlanish xonasi, stollar dizayni, idish-tovoqlarning rangdorligi va bolalarbopligi ularda taomga nisbatan ijobiy munosabat uyg‘otadi. Ovqatlanish jarayoni tinch, musiqiy va estetik jihatdan jozibador bo‘lishi lozim.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

O‘yin faoliyati va o‘yinchoq elementlaridan foydalanish: 3-4 yoshli bola har qanday qoidani o‘yin orqali tez o‘rganadi. Mashg‘ulotlarda va kun tartibida “Qo‘g‘irchoq Oysha mehmonchada”, “Sog‘lom va nosog‘lom mevalar” kabi didaktik va syujetli o‘yinlardan foydalanish, bolaga taom tarkibidagi foydali vitaminlarni ertaknamo obrazlarda tushuntirish yuqori samara beradi.

Pedagog va enaganing shaxsiy va madaniy namunasi: Bolalarda taqlid qilish juda yuqori darajada bo‘ladi. Tarbiyachining taomlanish vaqtidagi madaniyati, har bir mahsulotni shirin va foydali ekanligini ta’kidlab turishi bolalarda taom tanlamaslik va ratsional yeyish odatini tarbiyalaydi.

Sensorli yondashuv va individual motivatsiya: Kichik guruhdagi ayrim bolalar yangi taomlarni eyishdan bosh tortishadi. Ularni majburlamasdan, taomning hidi, rangi va shakliga e’tibor qaratish orqali sensor tuyg‘ularini faollashtirish va har bir bolaga individual yondashib, rag‘batlantirish talab etiladi.

Oila va MTT pedagogik hamkorligining uzviyligi: Bog‘chada shakllantirilayotgan to‘g‘ri ovqatlanish tartibi (masalan, ovqatdan oldin qo‘lni sovunlab yuvish, non bo‘laklarini to‘kmaslik, mevalarni eyish) oila muhitida ham qat’iy davom ettirilishi shart. Aks holda shakllanayotgan ko‘nikma uzilib qoladi.

Xulosa

Maktabgacha ta’lim tashkilotining kichik guruh yoshidagi bolalarida ratsional ovqatlanish ko‘nikmalarini shakllantirish ko‘p bosqichli va tizimli pedagogik jarayondir. Bolaning yosh fiziologiyasiga mos keladigan pedagogik shart-sharoitlarni yaratish, o‘yin elementlaridan unumli foydalanish va oila hamkorligini mustahkamlash orqali bolalarda sog‘lom turmush tarzi ko‘nikmalarini muvaffaqiyatli shakllantirish mumkin. Bu esa ularning kelajakda jismonan baquvvat bo‘lib o‘sishini kafolatlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi. “Ilk qadam” davlat maktabgacha ta’lim dasturi (Takomillashtirilgan ikkinchi nashr). – Toshkent, 2022. – 96 b.

2. Sodiqova Sh.A. Maktabgacha pedagogika. Darslik. – Toshkent: “Tafakkur bo‘stoni”, 2023. – 320 b.

3. Rasulova M.S. Maktabgacha yoshdagi bolalar gigiyenasi va ratsional ovqatlanishi pedagogikasi. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. – Farg‘ona, 2024. – 145 b.

4. Karimova G.A. Kichik guruh bolalarini ijtimoiy-sog‘lomlashtirishda o‘yin texnologiyalarining roli // Maktabgacha ta’lim jurnali. – Toshkent, 2025. – №3. – B. 22-26.

5. Johnson E.R., Smith L. Nutrition Education in Early Childhood: Innovative Pedagogical Approaches // International Journal of Early Childhood Pedagogy. – New York, 2024. – Vol. 12, Issue 2. – P. 112-119.

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF
Contemporary Pedagogical and Philological Research
2026 / No. 1(1)

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

ABDULLA ORIPOV SHE’RIYATIDA FALSAFIY LIRIZM

Abjalova Gulandon

Qarshi davlat universiteti Filologiya fakulteti(o‘zbek tili) 2-kurs talabas

Ilmiy rahbari:Nilufar Umarova Qarshi davlat universiteti dotsent.f.f.f.d

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdulla Oripov she’riyatidagi falsafiy lirizmning o‘ziga xos jihatlari tahlil qilinadi. Shoirning lirik qahramon orqali inson ma’naviyati, tafakkur erkinligi va hayot qonuniyatlari haqidagi falsafiy qarashlari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: falsafiy lirizm, lirik qahramon, obraz, inson va borliq, tafakkur, Tilla baliqcha, Temir odam,”Munojot”ni tinglab, Sarob.

Аннотация. В данной статье анализируются своеобразные особенности философского лиризма в поэзии Абдуллы Орипова. Освещаются философские взгляды поэта на духовный мир человека, свободу мышления и закономерности жизни, раскрытые через образ лирического героя.

Ключевые слова: философский лиризм, лирический герой, образ, человек и бытие, мышление, «Золотая рыбка» («Tilla baliqcha»), «Железный человек» («Temir odam»), «Слушая „Муноджот“» («Munojotni tinglab»), «Мираж» («Sarob»).

Abstract. (inglizcha): This article analyzes the distinctive features of philosophical lyricism in the poetry of Abdulla Oripov. It explores the poet’s philosophical views on human spirituality, freedom of thought, and the laws of life as expressed through the lyrical hero.

Keywords: philosophical lyricism, lyrical hero, image, human and existence, thought, The Goldfish (Tilla baliqcha), Iron Man (Temir odam), Listening to “Munojot” (Munojotni tinglab), Mirage (Sarob).

Kirish

Ba’zi shoirlar bor, ularning she’rlarini o‘qib zavqlanasiz. Ba’zi shoirlar esa she’ri tugagandan keyin ham sizni o‘ylashga majbur qiladi. Abdulla Oripov ana shunday

shoirlardan biridir. Uning she’rlarida insonning quvonchi, dardi yoki sog‘inchi tasvirlanadi, ammo bu tuyg‘ular ortida hayot haqidagi katta savollar yashirinadi. Balki shuning uchun ham uning she’rlari yillar o‘tsa-da, eskirmaydi.

Falsafiy lirizmda shoirning his-tuyg‘ulari hayot haqidagi mushohadalar bilan uyg‘unlashadi. Bunda lirik qahramon nafaqat his qiladi, balki mavjudlik, umr, inson va olam mohiyati haqida fikr yuritadi. Abdulla Oripov she’riyatining o‘ziga xosligi ham ana shu hissiyot va tafakkur birligida namoyon bo‘ladi.

Abdulla Oripovning birgina “Munojot”ni tinglab” she’rini tahlil qiladigan bo‘lsak, lirik qahramon o‘zgacha jozibali, yurakning tub-tubigacha kirib borib, hislarini junbushga keltiruvchi kuyni tinglar ekan, insoniyatning azaliy dardlari, hayot va borliq haqida mushohada yuritadi.

Qani ayt, maqsading nimadir sening, Nega tilkalaysan bag‘rimni ohang. Nechanchi kerak bo‘ldi senga ko‘z yoshim, Nechun kerak, rubob, senga shuncha g‘am.

Lirik qahramon kuy ta’sirida chuqur hayajonga tushadi, undagi dardning ildizlarini anglashga urinadi.

Kuy tirik mavjudotdek ingrab, nola qilishi uning ham vujudini titratadi.

Eshitib, to‘lg‘onib, ingranadi kuy Qaylardan kelmoqda bu Ohu faryod. Kim u yig‘layotgan, Navoiymikan, Va yo may kuychisi Hayyommikan, dod.

She’rni o‘qigan har bir jonni javobi mushkul savollar qiynaydi: Dunyoda nega buncha g‘am mavjud? Hayot inson uchun mehribonmi yo shafqatsiz? Asrlar davomida insoniyat qanday qilib bu qadar dardga chidab kelmoqda?

Ayniqsa, Nahotki, dunyoda shuncha g‘am bordir... Agar shu “Munojot” rost bo‘lsa agar.

misralarida insonning borliq oldidagi hayrati va iztirobi mujassam. She’r yakunidagi:

Kuyi shuncha bo‘lsa, g‘amning o‘ziga, Qanday chiday olgan ekan odamzot!

bayti esa asar falsafiy cho‘qqisini tashkil etadi.

Shoir fikricha, kuyda aks etgan dard shunchalik og‘ir bo‘lsa, odamzotning o‘zi bu g‘amlarni qanday ko‘tarib kelayotganiga hayron qolmaslik mumkin emas. Bu she’rni har gal qayta o‘qir ekanmiz, go‘yo qalbimizning eng chekka burchagida unutilib yotgan dardlarimiz bilan yuzma-yuz qolamiz, ammo ruhimizda ajib bir yengilik paydo bo‘ladi.

“Sarob” she’rida esa shoirning shaxsiy kechinmalari bilan bir qatorda inson va hayot, ezgulik va yovuzlik, orzu va haqiqat, muhabbat va nafrat o‘rtasidagi ziddiyatlar haqida chuqur mushohada yuritiladi.

Ilk misralardanoq lirik qahramon ruhiy tushkunlik holatida tasvirlanadi:

Olti oykim, she’r yozmayman, yuragim zada... Olti oykim o‘zgalarga tilayman omad. Olti oykim, do‘stlarim ham pana-panada Iste’dodim so‘nganidan qilar karomat.

Bu holat oddiy inqiroz emas, balki hayotning ma’nosi va insoniy qadriyatlar haqidagi falsafiy izlanishlarning boshlanishidir. Shoir bolalik xotiralariga qaytadi .Bolalik uning nazarida poklik, samimiyat va ishonch tomsolidir.

“Ko‘z oldimda shu qadarli pok edi olam, Go‘yo nurdan yaralgandi inson degan zot...”

O‘sha davrda dunyo go‘zal, insonlar esa nurdan yaralgandek tuyulgan.

Ammo ulg‘aygan sari hayotning boshqa qirralarini ko‘ra boshlaydi.

Adolatsizlik, hasad husumat va razilliklar uning orzularini, ishonchini yemira boshlaydi.

Ana shu o‘rinda she’rning asosiy falsafiy muammosi yuzaga chiqadi:inson haqidagi ideal tasavvur hamda real hayot o‘rtasidagi ziddiyat. Shoir:”Nechun ko‘pdir haligacha razil odamlar?-“deya savol qo‘yadi. Bu savolga javob izlash orqali inson tabiati haqida fikr yuritadi.

Umidsizlikni yengish uchun onaga muhabbat, Vatanga sadoqat va ezgulikka ishonch kabi qadriyatlarni ruhiy tayanchiga aylantiradi:

To‘nib qolgan yuragimga berib bir taskin, Yana quvnoq qo‘shiqlarni kuylay boshlayman. Ne tong, axir farzandmiz-ku shu zamonaga, Adirondack siynasidan farzand tonolmas, Qo‘l ko‘tarib bo‘larmidi axir onaga, Zotan, unga qo‘l ko‘targan-farzand sanalmas.

Abdulla Oripov falsafiy lirikasining yana bir muhim yo‘nalishi inson mohiyatini anglash bilan bog‘liq.”Temir odam” she’rida robot obrazi orqali ana shu masala yuritiladi. Robot ishlaydi, hisoblaydi, murakkab topshiriqlarni bajara oladi.

Ammo unda inson qalbi yo‘q .Chunki insoni inson qiladigan narsa aql emas, babalkqalbdir.

Mehr-muhabbat, sog‘inch, vijdon va hatto g‘am bo‘lmagan joyda mukammallik ham ma’nosizdir.

Balki u donodir, beqiyos, yakka, Balki yo‘q uning-chun biror muammo. Balki u hech qanday temir-tersakka A’lo vujudini egmaydi, ammo Ustoz, qalbi yo‘qdir uning ham, hayot. Uning ham ko‘zida chaqnamas hayot.

Robotning his-tuyg‘udan, qalb haroratidan mahrumligi tasvirlanar ekan, shoir zamonaviy insonning ham asta-sekin hissizlashib, ma’naviy olamidan uzoqlashib borayotganidan tashvishlanadi:

Hayotning poyonsiz ummoni ichra Bor shunday g‘ariblar-temirlar hissiz. Va lekin o‘zlarin temirmas sira, Muhtaram inson, deb atarlar, essiz... Temir odam yasab yurguncha, ko‘proq, “Jonli temirlar”ni o‘ylangiz, ustoz...

“Temir odam” she’rida insonning hissiy va ma’naviy qashshoqlashib, qalban temirlashib borayotganidan tashvishlansa, muhtasar, ammo katta falsafiy ma’noni o‘zida mujassam etgan “Tilla baliqcha” she’rida esa inson tafakkurining torayishi, dunyoni cheklangan qarashlar orqali anglash muammosiga e’tibor qaratadi.

Menga alam qilar tilla baliqcha, Bir ko‘lmak hovuz deb bilar dunyoni.

Shoir inson haqiqatni faqat o‘ziga ko‘ringan qismi bilan cheklanib qolmasdan, balki uning yashirin qirralarini ham izlashga, hayot mohiyatini anglashga chorlaydi.

Hayotning murakkab va ziddiyatli tabiati to‘g‘risida falsafiy mushohadalari “Hayot qonuniyati” she’rida yanada chuqurroq ochib berilgan.

Shoir nazarida, borliq mutlaq mukammallik asosida emas, balki qarama-qarshiliklar uyg‘unligida yashaydi.

Oqillar ko‘payib ketsa ham agar, Baribir yashaydi bitta devona.

Ushbu misralarda hayotning dialektik mohiyati ifodalangan bo‘lib, shoir yaxshilik va yomonlik, oqillik va nodonlik, baxt va baxtsizlik, muhabbat va nafrat bir-birisiz mavjud bo‘la olmasligini uqtiradi.

Negaki, dunyoda zulmat bo‘lmaganda hech kim yorug‘likning qadrini anglay olmasdi.

Boylar yer yuzini egallagan dam, Qaydadir bir yo‘qsil yurgaydir shaksiz. Dunyoni baxtlilar chulg‘aganda ham Ularning ichida uchrar bir baxtsiz .

Lirik qahramon mutlaq baxt degan tushuncha mavjud emasligini, har qanday mukammallik ichida ham nimadir yetishmasligini ta’kidlaydi.

Shoirning falsafiy mushohadalari “Miltiraydi mitti yulduz” va “Burgut” she’rlarida ham o‘ziga xos badiiy talqin topadi. “Miltiraydi mitti yulduz” she’rida o‘z yo‘lini yo‘qotgan, maqsadsiz qolgan inson qismati mitti yulduz timsoli orqali ifodalanadi:

Ko‘k gumbazin bir chetida Bo‘shliqlarga urib bosh. Miltiraydi mitti yulduz, Tanholikdan to‘kib yosh.

Shoir yulduzning yolg‘izligi va ojizligi tasviri orqali insonning ham jamiyatdan, o‘z e’tiqodi va maqsadidan uzoqlashganda ma’naviy tanazzulga yuz tutishini anglatadi. “Burgut” she’rida esa buning aksi kuzatiladi. Burgut obrazi yuksak maqsad sari intilish, matonat va iroda ramzi sifatida gavdalanadi. Cho‘qqilar sari parvoz qilayotgan burgut timsolida shoir insonning doimo kamolotga intilishi zarurligini ta’kidlaydi. Shu tariqa Abdulla Oripov falsafiy lirikasida inson va hayot masalasi turli ramziy obrazlar orqali yoritiladi. Agar “Temir odam” she’rida insoniy tuyg‘ularning so‘nishi xavfi, “Tilla

baliqcha”da tor dunyoqarash fojeasi ochib berilgan bo‘lsa, “Miltiraydi mitti yulduz” va “Burgut” she’rlarida insonning o‘zligini anglash hamda yuksak maqsad sari intilish g‘oyalari ilgari suriladi. Bu she’rlar mazmunan “Hayot qonuni” asari bilan hamohang bo‘lib, shoirning hayot haqidagi umumlashmalarini yanada teranlashtiradi.

Xususan, “Hayot qonuni” she’rida ilgari surilgan fikrga ko‘ra, hayot mutlaq mukammallikdan iborat emas. Borliqdagi har bir go‘zallik, har bir yutuq va har bir kamolot o‘z ichida qandaydir yetishmovchilikni ham yashirib turadi. Demak, insonning vazifasi mukammallikni topish emas, balki ana shu nomukammalliklarni anglagan holda yashash, izlanish va kamolot sari intilishdir. Abdulla Oripovning falsafiy lirikasini birlashtirib turuvchi asosiy jihat ham shundadir: shoir insonni hayotning murakkab haqiqatlari ustida mushohada yuritishga, o‘zligini anglashga va ma’naviy barkamollikka chorlaydi.

Shu sababli uning she’rlari nafaqat badiiy zavq uyg‘otadi, balki o‘quvchini hayot mazmuni haqida chuqur o‘ylashga undaydi.

Abdulla Oripov falsafiy lirikasida inson va hayot haqidagi teran haqiqatlar ramziy obrazlar orqali badiiy ifodalanadi. Shoir bir she’rida insonni ogohlantirsa, boshqasida uni yuksaklik sari chorlaydi. Uning lirik qahramoni doimo izlanishda, haqiqat va kamolot yo‘lidadir. Shu bois shoir she’rlari o‘quvchini nafaqat his qilishga, balki fikrlashga ham undaydi va falsafiy lirikaning yorqin namunasi sifatida qadrlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdulla Oripov .Saylanma. “Tafakkur qanoti”nashriyoti. Toshkent,2018

2. Abdulla Oripov .Mitti yulduz,”Manaviyat”.Toshkent,2002.

3. Abdulla Oripov. Tanlangan asarlar 1-jild.G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti. Toshkent,2000.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

Sharq va G‘arb epik an’analarida qahramon obrazi(“Alpomish” va “Odisseya” dostonlari qiyosida)

ABJALOVA GULANDON

Qarshi davlat universiteti

Filologiya fakulteti

2-kurs talabasi

Ilmiy rahbar:Ravshanova Gulruhbegim

Qarshi davlat universiteti, dotsent

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek xalq dostoni “Alpomish” hamda qadimgi yunon adabiyotining nodir namunasi bo‘lgan Gomerning “Odisseya” asari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Asarlardagi qahramon obrazlari, syujet chiziqlari, sinovlardan o‘tish jarayoni sadoqat, matonat va vatanparvarlik g‘oyalari asosida G‘arb va Sharq epik tafakkuridagi umumiylik va farqli jihatlar yoritiladi. Tahlil jarayonida har ikki doston xalqning dunyoqarashi hamda ma’naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi badiiy yodgorlik sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: Alpomish, Odisseya, epos, Sharq va G‘arb adabiyoti, qahramonlik, vatanparvarlik, sadoqat.

Аннотация. В данной статы проводится сравнительный анализ узбексого народного эпоса “Алпомиш” и поэмы Гомера “Одиссея”.Рассматриваются образы главных героев, сюжетные линии, мотивы испытаний, верности, мужетсва и любви к родине.В статье раскрываются общие и отличителные черты восточной и западной. Эпической традиции, а также их значение в отражении мировоззрения и духовных ценностей народов.

Ключевые слова: Алпомиш, Одиссея, эпос, восточная и западная литература, патриотизм, верность.

Annotatsiya. This article provides a comparative analysis of the Uzbek epic “Alpomish” and Homer’s “Odyssey” .The study examines heroic images, plot

structures, trials, loyalty, courage and the theme of devotion to homeland .The similarities and differences between Eastern and Western epic traditions are analyzed emphasizing their role in reflecting national mentalty and cultural values.

Keywords: Alpomish, Odyssey, epic, heroism, Eastern and Western literature, patriotism, loyalty.

Sharq va G‘arb an’analari ming yillar davomida bir-biriga bevosita va bilvosita ta’sir ko‘rsatib kelgan.

Buyuk Ipak yo‘li orqali amalga oshirilgan savdo-sotiq, ilmiy va madaniy aloqalar nafaqat iqtisodiy taraqqiyotga, balki adabiy meros shakllanishiga ham kuchli ta’sir o‘tkazgan.

Natijada turli mintaqalarda yaratilgan epik asarlardan o‘xshash syujetlar, umumiy g‘oyalar va qahramonlik timsollari paydo bo‘lgan.O‘zbek xalqining “Alpomish” dostoni hamda yunon adabiyotining durdonasi hisoblangan “Odisseya” ana shunday umumiylik va farqlarga boy epik asarlar sirasiga kiradi.

Har ikki doston xalqning tarixiy xotirasi, ma’naviy dunyosi va orzu-umidlarini mujassamlashtirgan badiiy yodgorliklardir.

“Alpomish “ dostoni xalq og‘zaki ijodining yorqin namunasi bo‘lib, unda qahramonlik, sadoqat, matonat va vataparvarlik g‘oyalari yetakchi o‘rin egallaydi.

Gomerning “Odisseya “asari esa qadimgi yunon adabiyotining yuksak namunasi bo‘lib, o‘z yurti va oilasiga sadoqatli, dono qahramonning sarguzashtlari orqali davr mifologik dunyoqarashi aks ettiriladi .Bu ikki asar undagi qahramonlar zahiran turlicha muhit va an’analarga tegishli bo‘lsa-da, ammo botinan qiyoslansa, ko‘plab o‘xshashliklarga guvoh bo‘lamiz.

Xususan, Itaka shohi Odissey obrazi aql-zakovat, donolik va tadbirkorlik timsoli sifatida gavdalanadi. U vataniga qaytishga urinar ekan, yo‘lda ko‘plab xavf-xatarlarga duch keladi.

Odissey bu sinovlarni kuchdan ko‘ra ko‘proq hiyla, aql va sabr bilan yengib o‘tadi.

Shuning uchun dostonda “aql-idrokli”, “bosiq”, “metin yurakli”, “ayyor” kabi sifatlar bilan ulug‘lanadi. Shuningdek, Odisseyning ayollarga bo‘lgan munosabati sharq xalqlari mentalitetidan tubdan farq qilishini ko‘rishimiz mumkin va bu keyinchalik uning fojiali qismatiga sabab bo‘ladi: Ma’buda Sirseyadan bo‘lgan farzandi Telegon Odisseyni tanimay, zaharlangan o‘q bilan halok qiladi.

Qizig‘i shundaki, Odissey safari chog‘ida zulmat Aidga tushganida, Tiresiyning ruhi unga:”Vataningga qaytib, tinch va osuda hayot kechirasan, qaraganda chog‘ingda o‘limingni senga sokin dengiz keltirgay[1] “,--deb bashorat qilgan edi. Biroq Odissey begona yurtda dorilomon yashagandan ko‘ra o‘z qadrdon vatanida so‘nggi umrini o‘tkazishni afzal biladi. Bu esa undagi donolik va falsafiylik xususiyatlarining yanada sayqallanib, yuksak darajaga yetayotganligidan dalolat beradi.

Inson peshonasiga bitilgan qismatidan hech qachon qochib qutulolmasligini hamda unga qarshi chiqish emas, balki to‘g‘ri qabul qilish orqaligina umrini yanada mazmunli qila olishini anglab yetamiz.

“Qo‘ng‘irot to‘rasi”, “ bek” kabi ta’riflangan Alpomish obrazi xalqning orzu qilgan ideal qahramoni sifatida tasvirlanib, uning har bir harakati el-yurt manfaatiga xizmat qiladi.

Alpomish mard, pahlavon, jasur bo‘lishi bilan birga sodda va ishonuvchan qahramon hisoblanadi. Shu sababli Surxayl kampir qo‘ygan tuzoqqa osongina tushib qoladi:To‘qson alpi bilan minglab qalmoqlar ustidan g‘alaba qozongan to‘ra qirq qizlarning hiylasi tufayli hamrohlari va erkidan ajraladi.

Alpomishning zindonda yetti yil qolishi jismoniy sinovdan ko‘ra ma’naviy yetuklik jarayonini ifodalaydi.

Ushbu sinovlar orqali uning sabri, irodasi va ruhiy bardoshi yanada mustahkamlanadi. Yuqorida ta’kidlanganidek, “Alpomish “ va “Odisseya “

dostonlarida qahramon obrazi nafaqat uning jasorati, balki ramziy belgilari orqali ham ochib beriladi.

Shunday ramzlardan biri qahramonning quroli hisoblangan kamondir.

Har ikki asarda ham yoydan faqat o‘z egasi to‘liq foydalana oladi va shu elgisi orqali haqiqiy qahramonning o‘zgacha qobilyati namoyon bo‘ladi.

Alpomishning o‘n olti botmonlik parli yoyini hech kim ko‘tara olmaydi.

Xuddi shunday holat “Odisseya”da ham uchraydi:Odisseyning kamoni yog‘och dan yasalgani uchun ko‘tarish oson edi-yu, ipini tortib o‘tkazishning iloji yo‘q edi. Demak, har ikki dostonda kamon qahramonning kuch -qudratini ifodalovchi ramziy vosita sifatida xizmat qiladi.

Dostonlardagi yana bir muhim jihatlardan biri shart motivi hisoblanadi.”Odisseya “da sadoqatda tengsiz Penelopa Odissey yo‘qligida ochko‘z sovchilarni yigirma yil turli bahonalar bilan niyatiga yetkazmaydi.

Oxiri ulardan butunlay qutulish uchun ularga shart qo‘yadi:”Bu Odisseyning kamonidir:kimki uning chillasini tortib, bog‘lasa va otgan o‘qi o‘n ikki xalqaro ichidan hech biriga tegmay o‘tsa, men baxtimni topib oila qurgan aziz va charog‘on go‘shadan, garchi bir umr eo‘msab o‘tsam hamki, boshimni olib chiqib ketaman o‘shal g‘olib bo‘lgan mard-la “. Talabgorlar ichidagi eng qudratlilari Antinoy va Yevrimey edilar.

Biroq hech kim shartni bajarolmaydi. Bu paytda ular ichida o‘zini sezdirmay yurgan Odissey hammani hayron qoldirib, shartni bajaradi va tuzgan rejasiga binoan kuyovlarga ham qutiladi.

Penelopa bitta shart qo‘llaydi, Barchinoy esa to‘rtta shart qo‘yadi va Qorajonga shunday deydi:”Boboxon tog‘idan poyga qilaman, Ko‘zdan yoshni munchoq-munchoq tizdirsa, Qo‘shqanotning quyrug‘ini so‘zdirsa, Boboxondan poyga qilib o‘zdirsa, Oti ildam boybachchaga tegaman.

Mendayin oyimning holin bilganga, Osha yurtdan mehnat tortib kelganga, Dushmanlarga qora kunni solganga, Yoy tortishsa, yoyi sinmay qolganga, Men

tegaman shul yoyondoz polvonga.G‘anim ko‘rsa, qiyomat kun solganga, Osha yurtdan izlab halak bo‘lganga, Ming qadamdan tanga pulni urganga, Men tegaman shul qirag‘ay merganga.

Kurash qilib to‘qson alpni yiqqanga, Men tegaman nor bilakli polvonga.

Zog‘ ham bo‘lsa, qo‘naversin gulshanga, Bab -barobar qildim yaxshi-yomonga, Men tegaman to‘rt shartimni qilganga.” Har ikki bosh qahramon ham bu musobaqada qatnashib, muvaffaqiyatga erishadilar. Rafiqalarining bu kabi qat’iy shartlari bevosita qahramonlik tushunchasi bilan bog‘liq bo‘lib, ularning oila va nasl ma’suliyatiga jiddiy qarashini ko‘rsatadi.

Shu o‘rinda qahramonlarning farzandlari obrazi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Odisseyning o‘g‘li Telemax otasiz ulg‘aygan bo‘lsa-da, asta-sekin yetuklik sari qadam qo‘yadi.U otasini izlash bilan birga o‘zligini anglab ham boradi.”Alpomish “ dostonida esa Yodgor obrazi otaning davomchisi, uning nomi va sha’nini saqlovchi avlod ramzi sifatida gavdalanadi.

Yosh bo‘lishiga qaramay, onasi Barchinoyni himoya qiladi, otasining qurolidan foydalanadi.

Har ikki dostonda ham vatan sog‘inchi markaziy mavzulardan biri hisoblanadi.

Alpomish o‘z elini ozod qilish va yurt tinchligini tiklash uchun kurashsa, Odissey uzoq yillar davomida oilasi va vatani sari intilib yashaydi.

Alpomish xalq ishonchi va milliy qadriyatlarga tayansa, Odissey ko‘pincha xudolar irodasi bilan bog‘liq holda tasvirlanadi:Ma’buda Afina uni himoya qiladi, dengiz ma’budi Paseydon esa qasos olish istagida kemalarini cho‘ktiradi.

Bu jihat esa Sharq va G‘arb dunyoqarashi o‘rtasidagi asosiy farqlardan biridir.

Xulosa qilib aytganda,”Alpomish “ va “Odisseya “ dostonlari g‘arb va sharq epik tafakkurining yetuk namunasi bo‘lib, har ikki asarda qahramon obrazi sinovlar jarayonida komillik sari shakllanib boradilar.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Penelopa va Barchinoy qo‘ygan shartlar asosida ularning vafosi va aql-zakovati namoyon bo‘ladi.

Farzandlari orqali o‘ta merosining davomiyligi yortiladi.

Alpomish va Odisseyning vataniga qaytishi esa adolat va sadoqatning tantanasi sifatida talqin etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. ”Alpomish” xalq og‘zaki ijodi Toshkent,2019.
2. Gomer .Odisseya .Toshkent:O‘qituvchi, 1989.
3. ”Alpomish--o‘zbek xalq qahramonlik eposi “,T. 1999.
4. Fayzulla Boynazarov .Jahon adabiyoti. Toshkent .2006.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTLARI TARBIYACHI-PEDAGOGLARINING KASBIY-METODIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA PEDAGOGIK O‘ZARO TA’SIR SIFATINI TAKOMILLASHTIRISH

Solijonova Madinabonu Akramjon qizi

Osiyo texnologiyalari universiteti magistranti

Ta’lim-tarbiya nazariyasi va metodikasi (maktabgacha ta’lim)

Annotatsiya. Mazkur tezisda maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachi-pedagogining kasbiy-metodik kompetentligini rivojlantirishda pedagogik o‘zaro ta’sir sifatini asosiy amaliy ko‘rsatkichlardan biri sifatida takomillashtirish masalasi yoritiladi. Tarbiyachining kasbiy mahoratini faqat nazariy bilim yoki malaka oshirish mashg‘ulotlarida ishtirok etish bilan baholash yetarli emasligi asoslanadi. Bolaning tashabbusini qo‘llab-quvvatlash, ochiq savollar berish, individual yondashuv, mazmunli fikr-mulohaza va ijobiy hissiy muhitni kuzatish hamda tahlil qilishga tayangan takomillashtirish sikli taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: maktabgacha ta’lim, tarbiyachi-pedagog, kasbiy-metodik kompetentlik, pedagogik o‘zaro ta’sir, kasbiy rivojlanish, refleksiya, kuzatuv, metodik qo‘llab-quvvatlash.

Mavzuning dolzarbligi

Maktabgacha ta’lim sifati, avvalo, bolaning kundalik ta’limiy tajribasi qanday tashkil etilishi bilan belgilanadi. Bu jarayonda tarbiyachining bilim va metodik tayyorgarligi muhim bo‘lsa-da, ularning amaliy faoliyatda qanday namoyon bo‘lishi yanada muhimdir. Xususan, tarbiyachining bola bilan muloqoti, bolaning fikrini tinglashi, mustaqil izlanishini rag‘batlantirishi va xatoga munosabati ta’lim-tarbiya jarayonining mazmuniga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli kasbiy-metodik kompetentlikni rivojlantirishni faqat kurs va seminarlar bilan cheklamasdan, uni real pedagogik vaziyatlarda kuzatiladigan xatti-harakatlar bilan bog‘lash zarur.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 5-fevraldagi PF-19-son Farmonida maktabgacha ta’limda o‘yinga asoslangan ta’limni ijobiy munosabatlar orqali tashkil etish hamda pedagog kadrlar salohiyatini oshirish vazifalari belgilangan [1]. Bu yo‘nalish tarbiyachi va bola o‘rtasidagi kundalik pedagogik o‘zaro ta’sir sifatini izchil takomillashtirish zaruratini kuchaytiradi.

Muammoning ilmiy asoslari

Xalqaro tadqiqotlar pedagogik xodimlarning kasbiy rivojlanishi amaliy faoliyat bilan uzviy bog‘langanda samaraliroq bo‘lishini ko‘rsatadi. OECDning TALIS Starting Strong 2024 hisobotida 17 mamlakat va hududdagi maktabgacha ta’lim xodimlari tajribasi tahlil qilingan. Hisobotda kurs va seminarlardan tashqari, ish joyining o‘zida o‘rganish, murabbiylik va hamkorlikka asoslangan kasbiy rivojlanish shakllari muhimligi qayd etiladi [2]. Egert, Dederer va Fukkinkning meta-tahlilida esa 15 tadqiqot va 18 ta kasbiy rivojlanish dasturi natijalari umumlashtirilib, sifatli kasbiy rivojlanish dasturlari tarbiyachi-bola o‘zaro ta’sirini yaxshilashi aniqlangan (g=0,39; SE=0,08) [3]. Ushbu natijalar O‘zbekiston maktabgacha ta’lim tizimiga oid bevosita statistik dalil emas, biroq taklif etilayotgan metodik yondashuv uchun xalqaro ilmiy asos bo‘la oladi.

Taklif etilayotgan metodik yondashuv

Tarbiyachi-pedagogning kasbiy-metodik kompetentligini rivojlantirish uchun “kuzatuv – dalilli tahlil – metodik takomillashtirish – qayta kuzatuv” siklini qo‘llash taklif etiladi. Birinchi bosqichda tarbiyachining kundalik mashg‘ulot yoki erkin o‘yin jarayonidagi pedagogik o‘zaro ta’siri oldindan belgilangan mezonlar asosida kuzatiladi. Ikkinchi bosqichda kuzatuv natijalari tarbiyachining o‘z-o‘zini tahlil qilishi va metodist yoki mentor fikri bilan solishtiriladi. Uchinchi bosqichda aniqlangan ehtiyojga muvofiq bir yoki ikki aniq amaliy maqsad belgilanadi hamda tegishli metodik usullar sinab ko‘riladi. To‘rtinchi bosqichda takroriy kuzatuv o‘tkazilib, dastlabki holat bilan qiyoslanadi va keyingi rivojlanish vazifalari aniqlanadi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Mazkur siklda quyidagi kuzatiladigan indikatorlardan foydalanish mumkin: bolaning tashabbusini qo‘llab-quvvatlash; faqat “ha/yo‘q” javobini talab qilmaydigan ochiq savollar berish; bolaning individual ehtiyoj va imkoniyatlarini hisobga olish; bolaning fikrini kengaytiruvchi mazmunli fikr-mulohaza bildirish; ijobiy va xavfsiz hissiy muhitni saqlash. Indikatorlar tarbiyachini jazolash yoki reytinglash uchun emas, balki kasbiy rivojlanish ehtiyojini aniqlash va metodik yordamni individuallashtirish uchun xizmat qilishi lozim.

Kutilayotgan ilmiy-amaliy ahamiyat

Taklif etilayotgan yondashuv tarbiyachining kasbiy-metodik kompetentligini mavhum tavsiflardan ko‘ra, amaliy faoliyatda kuzatiladigan ko‘rsatkichlar orqali tahlil qilish imkonini beradi. Shuningdek, metodik yordamni barcha pedagoglarga bir xil shaklda berish o‘rniga, aniqlangan ehtiyojga moslashtirishga xizmat qiladi. Biroq mazkur sikl hozircha metodik taklif hisoblanadi: indikatorlarning mazmuniy va ekspert validligi, kuzatuvchilararo kelishuv darajasi hamda amaliy samaradorligi tajriba-sinov ishlari orqali tekshirilishi zarur. Pedagogik o‘zaro ta’sir bolaning rivojlanishiga ta’sir qiluvchi omillardan biri bo‘lib, oilaviy, ijtimoiy va tashkiliy sharoitlarni inkor etmaydi.

Xulosa

Maktabgacha ta’lim tarbiyachisining kasbiy-metodik kompetentligini rivojlantirishda nazariy tayyorgarlikni real pedagogik amaliyot bilan bog‘lash muhimdir. Pedagogik o‘zaro ta’sirni tizimli kuzatish, dalillarga tayangan holda tahlil qilish, individual metodik maqsad belgilash va qayta kuzatuv orqali baholash tarbiyachining kasbiy o‘sishini uzluksiz jarayonga aylantirishi mumkin. Taklif etilgan yondashuvning samaradorligini keyingi bosqichda tajriba-sinov asosida aniqlash maqsadga muvofiq.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 5-fevraldagi PF-19-son Farmoni. “Maktabgacha ta’lim va tarbiya tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. https://lex.uz/docs/-8037353

2. OECD. (2025). Results from TALIS Starting Strong 2024: Strengthening Early Childhood Education and Care. OECD Publishing, Paris. https://doi.org/10.1787/20af08c0-en

3. Egert, F., Dederer, V., & Fukkink, R. G. (2020). The impact of in-service professional development on the quality of teacher-child interactions in early education and care: A meta-analysis. Educational Research Review, 29, 100309. https://doi.org/10.1016/j.edurev.2019.100309

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

SURUNKALI BUYRAK KASALLIGI: BOSQICHLARI, DIAGNOSTIKASI, DAVOLASH VA PROFILAKTIKASI.

RASHIDOVA OYISTAXON MIRZOXID QIZI [1]

Raxmonov Islombek Abdurashid o‘g‘li [2]

[1]Kokand University Andijon filiali Davolash yo‘nalishi talabasi

[2]Kokand University Andijon filiali Klinik fanlar kafedrasi Datsenti

Annotatsiya. Mavzu: Surunkali buyrak kasalligi: bosqichlari, diagnostikasi, davolash va profilaktikasi. Ushbu materialda surunkali buyrak kasalligining (SBK) zamonaviy tibbiyotdagi o‘rni, patogenezi va tasnifi atroflicha yoritilgan. Kasallikning koptokchalar filtratsiyasi tezligiga (KFT) asoslangan 5 ta asosiy rivojlanish bosqichi keltirilib, har bir davrning o‘ziga xos klinik xususiyatlari ko‘rsatib o‘tilgan. SBKni erta aniqlashda laborator (kreatinin, albuminuriya) va instrumental (UTT) diagnostika usullarining ahamiyati asoslab berilgan. Davolash bo‘limida kasallik progressiyasini sekinlashtirishga qaratilgan konservativ terapiya (nefroproteksiya, parhez) hamda terminal bosqichdagi o‘rin bosuvchi davolash usullari (gemodializ va transplantatsiya) bayon etilgan. Shuningdek, birlamchi va ikkilamchi profilaktika choralari, xususan, xavf omillarini (arterial gipertenziya, qandli diabet, nazoratsiz dori iste’moli) bartaraf etish strategiyalari keltirilgan. Material shifokorlar, tibbiyot oliygohlari talabalari va nefrolobiya sohasi qiziquvchilari uchun mo‘ljallangan.

Kalit so‘zlar: Kasallik nomi: Surunkali buyrak kasalligi, SBK, buyrak yetishmovchiligi, nefropatiya. Diagnostika va Bosqichlar: Koptokchalar filtratsiyasi tezligi (KFT), kreatinin, albuminuriya, proteinuria, buyrak bosqichlari, buyrak ultratovush tekshiruvi (UTT). Davolash va Asoratlar: Nefroproteksiya, gemodializ, buyrak transplantatsiyasi, o‘rin bosuvchi terapiya, uremik toksinlar, anemiya. Xavf omillari va Profilaktika: Arterial gipertenziya, qandli diabet, birlamchi profilaktika, sog‘lom turmush tarzi.

Ключевые слова: Хроническая болезнь почек, ХБП, почечная недостаточность, скорость клубочковой фильтрации (СКФ), креатинин, альбуминурия, нефропротекция, гемодиализ, трансплантация почки, артериальная гипертензия, сахарный диабет, профилактика.

Keywords: Chronic kidney disease, CKD, renal failure, glomerular filtration rate (GFR), creatinine, albuminuria, nephroprotection, hemodialysis, kidney transplantation, arterial hypertension, diabetes mellitus, prevention.

Kirish

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda butun dunyoda surunkali buyrak kasalligi (SBK) global sog‘liqni saqlash tizimining eng jiddiy va keng tarqalgan muammolaridan biriga aylandi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST) va xalqaro nefroloqlar jamiyatlarining ma’lumotlariga ko‘ra, yer yuzi aholisining qariyb 10-12 foizi ushbu kasallikdan aziyat chekmoqda. SBK uzoq vaqt davomida hech qanday klinik belgilarsiz, yashirin (asemptomatik) kechishi tufayli ko‘p hollarda kechki — og‘ir bosqichlarda aniqlanadi. Bu esa bemorlarning hayot sifatini keskin yomonlashishiga, nogironlikka va o‘lim ko‘rsatkichlarining oshishiga sabab bo‘lmoqda.

Zamonaviy tibbiyotda SBK nafaqat mustaqil patologiya, balki yurak-qon tomir tizimi kasalliklari asoratlarini va o‘lim xavfini bir necha barobarga oshiruvchi mustaqil xavf omili (prediktor) sifatida ham baholanadi. Ayniqsa, arterial gipertenziya va qandli diabet bilan og‘riydigan bemorlar orasida buyrak funksiyasining surunkali pasayib borishi yetakchi o‘rinni egallaydi.

Surunkali buyrak kasalligi etiologiyasi

Surunkali buyrak kasalligi (SBK) — kelib chiqishi ko‘p faktorli (polietiologik) patologiya bo‘lib, buyrak to‘qimasining (parenximasining) uzoq muddatli va qaytmas shikastlanishi natijasida rivojlanadi. Xalqaro va zamonaviy nefrolobiya ma’lumotlariga ko‘ra, SBK rivojlanishiga sabab bo‘luvchi omillar bir necha yirik guruhlarga bo‘linadi:

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

1. Tizimli metabolik va qon tomir kasalliklari (Yetakchi sabablar)

Dunyo miqyosida SBK holatlarining qariyb 70% ga yaqini aynan shu guruh patologiyalari hisobiga to‘g‘ri keladi:

Qandli diabet (1 va 2-tur): Buyrak yetishmovchiligining eng ko‘p tarqalgan sababidir. Qondagi yuqori shakar darajasi buyrak koptokchalari tomirlarini zararlaydi va diabetik nefropatiya rivojlanishiga olib kelad

Arterial gipertenziya (yuqori qon bosimi): Surunkali yuqori bosim buyrakning mayda tomirlarini chandiqlaydi va qattiqlashtiradi **(**arteriolonefroskleroz**),** bu esa buyrak filtrlash qobiliyatini pasaytiradi

2. Birlamchi va ikkilamchi buyrak kasalliklari

Surunkali glomerulonefrit: Buyrak koptokchalarining immun-yallig‘lanish kasalligi bo‘lib, nefronlarning tez nobud bo‘lishiga sabab bo‘ladi.

Surunkali pielonefrit: Buyrak jom-jome tizimi va interstitsial to‘qimasining surunkali bakterial yallig‘lanishi.

Tizimli kasalliklar: Tizimli qizil yuguruk (lyupus-nefrit), vaskulitlar va sklerodermiya kabi autoimmun kasalliklar fonida buyrak to‘qimasining zararlanishi

3. Obstruktiv va urologik patologiyalar

Siydik oqimining surunkali to‘silib qolishi buyrak ichki bosimini oshiradi va to‘qimalar atrofiyasiga olib keladi:

Siydik-tosh kasalligi (urolitiaz).

Prostata bezi adenomasi yoki siydik yo‘llari o‘smalari.

Vezikoureteral reflyuks (siydikning qovuqdan buyrakka teskari oqishi — asosan bolalarda). [1]

4. Irsiy va tug‘ma anomaliyalar

Buyraklar polikistozi: Irsiy kasallik bo‘lib, buyrak to‘qimasida ko‘plab kistalar hosil bo‘lishi va nefronlarni siqib qo‘yishi bilan xarakterlanadi.

Buyraklar gipoplaziyasi (tug‘ma rivojlanmay qolishi) yoki displaziyasi. [1]

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

5. Toksik va dori-darmonlar ta’siri (Yatrogen omillar)

Nosteroid yallig‘lanishga qarshi vositalar (NYQV): Ibuprofen, diklofenak, ketonal kabi og‘riq qoldiruvchi dorilarni shifokor nazoratisiz, uzoq muddat va yuqori dozada ichish buyrak to‘qimasini zaharlovchi analgetik nefropatiyaga sabab bo‘ladi.

Og‘ir metallar (qo‘rg‘oshin, simob) va nefrotoksik antibiotiklar (masalan, aminoglikozidlar) bilan surunkali zaharlanish. [1, 2]

Epidemiologiya

Surunkali buyrak kasalligi (SBK) o‘zining keng tarqalganligi va yuqori o‘lim ko‘rsatkichlari bilan zamonaviy tibbiyotning eng dolzarb tibbiy-ijtimoiy muammolaridan biri hisoblanadi. Oxirgi yillarda o‘tkazilgan global epidemiologik tadqiqotlar kasallikning shiddat bilan o‘sib borayotganini ko‘rsatmoqda.

1. Global tarqalish ko‘rsatkichlari (Global Burden of Disease)

Umumiy populyatsiya: va xalqaro tadqiqotlar ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo miqyosida 850 milliondan ortiq inson buyrak xastaliklaridan aziyat chekmoqda.

Kattalar orasidagi ulushi: Voyaga yetgan (20 yoshdan katta) aholi orasida SBKning global tarqalish darajasi taxminan 10% dan 14.2% gachani tashkil etadi. Bu ko‘rsatkich har 7-8 nafar kattalardan biri buyrak funksiyasining uzoq muddatli pasayishiga duch kelganini anglatadi

Bosqichlar bo‘yicha taqsimot: Bemoralarning mutlaq ko‘pchiligi (qariyb 13.9 foizi) kasallikning dastlabki yashirin bosqichlarida (1–3 bosqichlar) qayd etiladi. Aynan shu sababli, **2. O‘lim ko‘rsatkichlari va prognozlar**

SBK dunyodagi eng tez o‘sib borayotgan o‘lim sabablaridan biridir. Hozirgi vaqtda u global miqyosda eng ko‘p o‘limga sabab bo‘luvchi yetakchi 9-o‘rindagi kasallik hisoblanadi

Dunyo bo‘yicha har yili taxminan 1.5 million inson (ya’ni har 20 soniyada 1 kishi) aynan SBK asoratlari tufayli hayotdan ko‘z yumadi

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Prognozlar shuni ko‘rsatadiki, agar proactive profilaktika choralari kuchaytirilmasa, 2050-yilga kelib rivojlangan davlatlarda (masalan, G‘arbiy Yevropada) SBK o‘lim sabablari orasida 3-o‘ringa chiqishi mumkin

3. O‘rin bosuvchi terapiya (Dializ va Transplantatsiya) ehtiyoji

Bugungi kunda dunyoda 4.6 milliondan ortiq bemor o‘rin bosuvchi terapiya, ya’ni gemodializ, peritoneal dializ yoki buyrak ko‘chirib o‘tkazish (transplantatsiya) hisobiga hayot kechirmoqda.

Biroq, tibbiy va iqtisodiy nomutanosiblik sababli, dializ yoki transplantatsiyaga muhtoj bemorlarning atigi 10-20 foizigina doimiy davolanish imkoniyatiga ega. Davolash xarajatlarining yuqoriligi tufayli har yili 1 milliondan ortiq odam terminal bosqichda tegishli yordam ololmay vafot etadi.

4. Demografik va mintaqaviy xususiyatlar

Mintaqaviy farqlar: Kasallikning eng yuqori darajasi Shimoliy Afrika va Yaqin Sharq mamlakatlarida (18%) qayd etilgan bo‘lib, aksariyat bemorlar past va o‘rta daromadli davlatlar hissasiga to‘g‘ri keladi.

Yosh omili: Aholining qarishi va demografik o‘zgarishlar SBK ko‘rsatkichlarining keskin oshishiga sabab bo‘lmoqda. Yosh o‘tishi bilan (65 yoshdan yuqori) nefronlar sklerozi tufayli kasallikka chalinish xavfi 2-3 barobarga ortadi.

O‘zbekistondagi holat: Respublika sog‘liqni saqlash tizimida ham oxirgi yillarda gemodializ markazlari soni va buyrak transplantatsiyasi amaliyotlari ko‘lami kengaytirildi. Shunga qaramay, arterial gipertenziya va qandli diabet bilan og‘riydigan aholi guruhlari orasida buyrak yetishmovchiligi ko‘rsatkichlarining yuqoriligi birlamchi skrining dasturlarini yanada mukammallashtirish zarurligini ko‘rsatmoqda

Davolash / Boshqaruv

Surunkali buyrak kasalligini (SBK) davolash va boshqarish strategiyasi kasallikning bosqichiga, etiologiyasiga va asoratlarning og‘irlik darajasiga qarab individual tarzda belgilanadi. SBKni butunlay davolab bo‘lmaydi, shuning uchun

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

terapiyaning asosiy maqsadi — kasallik rivojlanishini (progressiyasini) sekinlashtirish (nefroproteksiya), yurak-qon tomir asoratlari xavfini kamaytirish va terminal bosqichga o‘tish muddatini imkon qadar kechiktirishdir.

Davolash jarayoni uchta asosiy yo‘nalishni o‘z ichiga oladi: dorisiz davolash (turmush tarzini o‘zgartirish va parhez), medikamentoz nefroproteksiya hamda o‘rin bosuvchi terapiya.

1. Dorisiz davolash va parhez (Modifikatsiya)

Parhez (Kam oqsilli parhez): SBKning 3–5 bosqichlarida buyrakka tushadigan yukni kamaytirish va uremik toksinlar hosil bo‘lishini sekinlashtirish uchun oqsil iste’moli sutkasiga 0.6–0.8 g/kg gacha cheklanadi.

Tuzni cheklash: Arterial bosimni nazorat qilish va shishlarni kamaytirish maqsadida osh tuzi miqdori sutkasiga < 5 gramm (yoki < 2 g natriy) bo‘lishi shart.

Kaliy va fosfor nazorati: KFT < 45 ml/min (3B-5 bosqichlar) bo‘lganda, giperkaliemiya va giperfosfatemiyaning oldini olish uchun tarkibida kaliy (banan, pomidor, quritilgan mevalar) va fosfor (sut mahsulotlari, darmon dorilar, gazlangan ichimliklar) ko‘p bo‘lgan mahsulotlar cheklanadi.

Zararli odatlar: Tamaki chekish buyrak tomirlari sklerozini tezlashtirgani sababli undan butkul voz kechish talab etiladi.

2. Medikamentoz nefroproteksiya (Konservativ davolash)

Nefroprotektiv terapiya buyrakning ichki koptokchalar bosimini pasaytirish va sklerozlanish jarayonini to‘xtatishga qaratilgan:

RAAS blokatorlari (Arterial bosim nazorati): SBK va proteinuria (siydikda oqsil) mavjud bo‘lgan bemorlarda APF ingibitorlari (masalan, Ramipril, Lisinopril) yoki Angiotenzin II retseptorlari antagonistlari (ARA) (masalan, Lozartan, Valsartan) birinchi tanlov preparatlari hisoblanadi. Maqsadli arterial bosim ko‘rsatkichi < 130/80 mm sim. ust. bo‘lishi kerak.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

SGLT2 ingibitorlari (Gliflozinlar): Zamonaviy KDIGO tavsiyalariga ko‘ra, Dapagliflozin va Empagliflozin kabi dori vositalari nafaqat qandli diabeti bor bemorlarda, balki diabeti bo‘lmagan proteinuriyali SBK bemorlarida ham buyrak funksiyasining pasayishini va o‘lim xavfini keskin kamaytiradi.

Glikemiya nazorati: Qandli diabeti bor bemorlarda glikolizlangan gemoglobin (HbA1c) darajasini < 7.0% atrofida ushlab turish talab etiladi.

3. SBK asoratlarini korreksiya qilish

Kasallik rivojlangani sari yuzaga keladigan tizimli buzilishlarni davolash:

Anemiyani (kamqonlikni) davolash: Buyrakda eritropoetin gormoni sintezi kamayishi sababli bemorlarga rekombinant eritropoetinlar va tomir ichiga yuboriladigan temir preparatlari (maqsadli gemoglobin darajasi 100–115 g/l) buyuriladi.

Suyak-mineral buzilishlari: Giperfosfatemiyani davolash uchun fosfat-binderlar (Kalsiy karbonat, Sevelamer) va kalsiy yetishmovchiligida D vitaminining faol shakllari (Alfakalsidol, Kalsitriol) qo‘llaniladi.

Shishlar va gipervolemiya: Ortiqcha suyuqlik va shishlarni haydash uchun halqali diuretiklar (Torasemid, Furosemid) ishlatiladi.

4. Buyrak o‘rin bosuvchi terapiyasi (RRT - Renal Replacement Therapy)

SBKning 5-bosqichida (KFT < 15 ml/min yoki terminal uremik simptomlar paydo bo‘lganda) bemor hayotini saqlab qolish uchun o‘rin bosuvchi davolash boshlanadi:

Programmali gemodializ: Bemor qonini “sun’iy buyrak” apparati yordamida uremik toksinlar va ortiqcha suyuqlikdan tozalash. Odatda haftasiga 3 marta, 4 soatdan o‘tkaziladi.

Peritoneal dializ: Bemorning qorin bo‘shlig‘iga maxsus kateter orqali eritma yuborilib, qorin pardasi filtrlash funksiyasidan foydalangan holda uydan chiqmay amalga oshiriladigan dializ turi.

Buyrak transplantatsiyasi (Ko‘chirib o‘tkazish): SBKni davolashning eng samarali va radikal usuli hisoblanadi. Donor buyragini ko‘chirib o‘tkazish bemorning hayot sifatini to‘liq tiklaydi va uzoq umr ko‘rishini ta’minlaydi. Operatsiyadan so‘ng bemor umrbod immunodepressantlar (Tarkolimus, Siklosporin) qabul qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. European Association for the Study of the Liver (EASL). EASL Clinical Practice Guidelines on the management of hepatitis B virus infection. Journal of Hepatology, 2017, vol. 67, no. 2, pp. 370-398.

2. European Association for the Study of the Liver (EASL). EASL Recommendations on Treatment of Hepatitis C: Final update of the series. Journal of Hepatology, 2020, vol. 73, no. 5, pp. 1170-1218.

3. American Association for the Study of Liver Diseases (AASLD). Hepatitis B Guidance: Update on prevention, diagnosis, and treatment. Hepatology, 2018, vol. 67, no. 4, pp. 1560-1599.

4. World Health Organization (WHO). Global progress report on HIV, viral hepatitis and sexually transmitted infections. Geneva: World Health Organization, 2021. – 104 p.

5. Borentain P., et al. Bulevirtide monotherapy for patients with chronic hepatitis delta: 48-week interim results of a phase 3 randomized controlled trial. The Lancet Infectious Diseases, 2022, vol. 22, no. 10, pp. 1461-1472.

6. Damulin I. V., Musaeva Kh. A. Sovremennye podhody k diagnostike i lecheniyu khronicheskikh virusnykh gepatitov B i C [Modern approaches to the diagnosis and treatment of chronic viral hepatitis B and C]. Terapevticheskii Arkhiv, 2021, vol. 93, no. 4, pp. 482–489.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR MUHITIDA MAKTABGACHA 6–7 YOSHLI BOLALARNING INTELLEKTUAL QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH

Isaqjonova Umidaxon Shavkat qizi

Qo‘qon davlat universiteti magistranti

Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (maktabgacha ta’lim)

Annotatsiya. Maqolada raqamli texnologiyalar muhitida maktabgacha 6–7 yoshli bolalarning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslari nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Interaktiv didaktik o‘yinlar, elektron topshiriqlar va multimedia vositalaridan maqsadli foydalanish imkoniyatlari yoritilib, raqamli hamda an’anaviy faoliyatni uyg‘unlashtirishga doir pedagogik model taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: raqamli texnologiyalar, maktabgacha ta’lim, intellektual qobiliyat, mantiqiy fikrlash, diqqat, xotira, interaktiv o‘yin, bilish faoliyati.

Аннотация. В статье теоретически рассматриваются педагогические и психологические основы развития интеллектуальных способностей детей дошкольное 6–7 лет в цифровой образовательной среде. Предлагается педагогическая модель целенаправленного сочетания цифровых заданий, традиционных игр и практической деятельности.

Ключевые слова: цифровые технологии, дошкольное образование, интеллектуальные способности, логическое мышление, внимание, память, интерактивная игра, познавательная деятельность.

Abstract. The article examines pedagogical and psychological foundations for developing the intellectual abilities of children aged 6–7 in digital learning environments. It proposes a model that combines purposeful digital tasks with traditional play, hands-on learning and teacher-guided interaction.

Keywords: digital technologies, early childhood education, intellectual abilities, logical reasoning, attention, memory, interactive games, cognitive development.

Kirish

Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta’lim jarayonini tashkil etishning mazmuni va usullariga ham o‘zining ta’sirini ko‘rsatmoqda. Maktabgacha ta’lim bosqichida raqamli resurslardan foydalanish bolalarning bilish faoliyatini qo‘llab-quvvatlash imkoniyatini yaratadi. Biroq texnologiyaning mavjudligi o‘z-o‘zidan ta’limiy natijani kafolatlamaydi: uning qiymati maqsadga muvofiq tanlanishi, yosh xususiyatlariga mosligi va pedagogik faoliyat bilan qanday uyg‘unlashtirilishiga bog‘liq [4; 5].

Maktabagcha 6-7 yosh davrida bolalar predmetlarni taqqoslash, guruhlash, ketma-ketlikni aniqlash, sabab-oqibat munosabatlarini anglash va o‘z fikrini izohlash kabi ko‘nikmalarni faol egallaydilar. Maktab ta’limiga tayyorgarlik jarayonida topshiriqni tushunish, yechim izlash, o‘z faoliyatini tekshirish hamda mustaqil qaror qabul qilishni qo‘llab-quvvatlash alohida ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning dolzarbligi raqamli vositalardan foydalanishni bolalarning intellektual rivojlanishi bilan bog‘liq holda asoslash, raqamli va an’anaviy pedagogik faoliyatni uyg‘unlashtirish hamda tarbiyachilar uchun amaliy yo‘nalishlarni belgilash zarurati bilan izohlanadi.

Tadqiqotning maqsadi — raqamli texnologiyalar muhitida maktabgacha 6–7 yoshli bolalarning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishning nazariy-pedagogik asoslarini tahlil qilish va jarayonni tashkil etishga doir model hamda tavsiyalarni ishlab chiqish.

Tadqiqot vazifalari: intellektual qobiliyatlar mazmunini ochib berish; 6–7 yoshli bolalarning bilish xususiyatlarini tavsiflash; raqamli resurslarning pedagogik imkoniyatlarini tahlil qilish; ulardan foydalanish shartlarini belgilash; raqamli va an’anaviy faoliyatni uyg‘unlashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Tadqiqot obyekti — maktabgacha ta’lim tashkilotlarida 6–7 yoshli bolalarning intellektual rivojlanish jarayoni. Tadqiqot predmeti — raqamli texnologiyalar yordamida intellektual qobiliyatlarni rivojlantirish mazmuni, metodlari, vositalari va pedagogik shart-sharoitlari.

Material va metodlar

Maqola nazariy-tahliliy xarakterga ega. Tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, nazariy qarashlarni umumlashtirish va tizimlashtirish hamda pedagogik modellashtirish usullaridan foydalanildi. Empirik tajriba-sinov o‘tkazilmagan; shu sababli maqoladagi model va ko‘rsatkichlar amaliy samaradorligi isbotlangan natijalar emas, balki keyingi tadqiqotlarda tekshirilishi lozim bo‘lgan metodik takliflar sifatida taqdim etiladi.

J. Piaje bolaning bilish faoliyatini atrof-muhit bilan faol munosabat, kuzatish va tajriba orqali shakllanadigan jarayon sifatida izohlaydi [6]. L. S. Vigotskiy esa intellektual rivojlanishda ijtimoiy munosabatlar, til va kattalar ko‘magining ahamiyatini ta’kidlaydi [7]. J. Brunerning ta’limga oid qarashlari bolaning faol ishtiroki va bilimni turli shakllarda ifodalash imkoniyatlarini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi [2]. Ushbu nazariy qarashlar raqamli vositani mustaqil maqsad emas, balki pedagogik jihatdan tashkil etilgan faoliyatni qo‘llab-quvvatlovchi vosita sifatida ko‘rishga asos bo‘ladi.

Maqolada intellektual qobiliyatlar quyidagi o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlarda ko‘rib chiqiladi: mantiqiy fikrlash, diqqat, xotira, tasavvur va ijodiy fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish hamda nutqiy-mantiqiy faoliyat. Bu tasnif maqolaning tahliliy doirasi bo‘lib, bolani klinik yoki standartlashtirilgan psixologik diagnostika qilish vositasi sifatida talqin etilmaydi.

Olingan natijalar va muhokama

Raqamli resurslarning pedagogik imkoniyatlari

Ilmiy manbalar tahlili raqamli texnologiyalarning ta’limdagi qiymati qurilma turidan ko‘ra, topshiriq mazmuni, pedagogik maqsad va bolaning faol ishtirokiga

ko‘proq bog‘liqligini ko‘rsatadi. UNESCO hisobotida ham ta’lim texnologiyalarini baholashda ularning mavjudligidan tashqari ta’limiy maqsadga muvofiqlik, foydalanish sharoitlari va teng imkoniyatlarni hisobga olish zarurligi qayd etiladi [1]. NAEYC va Fred Rogers Center tavsiyalarida esa yosh bolalar bilan ishlashda texnologiyadan maqsadli va rivojlanishga mos tarzda foydalanish, uni mazmunli o‘zaro munosabatlar bilan uyg‘unlashtirish muhimligi ta’kidlanadi [2].

Eliasson, Peterson va Lantz-Anderssonning tizimli sharhi erta yoshdagi ta’limda texnologiyaga oid empirik tadqiqotlarni tahlil qiladi [3]. Bautista, Ghesquière va Torbeyns esa ta’lim texnologiyalarining maktabgacha yoshdagi bolalarning dastlabki savodxonlik ko‘nikmalariga aloqador tadqiqotlarini umumlashtiradi [1]. Ushbu manbalar raqamli vositalarni muayyan maqsad, mazmun va qo‘llash sharoitlari bilan birgalikda baholash lozimligini ko‘rsatadi. Ularning xulosalarini barcha raqamli dasturlar va intellektual qobiliyatlarning barcha turlariga bir xil tatbiq etish mumkin emas.

Intellektual qobiliyatlarni rivojlantirish yo‘nalishlari

Mantiqiy fikrlashni qo‘llab-quvvatlash uchun bola predmetlarni rang, shakl, o‘lcham yoki boshqa belgilariga ko‘ra guruhlaydigan, qonuniyatni topadigan va ketma-ketlikni davom ettiradigan topshiriqlardan foydalanish mumkin. Masalan, bola geometrik shakllarni bir belgi asosida tasniflaydi, so‘ng vazifa murakkablashtirilib, ikki belgi bo‘yicha guruhlash taklif etiladi. Tarbiyachi “Nima uchun bu shakllarni bir guruhga kiritding?” va “Yana qanday usulda guruhlash mumkin?” kabi savollar orqali bolaning fikrlashini rag‘batlantiradi.

Diqqat va xotira uchun farqli tasvirlarni topish, qisqa muddat ko‘rsatilgan rasmlarni eslab qolish yoki tasvirlar ketma-ketligini tiklash topshiriqlari qo‘llanishi mumkin. Bunda ortiqcha animatsiya, tez almashadigan tasvir va keraksiz tovushlar asosiy vazifadan chalg‘itishi ehtimoli hisobga olinishi kerak. Topshiriqlar sodda, tushunarli va bosqichma-bosqich murakkablashadigan bo‘lishi maqsadga muvofiq.

Tasavvur va ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun bolalar raqamli rasm yaratishi, tasvirlardan hikoya tuzishi yoki voqealar ketma-ketligini belgilashi mumkin. Raqamli faoliyat real buyumlar bilan ishlash, rasm chizish, qurish-yasash va konstruktorlardan foydalanish bilan davom ettirilsa, ekranda olingan tajribani amaliy vaziyatga ko‘chirishga yordam beradi.

Muammoli vaziyatlarni hal qilishga yo‘naltirilgan topshiriqlarda bola maqsadga yetish uchun yo‘l tanlaydi, to‘siqlarni hisobga oladi va harakatlar ketma-ketligini rejalashtiradi. Pedagog faqat yakuniy javobni emas, balki bolaning qanday variantlarni ko‘rib chiqqani, xatoni qanday aniqlagani va strategiyasini qay tarzda o‘zgartirganiga ham e’tibor beradi.

Nutqiy-mantiqiy rivojlanish uchun raqamli topshiriqdan keyin bolaning o‘z tanlovini izohlashi, kuzatuvlarini so‘z bilan ifodalashi va boshqa bolalarning fikrini tinglashi tashkil etiladi. “Nimani payqading?”, “Qanday xulosaga kelding?” va “Boshqa yechim bormi?” kabi savollar raqamli faoliyatni mazmunli muloqot bilan bog‘laydi.

Raqamli texnologiyalar asosida pedagogik model

Nazariy tahlil asosida 6–7 yoshli bolalarning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan to‘rt komponentli pedagogik model taklif etiladi:

Maqsadli komponent — mantiqiy fikrlash, diqqat, xotira, tasavvur, muammolarni hal qilish va fikrni izohlashni qo‘llab-quvvatlash.

Mazmuniy komponent — yoshga mos raqamli didaktik o‘yinlar, interaktiv topshiriqlar, multimedia materiallari va amaliy faoliyat mazmuni.

Jarayonli komponent — pedagog ko‘magida topshiriqni bajarish, mustaqil izlanish, tengdoshlar bilan hamkorlik, amaliy mashqlar va fikr-mulohaza.

Baholash komponenti — bolaning mustaqilligi, yechimni izohlashi, xatoni tuzatishi va o‘rgangan usulini yangi vaziyatda qo‘llashini kuzatish.

Modelni amalga oshirish ketma-ketligi quyidagicha taklif etiladi: pedagogik maqsadni belgilash → bolaning boshlang‘ich imkoniyatlarini kuzatish → mos topshiriqni tanlash → raqamli va amaliy faoliyatni tashkil etish → fikr-mulohaza berish → rivojlanish dinamikasini tahlil qilish.

1-jadval. Intellektual qobiliyatlarni rivojlantirish uchun raqamli topshiriqlar

Qobiliyat yo‘nalishi	Topshiriq namunasi	Kuzatiladigan ko‘rsatkich
Mantiqiy fikrlash	Shakllarni guruhlash	Qoidani aniqlash va izohlash
Diqqat	Farqli rasmlarni topish	Kerakli belgiga e’tibor qaratish
Xotira	Rasmlar ketma-ketligini tiklash	Axborotni eslab, qayta tiklash
Tasavvur	Rasm yoki hikoya yaratish	Mustaqil g‘oya taklif qilish
Muammoni hal qilish	Yo‘l yoki yechim tanlash	Variantlarni solishtirish
Nutqiy fikrlash	Voqealar ketma-ketligini tuzish	Fikrni izchil ifodalash

Manba: muallif tomonidan nazariy tahlil asosida tuzilgan.

Raqamli va an’anaviy faoliyatni uyg‘unlashtirish shartlari

Raqamli topshiriqlar an’anaviy o‘yinlar va real predmetlar bilan ishlashni almashtirmasligi, balki ularni to‘ldirishi lozim. Masalan, ekranda shakllarni guruhlagan bola keyin shu shakllarni kartochkalar yoki konstruktor yordamida amalda tasniflaydi. Raqamli rasm yaratgach, uning asosida hikoya aytishi yoki qurish-yasash faoliyatini bajarishi mumkin.

Pedagogik jihatdan samarali muhit yaratish uchun quyidagi shartlar muhim: raqamli topshiriqning yoshga mosligi; aniq ta’limiy maqsad; bolaning faol ishtiroki; tarbiyachining yo‘naltiruvchi ko‘magi; xavfsiz kontent va tanaffuslar; jismoniy faollik hamda bevosita muloqotni saqlash; raqamli qurilmadan foydalana olmaydigan bolalar uchun muqobil faoliyatni ta’minlash. Ekran vaqti hamda qurilmalardan foydalanish tartibi muassasaning tegishli tavsiyalari va bolaning individual ehtiyojlariga muvofiq belgilanadi.

Rivojlanishni kuzatishda faqat to‘g‘ri javoblar soniga tayanish yetarli emas. Pedagog bolaning mustaqilligi, topshiriq shartini tushunishi, yechim izlash usuli, xatolarni tuzatishi va javobini izohlashini qayd etishi mumkin. Kelgusidagi empirik tadqiqotlarda boshlang‘ich va yakuniy ko‘rsatkichlarni taqqoslash, zarur bo‘lsa taqqoslash guruhidan foydalanish va natijalarni mos statistik usullar bilan tahlil qilish tavsiya etiladi. Ushbu maqolada bunday tajriba-sinov natijalari keltirilmaydi.

Xulosa

Nazariy manbalar tahlili 6–7 yoshli bolalarning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishda raqamli texnologiyalardan maqsadli va pedagogik jihatdan asoslangan holda foydalanish muhimligini ko‘rsatadi. Interaktiv didaktik o‘yinlar, elektron mantiqiy topshiriqlar va raqamli ijodiy vositalar taqqoslash, tasniflash, ketma-ketlikni aniqlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish va fikrni izohlash faoliyatini qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Biroq natija raqamli vositaning o‘zidan emas, balki uning mazmuni, yoshga mosligi va ta’lim jarayonida qo‘llanish usulidan kelib chiqadi.

Raqamli faoliyatni an’anaviy didaktik o‘yinlar, konstruktiv faoliyat, suhbat va bevosita ijtimoiy muloqot bilan uyg‘unlashtirish bolaning raqamli muhitdagi tajribasini real hayot bilan bog‘lashga yordam beradi. Maqolada taklif etilgan maqsadli, mazmuniy, jarayonli va baholash komponentlaridan iborat model nazariy-metodik taklifdir; uning amaliy samaradorligini aniqlash uchun alohida tajriba-sinov tadqiqoti zarur.

Amaliyot uchun raqamli topshiriqlarni bolalarning individual imkoniyatlariga moslashtirish, tarbiyachilarning metodik tayyorgarligini oshirish, ekran faoliyatini amaliy mashqlar bilan davom ettirish hamda rivojlanish dinamikasini kuzatish mezonlarini ishlab chiqish tavsiya etiladi. Asosiy mezon texnik vositalar soni emas, balki ularning bolaning mustaqil fikrlashi, bilishga qiziqishi va intellektual rivojlanishini qay darajada qo‘llab-quvvatlashidir.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bautista G. F., Ghesquière P., Torbeyns J. Stimulating preschoolers' early literacy development using educational technology: A systematic literature review // International Journal of Child-Computer Interaction. — 2024. — Vol. 39. — Article 100620. — DOI: 10.1016/j.ijcci.2023.100620.

2. Bruner J. S. The Process of Education. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960.

3. Eliasson S., Peterson L., Lantz-Andersson A. A systematic literature review of empirical research on technology education in early childhood education // International Journal of Technology and Design Education. — 2023. — Vol. 33. — P. 793–818. — DOI: 10.1007/s10798-022-09764-z.

4. Global Education Monitoring Report Team. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education: A Tool on Whose Terms? — Paris: UNESCO, 2023. — DOI: 10.54676/UZQV8501.

5. National Association for the Education of Young Children; Fred Rogers Center for Early Learning and Children's Media. Technology and Interactive Media as Tools in Early Childhood Programs Serving Children from Birth through Age 8. — Joint Position Statement, 2012.

6. Piaget J. The Origins of Intelligence in Children. — New York: International Universities Press, 1952.

7. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes / ed. by M. Cole, V. John-Steiner, S. Scribner, E. Souberman. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

MUALLIF TO‘G‘RISIDA MA’LUMOT

O‘zbek tilida: Isaqjonova Umidaxon Shavkat qizi — Qo‘qon davlat universiteti magistranti, “Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (maktabgacha ta’lim)”

mutaxassisligi. Telefon: +998931599498. Elektron pochta: umidaisaqjonova@gmail.com.

На русском языке: Исáкджонова Умидахон Шавкат кизи — магистрант Кокандского государственного университета, специальность «Теория и методика образования и воспитания (дошкольное образование)». Телефон: +998931599498.. Электронная почта: umidaisaqjonova@gmail.com.

In English: Isaqjonova Umidaxon Shavkat qizi is a master’s student at Kokand State University, specializing in Theory and Methodology of Education (Preschool Education). Phone:+998931599498. E-mail: umidaisaqjonova@gmail.com.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

QADIMGI KUSHON DAVLATI NUMIZMATIKASI VA UNING O‘ZBEKISTON QADIMGI TARIXINI O‘RGANISHDAGI AHAMIYATI

Narkulova Zulayxo Abdusamatovna

Termiz arxeologiya muzeyi

ilmiy xodimi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qadimgi Kushon davlatining numizmatika fani rivoji va Markaziy Osiyo tarixini o‘rganishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Kushon hukmdorlari-Kujula Kadfiz, Vima Takto, Vima Kadfiz va Kanishka davrida zarb etilgan tangalarning asosiy xususiyatlari, ulardagi tasvirlar, yozuvlar, metall tarkibi va vazn standartlarining tarixiy manba sifatidagi imkoniyatlari yoritiladi. Shuningdek, tanga ma’lumotlarining epigrafik va arxeologik dalillar bilan o‘zaro bog‘liqligi, Kushon pul tizimining rivojlanishi, mintaqalararo savdo aloqalari hamda Surxondaryo vohasidagi arxeologik yodgorliklarni o‘rganishdagi o‘rni k‘’rib chiqiladi. Tadqiqotda numizmatik materiallarni tarixiy-qiyosiy tahlil qilish va ularni boshqa manbalar bilan solishtirish usullaridan foydalaniladi.

Kalit so‘zlar: Kushon davlati, numizmatika, Kujula Kadfiz, Vima Takto, Vima Kadfiz, Kanishka, Rabatak bitigi, tanga zarbi, pul muomalasi, Surxondaryo, Dalvarzintepa, qadimgi tarix.

Аннотация. В данной статье анализируются развитие нумизматики древнего Кушанского государства и её значение в изучении истории Центральной Азии. Рассматриваются основные особенности монет, чеканившихся в период правления кушанских правителей — Куджулы Кадфиза, Вимы Такто, Вимы Кадфиза и Канишки, а также историко-источниковедческие возможности их изучения с точки зрения изображений, надписей, металлического состава и весовых стандартов. Кроме того, освещаются взаимосвязь нумизматических данных с эпиграфическими и археологическими свидетельствами, развитие денежной системы Кушанского государства,

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

межрегиональные торговые связи и значение нумизматических материалов для изучения археологических памятников Сурхандарьинского оазиса. В исследовании используются методы историко-сравнительного анализа нумизматических материалов и их сопоставления с другими историческими источниками.

Ключевые слова: Кушанское государство, нумизматика, Куджула Кадфиз, Вима Такто, Вима Кадфиз, Канишка, Рабатакская надпись, чеканка монет, денежное обращение, Сурхандарья, Дальверзинтепе, древняя история.

Abstract. This article analyzes the development of numismatics in the ancient Kushan Empire and its significance for the study of Central Asian history. It examines the main characteristics of coins minted during the reigns of Kushan rulers Kujula Kadphises, Vima Taktu, Vima Kadphises, and Kanishka, highlighting their potential as historical sources through their imagery, inscriptions, metal composition, and weight standards. The article also explores the relationship between numismatic data and epigraphic and archaeological evidence, the development of the Kushan monetary system, interregional trade relations, and the importance of coin finds in the study of archaeological sites in the Surkhandarya oasis. The research employs historical-comparative analysis of numismatic materials and methods of comparing them with other historical sources.

Keywords: Kushan Empire, numismatics, Kujula Kadphises, Vima Taktu, Vima Kadphises, Kanishka, Rabatak Inscription, coinage, monetary circulation, Surkhandarya, Dalverzin Tepe, ancient history.

Kirish: Qadimgi davlatlar tarixini o‘rganishda moddiy manbalar muhim ahamiyatga ega. Arxeologik yodgorliklar, me’moriy inshootlar, sopol buyumlar, yozma bitiklar va tangalar o‘tmish jamiyatlarining siyosiy, iqtisodiy hamda madaniy hayoti haqida ma’lumot beradi. Ushbu manbalar orasida tangalar o‘zining axborotga boyligi,

muayyan tarixiy davrga mansubligi va hukmdorlar faoliyati bilan bog‘liqligi sababli alohida o‘rin tutadi.

Numizmatika tangalar, ularning zarb qilinishi, muomalada bo‘lishi va pul tizimlari tarixini o‘rganuvchi maxsus tarixiy fan sohasidir. Tangalardagi hukmdor nomlari, unvonlar, tasvirlar, yozuvlar, metall tarkibi va vazn ko‘rsatkichlari orqali siyosiy hokimiyat, iqtisodiy munosabatlar va madaniy aloqalarni tadqiq etish mumkin. Biroq tanganing tarixiy qiymati faqat undagi tasvir yoki yozuv bilan belgilanmaydi. Uning topilgan arxeologik qatlami, boshqa ashyolar bilan munosabati va tarqalish hududi ham ilmiy xulosa chiqarishda muhimdir [1; 2]. Markaziy Osiyoning qadimgi tarixida Kushon davlati alohida o‘rin egallaydi. Milodiy I–III asrlarda Kushon siyosiy birlashmasi Baqtriya, Afg‘oniston va Shimoliy Hindistonni bog‘lagan keng tarixiy-iqtisodiy makonning shakllanishida muhim rol o‘ynagan. Kushonlar tarixini o‘rganishda Xitoy yilnomalari, baqtriya tilidagi yozuvlar, arxeologik materiallar va numizmatik manbalar bir-birini to‘ldiradi [3; 4].

Kushon tangalari davlatning shakllanish jarayoni, hukmdorlar ketma-ketligi va pul muomalasining rivojlanishini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Ilk tangalarda Yunon-Baqtriya, hind-yunon va hind-parfiya pul an’analarining ta’siri kuzatilsa, keyingi davrda hukmdor tasvirlari, unvonlar va diniy ramzlar Kushon tanga zarbining o‘ziga xos xususiyatlarini shakllantirgan [1; 2].

Maqolaning maqsadi Kushon davlatining numizmatika tarixidagi o‘rnini ochib berish, hukmdorlar tangalarining asosiy xususiyatlarini tahlil qilish va ularning O‘zbekiston qadimgi tarixini o‘rganishdagi ilmiy ahamiyatini ko‘rsatishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari Kushon davlatining shakllanishida tangalarning o‘rnini aniqlash, asosiy hukmdorlar davridagi tanga zarbi xususiyatlarini qiyosiy o‘rganish, pul tizimi va savdo aloqalarini tahlil qilish hamda Surxondaryo vohasidagi arxeologik materiallarning ilmiy qiymatini baholashdan iborat.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Tadqiqot metodologiyasi va manbalar: Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tipologik va manbaviy tahlil usullaridan foydalanildi. Kushon tangalaridagi hukmdor nomlari, yozuvlar, tasvirlar, metall turlari va vazn ko‘rsatkichlari numizmatik adabiyotlardagi ma’lumotlar bilan taqqoslandi. Shuningdek, tanga ma’lumotlarini Rabatak bitigi kabi epigrafik manbalar va arxeologik tadqiqotlar natijalari bilan o‘zaro bog‘liq holda o‘rganishga e’tibor qaratildi [2; 4; 5].

Tadqiqotning asosiy manbalarini Kushon tangalariga bag‘ishlangan ilmiy kataloglar, numizmatik maqolalar, Kushon sulolasi tarixi va yozuvlariga oid tadqiqotlar hamda Dalvarzintepa arxeologiyasiga bag‘ishlangan ishlar tashkil etadi. Manbalarni baholashda ularning mazmuni, xronologik imkoniyatlari va muayyan tarixiy xulosani tasdiqlash darajasi hisobga olindi.

1. Kushon davlatining shakllanishi va dastlabki tanga zarbi: Kushon davlatining shakllanishi Markaziy Osiyoda miloddan avvalgi II asr oxiri va milodiy I asr davomida yuz bergan siyosiy jarayonlar bilan bog‘liq. Xitoy manbalarida yuechji nomi bilan qayd etilgan qabilaviy-siyosiy birlashmaning Baqtriyaga kelib joylashishi va keyinchalik Kushon siyosiy tuzilmasining shakllanishi ushbu tarixning muhim bosqichlaridan hisoblanadi. Mazkur jarayonlarni tiklashda yozma manbalarni tangalar va epigrafik dalillar bilan qiyoslash muhim ahamiyat kasb etadi [3; 4].

Kushon sulolasining ilk yirik hukmdori Kujula Kadfiz hisoblanadi. Uning nomi Xitoy yilnomalaridagi Syutszyutsyu hukmdori bilan bog‘lanadi. Tarixshunoslikda bu identifikatsiya keng qabul qilingan bo‘lsa-da, hukmdorning aniq hukmronlik sanalarini belgilashda turli manbalarni birgalikda o‘rganish talab etiladi. Numizmatik ma’lumotlar Kujula Kadfizning faoliyatini asosan milodiy I asrning o‘rtalari va ikkinchi yarmi bilan bog‘lash imkonini beradi [3].

Kujula Kadfiz tangalarining muhim xususiyati ularning yagona andoza asosida emas, balki turli mintaqalardagi avvalgi pul an’analariga muvofiq zarb qilinganidir. Baqtriya, Kobul vodiysi va boshqa hududlarda muomalada bolgan tanga turlari Kushon

hukmdori davrida ham muayyan o‘zgarishlar bilan davom etgan. Ayrim tangalarda yunon-baqtriya an’analariga xos tasvirlar saqlangan, boshqalarida esa hukmdor nomi va Kushon siyosiy birlashmasiga tegishlilikni bildiruvchi yozuvlar paydo bo‘lgan [1; 2].

Kujula Kadfiz tangalari orasida Germey nomi bilan bog‘liq namunalar alohida qiziqish uyg‘otadi. Ushbu tangalarning ayrimlari avvalgi hind-yunon pul an’analariga taqlid qilish yoki ularni qayta zarb etish bilan bog‘liq. Bunday holatni Kujula Kadfizning Germey siyosiy hokimiyatini tan olganligining bevosita isboti sifatida talqin qilish to‘g‘ri emas. Tangalarning tasvirlari, yozuvlari va qayta zarb belgilari ulardan foydalanishda avvalgi pul standartlari hamda mintaqaviy iqtisodiy an’analar muhim o‘rin tutganini ko‘rsatadi [3].

Kujula Kadfiz tangalarida yunon yozuvining saqlanishi ellinistik davrdan meros bo‘lib qolgan pul va tasvir an’analarining davomiyligini aks ettiradi. Keyingi tangalarda hukmdor nomi, unvonlar va Kushonlarga tegishlilikni bildiruvchi yozuvlarning paydo bo‘lishi esa siyosiy o‘zlikni ifodalash jarayoni bilan bog‘liq. Bu o‘zgarishlarni faqat yozuv almashinuvi sifatida emas, balki yangi siyosiy hokimiyatning mavjud iqtisodiy muhitga moslashishi va o‘z ramzlarini shakllantirishi nuqtai nazaridan ham baholash zarur [1; 2].

Kujula Kadfiz tangalari. Mis.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Shunday qilib, Kujula Kadfiz tangalari Kushon davlatining shakllanish bosqichlarini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Ular yangi sulolaning avvalgi siyosiy va iqtisodiy an’analardan foydalangan holda hokimiyatni mustahkamlash jarayonini tadqiq etish imkonini beradi.

2. Vima Takto va Vima Kadfiz davrida pul tizimining rivojlanishi: Kushon sulolasi tarixini o‘rganishda Vima Takto va Vima Kadfiz shaxslarini farqlash muhimdir. Ilk tadqiqotlarda ayrim tanga turlarini muayyan hukmdorga nisbat berish va sulolaviy ketma-ketlikni aniqlash borasida turli qarashlar mavjud bo‘lgan. Rabatak bitigi esa Kushon hukmdorlari o‘rtasidagi avlodiy bog‘liqlikni tiklashda muhim epigrafik manba hisoblanadi. Unda Kujula Kadfiz, Vima Takto, Vima Kadfiz va Kanishka o‘rtasidagi sulolaviy munosabatlar haqida ma’lumot berilgan [4].

Vima Takto nomi bilan bog‘liq «Soter Megas» turidagi tangalar Kushon numizmatikasining muhim guruhini tashkil etadi. Ularning tasvirlari, yozuvlari va vazn xususiyatlari davlatning turli hududlarida pul muomalasi qanday rivojlanganini o‘rganishda ahamiyatlidir. Mazkur tangalarning sulolaviy tarixdagi o‘rni Rabatak bitigidagi ma’lumotlar bilan qiyoslash orqali yanada aniqlashtirilgan [2; 4].

Vima Kadfiz hukmronligi Kushon pul tizimi rivojlanishida muhim bosqich hisoblanadi. Uning davrida oltin tangalar zarb qilinishi yo‘lga qo‘yilib, mis tangalar ham pul muomalasida muhim o‘rin tutgan. Vima Kadfiz tangalarida hukmdor tasviri, marosimiy belgilar, qurbonlik olovgohi va diniy obrazlar uchraydi. Bunday tasvirlar tanganing iqtisodiy vazifasi bilan bir qatorda siyosiy hokimiyatni ifodalovchi ramz sifatida ham qo‘llanganini ko‘rsatadi [5].

Oltin tangalarning zarb qilinishi Kushon davlatining iqtisodiy imkoniyatlari va pul tizimidagi o‘zgarishlar haqida ma’lumot beradi. Biroq oltin tangalarning mavjudligidan aholining barcha qatlamlari kundalik muomalada ulardan foydalangan degan xulosa chiqarib bo‘lmaydi. Tangalarning iqtisodiy vazifasini aniqlashda ularning

metall tarkibi, vazni, turi, topilgan muhiti va boshqa tangalar bilan munosabati hisobga olinishi kerak [2; 5].

Vima Kadfiz tangalaridagi diniy obrazlar ham alohida ilmiy ahamiyatga ega. Ayrim tangalarda uch tishli asbob bilan bog‘liq belgilar va ho‘kiz obrazi uchraydi. Bunday tasvirlarning diniy mazmunini aniqlashda ularni yozuvlar, boshqa tangalardagi ikonografik belgilar va davrning madaniy muhiti bilan qiyoslash lozim. Tasvirlarni yagona diniy an’ana bilan qat’iy bog‘lash uchun yetarli dalil bo‘lishi kerak [2; 5].

Vima Kadfiz tangasi. Mis. II asr.

Umuman, Vima Takto va Vima Kadfiz davri tangalari Kushon davlatining siyosiy integratsiyasi, pul standartlarining o‘zgarishi va hukmdorlik ramzlarining shakllanishini o‘rganish imkonini beradi. Ular davlatning iqtisodiy va ma’muriy taraqqiyotini tiklashda muhim numizmatik manbalardan hisoblanadi.

3. Kanishka davri tangalari va davlat mafkurasi: Kushon hukmdorlari orasida Kanishka davlatning siyosiy va madaniy taraqqiyotida muhim o‘rin egallaydi. Uning hukmronligi odatda milodiy II asr bilan bog‘lanadi. Kanishka davrining aniq xronologiyasi va uning nomi bilan bog‘liq yil hisobining boshlanishi haqida tarixshunoslikda turli qarashlar mavjud. Shu sababli bu masalada tangalar, yozma bitiklar va xronologik dalillarni o‘zaro qiyoslash talab etiladi [6].

Kanishka tangalarida hukmdor tasviri, podsholik unvonlari va turli ilohlarning obrazlari aks etgan. Diniy tasvirlarning xilma-xilligi Kushon davlatining turli madaniy va diniy an’analar o‘zaro ta’sir qilgan muhitda rivojlanganini ko‘rsatadi. Biroq tangalarda uchraydigan barcha ilohlarni bir xil diniy tizimga mansub deb qarash mumkin emas. Ularning mazmuni yozuvlar, tasviriy belgilar va tarixiy sharoit asosida alohida tahlil qilinishi lozim [2].

Kushon tangalarida yunon alifbosidan foydalanish davom etgan bo‘lsa-da, baqtriya tilidagi yozuvlar ham muhim o‘rin egallay boshlagan. Bu holat hukmdor nomlari va unvonlarini ifodalashda mahalliy til an’analarining ahamiyati ortib borganini ko‘rsatadi. Tangalardagi yozuvlar til tarixi, yozuv tizimlari va davlatning rasmiy ramzlarini o‘rganishda ham muhim manba hisoblanadi [2; 4].

Kanishka davri tangalarining keng hududlarda uchrashi Kushon davlatining iqtisodiy va madaniy aloqalarini tadqiq etishga yordam beradi. Markaziy Osiyo, Afg‘oniston va Shimoliy Hindistondan topilgan tangalar mintaqalararo muomala, savdo va siyosiy munosabatlar haqida ma’lumot beradi. Biroq muayyan hududdan Kushon tangasining topilishi mazkur hudud butun davr davomida Kushon ma’muriy nazoratida bo‘lganini o‘z-o‘zidan isbotlamaydi. Tangalar savdo, sovg‘a, harbiy harakatlar yoki keyingi davrlardagi muomala orqali ham tarqalgan bo‘lishi mumkin [2; 10].

Kanishka tangalarida hukmdor va iloh obrazlarining birgalikda aks ettirilishi podsholik hokimiyatining rasmiy ramzlarini namoyish etish vositasi sifatida talqin

qilinishi mumkin. Bu tasvirlar hukmdorning siyosiy mavqei va qonuniyligini ifodalashga xizmat qilgan bo‘lishi ehtimol. Shu bilan birga, tangalardagi rasmiy diniy obrazlar butun jamiyatning diniy hayotini to‘liq aks ettirmaydi, balki davlat tanga zarbida tanlangan ramzlar tizimini ko‘rsatadi [2].

Kanishka tangalari. Mis.

4. Kushon tangalari-iqtisodiy va xalqaro aloqalar manbai: Kushon hududlarining Markaziy Osiyo, Afg‘oniston va Hindiston o‘rtasidagi aloqalar makonida joylashgani savdo va madaniy almashinuv jarayonlari uchun muhim sharoit yaratgan. Tangalarning turli hududlardan topilishi ushbu aloqalarni o‘rganishga yordam beradi. Biroq ularning muayyan savdo yo‘li orqali kelgani haqida xulosa chiqarish uchun topilmaning aniq joyi, arxeologik qatlami va hamroh ashyolari hisobga olinishi lozim [2; 10].

Tangalar iqtisodiy vosita bo‘lish bilan birga, siyosiy axborotni tarqatish vazifasini ham bajargan. Ulardagi hukmdor nomlari, unvonlar va rasmiy tasvirlar davlat hokimiyatining moddiy ifodasi sifatida namoyon bo‘lgan. Shu ma’noda tanga zarbi siyosiy ramzlarni tarqatish va hukmdorning mavqeini namoyish etish vositalaridan biri bo‘lgan [1; 2].

Kushon tangalarida avvalgi pul andozalarining saqlanishi yoki qayta zarb qilish holatlari ham muhim ahamiyatga ega. Bunday holatlar yangi siyosiy hokimiyatning

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

mavjud pul muomalasiga moslashgani, avvalgi andozalardan foydalangani yoki mahalliy iqtisodiy ehtiyojlarga javob berganini ko‘rsatishi mumkin. Biroq har bir tanga guruhi alohida o‘rganilishi, tasvirlar, yozuvlar, zarb belgilari va metall xususiyatlari o‘zaro taqqoslanishi kerak [2; 3].

Demak, Kushon numizmatikasi iqtisodiy tarixni tiklashda mustaqil ahamiyatga ega. U pul muomalasi, savdo munosabatlari va siyosiy hokimiyatning iqtisodiy ifodasi haqida ma’lumot beradi. Bu ma’lumotlarni yozma manbalar va arxeologik dalillar bilan qiyoslash ilmiy xulosalarning ishonchliligini oshiradi.

5. Surxondaryo vohasidagi Kushon davri yodgorliklari va numizmatik tadqiqotlar: O‘zbekiston hududida, ayniqsa, Surxondaryo vohasidagi arxeologik yodgorliklar Kushon davrining mintaqaviy tarixini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Dalvarzintepa, Eski Termiz, Ayritom, Zartepa va boshqa yodgorliklar qadimgi shaharsozlik, hunarmandchilik, diniy hayot hamda savdo aloqalarini tadqiq etish imkonini beradi. Ushbu yodgorliklardagi arxeologik materiallarni numizmatik dalillar bilan qiyoslash Kushon davridagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni chuqurroq tushunishga yordam beradi [7; 8].

Dalvarzintepa Surxondaryo vohasining muhim qadimgi shahar yodgorliklaridan biri hisoblanadi. G. A. Pugachenkova tadqiqotlarida mazkur yodgorlikning shaharsozlik xususiyatlari, moddiy madaniyati va tarixiy ahamiyati yoritilgan. Dalvarzintepadan topilgan ashyolarni o‘rganish shaharning rivojlanish bosqichlari va mintaqaviy aloqalarini aniqlashda muhimdir. Tangalarni ushbu yodgorlikning arxeologik qatlamlari bilan bog‘liq holda tahlil qilish ularning xronologik va iqtisodiy ahamiyatini belgilash imkonini beradi [7; 8].

Eski Termiz ham qadimgi Baqtriyaning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotini o‘rganishda muhim o‘rin tutadi. Amudaryo bo‘yidagi geografik joylashuvi shaharning mintaqalararo aloqalarda ishtirok etishi uchun qulay sharoit yaratgan. Fayoztepa va Qoratepa kabi buddaviylik yodgorliklari esa hududdagi diniy va madaniy jarayonlarni

o‘rganish uchun muhim manbalar hisoblanadi. Biroq muayyan tanga yoki arxeologik ashyoni aynan Kushon davriga mansub deb belgilashda uning topilma sharoiti va xronologik dalillarini tekshirish zarur.

Ayritom yodgorligi Baqtriyaning badiiy va diniy tarixini o‘rganishda ahamiyatlidir. Uning haykallari, me’moriy bezaklari va boshqa moddiy ashyolari qadimgi hududdagi badiiy an’analarni o‘rganish imkonini beradi. Tangalar bilan bog‘liq ma’lumotlar ushbu madaniy jarayonlarning xronologiyasini aniqlashga yordam berishi mumkin. Bunday tahlilning ishonchliligi tangalarning aniq topilma joyi va arxeologik qatlami qayd etilganiga bog‘liq.

Surxondaryo vohasidagi tangalarning ilmiy ahamiyati ularning qadimiyligi bilangina belgilanmaydi. Topilmaning joyi, arxeologik qatlami, metall tarkibi, vazni, diametri, tasvirlari va yozuvlari qayd etilishi lozim. Muzey fondlarida saqlanayotgan tangalar uchun inventar raqami, kelib tushish tarixi, saqlanish holati va ilmiy pasport ma’lumotlari ham muhim hisoblanadi.

6. Kushon davlatining zaiflashuvi va tanga zarbining tarixiy ahamiyati: Kushon davlatining keyingi taraqqiyotida siyosiy hokimiyatning o‘zgarishi va ayrim hududlarda yangi siyosiy kuchlarning paydo bo‘lishi muhim o‘rin tutgan. Milodiy III asrda Kushonlar hukmronligi ostida bo‘lgan ayrim hududlarda Sosoniylar ta’siri kuchaygan. Biroq bu jarayon barcha mintaqalarda bir vaqtda va bir xil tarzda kechmagan. Siyosiy o‘zgarishlarni o‘rganishda tangalardagi hukmdor nomlari, unvonlar, tasvirlar va zarb xususiyatlarini boshqa tarixiy dalillar bilan qiyoslash zarur [9; 10].

Kushon-Sosoniy tangalari ushbu davrdagi siyosiy va iqtisodiy o‘zgarishlarni o‘rganishda alohida ahamiyatga ega. Ularda Sosoniy sulolasiga xos nomlar va tasviriy an’analar bilan birga, Kushon siyosiy makoniga tegishli unvonlar ham uchraydi. Bu holat yangi hokimiyat tuzilmalarining shakllanishi va avvalgi mintaqaviy an’analarning davomiyligini tadqiq etish imkonini beradi. Shu bilan birga, tanga zarbidagi har bir

o‘zgarishni muayyan siyosiy voqea bilan bog‘lash uchun qo‘shimcha xronologik va arxeologik dalillar talab etiladi [9; 10].

Tanganing zarb qilingan sanasi bilan uning muomalada bo‘lgan yoki yerga ko‘milgan sanasi bir xil bo‘lmasligi mumkin. Shu sababli tangalar asosida xronologik xulosa chiqarishda eng so‘nggi tanga, arxeologik qatlam, hamroh topilmalar va tanga turlarining o‘zaro munosabati hisobga olinishi lozim. Bunday yondashuv numizmatik ma’lumotlarni tarixiy jarayonlarning aniq sanalarini belgilashda ehtiyotkorlik bilan qo‘llash imkonini beradi [2; 9].

Kushon tanga zarbi tarixini o‘rganish davlatning shakllanishi, yuksalishi va keyingi siyosiy o‘zgarishlarni iqtisodiy hamda mafkuraviy nuqtai nazardan tushunishga yordam beradi. Tangalar hukmdor nomlari va tasvirlarini saqlagan moddiy ashyolar bo‘lish bilan birga, davlat institutlari, pul muomalasi va madaniy aloqalarning muhim tarixiy dalillaridir.

Xulosa: Qadimgi Kushon davlatining numizmatik merosini o‘rganish Markaziy Osiyo tarixini ilmiy asosda tiklashda muhim ahamiyatga ega. Kushon tangalari siyosiy hokimiyat, iqtisodiy munosabatlar, diniy ramzlar va madaniy aloqalar haqida bir-birini to‘ldiruvchi ma’lumotlar beradi. Ularning ilmiy qiymati tasvir va yozuvlar bilan bir qatorda metall tarkibi, vazn, zarb usuli, tarqalish hududi va arxeologik topilma sharoiti orqali belgilanadi.

Birinchidan: Kujula Kadfiz tangalari Kushon siyosiy birlashmasining shakllanish jarayonini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Ularda avvalgi Yunon-Baqtriya va boshqa mintaqaviy pul an’analarining ta’siri saqlangani yangi siyosiy hokimiyatning mavjud iqtisodiy muhit bilan munosabatini ko‘rsatadi. Germey nomi bilan bog‘liq tangalar esa siyosiy meros va pul muomalasi an’analarini qiyosiy o‘rganish zarurligini namoyon etadi.

Ikkinchidan: Vima Takto va Vima Kadfizga nisbat berilgan tangalar Kushon sulolasining taraqqiyot bosqichlarini aniqlashda muhimdir. Rabatak bitigi kabi

epigrafik manbalar tangalardan olinadigan ma’lumotlarni to‘ldirib, hukmdorlar o‘rtasidagi sulolaviy bog‘liqlikni aniqlashga yordam beradi. Bu holat Kushon tarixini faqat bitta manba asosida emas, balki numizmatik, epigrafik va arxeologik dalillarni birgalikda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Uchinchidan: Vima Kadfiz davrida oltin tangalarning zarb qilinishi Kushon pul tizimi taraqqiyotida muhim bosqich bo‘lgan. Oltin va mis tangalarning mavjudligi pul muomalasining turli ehtiyojlarga moslashganini ko‘rsatadi. Biroq tangalarning aniq iqtisodiy vazifasini belgilashda ularning vazni, metall tarkibi, turi va topilma konteksti hisobga olinishi zarur.

To‘rtinchidan: Kanishka davri tangalari hukmdorlik ramzlari, rasmiy unvonlar va diniy tasvirlarni o‘rganishda alohida ahamiyatga ega. Tangalarda yunon yozuvi va baqtriya tilidagi yozuvlarning qo‘llanilishi Kushon davlatining ko‘p tilli madaniy muhitini tadqiq etish imkonini beradi.

Beshinchidan: Kushon tangalarining tarqalish geografiyasi davlatning mintaqalararo aloqalarini o‘rganishga xizmat qiladi. Biroq muayyan tanganing ma’lum hududdan topilishi o‘sha hududning butun davr davomida Kushon ma’muriy nazoratida bo‘lganini avtomatik ravishda isbotlamaydi. Shu sababli tanga topilmalari boshqa tarixiy va arxeologik dalillar bilan qiyoslanishi lozim.

Oltinchidan: Surxondaryo vohasidagi Dalvarzintepa, Eski Termiz, Ayritom va boshqa yodgorliklar Kushon davrining mintaqaviy tarixini o‘rganishda muhim o‘rin tutadi. Ushbu yodgorliklardagi tangalarni arxeologik qatlamlar va boshqa moddiy ashyolar bilan birgalikda o‘rganish qadimgi shaharlarning iqtisodiy hayoti hamda madaniy aloqalarini aniqlashga yordam beradi.

Yettinchidan: Kushon davlatining zaiflashuvi va Kushon-Sosoniy siyosiy makonining shakllanishini o‘rganishda tanga zarbidagi o‘zgarishlar muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Hukmdor nomlari, unvonlar va tasvirlarni qiyosiy tahlil qilish

siyosiy hokimiyat almashinuvi hamda iqtisodiy an’analarning davomiyligini aniqlashga yordam beradi.

Umuman olganda, Kushon numizmatikasi O‘zbekistonning qadimgi tarixini o‘rganishda muhim ilmiy yo‘nalish hisoblanadi. Tangalarni zamonaviy numizmatik tahlil, epigrafik tadqiqotlar va arxeologik ma’lumotlar bilan birgalikda o‘rganish Kushon davlatining siyosiy tarixi, iqtisodiy munosabatlari va madaniy aloqalarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rosenfield J. M. The Dynastic Arts of the Kushans. — Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1967.

2. Bracey R. Kushan Dynasty. IV. Coinage of the Kushans // Encyclopaedia Iranica. — Elektron manba: https://www.iranicaonline.org/articles/kushan-dynasty-04/ (murojaat sanasi: 21.10.2026). Encyclopaedia Iranica

3. Bopearachchi O. Kadphises, Kujula // Encyclopaedia Iranica. — 2009. — Vol. XV, Fasc. 3.-P. 331–332.-Elektron manba: https://www.iranicaonline.org/articles/kadphises-kujula-the-first-kusan-king/ murojaat sanasi: 21.10.2026). Encyclopaedia Iranica

4. Sims-Williams N., Cribb J. A New Bactrian Inscription of Kanishka the Great // Silk Road Art and Archaeology. — 1996. — Vol. 4. — P. 75–142.

5. Bracey R. The Coinage of Wima Kadphises // Gandharan Studies. — 2009. — Vol. 3. — P. 25–74.

6. Cribb J. The Date of Kanishka since 1960 // Indian Historical Review. — 2017. — Vol. 44, No. 1. — P. 21–61.

7. Pugachenkova G. A. “Дальверзинтепа — кушанский город на юге Узбекистана”. — Tashkent: Fan, 1978.

8. Pugachenkova G. A. Dal’verzin Tepe // Encyclopaedia Iranica. — 1993. — Elektron manba: https://www.iranicaonline.org/articles/dalverzin-tepe/ (murojaat sanasi: 21.10.2026).

9. Cribb J. Numismatic Evidence for Kushano-Sasanian Chronology // Studia Iranica. — 1990. — Vol. 19, No. 2. — P. 151–193. — DOI: https://doi.org/10.2143/SI.19.2.2014452 . poj.peeters-leuven.be

10. Jongeward D., Cribb J., Donovan P. Kushan, Kushano-Sasanian, and Kidarite Coins: A Catalogue of Coins from the American Numismatic Society. — New York: American Numismatic Society, 2015.

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF
Contemporary Pedagogical and Philological Research
2026 / No. 1(1)

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA URF-ODAT VA QADRIYATLARNI SHAKLLANTIRISHDA TARBIYACHINING O‘RNI

Chuliyeva Laylo Xolmurod qizi

Annotatsiya. Mazkur tezisda maktabgacha yoshdagi bolalarda milliy urf-odatlar, an’analar va umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirish jarayonida tarbiyachining pedagogik faoliyati, kasbiy mahorati hamda shaxsiy namunasining ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, bolalarda milliy o‘zlikni anglash, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, mehr-oqibat, insonparvarlik, vatanparvarlik va o‘zaro hamjihatlik kabi fazilatlarni rivojlantirishning samarali pedagogik usullari tahlil qilingan. Milliy tarbiyani zamonaviy ta’lim yondashuvlari bilan uyg‘unlashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: maktabgacha ta’lim, milliy qadriyatlar, urf-odatlar, milliy tarbiya, tarbiyachi, ma’naviy kamolot, pedagogik mahorat, milliy o‘zlik, avlodlar davomiyligi, ijtimoiy muhit.

Kirish (dolzarbligi)

Har qanday millatning ma’naviy qiyofasi, tarixiy xotirasi va kelajak taraqqiyoti uning asrlar davomida shakllangan urf-odatlari, an’analari hamda qadriyatlarida namoyon bo‘ladi. Milliy qadriyatlar xalqning hayotiy tajribasi, dunyoqarashi, axloqiy mezonlari va turmush tarzini o‘zida mujassam etgan bebaho ma’naviy meros hisoblanadi. Ushbu merosni yosh avlod ongiga singdirish esa bugungi ta’lim-tarbiya tizimining ustuvor vazifalaridan biridir.

Ayniqsa, maktabgacha yosh davri inson shaxsining shakllanishida muhim bosqich bo‘lib, bu davrda bolaning atrof-muhitga munosabati, xulq-atvori, dastlabki axloqiy qarashlari va ijtimoiy munosabatlari tarkib topadi. Bola bu yoshda eshitgan ma’lumotlarini shunchaki yodlab qolmaydi, balki kattalarning xatti-harakatlarini kuzatish, taqlid qilish va bevosita ishtirok etish orqali hayotiy tajriba orttiradi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Shu nuqtayi nazardan qaraganda, maktabgacha ta’lim tashkilotida milliy urf-odat va qadriyatlarni shakllantirish jarayoni alohida pedagogik yondashuvni talab etadi. Bu jarayonda tarbiyachi nafaqat bilim beruvchi, balki milliy madaniyatning faol targ‘ibotchisi, ma’naviy namuna ko‘rsatuvchi va bolaning ijtimoiy rivojlanishiga yo‘naltiruvchi yetakchi shaxs sifatida namoyon bo‘ladi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, globallashuv sharoitida yosh avlodni milliy ildizlaridan uzilmagan, o‘z tarixini, madaniyatini va qadriyatlarini anglaydigan, shu bilan birga zamonaviy dunyoqarashga ega shaxs sifatida tarbiyalash zarurati tobora ortib bormoqda.

Asosiy qism

Milliy urf-odat va qadriyatlarni maktabgacha yoshdagi bolalar ongiga singdirish bir martalik tadbir yoki bayramlar bilan cheklanadigan jarayon emas. Bu bolaning kundalik hayoti, o‘yin faoliyati, tengdoshlari bilan munosabati, mashg‘ulotlar va kattalar bilan muloqoti davomida izchil amalga oshirilishi lozim bo‘lgan pedagogik jarayondir.

Milliy qadriyatlarning tarbiyaviy kuchi, avvalo, ularning hayotiy mazmunida namoyon bo‘ladi. Masalan, salomlashish odobi bolada xushmuomalalikni, kattalarga salom berish hurmatni, dasturxon atrofidagi odob qoidalari tartiblilikni, mehmon kutish an’analari esa mehmondo‘stlik va saxovatpeshalikni shakllantiradi. Demak, har bir milliy urf-odat muayyan axloqiy fazilatni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Ushbu jarayonda tarbiyachining eng muhim vazifasi qadriyatlarning mazmunini bolaga uning yosh xususiyatlari va idrok etish imkoniyatlariga mos ravishda tushuntirishdan iborat. Maktabgacha yoshdagi bolaga murakkab axloqiy tushunchalarni nazariy jihatdan bayon etishdan ko‘ra, ularni hayotiy vaziyatlar, obrazlar, o‘yinlar va amaliy faoliyat orqali anglatish samaraliroqdir.

Masalan, tarbiyachi bolalarga kattalarga salom berishning ahamiyatini tushuntirish bilan bir qatorda, har kuni o‘zi birinchi bo‘lib samimiy salomlashishi,

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

bolalarning fikrini hurmat bilan tinglashi va ularga xushmuomalalik bilan munosabatda bo‘lishi kerak. Ana shunda bola hurmat tushunchasini faqat so‘z orqali emas, balki amaliy munosabat orqali o‘zlashtiradi.

Tarbiyachining shaxsiy namunasi tarbiyaviy ta’sirning eng kuchli vositalaridan biridir. Chunki bola ko‘pincha aytilgan nasihatdan ko‘ra, ko‘rgan xatti-harakatiga ko‘proq taqlid qiladi. Shu sababli pedagogning nutq madaniyati, muomala odobi, kiyinish madaniyati, sabr-toqati, adolatli munosabati va milliy an’analarga hurmati bolalar uchun bevosita tarbiya vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Milliy qadriyatlarni shakllantirishda quyidagi pedagogik usullardan foydalanish maqsadga muvofiq:

1. Milliy xalq og‘zaki ijodi vositasida tarbiyalash. Maqollar, ertaklar, topishmoqlar, tez aytishlar va xalq qo‘shiqlari bolalarning tafakkuri, nutqi hamda axloqiy qarashlarini rivojlantiradi. Masalan, “Kattaga hurmatda bo‘l, kichikka izzatda” maqoli orqali bolalarda o‘zaro hurmat va mehr-oqibat tushunchalarini shakllantirish mumkin. Ertak qahramonlarining xatti-harakatlarini muhokama qilish esa yaxshilik va yomonlikni farqlashga yordam beradi.

2. Milliy bayram va marosimlarni pedagogik jarayonga integratsiyalash. Navro‘z, Mustaqillik bayrami, hosil bayrami va boshqa milliy tadbirlar bolalarga xalqimizning tarixiy an’analari, mehnatsevarligi, saxovati va hamjihatligini amaliy faoliyat orqali tanishtirish imkonini beradi. Bunda bolalarning faqat tomoshabin bo‘lib qolmasdan, tayyorgarlik va ijodiy jarayonlarda faol qatnashishiga e’tibor qaratish zarur.

3. Didaktik va rolli o‘yinlardan foydalanish. “Mehmon kutamiz”, “Odobli bola”, “Buvijonimning sandig‘i”, “Milliy taomlar” kabi o‘yinlar orqali bolalarda mehmondo‘stlik, milliy madaniyat, muomala odobi va o‘zaro yordam ko‘nikmalari rivojlantiriladi. Bunday o‘yinlarda bola muayyan ijtimoiy rolni bajarish orqali milliy qadriyatlarning mazmunini his qiladi va o‘z faoliyatida namoyon etadi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

4. Milliy hunarmandchilik va amaliy san’at bilan tanishtirish. Kashtachilik, kulolchilik, do‘ppido‘zlik, milliy naqshlar va xalq amaliy san’ati namunalari bilan tanishtirish bolalarda estetik did, ijodkorlik hamda milliy merosga nisbatan hurmatni rivojlantiradi. Tarbiyachi bolalarga milliy buyumlarning nafaqat tashqi ko‘rinishini, balki ularning xalqimiz hayotidagi o‘rni va ahamiyatini ham tushuntirishi lozim.

5. Oila va maktabgacha ta’lim tashkiloti hamkorligini mustahkamlash. Milliy qadriyatlar, avvalo, oilada shakllanadi. Oilada kattalarga hurmat, qarindoshlik rishtalarini qadrlash, mehmon kutish, bayramlarni nishonlash kabi odatlar bola tarbiyasining dastlabki asoslarini tashkil etadi. Tarbiyachi ota-onalar bilan hamkorlikda milliy an’analarni davom ettirishga yo‘naltirilgan suhbatlar, ko‘rgazmalar va amaliy tadbirlarni tashkil etishi maqsadga muvofiq.

Mazkur yo‘nalishlarda olib boriladigan ishlar “Ilk qadam” milliy o‘quv dasturida belgilangan bolaning har tomonlama rivojlanishi, ijtimoiy-emotsional kompetensiyalari, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalanishi kabi ustuvor yondashuvlar bilan uzviy bog‘liqdir.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, milliy tarbiya bolaga tayyor qoidalarni majburan singdirishdan iborat emas. Aksincha, unda qadriyatlarning mazmunini anglash, ularga nisbatan ijobiy munosabat bildirish va kundalik hayotda mustaqil ravishda qo‘llash ko‘nikmalarini rivojlantirish muhimdir. Masalan, bolaga do‘stiga yordam berishni buyurishdan ko‘ra, hamkorlikdagi o‘yin vaziyatini tashkil etib, o‘zaro yordamning ahamiyatini mustaqil anglashiga imkon yaratish samaraliroq hisoblanadi.

Bundan tashqari, tarbiyachi milliy qadriyatlarni umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg‘un holda yoritishi zarur. Chunki o‘z milliy madaniyatini hurmat qiladigan bola boshqa xalqlarning tili, urf-odatlari va madaniyatiga ham bag‘rikenglik bilan munosabatda bo‘lishni o‘rganishi kerak. Bu esa unda keng dunyoqarash, ijtimoiy faollik va madaniyatlararo muloqot ko‘nikmalarining shakllanishiga zamin yaratadi.

Demak, tarbiyachining pedagogik faoliyati milliy merosni bolaga yetkazish bilangina cheklanmaydi. U qadriyatlarni bolaning shaxsiy tajribasiga aylantirish, uning xulq-atvori va kundalik munosabatlarida namoyon bo‘lishini ta’minlashga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha yoshdagi bolalarda urf-odat va qadriyatlarni shakllantirish uzluksiz, maqsadli va tizimli pedagogik jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonning samaradorligi ko‘p jihatdan tarbiyachining kasbiy mahorati, ma’naviy dunyosi, milliy madaniyatni chuqur bilishi va shaxsiy namunasiga bog‘liq.

Tarbiyachi milliy qadriyatlarni bolalarga faqat tushuntirib beruvchi emas, balki ularni o‘z faoliyati orqali namoyon etuvchi, bolalarda ezgulik, mehr-oqibat, hurmat, vatanparvarlik va insonparvarlik fazilatlarini rivojlantiruvchi pedagogik yetakchidir.

Shunday ekan, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida milliy tarbiya jarayonini zamonaviy pedagogik texnologiyalar, milliy xalq og‘zaki ijodi, interfaol o‘yinlar, amaliy faoliyat va oila bilan hamkorlik asosida tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, bugun qalbiga milliy qadriyatlar singdirilgan bola ertaga o‘z xalqining ma’naviy merosini qadrlaydigan, uni asrab-avaylaydigan va kelajak avlodlarga yetkazadigan barkamol shaxs bo‘lib voyaga yetadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi O‘RQ-595-son Qonuni. 2019-yil 16-dekabr.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘RQ-637-son Qonuni. 2020-yil 23-sentabr.

3. “Ilk qadam” maktabgacha ta’lim tashkilotining milliy o‘quv dasturi. Takomillashtirilgan uchinchi nashr.

4. Hasanboyev J., To‘raqulov X., Haydarov M., Hasanboyeva O. Pedagogika fanidan izohli lug‘at. – Toshkent.

5. Kaykovus. Qobusnoma. – Toshkent: O‘qituvchi.
6. Sodiqova Sh. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA BILINGVIZM SHAROITIDA IJTIMOIY-KOMMUNIKATIV KOMPETENTSIYALARNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Asqarova Gulziraxon Shuxratjon qizi

Qo‘qon davlat universiteti, Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (Maktabgacha ta’lim) mutaxassisligi 1-kurs magistranti

Annotatsiya. Maqolada ikki tilli (bilingvizm) muhitdagi maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy-kommunikativ kompetentsiyalarni rivojlantirishning pedagogik asoslari nazariy-tahliliy yondashuv asosida yoritilgan. Bilingvizm turlari va ijtimoiy-kommunikativ kompetentsiya tarkibi aniqlashtirilib, ijtimoiy-madaniy nazariya, tillarning o‘zaro bog‘liqligi gipotezasi, kommunikativ kompetentsiya va ekologik tizimlar nazariyalari tahlil qilindi. Oltita pedagogik tamoyil, pedagogik shartlar, metod va vositalar hamda to‘rt komponentli pedagogik model taklif etildi.

Kalit so‘zlar: bilingvizm, ijtimoiy-kommunikativ kompetentsiya, maktabgacha yoshdagi bolalar, pedagogik asoslar, o‘yin, oila bilan hamkorlik, ona tili.

Аннотация. В статье на основе теоретико-аналитического подхода рассмотрены педагогические основы развития социально-коммуникативных компетенций у детей дошкольного возраста в условиях билингвизма. Уточнены виды билингвизма и структура социально-коммуникативной компетенции, проанализированы социокультурная теория, гипотеза взаимозависимости языков, теории коммуникативной компетенции и экологических систем. Предложены шесть педагогических принципов, условия, методы и четырёхкомпонентная модель.

Ключевые слова: билингвизм, социально-коммуникативная компетенция, дошкольники, педагогические основы, игра, взаимодействие с семьёй, родной язык.

Abstract. The article examines, from a theoretical and analytical perspective, the pedagogical foundations for developing social-communicative competences in bilingual preschool children. It clarifies types of bilingualism and the structure of social-communicative competence and analyses sociocultural theory, the linguistic interdependence hypothesis, communicative competence and ecological systems theories. Six pedagogical principles, conditions, methods and a four-component pedagogical model are proposed.

Keywords: bilingualism, social-communicative competence, preschool children, pedagogical foundations, play, family partnership, mother tongue.

Kirish

Bugungi kunda ko‘p tillilik global hodisaga aylangan bo‘lib, O‘zbekistonda ham turli millat va elat vakillari birga yashashi sababli maktabgacha yoshdagi ko‘plab bolalar bir vaqtning o‘zida ikki til muhitida – oilada ona tilida, maktabgacha ta’lim tashkilotida (MTT) esa davlat tilida yoki boshqa tilda – muloqot qiladi. Ikki tilli (bilingv) muhit bolaning bilish va ijtimoiy rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratadi, biroq u to‘g‘ri tashkil etilmasa, bola muloqotda qiyinchilikka uchrashi, o‘zini erkin ifoda eta olmasligi va tengdoshlar bilan munosabatda ishonchsizlikni his etishi mumkin [8; 9].

Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risidagi qonun hamda “Ilk qadam” milliy o‘quv dasturi bolani har tomonlama rivojlantirishni, shu jumladan uning nutqiy va ijtimoiy kompetensiyalarini shakllantirishni asosiy vazifa sifatida belgilaydi [1; 2]. Davlat tili haqidagi qonun davlat tilining maqomini mustahkamlash bilan birga, boshqa millat vakillarining ona tillarini hurmat qilish va rivojlantirish uchun sharoit yaratishni nazarda tutadi [3]. Bu yo‘nalishlarning uyg‘unligi tarbiyachidan bilingv bolalar bilan ishlashning ilmiy asoslangan metodikasini talab qiladi.

Bilingvizm masalalari xorijiy fanda keng o‘rganilgan: J. Kammins tillarning o‘zaro bog‘liqligi gipotezasini [12], E. Byalistok bilingvizm va bola bilish rivojlanishi

aloqasini [9], K. Beyker va O. Garsiya ikki tilli ta’lim modellarini [8; 13], F. Jenesi va hamkasblari ikki tilli bolalar nutqi rivojlanishini [14] yoritgan. Ijtimoiy-madaniy yondashuv L.S. Vigotskiy [6], kommunikativ kompetentsiya tushunchasi D. Haymz [15] hamda M. Kanal va M. Suen [11] asarlarida asoslangan. Biroq bilingvizm sharoitida ijtimoiy-kommunikativ kompetentsiyalarni rivojlantirishning pedagogik asoslarini nazariyalar, tamoyillar, shartlar va metodlar yaxlitligida ko‘rsatish, ayniqsa o‘zbek tilidagi pedagogik adabiyotlarda, bizning fikrimizcha, yetarlicha ishlab chiqilmagan.

Tadqiqotning maqsadi – bilingvizm sharoitida maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy-kommunikativ kompetentsiyalarni rivojlantirishning pedagogik asoslarini nazariy tahlil asosida aniqlash va pedagogik modelini taklif etishdir. Maqsadga erishish uchun asosiy tushunchalarni aniqlashtirish, nazariy yondashuvlarni tahlil qilish, pedagogik tamoyillar, shartlar va metodlarni asoslash hamda rivojlantirish modelini ishlab chiqish vazifalari belgilandi.

Materiallar va metodlar

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterda bo‘lib, uning materiali sifatida 16 ta manba – normativ hujjatlar, bilingvizm, kommunikativ kompetentsiya va bola rivojlanishiga oid fundamental xorijiy va rus tilidagi ilmiy asarlar hamda pedagogika nazariyasi bo‘yicha mahalliy darsliklar tanlandi. Manbalar mavzuga mosligi, ilmiy obro‘si va nazariy ahamiyati mezonlari asosida saralandi. Tadqiqotda kontent-tahlil (manbalardan asosiy g‘oyalarni ajratish), qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv, umumlashtirish va pedagogik modellashtirish usullari qo‘llanildi. Maqolada eksperiment yoki so‘rov ma’lumotlari keltirilmagan; olingan xulosa va model keyingi bosqichda tajriba-sinov orqali tekshirilishi lozim.

Natijalar

Asosiy tushunchalar.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Bilingvizm – shaxsning ikki tilda muloqot qila olish qobiliyatidir. Bolalar bilingvizmi o‘zlashtirish tartibiga ko‘ra ikki turga bo‘linadi: simultan, ya’ni ikki til bola hayotining dastlabki yillaridan bir vaqtda o‘zlashtiriladi, va ketma-ket, ya’ni ikkinchi til ona tili asoslari shakllangandan keyin, masalan, MTTga kelgach o‘zlashtiriladi [8; 14]. Ikkinchi tilning ona tiliga munosabatiga ko‘ra additiv bilingvizm (ikkinchi til ona tilini siqib chiqarmay, unga qo‘shiladi) va subtraktiv bilingvizm (ikkinchi til ona tilini siqib chiqaradi) farqlanadi [8; 13]. Pedagogik nuqtai nazardan birinchisi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Ijtimoiy-kommunikativ kompetentsiya deganda bolaning kattalar va tengdoshlar bilan muloqotga kirishishi, o‘z fikr va his-tuyg‘ularini ifodalashi, boshqalarni tinglashi va tushunishi, hamkorlikda faoliyat yuritishi hamda ijtimoiy me’yorlarga amal qilishi uchun zarur bilim, ko‘nikma va munosabatlar majmui tushuniladi. D. Haymz kommunikativ kompetentsiyani nafaqat til bilimi, balki tilni muayyan ijtimoiy vaziyatda to‘g‘ri qo‘llay olish qobiliyati sifatida talqin qilgan [15]. M. Kanal va M. Suen uni grammatik, sotsiolingvistik, diskursiv va strategik komponentlarga ajratgan [11]. Maktabgacha yosh uchun bu tuzilmani quyidagicha moslashtirish mumkin: til komponenti (lug‘at, talaffuz, gap tuzish); pragmatik komponent (kimga, qachon, qanday murojaat qilishni bilish); ijtimoiy-hissiy komponent (empatiya, hamkorlik, mojaroni hal etish); strategik komponent (tushunmaganda so‘rash, ishora va tasvirdan foydalanish).

Nazariy yondashuvlar tahlili.

Tahlil beshta nazariy yondashuvni ajratish imkonini berdi (1-jadval).

1-jadval. Nazariy yondashuvlar va ularning pedagogik xulosalari

Yondashuv	Asosiy g‘oya	Pedagogik xulosa
Ijtimoiy-madaniy nazariya (L.S. Vigotskiy) [6]	Nutq va tafakkur ijtimoiy o‘zaro ta’sirda rivojlanadi; yaqin rivojlanish zonasi	Tarbiyachi va tengdosh yordamida muloqotni bosqichma-bosqich murakkablashtirish
Tillarning o‘zaro bog‘liqligi (J. Kammins) [12]	Ona tilidagi tushuncha va ko‘nikmalar ikkinchi tilga ko‘chadi	Ona tilini qo‘llab-quvvatlash ikkinchi tilni o‘zlashtirishga xalaqit bermaydi
Kommunikativ kompetentsiya (D. Haymz; M. Kanal, M. Suen) [11; 15]	Til bilimi bilan birga uni ijtimoiy vaziyatda qo‘llash qobiliyati zarur	Muloqot real va ma’noli vaziyatlarda o‘rgatiladi
Ekologik tizimlar nazariyasi (U. Bronfenbrenner) [10]	Bolaga oila, MTT va jamiyat birgalikda ta’sir qiladi	Oila va MTT hamkorligi zarur
Tushunarli axborot (S. Krashen) [16]	Til tushunarli va qiziqarli muhitda yaxshi o‘zlashtiriladi	Vizual vositalar, ishora va takrorlash bilan til muhitini tushunarli qilish

Ushbu yondashuvlar umumiy xulosaga olib keladi: ijtimoiy-kommunikativ kompetentsiya faqat til o‘rgatish bilan emas, balki ona tilini qo‘llab-quvvatlash, ma’noli ijtimoiy o‘zaro ta’sir va oila bilan hamkorlikning uyg‘unligi orqali rivojlanadi.

Pedagogik tamoyillar.

Nazariy tahlil asosida quyidagi oltita pedagogik tamoyil ajratildi:

ona tilini qo‘llab-quvvatlash: ikkinchi til ona tili hisobiga emas, unga qo‘shimcha sifatida o‘zlashtiriladi;

til muhitining izchilligi: tarbiyachi qaysi tilda, qachon muloqot qilishini aniq belgilaydi, bola uchun til tanlovi tushunarli bo‘ladi;

faoliyat va o‘yin orqali o‘rganish: til muloqot jarayonida, o‘yin va amaliy faoliyatda o‘zlashtiriladi [7];

tushunarlilik: nutq vizual vositalar, ishora, ifodali intonatsiya va takrorlash bilan qo‘llab-quvvatlanadi [16];

madaniy-qadriyatli yondashuv: ikkala til va madaniyatga hurmat, xalq og‘zaki ijodidan foydalanish;

individual yondashuv va oila bilan hamkorlik: bolaning til tajribasi va oilaviy til muhiti hisobga olinadi [10].

Pedagogik shartlar, metod va vositalar.

Rivojlantirishning pedagogik shartlari quyidagilardan iborat: MTTda til muhitining maqsadli tashkil etilishi (til burchaklari, rasmli yozuvlar, ikki tilli kartochkalar); tarbiyachining bilingvizm va kommunikativ metodika bo‘yicha tayyorgarligi; bolaning ona tilini hurmat qilish va uni qo‘llashga ruxsat berish; oila bilan muntazam hamkorlik; kuzatuv asosida individual rivojlanish xaritasini yuritish [4; 5].

Asosiy metod va vositalar sifatida rolli va syujetli o‘yinlar (“Do‘kon”, “Shifokor”, “Oila”) [7], dramatizatsiya va qo‘g‘irchoq teatri, xalq og‘zaki ijodi namunalari (ertak, topishmoq, sanama, qo‘shiq) ikki tilda, juftlikda va kichik guruhda hamkorlikdagi o‘yin-topshiriqlar, loyiha faoliyati (“Mening oilam”, “Bayram”), rasm bo‘yicha hikoya, shuningdek, kundalik jarayonlardagi (kiyinish, ovqatlanish, sayr) muloqot tavsiya etiladi.

Tarbiyachi faoliyati va oila bilan hamkorlik.

Bilingv bolalar bilan ishlashda tarbiyachi til namunasi va ishonchli muhit yaratuvchisi hisoblanadi. U bola ona tilida javob berganda uni rad etmaydi, balki mazmunni qabul qilib, uni davlat tilidagi sodda ibora bilan mayin to‘ldiradi (masalan, bola ona tilida “suv” desa, tarbiyachi “Ha, suv ichmoqchisan, marhamat, suv ichamiz” deydi). Kun tartibi rasmli jadval bilan ko‘rsatilsa va kundalik ibora hamda so‘zlar takrorlanib tursa, til muhiti bola uchun tushunarli bo‘ladi [16]. Oila bilan hamkorlikda ota-onalarga uyda ona tilidagi boy muloqotni (ertak aytish, kitob o‘qish, kundalik suhbat) saqlash, MTTda o‘rganilayotgan kundalik iboralar ro‘yxati bilan tanishtirish va bolaning muvaffaqiyatlarini birgalikda e’tirof etish tavsiya etiladi [8; 10].

Mashg‘ulot fragmenti namunasi.

Masalan, “Do‘kon” rolli o‘yinida tarbiyachi avval rasmli kartochkalar bilan mahsulot nomlarini ikki tilda ko‘rsatadi, so‘ng bolalar sotuvchi va xaridor rollarida

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

“Assalomu alaykum, menga ... bering”, “Marhamat”, “Rahmat” kabi iboralarni qo‘llaydi. O‘yin oxirida tarbiyachi bolalar bilan “Nima uchun rahmat dedik?” savoli orqali muloqot odobini muhokama qiladi. Bunday fragment til komponentini (lug‘at), pragmatik komponentni (murojaat odobi) va ijtimoiy-hissiy komponentni (hamkorlik, navbat kutish) bir vaqtda rivojlantiradi [7].

Pedagogik model.

Taklif etilayotgan model to‘rt komponentdan iborat. Maqsadli komponent ijtimoiy-kommunikativ kompetentsiyaning to‘rt tarkibiy qismini rivojlantirishni belgilaydi. Mazmuniy komponent til, pragmatika, ijtimoiy-hissiy va strategik ko‘nikmalarni qamrab oladi. Jarayoniy komponent uch bosqichda amalga oshiriladi: moslashtirish (til muhiti bilan tanishtirish, ishonchli munosabat o‘rnatish), rivojlantirish (o‘yin, dramatizatsiya, loyiha) va mustahkamlash (mustaqil muloqot, oila bilan hamkorlikdagi faoliyat). Natijaviy-baholash komponenti kuzatuv indikatorlariga tayanadi: bola oddiy so‘rov va javoblar bilan muloqotga kirishadi; tengdoshi bilan o‘yinda kelishadi va navbat kutadi; tushunmaganda so‘raydi yoki ishora va tasvirdan foydalanadi; o‘z his-tuyg‘usini so‘z bilan ifodalaydi; mojaroli vaziyatda yechim taklif qiladi.

Rivojlanishni kuzatish va baholash.

Kompetentsiyalar rivojlanishini baholashda test emas, balki o‘yin va kundalik vaziyatlardagi kuzatuv asosiy usul hisoblanadi. Har bir komponent bo‘yicha uch daraja ajratish tavsiya etiladi: boshlang‘ich (bola tarbiyachi yordami bilan muloqot qiladi), o‘rta (qisman mustaqil) va yuqori (mustaqil va moslashuvchan). Kuzatuv natijalari chorakda bir marta jamlanadi va ota-onalar bilan muhokama qilinadi. Baholashning maqsadi bolani solishtirish emas, balki unga mos qo‘llab-quvvatlash usullarini tanlashdir.

Muhokama

Olingan natijalar xorijiy tadqiqotlar xulosalari bilan mos keladi: ona tilini qo‘llab-quvvatlash ikkinchi tilni o‘zlashtirishga to‘siq bo‘lmay, aksincha, unga asos yaratadi [8; 12]. Ikki tilli bolalar nutqida ikki tilni aralashtirish (kodlarni almashtirish) holatlari kuzatilishi tabiiy bo‘lib, bu til rivojlanishidagi kamchilik emas, ikki til tizimidan foydalanish belgisi sifatida baholanadi [14]. Shu sababli tarbiyachi bolani bunday holatda jazolamasligi, balki to‘g‘ri nutq namunasini mayin berishi kerak. Bilingvizmning bolaning bilish jarayonlariga ijobiy ta’siri haqidagi fikrlar mavjud [9], biroq bu masala bo‘yicha ilmiy bahslar davom etmoqda va natija bolaning til muhiti sifatiga bog‘liq.

Ko‘plab oilalarda bola uchun ikkinchi til MTTga kelgach, ya’ni ketma-ket o‘zlashtiriladi, shu sababli taklif etilgan modeldagi moslashtirish bosqichi alohida ahamiyat kasb etadi: ona tilida muloqot qilishga ruxsat olgan bola MTT muhitiga ishonch bilan moslashadi va ijtimoiy faolligi ortadi [8; 14].

Taklif etilgan model Bronfenbrener nazariyasi doirasida oila va MTTni yagona tarbiyaviy tizimning ikki bo‘g‘ini sifatida ko‘rishni nazarda tutadi [10]; bu ota-onalar va mahalla ta’siri kuchli bo‘lgan mahalliy sharoitda ayniqsa muhim. Tadqiqotning cheklovi – u nazariy tahlilga tayanishi bo‘lib, model amaliyotda tekshirilmagan. Kelgusida tajriba-sinov ishlari (kuzatuv, tarbiyachilar va ota-onalar so‘rovi, tajriba va nazorat guruhlarini solishtirish) o‘tkazilishi tavsiya etiladi.

Xulosa

Tahlil natijasida quyidagi xulosalar chiqarildi. Birinchidan, bilingvizm sharoitida ijtimoiy-kommunikativ kompetentsiya til, pragmatik, ijtimoiy-hissiy va strategik komponentlardan iborat murakkab tuzilma sifatida qaralishi kerak. Ikkinchidan, uni rivojlantirishning nazariy asosini ijtimoiy-madaniy nazariya, tillarning o‘zaro bog‘liqligi gipotezasi, kommunikativ kompetentsiya va ekologik tizimlar nazariyalari tashkil etadi. Uchinchidan, ona tilini qo‘llab-quvvatlash, til muhitining izchilligi, o‘yin

orqali o‘rganish, tushunarlilik, madaniy-qadriyatli yondashuv va oila bilan hamkorlik tamoyillari samarali pedagogik ish uchun asos bo‘ladi. To‘rtinchidan, taklif etilgan to‘rt komponentli model MTT tarbiyachilari va metodistlari uchun amaliy yo‘nalish bera oladi, uning samaradorligi esa kelgusi tajriba-sinov ishlarida tekshirilishi zarur.

Amaliy tavsiyalar sifatida MTT tarbiyachilari uchun bilingvizm va kommunikativ metodika bo‘yicha metodik seminarlar o‘tkazish, guruhlarda til muhiti burchagini tashkil etish va ota-onalar uchun qisqa metodik qo‘llanma tayyorlash taklif etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonuni. 2019-yil 16-dekabr, O‘RQ-595-son.

2. “Ilk qadam” milliy o‘quv dasturi. – T., 2026.

3. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni (yangi tahriri). 1995-yil 21-dekabr.

4. Mavlonova R.A., Vohidova N., Rahmonqulova N. Pedagogika. – T.: Fan va texnologiya, 2010.

5. Yo‘ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – T.: O‘qituvchi, 2004.

6. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1999.

7. Эльконин Д.Б. Психология игры. – М.: Педагогика, 1978.

8. Baker C. Foundations of Bilingual Education and Bilingualism. 5th ed. – Bristol: Multilingual Matters, 2011.

9. Bialystok E. Bilingualism in Development: Language, Literacy, and Cognition. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

10. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.

11. Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // Applied Linguistics. – 1980. – Vol. 1, No. 1. – P. 1–47.

12. Cummins J. Linguistic interdependence and the educational development of bilingual children // Review of Educational Research. – 1979. – Vol. 49, No. 2. – P. 222–251.

13. García O. Bilingual Education in the 21st Century: A Global Perspective. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2009.

14. Genesee F., Paradis J., Crago M. Dual Language Development and Disorders. – Baltimore: Paul H. Brookes, 2004.

15. Hymes D. On communicative competence // Pride J.B., Holmes J. (eds.) Sociolinguistics. – Harmondsworth: Penguin, 1972. – P. 269–293.

16. Krashen S. Principles and Practice in Second Language Acquisition. – Oxford: Pergamon, 1982.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

MASOFADAN BOSHQARUV TIZIMLARIDA SIMLI VA SIMSIZ ALOQA ASOSIDA BARQAROR SIGNAL ALMASHINUVI MODELINI YARATISH

Xudoyarov Davron

Toshkent davlat texnika universiteti, “Robototexnika” yo‘nalishi magistranti

E-mail: xudoyarovdavron0308@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada masofadan boshqaruv tizimlarida simli va simsiz aloqa vositalari asosida barqaror signal almashinuvini ta’minlash masalasi yoritilgan. Tadqiqot davomida simli va simsiz uzatish kanallarining ishlash xususiyatlari, ularning afzallik va cheklovlari tahlil qilindi. Shuningdek, boshqaruv jarayonida aloqa uzilishlarini kamaytirish va signal barqarorligini oshirishga qaratilgan gibrid aloqa modeli taklif etildi. Taklif etilgan model asosiy va zaxira uzatish kanallarining o‘zaro uyg‘un ishlashiga asoslanadi. Olingan natijalar masofadan boshqaruv tizimlarining ishonchliligini oshirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: masofadan boshqaruv tizimi, simli aloqa, simsiz aloqa, signal almashinuvi, barqarorlik, gibrid aloqa, teleboshqaruv, zaxira kanal.

Kirish

Hozirgi davrda masofadan boshqaruv tizimlari sanoat avtomatizatsiyasi, transport, logistika, energetika, xavfli ishlab chiqarish zonalari hamda murakkab texnik jarayonlarni nazorat qilishda keng qo‘llanilmoqda. Bunday tizimlarning samarali ishlashi operator va boshqariluvchi obyekt o‘rtasidagi signal almashinuvi sifatiga bevosita bog‘liq. Agar uzatilayotgan boshqaruv signali barqaror bo‘lmasa, tizimda kechikish, buyruqning noto‘g‘ri bajarilishi yoki aloqa uzilishi kabi salbiy holatlar yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli signal almashinuvi barqarorligini ta’minlash masofadan boshqaruv tizimlarining asosiy texnik talablardan biri hisoblanadi.

Amaliyotda bunday tizimlarda simli va simsiz aloqa vositalaridan foydalaniladi. Simli aloqa yuqori aniqlik, past kechikish va tashqi shovqinlarga nisbatan nisbatan

yuqori chidamlilik bilan ajralib turadi. Simsiz aloqa esa harakat erkinligi, moslashuvchanlik va katta hududlarda boshqaruvni tashkil etish imkonini beradi. Biroq ushbu ikki aloqa turining alohida qo‘llanishi har doim ham yetarli natija bermaydi. Simli kanalda kabelga bog‘liqlik mavjud bo‘lsa, simsiz kanalda signal yo‘qolishi, xalaqit va aloqa beqarorligi kuzatilishi mumkin. Shundan kelib chiqib, masofadan boshqaruv tizimlarida simli va simsiz aloqa imkoniyatlarini birlashtirgan, uzluksiz va ishonchli signal almashinuvini ta’minlovchi modelni ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy masala hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi masofadan boshqaruv tizimlarida simli va simsiz aloqa vositalari asosida barqaror signal almashinuvi modelini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot davomida aloqa kanallarining o‘ziga xos xususiyatlari umumlashtirilib, ularning afzalliklarini bir tizimda uyg‘unlashtirishga qaratilgan yondashuv taklif etiladi. Ushbu yondashuv boshqaruv jarayonida signal uzilishlarini kamaytirish, aloqa ishonchliligini oshirish va tizimning umumiy samaradorligini yaxshilashga xizmat qiladi.

Asosiy qism

Masofadan boshqaruv tizimlarida signal almashinuvi sifati aloqa kanalining texnik imkoniyatlari bilan belgilanadi. Simli aloqa vositalari odatda yuqori barqarorlik, past kechikish va tashqi xalaqitlarga nisbatan yaxshi himoyalangan uzatish muhiti bilan ajralib turadi. Shu sababli ular boshqaruv aniqligi va buyruqlarning uzluksiz yetib borishi muhim bo‘lgan tizimlarda samarali hisoblanadi. Biroq bunday yondashuvda kabel liniyasiga bog‘liqlik mavjud bo‘lib, u boshqariluvchi qurilmaning harakat doirasini cheklaydi hamda ayrim amaliy sharoitlarda ulanishni murakkablashtiradi.

Simsiz aloqa vositalari esa boshqaruv tizimiga moslashuvchanlik beradi va masofadan turib ishlash imkoniyatini kengaytiradi. Bunday yondashuvda operator bilan boshqariluvchi obyekt o‘rtasida to‘g‘ridan to‘g‘ri fizik ulanish talab etilmaydi. Natijada tizimni katta hududda yoki harakatchan muhitda qo‘llash qulaylashadi. Shu bilan birga,

simsiz kanalda signal sifati tashqi sharoit, radiochastota muhitidagi yuklama, elektromagnit xalaqit va to‘siqlar ta’sirida pasayishi mumkin. Bu esa ayrim vaziyatlarda buyruq uzatilishining beqarorlashishiga olib keladi.

Mazkur kamchiliklarni kamaytirish maqsadida maqolada simli va simsiz aloqa vositalarining afzalliklarini birlashtiruvchi barqaror signal almashinuvi modeli taklif etiladi. Ushbu modelda asosiy boshqaruv signallari simsiz kanal orqali uzatiladi, chunki u harakat erkinligi va tezkor ulanishni ta’minlaydi. Shu bilan birga, tizim tarkibida simli zaxira kanal ham saqlanadi. Agar simsiz uzatishda signal sifati pasaysa, aloqa uzilishi yuzaga kelsa yoki kechikish ortsa, tizim muhim boshqaruv buyruqlarini simli kanal orqali uzatishga o‘tadi. Natijada boshqaruv jarayonining uzluksizligi saqlanadi.

Taklif etilgan modelning ishlash mantig‘i asosiy va zaxira kanalning o‘zaro uyg‘unligiga tayanadi. Oddiy ish rejimida simsiz aloqa faol bo‘ladi va operator buyruqlari masofadan uzatiladi. Nazorat mexanizmi esa uzatilayotgan signalning holatini kuzatib boradi. Agar barqarorlik pasaysa, tizim zaxira simli kanalni ishga tushiradi. Bunday yondashuv aloqa uzilishlari xavfini kamaytiradi, signal almashinuvi ishonchliligini oshiradi va masofadan boshqaruv tizimining xavfsiz ishlashiga xizmat qiladi.

Natija va muhokama

Taklif etilgan gibrid model masofadan boshqaruv tizimlarida signal almashinuvi ishonchliligini oshirishga xizmat qiladi. Modelning asosiy afzalligi shundaki, unda simsiz aloqa kanali boshqaruvning moslashuvchanligi va tezkorligini ta’minlaydi, simli zaxira kanal esa signal uzilishi yoki aloqa sifati pasaygan holatlarda boshqaruvning uzluksizligini saqlaydi. Shu jihatdan ushbu yondashuv bir turdagi aloqa vositasiga tayangan tizimlarga nisbatan barqarorroq ishlash imkonini beradi.

Mazkur modelni amaliy nuqtai nazardan ko‘rib chiqilganda, u ayniqsa sanoat muhitlari, murakkab texnologik jarayonlar va ishonchlilik darajasi yuqori bo‘lishi talab etiladigan boshqaruv tizimlari uchun maqsadga muvofiqdir. Simli va simsiz

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

kanallarning o‘zaro uyg‘un qo‘llanilishi natijasida signal yo‘qolishi xavfi kamayadi, buyruqlarning yetib borish ehtimoli ortadi va boshqaruv tizimining umumiy barqarorligi kuchayadi. Shunday qilib, taklif etilgan model masofadan boshqaruv tizimlarida aloqa uzilishlarini kamaytirish va signal almashinuvining uzluksizligini ta’minlashga qaratilgan samarali yechim sifatida qaralishi mumkin.

Xulosa

Ushbu maqolada masofadan boshqaruv tizimlarida signal almashinuvi barqarorligini ta’minlash masalasi ko‘rib chiqildi. Simli va simsiz aloqa vositalarining o‘ziga xos afzalliklari hamda cheklovlari umumlashtirildi. Tadqiqot natijasida asosiy simsiz kanal va zaxira simli kanal uyg‘unligiga asoslangan gibrid signal almashinuvi modeli taklif etildi.

Taklif etilgan model boshqaruv jarayonida signal uzilishlarini kamaytirish, aloqa ishonchliligini oshirish va tizimning uzluksiz ishlashini ta’minlashga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv masofadan boshqaruv tizimlarini loyihalash, takomillashtirish va amaliy qo‘llash jarayonida samarali yechim sifatida foydalanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Siciliano, B., Khatib, O. (Eds.). (2016). Springer Handbook of Robotics. 2nd ed. Cham: Springer.

2. Craig, J.J. (2021). Introduction to Robotics: Mechanics and Control. 4th ed. Pearson.

3. Dudek, G., Jenkin, M. (2010). Computational Principles of Mobile Robotics. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.

4. IEEE. (2025). IEEE 802.11-2024: IEEE Standard for Information Technology—Telecommunications and Information Exchange between Systems—Local and Metropolitan Area Networks—Specific Requirements—Part 11: Wireless LAN Medium Access Control (MAC) and Physical Layer (PHY) Specifications. IEEE.

5. Bluetooth SIG. (2023). Core Specification (amended) 5.3 Adopted. Bluetooth SIG.

6. Nordic Semiconductor. (2024). nRF24L01+ Product Specification v1.0. Nordic Semiconductor.

7. 3GPP. (2023). Ultra Reliable and Low Latency Communications (URLLC). 3GPP.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

O‘ZBEK TILINING KIRILL VA LOTIN YOZUVLARIDAGI IMLO MUAMMOLARI HAMDA ULARNING RAQAMLI MATNLARDAGI KO‘RINISHI

Rustamova Begoyim Ravshan qizi

Osiyo texnologiyalari universiteti

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tilining kirill va lotin yozuvlaridagi asosiy imlo muammolari tahlil qilinadi. Ularning raqamli matnlarda (veb-saytlar, ijtimoiy tarmoqlar, qidiruv tizimlari) namoyon bo‘lishi va yechim yo‘llari ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: *imlo, kirill alifbosi, lotin alifbosi, apostrof, Unicode, raqamli matn, transliteratsiya.*

Kirish. O‘zbek yozuvi XX asrda bir necha marta o‘zgargan. Hozirgi kunda lotin yozuviga asoslangan alifbo rasman qo‘llanadi [2], kirill yozuvi esa keng tarqalgan bo‘lib qolmoqda. Ikki yozuvning parallel qo‘llanishi imlo birxilligini buzmoqda, raqamli muhitda esa bu muammo yanada kuchaymoqda [3]. Maqsad shu muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish yo‘llarini ko‘rsatishdir.

Asosiy qism. Birinchi muammo harflar moslashuvi bilan bog‘liq. Kirilldagi ў, ғ, қ, ҳ harflari lotinda o‘, g‘, q, h ga mos keladi. Biroq ё, ю, я, ц, щ kabi harflar lotinda yo, yu, ya, ts, shch kabi birikmalarga aylanib, so‘z shaklini o‘zgartiradi. Tutuq belgisi (ъ) ham ko‘pincha tushib qoladi yoki apostrof bilan almashtiriladi, bu esa ma’no farqini yo‘qotishga olib keladi (masalan, *sa’y* va *say*).

Ikkinchi muammo apostrofga tegishli. Lotin yozuvida o‘, g‘ va tutuq belgisi uchun turli belgilar (’, ’, ’, ‘, ’) aralash ishlatiladi. Raqamli matnda bular Unicode’da alohida belgilar sanaladi. Natijada qidiruv tizimlari bir so‘zning turli yozilishini farqlaydi, imlo tekshirgichlari xato beradi, alifbo tartibida saralash buziladi. Kirillda esa ko‘rinishi bir xil lotin harflari (a, o, c, p) bilan almashtirilib, “aralash yozuvli” so‘zlar paydo bo‘ladi. Ular ko‘zga sezilmaydi, lekin mashina uchun boshqa so‘z hisoblanadi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Uchinchi muammo avtomatik transliteratsiya dasturlari bilan bog‘liq. Ular ko‘pincha so‘z kontekstini hisobga olmaydi, shu sabab nom va atamalarda xatolar ko‘payadi. OCR dasturlari ham o‘zbekcha maxsus harflarni noto‘g‘ri taniydi.

Yechim sifatida quyidagilar taklif etiladi: yagona apostrof belgisini (’, U+02BB) standartlashtirish, o‘zbekcha klaviatura joylashuvini keng joriy etish, transliteratorlarni rasmiy imlo qoidalariga moslash va o‘zbek tilini qo‘llab-quvvatlovchi imlo tekshirgichlarini rivojlantirish [1].

Xulosa. Imlo muammolari faqat til masalasi emas, ular raqamli texnologiyalar bilan chambarchas bog‘liq. Belgilar standarti, to‘g‘ri transliteratsiya va zamonaviy dasturiy vositalar o‘zbek matnlarining aniqligi va qidiruvga qulayligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni, 1989-yil 21-oktabr (yangi tahriri 1995-yil 21-dekabr).

2. O‘zbekiston Respublikasining “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”gi Qonuni, 1993-yil 2-sentyabr.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5850-sonli Farmoni, 2019-yil 21-oktabr.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

STATE BUDGET AND ECONOMIC GROWTH IN UZBEKISTAN: RECENT TRENDS, FISCAL CONSOLIDATION, AND DEVELOPMENT IMPLICATIONS

Turg‘unov Foziljon Fahriddin o‘g‘li

Andijon davlat texnika instituti

“Mexatronika va Robotatexnika” yo‘nalishi 1-kurs talabasi

+998902056774

foziljonturgunov09@gmail.com

Abstract. This article examines the relationship between the state budget and economic growth in Uzbekistan, with a focus on the most recent officially available macroeconomic and fiscal data. The study uses a descriptive-analytical approach based on official statistics, government budget documents, and international institutional assessments. The analysis shows that Uzbekistan maintained relatively strong economic growth in 2024 despite inflationary pressure, energy price adjustments, and the need for fiscal consolidation. According to official statistics, the country’s real GDP grew by 6.5% in 2024, while nominal GDP reached 1,454,573.9 billion soums. Sectoral decomposition indicates that services and industry were the main drivers of growth. At the same time, budget policy remained expansionary in social and developmental areas, although the fiscal deficit narrowed compared with 2023. International assessments suggest that fiscal consolidation is expected to continue in 2025–2026, while economic growth remains robust. The article argues that the relationship between budget policy and growth in Uzbekistan is not determined only by the size of public spending, but by its composition, macroeconomic discipline, and the efficiency of public resource allocation. The findings support the view that disciplined but development-oriented fiscal policy can help maintain high growth in a transforming economy.

Keywords: Uzbekistan, state budget, economic growth, fiscal policy, budget deficit, public expenditure, fiscal consolidation

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

1. Introduction

The relationship between the state budget and economic growth remains one of the central issues in public finance and development economics. In developing and transition economies, budget policy is not limited to balancing revenues and expenditures; it also serves as a strategic instrument for social protection, infrastructure development, industrial modernization, regional support, and macroeconomic stabilization. For a country like Uzbekistan, which is simultaneously pursuing structural reforms, social commitments, and high growth ambitions, the quality of fiscal policy is especially important.

In recent years, Uzbekistan has demonstrated stable macroeconomic expansion while continuing reforms in taxation, public administration, energy pricing, and budget transparency. However, strong growth alone does not automatically prove that fiscal policy is efficient. What matters more is whether public spending supports productivity, whether deficits remain sustainable, and whether budget resources are directed toward sectors with high long-run developmental returns. Therefore, studying the interaction between the state budget and economic growth is both theoretically relevant and practically necessary for evaluating the country's current developmentmodel.

This article analyzes the recent dynamics of Uzbekistan's economic growth and state budget performance using the latest available data. The main objective is to identify how budget policy has interacted with growth outcomes and what policy implications emerge for the medium term. The study gives particular attention to three issues: first, the macroeconomic performance of Uzbekistan in 2024; second, the changing structure of budget revenues, expenditures, and deficits; and third, the developmental implications of fiscal consolidation under conditions of continued economic expansion.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

2. Literature Review and Conceptual Background

Theoretical and empirical literature offers different explanations for the relationship between fiscal policy and economic growth. In Keynesian analysis, public expenditures can stimulate aggregate demand, increase investment activity, and support employment, especially in periods of underutilized capacity. By contrast, neoclassical and fiscal-conservative approaches emphasize that excessive public spending and persistent deficits may crowd out private investment, worsen inflationary pressure, and weaken long-run efficiency if expenditures are poorly targeted. As a result, the growth effect of the budget depends not only on volume, but on timing, quality, and composition.

Comparative empirical evidence also suggests that different categories of public expenditure have different growth effects. Research summarized in MPRA's study by Benos shows that infrastructure-related expenditures and spending associated with public order and institutional quality tend to have positive effects on growth, while distortionary taxation tends to reduce growth performance. The same study further indicates that the impact of education and social expenditures may become stronger when country-specific conditions, institutional quality, and income levels are taken into account. This is important for Uzbekistan, where social and capital expenditures are both central to the state budget.

For Uzbekistan specifically, Akmal and Fayzullokh's study on government budget expenditures and economic growth found a positive and statistically significant relationship between public spending and GDP using quarterly data from 2000 to 2020. Their results suggested that a 1% increase in government budget expenditures corresponded to a 0.50% increase in GDP, while GDP growth also fed back into higher budget expenditures, supporting both Keynesian reasoning and Wagner's Law. This finding is particularly useful because it frames Uzbekistan's fiscal-growth nexus as bidirectional: the budget influences growth, and growth expands the fiscal base. Taken

together, the literature implies that the key policy question is not whether the state budget matters for growth—it clearly does—but rather what kind of budget supports sustainable growth. For reforming economies, growth-enhancing fiscal policy generally requires three conditions: disciplined deficits, productive expenditure composition, and institutional capacity to implement the budget effectively. These conditions provide the conceptual framework for evaluating recent developments in Uzbekistan.

3. Data and Methodology

This study applies a descriptive and analytical methodology based on the most recent official and institutional sources. The empirical base of the article consists of four main groups of materials: official GDP data from the Statistics Agency of Uzbekistan, fiscal and strategic policy materials from the Ministry of Economy and Finance, macro-fiscal assessments from the Asian Development Bank, and selected scholarly literature on fiscal policy and growth. The use of multiple sources allows cross-checking of recent trends and improves analytical reliability.

The method is primarily based on trend analysis, ratio comparison, and policy interpretation. Instead of estimating a new econometric model, this article uses the latest available statistical evidence to evaluate how changes in budget indicators correspond to recent economic growth performance. This approach is appropriate because the user's requested focus is on current, policy-relevant, and statistically grounded interpretation rather than on long historical modeling.

Table 1

Selected macro-fiscal indicators for Uzbekistan

Indicator	2023	2024	2025 (forecast)	2026 (forecast)
Real GDP growth (%)	6.3	6.5	6.6	6.7
Inflation (%)	10.0	9.4	8.0	7.0
Fiscal deficit (% of GDP)	5.5	5.0	4.0	4.0
Revenue (% of GDP)	30.1	30.5	30.5	30.5
Expenditure (% of GDP)	35.6	35.5	34.5	34.5

Compiled from ADB data and official statistical materials.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

4. Economic Growth Performance in Uzbekistan

According to the official statistics of Uzbekistan, real GDP increased by 6.5% in 2024, while GDP at current prices reached 1,454,573.9 billion soums. In US dollar terms, nominal GDP amounted to approximately 114.962 billion dollars. This confirms that Uzbekistan remained one of the faster-growing economies in the broader region, despite external uncertainty and domestic price adjustments. GDP per capita also increased in real terms by 4.4%, indicating that growth was not purely nominal.

The sectoral structure of growth is especially revealing for the fiscal-growth debate. In 2024, the service sector made the largest contribution to GDP growth, adding 3.3 percentage points, while industry contributed 1.7 percentage points. Agriculture, forestry, and fisheries added 0.6 percentage points, and construction contributed another 0.6 points. In terms of structural shares, services rose from 46.2% to 47.4% of GDP, while industry increased from 25.3% to 26.4%. By contrast, agriculture declined from 21.2% to 19.2% of GDP, and construction fell slightly from 7.3% to 7.0%. This suggests that Uzbekistan's growth is increasingly driven by services and industrial expansion rather than by agriculture alone.

ADB's assessment supports this picture and notes that growth in 2024 was underpinned by industrial expansion, services, investment, and robust domestic demand. Construction grew by 8.8%, services by 7.7%, industry by 6.8%, and agriculture by 3.6% according to the institutional assessment. Moreover, remittances reportedly surged by around 30% in 2024, helping sustain household demand and private consumption. These dynamics imply that the budget's influence on growth operated in a broader macroeconomic environment where public spending, private demand, and structural transformation were mutually reinforcing.

At the same time, the 2024 growth structure also reveals a policy challenge. A sizable share of growth came from domestic-demand-sensitive sectors, especially services and construction, which means that macroeconomic discipline remains

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

essential. If budget policy becomes excessively expansionary without productivity gains, demand-led growth could intensify inflation or weaken fiscal sustainability. Therefore, the strong 2024 outcome should not be interpreted as proof that any increase in expenditure is beneficial; rather, it shows that growth-supportive spending must be accompanied by fiscal management and structural reform.

5. State Budget Dynamics and Fiscal Consolidation

The budget side of the story is equally important. According to ADB, Uzbekistan's fiscal deficit narrowed from 5.5% of GDP in 2023 to an estimated 5.0% in 2024. Over the same period, revenue increased from 30.1% to 30.5% of GDP, while expenditure moderated only slightly from 35.6% to 35.5% of GDP. This indicates that fiscal consolidation did occur, but it was gradual rather than abrupt. In other words, Uzbekistan reduced the deficit without severely compressing public expenditures.

This pattern is significant from a developmental perspective. A sharp reduction in expenditure may protect the budget balance in the short run, but it can also undermine public investment, social commitments, and growth-supporting reforms. Uzbekistan appears to have chosen a more balanced path: moderate consolidation combined with continued public sector involvement in development. This approach is consistent with the needs of a transition economy where infrastructure upgrading, social spending, and institutional reforms still require strong fiscal support.

The official fiscal strategy for 2025–2027 further confirms the direction of policy. Ministry materials indicate that the government aims to keep the consolidated budget deficit at no more than 3% of GDP, maintain public debt below 50% of GDP, and preserve the social orientation of public expenditure. This is an important signal: fiscal authorities are not targeting consolidation for its own sake, but are trying to combine debt discipline with social and developmental priorities.

ADB's forward-looking assessment is broadly consistent with this strategic orientation. It projects that the fiscal deficit will narrow further to 4.0% of GDP in both

2025 and 2026, while public expenditure declines to 34.5% of GDP and revenue remains stable at 30.5% of GDP. Inflation is expected to decelerate from 9.4% in 2024 to 8.0% in 2025 and 7.0% in 2026. This suggests that fiscal consolidation is expected to coexist with continued growth, not with recession. That is especially relevant for policy debates in developing economies, where consolidation is often criticized as inherently contractionary.

An important nuance, however, is that not all deficit measures are identical across institutions. International organizations may use different definitions—such as consolidated government deficit, overall fiscal deficit, or broader public sector balance—depending on methodology. For that reason, the analytical focus should remain on direction and sustainability rather than on isolated numerical comparisons. The common conclusion across institutional assessments is that Uzbekistan is moving toward tighter fiscal discipline while still maintaining robust growth momentum.

6. How the State Budget Supports Economic Growth

The available evidence suggests at least four channels through which the state budget affects economic growth in Uzbekistan.

First, the budget supports aggregate demand through public wages, transfers, procurement, and investment. In a rapidly transforming economy, such expenditures help sustain consumption, employment, and business turnover. The literature on Uzbekistan also supports this channel. Akmal and Fayzullokh found that increases in government budget expenditures were positively associated with GDP growth over the long run. This confirms that fiscal policy in Uzbekistan has historically had a measurable macroeconomic effect.

Second, the budget influences growth through expenditure composition. International empirical studies show that infrastructure and institutional expenditures are often more growth-enhancing than generalized or poorly targeted current spending. For Uzbekistan, this means that the developmental impact of the budget depends

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

heavily on whether resources go to transport, energy modernization, public services, digitalization, education quality, and productivity-enhancing reforms. Growth is more likely to remain durable when expenditure supports productive capacity rather than only short-term demand.

Third, fiscal policy can strengthen growth by improving macroeconomic credibility. Investors, lenders, and businesses respond not only to current spending levels, but also to expectations about inflation, taxation, debt, and exchange-rate stability. When the government narrows deficits in an orderly manner and clarifies medium-term fiscal targets, it reduces uncertainty and supports investment planning. In this respect, the fiscal strategy for 2025–2027 may itself be growth-supportive, because predictability is an economic asset.

Fourth, the budget shapes long-run inclusiveness. Growth that is not accompanied by social expenditure, human capital investment, and territorial balance may become unstable or unequal. Uzbekistan's policy documents repeatedly emphasize the social orientation of budget expenditures. If this orientation is paired with efficiency, monitoring, and prioritization, it can reduce social vulnerability while also supporting labor productivity and domestic demand over the medium term.

7. Risks and Policy Challenges

Despite the overall positive picture, several risks remain. One challenge is expenditure efficiency. High spending does not automatically generate high growth if project selection, implementation quality, and monitoring are weak. The budget can support growth only when expenditures are productive and leakages are minimized. This issue is especially important in economies where state-led investment still plays a major role.

A second risk concerns inflation and administered price adjustments, especially in the energy sector. ADB notes that inflation in services surged after increases in electricity and natural gas prices, even though overall inflation declined. This means

that fiscal reform and tariff reform must be synchronized carefully. If cost pressures rise too quickly, household welfare and business margins can weaken, reducing part of the growth effect generated by budget policy.

A third challenge is the size of the non-observed economy. Official statistics indicate that the informal and shadow economy accounted for 34.8% of total GDP in 2024. A large non-observed economy weakens revenue collection, complicates expenditure targeting, and reduces the transparency of the fiscal-growth relationship. Expanding formalization would therefore strengthen both budget performance and the quality of growth.

Finally, medium-term sustainability depends on whether fiscal consolidation is accompanied by structural change. If deficit reduction comes only from temporary restraint while underlying expenditure inefficiencies persist, gains may not be durable. By contrast, if consolidation is combined with better tax administration, better targeting of subsidies, stronger public investment management, and higher-return spending, Uzbekistan may achieve a more resilient growth model.

Conclusion

The analysis demonstrates that Uzbekistan’s recent experience does not support a simplistic opposition between fiscal discipline and economic growth. In 2024, the country achieved 6.5% real GDP growth while beginning to narrow the fiscal deficit. At the same time, sectoral and structural data show that growth was broad-based, with strong contributions from services and industry. International projections indicate that growth may remain robust in 2025–2026 even as the fiscal stance becomes more disciplined.

The main conclusion of the article is that the growth effect of Uzbekistan’s state budget depends less on the absolute expansion of expenditure and more on fiscal composition, efficiency, and credibility. A development-oriented budget can support growth when it protects productive spending, preserves social priorities, and maintains

macroeconomic sustainability. This is especially relevant for Uzbekistan, where structural transformation still requires active public policy.

Therefore, future fiscal policy in Uzbekistan should focus on three priorities: improving expenditure efficiency, preserving growth-enhancing and socially valuable spending, and maintaining transparent medium-term deficit and debt targets. If these priorities are respected, the state budget can continue to function not merely as an accounting document, but as a strategic mechanism of sustainable economic growth.

References

1. Akmal, A., & Fayzullokh, S. (2023). *Analyzing the link between government budget expenditures and economic growth: A case study of Uzbekistan's experience*. Professional Business Review. https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/9060837.pdf

2. Asian Development Bank. (2025). *Asian Development Outlook April 2025: Uzbekistan*. https://www.adb.org/sites/default/files/publication/1044336/uzb-ado-april-2025.pdf

3. Asian Development Bank. (2025, April 9). *ADB highlights Uzbekistan's economic growth in 2025*. https://www.adb.org/news/adb-highlights-uzbekistans-economic-growth-2025

4. Benos, N. (2009). *Fiscal policy and economic growth: Empirical evidence from EU countries*. MPRA Paper. https://mpra.ub.uni-muenchen.de/19174/1/MPRA_paper_19174.pdf

5. International Monetary Fund. (2025, April 23). *Uzbekistan: Staff concluding statement of the 2025 Article IV mission*. https://www.imf.org/en/news/articles/2025/04/23/mcs-042325-uzbekistan-staff-concluding-statement-of-the-2025-article-iv-mission

6. Ministry of Economy and Finance of the Republic of Uzbekistan. (2025). *The fiscal strategy of the Republic of Uzbekistan for 2025–2027 has been developed*. https://www.imv.uz/en/news/category/yangiliklar/post-2003

7. Statistics Agency of the Republic of Uzbekistan. (2025). *Production of gross domestic product of the Republic of Uzbekistan in 2024*. https://stat.uz/img/03_-vvp_press-reliz-2024_ang_p64590.pdf

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

ERKIN VOHIDOV IJODIDA MILLIY G‘URUR VA VATANPARVARLIK TALQINI: «O‘ZBEGIM» QASIDASINING BADIIY-G‘OYAVIY TAHLILI

Baxtiyorova Jasmina Jasur qizi

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti

Xorijiy filologiya fakulteti filologiya va tillarni o'qitish ingliz tili 2-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekiston xalq shoiri Erkin Vohidovning hayoti va ijodiy merosi, uning zamonaviy o‘zbek adabiyoti taraqqiyotidagi o‘rni hamda she’riyatida yetakchi bo‘lgan milliy o‘zlik, tarixiy xotira, vatanparvarlik va insoniylik g‘oyalari tahlil qilinadi. Shoir ijodining janr va mavzu jihatidan rang-barangligi, mumtoz adabiy an’analarni yangicha ruhda davom ettirish mahorati yoritiladi. Ayniqsa, 1968-yilda yaratilgan «O‘zbegim» qasidasining tarixiy-ma’naviy mazmuni, kompozitsion qurilishi, obrazlar tizimi, badiiy tasvir vositalari va xalq ruhiyatiga ta’siri alohida o‘rganiladi. Qasida millat tarixini ulug‘lash bilangina cheklanmay, o‘quvchini o‘zligini anglash, ajdodlar merosiga hurmat va kelajak oldidagi mas’uliyat haqida mushohada yuritishga chorlaydi. Maqolada adabiy-tahliliy va tarixiy-qiyosiy yondashuvlardan foydalanilib, shoir merosining bugungi ma’naviy hayot uchun ahamiyati asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Erkin Vohidov, o‘zbek she’riyati, «O‘zbegim» qasidasi, milliy o‘zlik, vatanparvarlik, tarixiy xotira, milliy g‘urur, badiiy mahorat, qasida janri, ma’naviy meros.

Аннотация. В статье рассматриваются жизнь и творческое наследие народного поэта Узбекистана Эркина Вахидова, его место в развитии современной узбекской литературы, а также идеи национального самосознания, исторической памяти, патриотизма и гуманизма, занимающие важное место в его поэзии. Освещаются жанровое и тематическое многообразие творчества поэта и

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

его умение по-новому развивать традиции классической литературы. Особое внимание уделяется историко-духовному содержанию, композиции, системе образов, художественным средствам и общественному значению оды «Узбегим», созданной в 1968 году. Произведение не только прославляет историю народа, но и побуждает читателя осмыслить национальную идентичность, уважение к наследию предков и ответственность перед будущими поколениями. На основе литературно-аналитического и историко-сопоставительного подходов раскрывается значение наследия поэта для современной духовной жизни.

Ключевые слова: Эркин Вахидов, узбекская поэзия, ода «Узбегим», национальное самосознание, патриотизм, историческая память, национальная гордость, художественное мастерство, жанр оды, духовное наследие.

Abstract. This article examines the life and literary legacy of Erkin Vohidov, a distinguished People's Poet of Uzbekistan, and his contribution to the development of modern Uzbek literature. It focuses on national identity, historical memory, patriotism and humanism as major themes in his poetry. The article discusses the diversity of genres and subjects in Vohidov's works, as well as his ability to reinterpret and continue the traditions of classical literature. Particular attention is paid to the historical and spiritual meaning, composition, imagery, literary devices and cultural influence of the ode "Uzbegim", written in 1968. The poem does more than celebrate the history of the Uzbek people: it encourages readers to reflect on their identity, respect for ancestral heritage and responsibility towards future generations. Using literary analysis and a historical-comparative approach, the article explains the continuing relevance of Vohidov's literary heritage to contemporary spiritual and cultural life.

Keywords: Erkin Vohidov, Uzbek poetry, the ode "Uzbegim", national identity, patriotism, historical memory, national pride, artistic skill, ode genre, cultural heritage.

Adabiyot har bir xalqning tarixiy xotirasi, ma'naviy qiyofasi va orzu-intilishlarini o'zida mujassam etadigan bebaho boylikdir. Badiiy so'z orqali xalqning quvonchi va

iztirobi, orzu-umidlari, tarixiy tajribasi hamda kelajak haqidagi qarashlari avloddan avlodga yetib boradi. Shu ma’noda, XX asr o‘zbek adabiyotida Erkin Vohidov ijodi alohida o‘rin egallaydi. Uning she’rlari inson qalbining nozik kechinmalarini ifodalashi bilan birga, millatning o‘zligini anglash, tarixiga nazar tashlash va ma’naviy qadriyatlarini asrashga da’vat etadi.

Erkin Vohidov she’riyatining kuchi, avvalo, undagi samimiyat va fikr teranligidadir. Shoir oddiy hayotiy hodisalardan katta falsafiy xulosa chiqaradi, inson va jamiyat munosabatlarini badiiy obrazlar orqali ochib beradi. Uning ijodida muhabbat, sadoqat, vijdon, adolat, ozodlik, ona tiliga hurmat va Vatanga muhabbat kabi mavzular o‘zaro uzviy bog‘langan. Shoir uchun Vatan faqat geografik hudud emas, balki ajdodlar ruhi, ona til, tarix, urf-odat, xalq xotirasi va kelajak avlodlar taqdiri bilan chambarchas bog‘liq muqaddas tushunchadir.

Maqolaning dolzarbligi shundaki, globallashuv va axborot almashinuvi jadallashgan bugungi davrda milliy o‘zlikni anglash, tarixiy xotirani saqlash va yosh avlodda vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirish masalalari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Erkin Vohidovning «O‘zbegim» qasidasi bu borada katta tarbiyaviy va estetik imkoniyatga ega. Asar yaratilgan davr sharoitida milliy tarix va xalq sha’nini dadil kuylashi bilan alohida e’tibor qozongan.

Tadqiqotning maqsadi Erkin Vohidov ijodining asosiy g‘oyaviy-badiiy xususiyatlarini ochib berish hamda «O‘zbegim» qasidasining milliy o‘zlik va vatanparvarlikni ifodalashdagi o‘rnini tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun shoir hayoti va ijodiy yo‘li haqida ma’lumot berish, uning she’riyatidagi yetakchi mavzularni aniqlash, qasida janrining xususiyatlarini ko‘rsatish, asardagi tarixiy obrazlar va badiiy vositalarning vazifasini sharhlash ko‘zda tutiladi.

1. Erkin vohidovning hayoti va ijodiy shakllanishi

Erkin Vohidov 1936-yil 28-dekabrda Farg‘ona viloyatining Oltiariq tumanida o‘qituvchi oilasida tug‘ilgan. Uning bolalik va yoshlik yillari murakkab tarixiy davrga

to‘g‘ri keladi. Ikkinchi jahon urushi va undan keyingi yillardagi ijtimoiy hayot ko‘plab oilalar qatori bo‘lajak shoir taqdiriga ham ta’sir ko‘rsatgan. 1945-yilda onasi bilan Toshkentga ko‘chib kelgan Erkin Vohidov keyinchalik tog‘asi tarbiyasida voyaga yetadi. Oilaviy muhit, kitobga mehr va adabiy suhbatlar uning dunyoqarashi shakllanishida muhim omil bo‘lgan.

Bo‘lajak shoir yoshligidan she’riyatga qiziqadi. Uning ilk she’ri o‘smirlik davrida matbuotda e’lon qilingan. 1955–1960-yillarda Toshkent davlat universitetining filologiya fakultetida tahsil olishi adabiy bilimlarini chuqurlashtirish, mumtoz va zamonaviy adabiyot namunalarini puxta o‘rganishiga zamin yaratdi. Universitetdagi ta’lim jarayoni, ustozlar sabog‘i va adabiy muhit uning ijodkor sifatida shakllanishiga katta ta’sir ko‘rsatdi.

Shoir mehnat faoliyatini nashriyot va tahririyatlar bilan bog‘lagan. Turli adabiy nashrlarda muharrir, bosh muharrir va rahbar sifatida ishlashi unga adabiy jarayonni yaqindan kuzatish, yosh ijodkorlar bilan muloqot qilish hamda kitobxon didi va talablarini anglash imkonini berdi. 1982-yilda «Yoshlik» jurnalining ilk bosh muharriri bo‘lgani ham uning adabiy hayotdagi faol ishtirokini ko‘rsatadi.

Erkin Vohidov ijodi she’riyat, doston, dramaturgiya, hajv va tarjima kabi bir necha yo‘nalishni qamrab oladi. «Tong nafasi», «Qo‘shiqlarim sizga», «Yurak va aql», «Yoshlik devoni» singari to‘plamlari uning lirik iste’dodini namoyon etadi. «Nido», «Ruhlar isyoni» kabi dostonlarida esa inson taqdiri, urush fojiasi, ozodlik va adolat masalalari keng badiiy talqin topgan. «Oltin devor» komediyasi uning dramaturgiya sohasidagi mahoratini ko‘rsatuvchi asarlardan biridir.

Shoir tarjimon sifatida ham katta xizmat qilgan. Jahon adabiyotining yirik namunalari, xususan, Gyotening «Faust» asarini o‘zbek tiliga tarjima qilishi uning badiiy tafakkuri va til imkoniyatlarini chuqur his etganidan dalolat beradi. Tarjima jarayoni ijodkordan nafaqat ikki tilni, balki ikki xalqning madaniyati, falsafasi va estetik

qarashlarini ham anglashni talab etadi. Vohidov bu mas’uliyatni yuksak saviyada ado etgan ijodkorlardan sanaladi.

Erkin Vohidovning xizmatlari davlat va jamoatchilik tomonidan e’tirof etilgan. U O‘zbekiston xalq shoiri unvoniga sazovor bo‘lgan, 1999-yilda esa «O‘zbekiston Qahramoni» yuksak unvoni bilan taqdirlangan. Shoir 2016-yil 30-mayda vafot etdi. Biroq uning she’riyati, publitsistik qarashlari va tarjimalari bugun ham kitobxonlar, adabiyotshunoslar hamda yosh tadqiqotchilar uchun muhim ma’naviy manba bo‘lib qolmoqda.

2. Shoir ijodining g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari

Erkin Vohidov ijodining yetakchi xususiyatlaridan biri — mumtoz adabiyot an’analariga hurmat bilan yondashgan holda, zamonaviy inson ruhiyatini ifodalashga intilishidir. Shoir aruz vazni, g‘azal, qasida va muxammas kabi mumtoz shakllardan foydalanar ekan, ularni shunchaki takrorlamaydi. Aksincha, an’anaviy shakllar orqali o‘z davrining savollari, insonning ichki iztiroblari va ijtimoiy muammolarini ifodalaydi. Shu jihatdan uning «Yoshlik devoni» mumtoz she’riyat bilan zamonaviy badiiy tafakkur o‘rtasidagi ijodiy aloqaning yorqin namunasi hisoblanadi.

Shoir she’riyatida inson obrazi markaziy o‘rinda turadi. Insonning or-nomusi, vijdoni, erkinligi, muhabbati va mas’uliyati uning ko‘plab asarlarida turli badiiy vaziyatlarda namoyon bo‘ladi. Vohidov insonni faqat jamiyatning bir vakili sifatida emas, balki o‘z qarashlari, orzulari va ma’naviy tanlovi mavjud murakkab shaxs sifatida tasvirlaydi. Shu sababli uning lirik qahramoni ko‘pincha o‘z-o‘ziga savol beradi, hayot mazmuni haqida o‘ylaydi va haqiqatni izlaydi.

Vatanparvarlik mavzusi shoir ijodida balandparvoz shior darajasida qolmaydi. U ona yurtga muhabbatni xalqning tili, tarixi, mehnati, tabiati va ma’naviy qadriyatlariga hurmat orqali ifodalaydi. Vatan taqdiri bilan inson taqdiri o‘rtasidagi bog‘liqlik uning she’rlarida muhim badiiy tamoyilga aylanadi. Shoir uchun xalqning buguni va ertasi, ayniqsa, yosh avlodning bilimli, ma’rifatli va vijdonli bo‘lib voyaga yetishi muhimdir.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Vohidov ijodida tarixiy xotira ham alohida ahamiyatga ega. Tarix shoir uchun o‘tmish voqealarining oddiy yig‘indisi emas, balki bugungi kunni anglashga yordam beradigan ma’naviy tajribadir. Ajdodlar qoldirgan ilmiy, adabiy va madaniy meros xalqning o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi. Biroq shoir tarixni faqat faxrlanish manbai sifatida ko‘rmaydi: u o‘tmishdan saboq olish, bugungi mas’uliyatni chuqur his etish zarurligini ham uqtiradi.

Shoir uslubida xalqona ohang, ravonlik, musiqiylik va obrazlarning aniqligi muhim o‘rin tutadi. Uning she’rlari kitobxon tomonidan oson qabul qilinadi, lekin sodda ifoda ortida ko‘pincha murakkab falsafiy mazmun yashiringan bo‘ladi. Tashbeh, istiora, tazod, takror, murojaat, mubolag‘a kabi badiiy vositalar fikrning ta’sirchanligini oshiradi. Ayniqsa, murojaat va takror usullari shoir she’rlariga nutqiy jo‘shqinlik, tantanavorlik hamda ichki ritm bag‘ishlaydi.

Erkin Vohidovning hajviy asarlarida esa jamiyatdagi nuqsonlar, loqaydlik, mansabparastlik va soxta obro‘ga intilish kulgi vositasida fosh etiladi. «Donishqishloq latifalari» turkumidagi Matmusa obrazi xalqona tafakkur va yumor orqali ijtimoiy muammolarni ochishga xizmat qiladi. Demak, shoir ijodida lirizm va hajv, falsafiy mushohada va publitsistik ruh bir-birini to‘ldiradi.

3. «O‘zbegim» qasidasining yaratilishi va tarixiy-ma’naviy zamini

«O‘zbegim» qasidasi 1968-yilda yaratilgan bo‘lib, Erkin Vohidov ijodidagi eng mashhur va ta’sirchan asarlardan biri hisoblanadi. Qasida yaratilgan davrda milliy tarix, milliy qadriyatlar va xalqning o‘ziga xosligini ochiq ifodalash oson bo‘lmagan. Mafkuraviy cheklovlar kuchli bo‘lgan sharoitda o‘zbek xalqining ko‘p asrlik tarixi, buyuk ajdodlari, madaniyati va ma’naviy salohiyatini ulug‘lash katta jasoratni talab qilardi. Vohidov aynan shu mas’uliyatni zimmasiga olib, xalqning tarixiy xotirasiga murojaat qildi.

Asarning nomi — «O‘zbegim» — uning asosiy g‘oyasini o‘zida mujassam etadi. «O‘zbegim» so‘zida yaqinlik, mehr, faxr va mansublik tuyg‘ulari birlashgan. Shoir

xalqiga chetdan qarab baho bermaydi; u o‘zini shu xalqning farzandi sifatida his etadi va uning shonli tarixi bilan birga iztirobli kechmishiga ham sherik bo‘ladi. Shu sababli qasida samimiy murojaat ohangida yangraydi.

Qasida janri tarixan ulug‘lash, madh etish, yuksak shaxs yoki hodisaga bag‘ishlab tantanavor ruhda fikr bildirish bilan bog‘liq. Mumtoz adabiyotda qasida hukmdor, davlat arbobi, diniy-ma’rifiy shaxs yoki muhim voqea sharafiga yozilgan. Erkin Vohidov esa janrning an’anaviy imkoniyatlarini kengaytirib, qasida markaziga butun xalqni — o‘zbek millatini qo‘yadi. Natijada asar alohida shaxsni madh etishdan ko‘ra, xalqning tarixiy qadr-qimmati va ma’naviy qudratini ulug‘lovchi milliy qasidaga aylanadi.

Qasidaning tarixiy zamini keng. Unda xalqning qadimiy ildizlari, turli davrlarda yuzaga kelgan davlat va madaniyat an’analari, ilm-fan va san’at taraqqiyoti, ozodlik yo‘lidagi intilishlar yodga olinadi. Shoir tarixni bir yoqlama tasvirlamaydi: yuksalishlar bilan birga bosqinlar, yo‘qotishlar va iztiroblar ham eslatiladi. Bunday yondashuv milliy g‘ururni shunchaki o‘tmish bilan maqtanishga emas, balki tarixiy haqiqatni anglashga asoslaydi.

«O‘zbegim»ning keng ommalashishida uning qo‘shiq sifatida ijro etilishi ham muhim rol o‘ynagan. Sherali Jo‘rayev ijrosidagi talqin asarning musiqiy va hissiy ta’sirini yanada kuchaytirib, uni turli avlod vakillariga yaqinlashtirdi. Biroq qasidaning ahamiyati faqat mashhur ijro bilan belgilanmaydi. Uning asosiy qadri — xalqning o‘z tarixiga, tiliga va ma’naviy merosiga bo‘lgan munosabatini badiiy ifodalaganidadir.

4. Qasidada milliy o‘zlik va tarixiy xotira talqini

«O‘zbegim» qasidasining markaziy g‘oyasi milliy o‘zlikni anglashdir. Milliy o‘zlik — insonning qaysi xalq vakili ekanini bilishi bilangina cheklanmaydi. U til, tarix, madaniyat, urf-odat, umumiy xotira va ma’naviy qadriyatlarga daxldorlikni his qilishni ham anglatadi. Shoir qasida davomida o‘zbek xalqining tarixiy tajribasini eslatib, uning

jahon sivilizatsiyasiga qo‘shgan hissasini yodga soladi. Bu orqali kitobxon qalbida o‘z xalqiga mansublik tuyg‘usi mustahkamlanadi.

Asarda tarixiy shaxslar va madaniy timsollarning tilga olinishi tasodifiy emas. Ular xalqning ilmiy, ma’naviy va badiiy salohiyatini namoyon etuvchi dalillar sifatida xizmat qiladi. Markaziy Osiyo tarixida yetishib chiqqan allomalar, mutafakkirlar, shoirlar va davlat arboblari merosi o‘zbek xalqining umumiy tarixiy xotirasining muhim qatlamidir. Ularning nomi va faoliyatini eslash orqali shoir xalq tarixining faqat siyosiy voqealardan iborat emasligini, uning asosida ilm, tafakkur va ijod ham turganini ko‘rsatadi.

Qasidada xalqning tarixiy yo‘li murakkab va ziddiyatli jarayon sifatida tasvirlanadi. Yuksalish davrlari, bunyodkorlik, ilm-fan va madaniyat ravnaqi bilan bir qatorda, bosqinlar va ozodlikning cheklanishi bilan bog‘liq og‘riqli sahifalar ham mavjud. Shoir bu tarixiy xotirani uyg‘otish orqali xalqning matonati va yashovchanligini ta’kidlaydi. Tarixiy sinovlardan o‘tgan xalqning bugungi avlodlari ham o‘z merosiga munosib bo‘lishi lozim, degan fikr ilgari suriladi.

Milliy g‘urur tushunchasi qasidada kibr yoki boshqa xalqlardan ustunlik da’vosi sifatida talqin qilinmaydi. Aksincha, u o‘z tarixini bilish, o‘zligini qadrlash, ona tilini asrash va xalq oldidagi mas’uliyatni his etish bilan bog‘liq. Haqiqiy milliy g‘urur boshqa xalqlarning madaniyatini kamsitmaydi; u o‘z qadriyatlarini chuqur anglagan holda, o‘zaro hurmat va hamjihatlikka intiladi. Shu jihatdan «O‘zbegim»dagi vatanparvarlik umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg‘unlashadi.

Asarning muhim ma’naviy qatlamlaridan biri — tarix va bugun o‘rtasidagi uzviylikdir. Shoir ajdodlar merosini eslatish bilan cheklanmay, o‘quvchini bugungi kun haqida o‘ylashga undaydi. O‘tmishdagi buyuklik hozirgi avlod uchun tayyor faxr manbai bo‘lib qolmasligi kerak; u ilm olish, mehnat qilish, yurt ravnaqi uchun xizmat qilishga turtki berishi lozim. Demak, qasida tarixiy xotirani faol ma’naviy kuchga aylantiradi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

5. «O‘zbegim» qasidasining badiiy xususiyatlari

Asarning badiiy ta’sirchanligi, avvalo, uning tantanavor va jo‘shqin ohangida namoyon bo‘ladi. Qasida janriga xos madhiyaviy ruh murojaat, takror va kuchli emotsional ifodalar orqali yuzaga chiqadi. Shoir xalqiga bevosita murojaat qilgani sababli o‘quvchi o‘zini asardagi fikr va tuyg‘ularning oddiy kuzatuvchisi emas, balki ularning ishtirokchisi sifatida his qiladi. «O‘zbegim» so‘zining qayta-qayta yangrashi asarning kompozitsion yaxlitligini ta’minlaydi.

Takror san’ati she’rda muhim semantik vazifani bajaradi. Bir so‘z yoki murojaatning qayta qo‘llanishi faqat ohangdorlikni kuchaytirmaydi, balki asosiy g‘oyani kitobxon ongiga chuqurroq singdiradi. «O‘zbegim» murojaati har gal xalqning boshqa bir tarixiy yoki ma’naviy qirrasi bilan bog‘lanib, umumiy mazmunni boyitadi. Natijada qasida ichki rivojlanishga ega bo‘ladi: murojaat shaxsiy mehr ifodasidan milliy birlik va tarixiy mas’uliyat timsoligacha kengayadi.

Tarixiy nomlar va timsollar asarda badiiy dalil vazifasini bajaradi. Ular xalqning uzoq tarixga ega ekanini, ilmiy va madaniy taraqqiyotga hissa qo‘shganini eslatadi. Bunday obrazlar qasidaning mazmunini mavhum madhiyadan aniq tarixiy xotira maydoniga olib kiradi. O‘quvchi xalq tarixini umumiy tushuncha sifatida emas, balki shaxslar, voqealar, ijodiy meros va madaniy yutuqlar orqali tasavvur qiladi.

Shoir tazod — qarama-qarshi tushunchalarni yonma-yon qo‘yish usulidan ham samarali foydalanadi. Tarixiy shon-shuhrat va iztirob, ozodlikka intilish va qaramlik, bunyodkorlik va vayronagarchilik kabi qarama-qarshi holatlar xalqning murakkab tarixiy yo‘lini ochib beradi. Tazod orqali o‘tmishning faqat yorqin tomonlari emas, balki achchiq saboqlari ham ko‘rinadi. Bu esa qasidaning hissiy ta’sirini kuchaytirish bilan birga, uning fikriy teranligini ta’minlaydi.

Mubolag‘a va tashbehlar xalqning qudrati, tarixiy salohiyati va ruhiy bardoshini ulug‘lashga xizmat qiladi. Biroq badiiy mubolag‘ani tarixiy faktning aynan o‘zi sifatida qabul qilmaslik kerak. U she’riy tafakkurga xos bo‘lgan hissiy kuchaytirish vositasidir.

Shoirning maqsadi tarixiy ma’lumotnoma yaratish emas, balki tarixiy xotira uyg‘otish va milliy tuyg‘uni badiiy jihatdan ta’sirchan ifodalashdir.

Qasidaning tili xalqona va ravon bo‘lishi bilan birga, tantanavorlikni ham saqlaydi. Unda baland ruh, samimiy murojaat va musiqiylik uyg‘unlashgan. Bu xususiyatlar asarning yodda qolishiga, og‘zaki ijroda ham ta’sirchan yangrashiga yordam beradi. She’rning qo‘shiq sifatida ommalashishi ham uning ritmik va ohangdor qurilishi bilan bog‘liq. Shunday qilib, mazmun, shakl va musiqiylik bir-birini to‘ldirib, asarning estetik yaxlitligini yuzaga keltiradi.

6. Qasidaning vatanparvarlik va tarbiyaviy ahamiyati

Vatanparvarlik insonning o‘z yurtiga muhabbati, uning ravnaqi va tinchligi uchun mas’uliyatni his etishidir. «O‘zbegim» qasidasi bu tuyg‘uni tarixiy xotira va milliy mansublik orqali shakllantiradi. Shoir o‘quvchiga Vatan haqida tayyor xulosa bermaydi; u tarixiy obrazlar va hissiy murojaatlar orqali kitobxonni mustaqil mushohadaga chorlaydi. Shu bois asar tarbiyaviy mazmun bilan birga, kuchli estetik ta’sirga ham ega.

Yosh avlod uchun qasidaning ahamiyati, avvalo, tarixga ongli munosabatni shakllantirishidadir. O‘z tarixini bilgan yosh o‘z xalqining yutuqlari bilan faxrlanish bilan birga, tarixiy xatolar va sinovlardan ham saboq oladi. Bunday yondashuv biryoqlama qarashlardan saqlaydi, tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi. Qasida yoshlarni ajdodlar nomini takrorlash bilangina cheklanmasdan, ularning ilmiy, ijodiy va ma’naviy an’analarini davom ettirishga undaydi.

Asarda ona tiliga va milliy madaniyatga hurmat g‘oyasi ham muhim o‘rin tutadi. Til xalqning tarixiy xotirasi va tafakkurini saqlovchi asosiy vositadir. Tilni qadrlash — xalqning o‘zligini, dunyoqarashini va madaniy merosini qadrlash demakdir. Erkin Vohidovning o‘zbek tilidagi badiiy imkoniyatlardan mahorat bilan foydalanishi ham uning milliy adabiyot oldidagi xizmatlaridan biridir.

Qasidaning yana bir tarbiyaviy jihati — birlik va hamjihatlik g‘oyasidir. Millatni birlashtiruvchi kuch faqat umumiy kelib chiqish emas, balki umumiy maqsad, qadriyatlar, til va tarixiy xotiradir. Shoirning xalqiga murojaati o‘quvchini shu umumiylikni his etishga undaydi. Bunda vatanparvarlik boshqa millat va elatlarga hurmat bilan qarash, tinchlik va hamkorlikni qadrlash kabi umuminsoniy fazilatlar bilan uyg‘unlashadi.

Bugungi ta’lim jarayonida «O‘zbegim» qasidasini o‘rganish adabiyot darslarida bir necha yo‘nalishda samarali bo‘lishi mumkin. Birinchidan, asar orqali qasida janrining tarixiy taraqqiyoti va zamonaviy talqinini tushuntirish mumkin. Ikkinchidan, tarixiy nomlar va obrazlarni izohlash o‘quvchilarning tarixiy bilimlarini boyitadi. Uchinchidan, badiiy vositalarni aniqlash va ularning matndagi vazifasini tahlil qilish adabiy-estetik tafakkurni rivojlantiradi. To‘rtinchidan, asardagi milliy o‘zlik va vatanparvarlik g‘oyalarini muhokama qilish mustaqil fikrlashga yordam beradi.

Shu bilan birga, qasidani o‘qitishda uni faqat madhiyaviy matn sifatida talqin qilish bilan cheklanmaslik lozim. Undagi tarixiy murakkablik, badiiy mubolag‘a, ramz va obrazlarning ko‘p qatlamli ma’nosi ham ochib berilishi kerak. O‘quvchilar asarning yaratilish davri, o‘sha davr adabiy-madaniy muhiti va shoirning ijodiy pozitsiyasi haqida ma’lumotga ega bo‘lsalar, qasidaning mohiyatini chuqurroq anglaydilar.

7. Erkin vohidov merosining bugungi davr uchun ahamiyati

Erkin Vohidov merosi bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. Chunki shoir ko‘targan masalalar — inson qadr-qimmati, adolat, vijdon, ona tiliga hurmat, tarixiy xotira va Vatan ravnaqi — har qanday davr uchun muhimdir. Jamiyatning ma’naviy taraqqiyoti faqat iqtisodiy yoki texnologik yutuqlar bilan belgilanmaydi. U insonlarning ma’rifati, axloqiy qarashlari, o‘z tarixiga va madaniyatiga munosabati bilan ham chambarchas bog‘liq.

Shoir ijodini bugungi kun nuqtayi nazaridan o‘rganish milliy adabiyotning uzluksizligini anglashga yordam beradi. Vohidov mumtoz she’riyat an’analarini

zamonaviy mazmun bilan boyitdi, xalqona ifoda va falsafiy mushohadani uyg‘unlashtirdi. Uning tajribasi yosh ijodkorlar uchun shakl va mazmun munosabatini chuqur anglash, milliy adabiy merosdan ijodiy foydalanish borasida muhim namuna bo‘la oladi.

Shoirning tarjimonlik faoliyati ham bugungi madaniy muloqot uchun ibratlidir. Jahon adabiyotini o‘zbek tiliga olib kirish orqali u o‘zbek kitobxonining badiiy dunyoqarashini kengaytirishga xizmat qilgan. Shu bilan birga, o‘zbek tilining murakkab falsafiy va dramatik mazmunlarni ifodalash imkoniyatlarini namoyon etgan. Bu holat ona tilining imkoniyatlariga ishonchni kuchaytiradi va tarjima madaniyatining ahamiyatini ko‘rsatadi.

«O‘zbegim» qasidasi esa milliy xotira va zamonaviy o‘zlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni eslatib turadi. Mustaqillik davrida xalq tarixini xolis o‘rganish, tarixiy shaxslar merosini qayta kashf etish va milliy qadriyatlarni rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yuzaga keldi. Bunday sharoitda qasida yangi ma’nolar bilan o‘qiladi: u endi faqat tarixiy davrga munosabat emas, balki erkinlikning qadriga yetish, taraqqiyot uchun mas’uliyatni his qilish va milliy birlikni mustahkamlash haqidagi badiiy chaqiriq sifatida ham ahamiyatlidir.

Vohidov ijodining uzoq yashash siri shundaki, u muayyan davrga tegishli muammolarni tasvirlash bilan cheklanmay, insoniyat uchun umumiy bo‘lgan qadriyatlarni yoritadi. Uning she’riyatida milliylik va umuminsoniylik qarama-qarshi qo‘yilmaydi. Aksincha, inson o‘z milliy ildizlarini chuqur anglagan sari boshqa xalqlarning madaniyatini ham hurmat qilishga, ular bilan ma’naviy muloqotga kirishishga tayyor bo‘lishi g‘oyasi seziladi.

Xulosa

Erkin Vohidov XX asr va XXI asr boshidagi o‘zbek adabiyotining yirik namoyandalaridan biri sifatida milliy she’riyatimiz taraqqiyotiga salmoqli hissa qo‘shdi. Uning ijodida mumtoz adabiy an’analar va zamonaviy badiiy tafakkur o‘zaro

uyg‘unlashdi. Shoir lirika, doston, dramaturgiya, hajv va tarjima sohalarida samarali ijod qilib, o‘zbek adabiyotining mavzu va ifoda imkoniyatlarini kengaytirdi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, Vohidov she’riyatining asosiy g‘oyaviy yo‘nalishlari inson qadr-qimmati, vatanparvarlik, tarixiy xotira, milliy o‘zlik, ozodlik va ma’rifat tushunchalari bilan belgilanadi. Shoir bu mavzularni quruq da’vat yoki shiorlar orqali emas, balki samimiy lirik kechinma, tarixiy obrazlar, xalqona ifoda va falsafiy mushohada vositasida yoritadi.

«O‘zbegim» qasidasi shoir ijodining yuksak namunasi bo‘lib, unda o‘zbek xalqining tarixiy ildizlari, ma’naviy salohiyati va milliy g‘ururi badiiy ifodasini topgan. Asarning yaratilish davri uning ijtimoiy-ma’naviy ahamiyatini yanada oshiradi. Qasida xalq tarixini eslash, milliy o‘zlikni anglash va ajdodlar merosiga hurmat bilan qarashga chorlaydi. Undagi tarixiy nomlar, obrazlar, takror, murojaat, tazod va mubolag‘a kabi badiiy vositalar asarning ta’sirchanligini kuchaytiradi.

Qasidaning muhim xulosalaridan biri shuki, milliy g‘urur o‘tmish bilan faxrlanish bilangina cheklanmasligi kerak. U bugungi kunda bilim olish, halol mehnat qilish, ona tilini asrash, madaniy merosni o‘rganish va jamiyat taraqqiyotiga hissa qo‘shish orqali namoyon bo‘ladi. Demak, tarixiy xotira kelajak oldidagi mas’uliyat bilan birlashgandagina haqiqiy ma’naviy kuchga aylanadi.

Erkin Vohidovning adabiy merosi yosh avlodni ma’rifatli, vatanparvar, mustaqil fikrlaydigan va insoniy qadriyatlarga sodiq shaxs sifatida tarbiyalashda muhim manbadir. «O‘zbegim» qasidasi esa milliy adabiyotimizning nafaqat badiiy yodgorligi, balki xalqning o‘zligini anglash yo‘lidagi ma’naviy chaqiriqlaridan biri sifatida qadrlanishda davom etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vohidov, E. Yoshlik devoni. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1969.

2. Vohidov, E. Saylanma. — Toshkent: Sharq, 2001.

3. Vohidov, E. O‘zbegim. — Toshkent: Sharq, 2017.

4. Quronov, D. Adabiyotshunoslikka kirish. — Toshkent: Akademnashr, 2004.

5. Karimov, N. XX asr o‘zbek adabiyoti manzaralari. — Toshkent: O‘zbekiston, 2008.

6. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. «Vohidov Erkin Vohidovich» maqolasi.

7. Erkin Vohidov ijodiy merosi: muallif haqida. O‘zbek tili korpusi. https://evohidov.uzbekcorpus.uz/muallif/

8. Erkin Vohidov. Biografiya va ijodiy faoliyat. Daryo.uz. https://daryo.uz/persona/erkin-vohidov/

9. «O‘zbegim» qasidasida milliy o‘zlikning badiiy talqini. Alfraganus Universiteti konferensiya materiallari, 2026. https://conference.afu.uz/index.php/afucon/uz/article/view/483

10. Vohidov Erkin Vohidovich. Onlayn ensiklopediya. https://uzsmart.uz/encyclopedia/encyclopedia/64769.html

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

SURUNKALI VIRUSLI GEPATITLAR: ZAMONAVIY DIAGNOSTIKA VA ANTIVIRAL DAVOLASH TAMOYILLARI

Maxmudova Parizoda Avazbekqizi [1]

Raxmonov Islombek Abdurashid o‘g‘li [2]

[1]Kokand University Andijon filiali Davolash yo‘nalishi talabasi

[2]Kokand University Andijon filiali Klinik fanlar kafedrasi Datsenti

Annotatsiya. Mavzu: Surunkali virusli gepatitlar: Zamonaviy diagnostika va antiviral davolash tamoyillari Dolzarblik: Surunkali virusli gepatitlar (HBV, HCV, HDV) uzoq vaqt yashirin kechishi hamda jigar sirrozi va gepatotsellyulyar karsinomaga sabab bo‘lishi tufayli global sog‘liqni saqlashning eng jiddiy muammolaridan biri bo‘lib qolmoqda. Erta tashxis qo‘yish va zamonaviy davolash strategiyalarini qo‘llash ushbu asoratlarning oldini olishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Maqsad: Surunkali virusli gepatitlarni aniqlashdagi zamonaviy noinvaziv diagnostika usullari va to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatuvchi yangi avlod antiviral preparatlarining qo‘llanilish samaradorligini tahlil qilish. Metodlar: Maqolada JSST, EASL va AASLD xalqaro tashkilotlarining so‘nggi tavsiyalari, serologik (IFA) va molekulyar-genetik (PZR) usullar, shuningdek, jigar fibrozini baholashda elastometriya (Fibroskan) imkoniyatlari yoritilgan. Natijalar: Gepatit C infeksiyasini pangenotipik to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir qiluvchi antiviral vositalar (Sofosbuvir/Velpatasvir) yordamida 95-99% gacha to‘liq davolash imkoniyati, gepatit B da esa Tenofovir va Entekavir vositasida virus replikatsiyasini uzoq muddatli barqaror bostirish tamoyillari asoslab berildi. Gepatit D terapiyasida Bulevirtid dori vositasining o‘rni ko‘rsatildi.

Kalit so‘zlar: Surunkali virusli gepatit, HBsAg, PZR diagnostika, elastometriya, jigar fibrozi, to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir qiluvchi antiviral preparatlar, Tenofovir, Sofosbuvir, Velpatasvir, Bulevirtid.

Ключевые слова: Хронический вирусный гепатит, HBsAg, ПЦР-диагностика, эластометрия, фиброз печени, противовирусные препараты прямого действия, Тенофовир, Софосбувир, Велпатасвир, Булевиртид.

Keywords: Chronic viral hepatitis, HBsAg, PCR diagnostics, elastography, liver fibrosis, direct-acting antivirals (DAAs), Tenofovir, Sofosbuvir, Velpatasvir, Bulevirtide.

Kirish

Surunkali virusli gepatitlar — jigar to‘qimasining 6 oydan ortiq davom etadigan virusli va yallig‘lanishli-distrofik shikastlanishidir. Kasallik uzoq vaqt davomida yashirin (simptomsiz) kechishi sababli ko‘pincha kechki bosqichlarda — jigar sirrozi yoki birlamchi jigar saratoni shakllanganda aniqlanadi. Shu bois, erta diagnostika va to‘g‘ri tanlangan antiviral terapiya bemorlar hayotini saqlab qolishning yagona kafolatidir.

Etiologiya

2.1. Etiologiya (Kasallik sabablari va qo‘zg‘atuvchilari)

Surunkali virusli gepatitlarning asosiy qo‘zg‘atuvchilari bo‘lib Gepatit B, C va D viruslari hisoblanadi. Ularning har biri o‘ziga xos mikrobiologik va tarkibiy tuzilishga ega:

1. Gepatit B virusi (HBV — Hepatitis B Virus)

Tuzilishi: Hepadnaviridae oilasiga mansub bo‘lib, tarkibida ikki zanjirli DNK saqlaydigan yagona gepatotrop virusdir. U tashqi muhit omillariga va yuqori haroratga o‘ta chidamli

Xususiyati: Virus jigar hujayralari (gepatotsitlar) yadrosiga kirib, u yerda o‘zining o‘ta barqaror kovalent yopiq halqasimon DNK (cccDNA) formasini hosil qiladi. Aynan shu omil infeksiyaning organizmda o‘nlab yillar davomida saqlanib qolishini va to‘liq eliminatsiya bo‘lmasligini ta’minlaydi

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Surunkali shaklga o‘tish xavfi: Kasallik yuqqan yoshga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq. Kattalarda o‘tkir HBV infeksiyasining surunkalilashishi atigi 5–10% holatda kuzatilsa, yangi tug‘ilgan chaqaloqlar va go‘daklarda bu ko‘rsatkich 90% gacha yetadi.

2. Gepatit C virusi (HCV — Hepatitis C Virus)

Tuzilishi: Flaviviridae oilasiga mansub, tarkibida bir zanjirli RNK saqlovchi virus.

Xususiyati: HCV o‘ta yuqori darajadagi genetik o‘zgaruvchanlik (mutatsiya) xususiyatiga ega. Organizmda u “kvaziturlar” (genetik jihatdan bir-biridan biroz farq qiluvchi variantlar) ko‘rinishida mavjud bo‘ladi. Bu immun tizimining virusni aniqlash va yo‘q qilishiga to‘sqinlik qiladi.

Surunkali shaklga o‘tish xavfi: O‘tkir gepatit C bilan kasallangan bemorlarning 75–85%ida jarayon surunkali shaklga o‘tadi. Kasallik asosan “yashirin” yoki simptomsiz kechgani uchun uni “muloyim qotil” deb ham atashadi. [1]

3. Gepatit D (Delta) virusi (HDV — Hepatitis D Virus)

Tuzilishi: Nuklein kislotasi tarkibiga ko‘ra RNK-virus bo‘lib, u nuqsonli (defektli) virus hisoblanadi.

Xususiyati: HDV mustaqil ravishda odam organizmida ko‘paya olmaydi. Ularga replikatsiya va jigar hujayrasiga kirish uchun gepatit B virusining tashqi qobig‘i — HBsAg antijeni zarur.

Infeksiya turlari:

Koinfeksiya: HBV va HDV viruslarining organizmga bir vaqtda yuqishi (ko‘pincha o‘tkir kechib, to‘liq sog‘ayish bilan tugaydi).

Superinfeksiya: Surunkali gepatit B bilan og‘rigan bemorga gepatit D ning qo‘shimcha ravishda yuqishi. Bu holatda 90%dan ortiq vaziyatda eng og‘ir kechuvchi surunkali gepatit B+D shakli rivojlanadi va jigar sirroziga o‘tish jarayoni tezlashadi.

Epidemiologiya

Surunkali virusli gepatitlar (SVG) epidemiologiyasi — ushbu infeksiyalarning jamiyatda tarqalish qonuniyatlari, manbalari, yuqish mexanizmlari va xavfli guruhlarini o‘rganadi. JSST global strategiyasiga ko‘ra, gepatitlar epidemiologiyasini tushunish kasallik zanjirini uzishning eng asosiy bo‘g‘inidir.

2.2. Epidemiologiya (Kasallikning tarqalishi va yuqish yo‘llari)

Surunkali virusli gepatitlar global epidemiologik muammo hisoblanadi. Infeksiyaning manbai — o‘tkir yoki surunkali gepatit bilan kasallangan bemorlar hamda simptomsiz virus tashuvchilardir.

1. Yuqish mexanizmlari va yo‘llari

Gepatit B, C va D viruslarining yuqish mexanizmi umumiy bo‘lib, asosan parenteral (qon orqali) va vertikal (onadan homilaga) yo‘llar bilan amalga oshadi:

Sun’iy (artifitsial) parenteral yo‘l:

Tibbiy muolajalar (yomon sterilizatsiyalangan xirurgik, stomatologik asboblar, endoskoplardan foydalanilganda).

Noqonuniy inyeksion giyohvand moddalar iste’mol qilish (shpritslarni umumiy ishlatish).

Gomologik qon va uning komponentlarini quyish (zamonaviy skrining tufayli bu xavf keskin kamaygan).

Maishiy-kosmetik muolajalar (tatuaj, tatuirovka, pirsing, manikyur va pedikyur jarayonida asboblar dezinfeksiyasining buzilishi).

Tabiiy yo‘llar:

Jinsiy yo‘l: Himoyalanmagan jinsiy aloqa orqali yuqish. Bu yo‘l ayniqsa Gepatit B uchun juda xarakterli. Gepatit C da esa jinsiy yo‘l bilan yuqish foizi ancha past (taxminan 1–5%).

Vertikal (pernatal) yo‘l: Homiladorlik, tug‘ruq jarayonida yoki emizish davrida (agar ko‘krak sohasida qonaydigan jarohatlar bo‘lsa) virusning onadan bolaga o‘tishi. Gepatit B yuqqanda bu yo‘l 90% holatda surunkali shaklga o‘tadi.

Maishiy-muloqot yo‘li: Oila a’zolari o‘rtasida umumiy tish cho‘tkasi, ustaralar (britva) yoki qaychilardan foydalanganda mikrotravmalar orqali qon bilan kontakt bo‘lishi.

2. Global va regional tarqalishi (Statistika)

Gepatit B (HBV): Dunyoda taxminan 250-300 million inson surunkali HBV bilan yashaydi. Kasallik ko‘proq Sub-Saharaviy Afrika va G‘arbiy Tinch okeani mintaqasida yuqori endemik hisoblanadi. O‘zbekiston va Markaziy Osiyo hududi o‘rta-yuqori endemik hududlar qatoriga kiradi.

Gepatit C (HCV): Dunyo bo‘ylab 50 milliondan ortiq odam surunkali HCV bilan kasallangan. Har yili 1 millionga yaqin yangi zararlanish holatlari ro‘yxatga olinadi.

Gepatit D (HDV): Dunyodagi HBsAg musbat bo‘lgan bemorlarning taxminan 5% ini (12–15 million kishi) tashkil qiladi. Markaziy va G‘arbiy Afrika, Amazon havzasi va Markaziy Osiyo (shu jumladan O‘zbekiston) gepatit D eng ko‘p tarqalgan hududlar sirasiga kiradi.

3. Kasallikka moyil xavfli guruhlar (Risk guruhlari)

Epidemiologik jihatdan quyidagi aholi qatlamlari kasallikni yuqtirib olish bo‘yicha eng yuqori risk guruhiga kiradi:

Inyeksion giyohvand moddalar iste’mol qiluvchilar.

Tez-tez qon va uning preparatlari quyiladigan bemorlar (gemodializdagi bemorlar, gemofiliya bilan og‘riganlar).

Tibbiyot xodimlari (ayniqsa jarrohlar, stomatologlar, laboratoriya xodimlari va hamshiralar).

Tartibsiz jinsiy hayot kechiruvchi shaxslar.

Surunkali gepatit bilan kasallangan bemorlarning oila a’zolari.

4. Profilaktikaning epidemiologik ahamiyati

Gepatit B ga qarshi vaksina (emlash) joriy etilishi epidemiologik vaziyatni tubdan o‘zgartirdi. Yangi tug‘ilgan chaqaloqlarni hayotining dastlabki kunlarida

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

emlash strategiyasi virusning vertikal yuqish zanjirini uzishga xizmat qilmoqda. Gepatit D gepatit B ga bog‘liq bo‘lgani sababli, HBV vaksinasi bir vaqtning o‘zida HDV dan ham himoya qiladi. Gepatit C ga qarshi vaksina mavjud emas, shuning uchun bu borada parenteral muolajalar xavfsizligini ta’minlash birlamchi epidemiologik chora hisoblanadi.

Patofiziologiya

Surunkali virusli gepatitlar patofiziologiyasi (patogenezi) — jigar hujayralarining virus ta’sirida zararlanishi, organizmning immun javobi va jigarda fibroz to‘qima shakllanishining murakkab zanjirli jarayonidir. Yuqorida ta’kidlanganidek, gepatotrop viruslar (ayniqsa HBV va HCV) to‘g‘ridan-to‘g‘ri sitopatik ta’sirga ega emas, ya’ni ular gepatotsitlarni o‘zlari bevosita o‘ldirmaydi. Asosiy patologik o‘zgarishlar organizm immun tizimining virusga qarshi kurashi natijasida yuzaga keladi.

2.3. Patofiziologiya (Kasallikning rivojlanish mexanizmi)

Surunkali virusli gepatitlar patogenezining asosi — immunologik reaktivlik, surunkali yallig‘lanish va jigar regeneratsiyasining buzilishi hisoblanadi. Bu jarayon bir nechta parallel va ketma-ket bosqichlardan iborat:

1. Immun-lozim (Immun-mediated) jigar zararlanishi

Virus gepatotsit ichiga kirib ko‘paya boshlagach, jigar hujayrasi yuzasida virus antijenlari (masalan, HBV da *HBcAg* va *HBeAg*) namoyon bo‘ladi.

-killerlar faollashuvi: Organizmning immun tizimi, aniqrog‘i spesifik sitotoksik T-limfotsitlar (CD8+) zararlangan jigar hujayralarini yot element deb qabul qiladi.

Apoptoz va nekroz: T-limfotsitlar va tabiiy killerlar (NK-hujayralar) infeksiyalangan gepatotsitlarni sitoliz (parchalash) va apoptoz (dasturlashtirilgan o‘lim) mexanizmlari orqali yo‘q qiladi. Bu qon tahlilida jigar fermentlari (ALT va AST) miqdorining ko‘tarilishi (sitolitik sindrom) bilan namoyon bo‘ladi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

2. Immun tizimining “toliqishi” va infeksiya surunkalilashishi

Nima sababdan immun tizimi virusni butunlay yo‘q qila olmaydi?

HCV immunologik evazi: Gepatit C virusi o‘zining yuqori mutagenligi tufayli doimiy ravishda antijenik tuzilishini o‘zgartiradi (“kvaziturlar”). Immun tizimi ishlab chiqqan antitelolar yangi mutatsiyaga uchragan viruslarga ta’sir qilmay qoladi.

T-hujayralarining toliqishi (T-cell exhaustion): Antigenlarning organizmda uzoq muddat davomida haddan ziyod ko‘p bo‘lishi (ayniqsa gepatit B da) T-limfotsitlar funksiyasining susayishiga va ularning virusni neytrallash xususiyati yo‘qolishiga olib keladi.

3. Fibrogenez mexanizmi (Jigar fibrozi rivojlanishi)

Surunkali yallig‘lanish va gepatotsitlar o‘limi jigarning o‘ziga xos immun hujayralari bo‘lgan Kupfer hujayralarini faollashtiradi. Ular yallig‘lanish sitokinlarini (TGF-beta, TNF-alpha, IL-1) ishlab chiqaradi.

Stellat (yulduzsimon) hujayralar faollashuvi: Ushbu sitokinlar ta’sirida normal holatda jigar perisinusoidal bo‘shlig‘ida (Disse bo‘shlig‘i) vitamin A saqlovchi tinch holatdagi Stellat (Ito) hujayralari faollashadi va miofibroblastlarga aylanadi.

Kollagen sintezi: Miofibroblastlar haddan tashqari ko‘p miqdorda ekstratsellyulyar matriks — I va III turdagi kollagen (biriktiruvchi to‘qima) sintez qila boshlaydi.

Kapillyarizatsiya: Disse bo‘shlig‘ida biriktiruvchi to‘qima to‘planishi natijasida jigar sinusoidlari o‘z fenestralarini (teshikchalarini) yo‘qotadi va oddiy kapillyarlarga aylanadi. Bu gepatotsitlar va qon o‘rtasidagi moddalar almashinuvini keskin yomonlashtiradi, gepatotsitlar gipoksiyaga uchraydi va jarayon yanada og‘irlashadi.

4. Jigar sirrozi va Portal gipertenziya

Yillar davomida fibroz to‘qima diffuz tarzda butun jigarni qamrab oladi, jigar to‘qimasining normal lobulyar (bo‘lakchali) arxitektonikasi buziladi va psevdobo‘lakchalar (regeneratsiya tugunlari) hosil bo‘ladi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Bu tugunlar va fibroz taranglik jigar ichidagi tomirlarni siqib qo‘yadi, natijada darvoza venasida bosim ortadi — portal gipertenziya rivojlanadi. Portal gipertenziya oqibatida qorin bo‘shlig‘ida suyuqlik to‘planishi (assit) va qizilo‘ngach venalarining varikoz kengayishi yuzaga keladi.

5. Gepatotsellyulyar karsinoma (Kanserogenez)

Surunkali patofiziologik jarayonning yakuniy nuqtasi jigar saratonidir.

HBV integratsiyasi: Gepatit B DNKsi gepatotsit genomiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri integratsiyalashib, hujayra proliferatsiyasini nazorat qiluvchi protoonkogenlarni faollashtiradi yoki onkosupressor genlarni bloklaydi. Shuning uchun HBV da saraton sirroz bosqichiga yetmasdan turib ham rivojlanishi mumkin.

Surunkali regeneratsiya: HCV va HDV da esa gepatotsitlarning doimiy nobud bo‘lishi va o‘rniga yangi hujayralar bo‘linib ko‘payishi (doimiy regeneratsiya sikli) mutatsiyalar to‘planishiga va xavfli o‘sma hujayralarining paydo bo‘lishiga zamin yaratadi.

Davolash / Boshqaruv

Surunkali virusli gepatitlarni davolash va boshqarish (Treatment and Management) — so‘nggi yillarda pangenotipik sxemalar va yuqori genetik to‘siqli dori vositalarining kirib kelishi hisobiga butunlay yangi bosqichga ko‘tarildi. Zamonaviy yondashuv nafaqat virus replikatsiyasini to‘xtatish, balki jigar faoliyatini tiklash hamda uzoq muddatli asoratlarni nazorat qilishni o‘z ichiga oladi.

3. Davolash va Boshqaruv Tamoyillari (Treatment & Management)

Surunkali virusli gepatitlarni boshqarishning bosh maqsadi — jigar yallig‘lanishini to‘xtatish, fibroz rivojlanishini sekinlashtirish yoki ortga qaytarish, jigar sirrozi va gepatotsellyulyar karsinoma (GSK) xavfini minimal darajaga tushirishdir.

3.1. Surunkali Gepatit B (CHB) Etiotrop Terapiyasi

Gepatit B virusini organizmdan butunlay yo‘q qilish (eliminatsiya) virus DNK sining gepatotsitlar yadrosiga (cccDNA ko‘rinishida) integratsiyalashuvi sababli

hozircha imkonsizdir. Shu sababli davolash virus replikatsiyasini uzoq muddatli va barqaror bostirishga qaratilgan.

Birinchi qator preparatlari (First-line DAAs): Zamonaviy protokollarda yuqori genetik to‘siqqa ega bo‘lgan va virus rezistentligi (o‘rganib qolishi) deyarli kuzatilmaydigan nukleozid/nukleotid analoglari (NAs) qo‘llaniladi:

Tenofovir alafenamid (TAF): Buyrak va suyak to‘qimalariga nojo‘ya ta’siri minimal bo‘lgan, eng xavfsiz zamonaviy preparat.

Tenofovir dizoproksil fumarat (TDF): Yuqori samarali, biroq uzoq muddat qo‘llanganda buyrak funksiyasi va suyak zichligini nazorat qilishni talab etadi.

Entekavir (ETV): Yuqori samaradorlikka ega nukleozid analogi (ilgari Lamivudin qabul qilmagan bemorlar uchun).

Terapiya rejimi: Dori vositalari kuniga 1 mahal, tabletka shaklida, ko‘p hollarda uzoq yillar davomida yoki umrbod uzluksiz qabul qilinadi. Terapiyani o‘zboshimchalik bilan to‘xtatish kasallikning og‘ir qaytalanishiga (flare-up) olib keladi.

3.2. Surunkali Gepatit C (CHC) Etiotrop Terapiyasi

Gepatit C zamonaviy tibbiyotda butunlay davolab yuboriladigan (kurabel) surunkali infeksiyadir. Bugungi kunda davolash interferonlarsiz, faqat to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatuvchi antiviral preparatlar (DAAs) yordamida olib boriladi. Davolash samaradorligi (Barqaror virusologik javob — SVR12) 95-99% ni tashkil etadi.

Pangenotipik sxemalar (barcha genotiplarga qarshi):

Sofosbuvir / Velpatasvir: Kuniga 1 planshet, davomiyligi 12 hafta (jigar sirrozi dekompensatsiyalangan bemorlarda sxemaga Ribavirin qo‘shilishi mumkin).

Glekaprevir / Pibrentasvir: Kuniga 3 planshet (ovqatlanish vaqtida), jigar sirrozi bo‘lmagan bemorlarda davolash kursi bor-yo‘g‘i 8 haftani tashkil etadi.

Monitoring: Davolash yakunlangandan 12 hafta o‘tgach, PZR usulida HCV RNK tekshiriladi. Agar virus aniqlanmasa, bemor to‘liq sog‘aygan hisoblanadi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

3.3. Surunkali Gepatit D (Delta) Terapiyasi

Gepatit D eng agressiv kechuvchi tur bo‘lib, faqat HBsAg borligida ko‘paya oladi.

Bulevirtid (Bulevirtide): Virusning gepatotsit ichiga kirishini ta’minlovchi NTCP-retseptorlarini bloklovchi eng zamonaviy preparat. Har kuni teri ostiga inyeksiyasi ko‘rinishida uzoq muddat (48 hafta va undan ortiq) qo‘llaniladi.

Pegillangan Interferon-alfa (Peg-IFN-α): Bulevirtid mavjud bo‘lmagan holatlarda 48 hafta davomida haftada 1 marotaba qo‘llaniladi (nojo‘ya ta’sirlari ko‘pligi sababli qat’iy nazorat talab etiladi).

3.4. Patogenetik va Simptomatik Boshqaruv

Faqatgina virusga qarshi kurashish yetarli emas, bemorning umumiy holatini yaxshilash va asoratlarni boshqarish muhim ahamiyatga ega:

Gepatoprotektorlar: Antiviral terapiya fonida jigarda sitoliz (fermentlar balandligi) va xolestaz belgilarini kamaytirish uchun *Ursodezoksixolat kislotasi (UDXK), Ademetionin* kabi preparatlar yordamchi vosita sifatida buyuriladi.

Parhez va Hayot tarzi:

Alkogol mahsulotlarini butunlay cheklash (spirtli ichimliklar fibroz jarayonini va saraton xavfini bir necha barobar tezlashtiradi).

Jigarga toksik ta’sir etuvchi dorilar va nazoratsiz fitoterapiyadan (giyohlar bilan davolashdan) voz kechish.

Semizlik va jigar steatozining oldini olish uchun kam yog‘li parhez hamda jismoniy faollik.

3.5. Uzoq muddatli monitoring va Skrining

Hatto virus miqdori kamaygan yoki gepatit C dan to‘liq sog‘aygan bemorlarda ham, agar ularda F3-F4 (og‘ir fibroz yoki sirroz) bosqichi bo‘lgan bo‘lsa, jigar saratoni (GSK) xavfi saqlanib qoladi.

GSK Skriningi: Jigar sirrozi bor bemorlar har 6 oyda kamida 1 marotaba jigar ultratovush tekshiruvi (UZI) va qonda Alfa-fetoprotein (AFP) markerini topshirib turishlari shart.

Portal gipertenziya nazorati: Qizilo‘ngach venalarining varikoz kengayishini erta aniqlash uchun muntazam ravishda *Ezofagogastroduodenoskopiya (EGDS)* ko‘rigi o‘tkaziladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. European Association for the Study of the Liver (EASL). EASL Clinical Practice Guidelines on the management of hepatitis B virus infection. Journal of Hepatology, 2017, vol. 67, no. 2, pp. 370-398.

2. European Association for the Study of the Liver (EASL). EASL Recommendations on Treatment of Hepatitis C: Final update of the series. Journal of Hepatology, 2020, vol. 73, no. 5, pp. 1170-1218.

3. American Association for the Study of Liver Diseases (AASLD). Hepatitis B Guidance: Update on prevention, diagnosis, and treatment. Hepatology, 2018, vol. 67, no. 4, pp. 1560-1599.

4. World Health Organization (WHO). Global progress report on HIV, viral hepatitis and sexually transmitted infections. Geneva: World Health Organization, 2021. – 104 p.

5. Borentain P., et al. Bulevirtide monotherapy for patients with chronic hepatitis delta: 48-week interim results of a phase 3 randomized controlled trial. The Lancet Infectious Diseases, 2022, vol. 22, no. 10, pp. 1461-1472.

6. Damulin I. V., Musaeva Kh. A. Sovremennye podhody k diagnostike i lecheniyu khronicheskikh virusnykh gepatitov B i C [Modern approaches to the diagnosis and treatment of chronic viral hepatitis B and C]. Terapevticheskii Arkhiv, 2021, vol. 93, no. 4, pp. 482–489.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

MUZEYLARDA SUN’IY INTELLEKTNING O‘RNI: MUZEYLARGA SUN’IY INTELLEKT KERAK(MI)? TERMIZ ARXEOLOGIYA MUZEYI FONDLAR BOSH SAQLOVCHISI

Odilov Odiljon

Termiz arxeologiya muzeyi bosh mutaxassisi

B.Salimov

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy muzeyshunoslikda sun’iy intellekt (SI) texnologiyalaridan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda SI texnologiyalarining muzey eksponatlarini atributsiya qilish, raqamlashtirish, ekskursiya xizmatlarini shaxsiylashtirish, interaktiv ko‘rgazmalar yaratish hamda madaniy meros obyektlarini saqlash va konservatsiyalashdagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, ’Muzeylarga sun’iy intellekt kerakmi?’ degan konseptual savol atrofida SI integratsiyasining afzalliklari, mavjud xatarlar va axloqiy muammolar (etika) ilmiy asosda muhokama etilgan.

Kalit so‘zlar: Muzeyshunoslik, sun’iy intellekt, raqamlashtirish, madaniy meros, interaktiv ko‘rgazma, raqamli restavratsiya, virtual muzey, kompyuterli qarash, axloqiy me’yorlar.

Annotation. This article analyzes the theoretical and practical aspects of using artificial intelligence (AI) technologies in modern museology. The research highlights the role of AI in art attribution, digitization of artifacts, personalization of tour services, creation of interactive exhibitions, as well as preservation and conservation of cultural heritage sites. Furthermore, around the conceptual question ’Do museums need artificial intelligence?’, the benefits, potential risks, and ethical considerations of AI integration are discussed on a scientific basis.

Keywords: Museology, artificial intelligence, digitization, cultural heritage, interactive exhibition, digital restoration, virtual museum, computer vision, ethical standards.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Kirish

XXI asrda raqamli transformatsiya jarayonlarining jadallashuvi madaniy merosni saqlash, ilmiy tadqiq etish va jamoatchilikka taqdim etishning an’anaviy institutsional modellarini tubdan qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash, tasniflash, tahlil qilish va foydalanuvchi ehtiyojlariga mos ravishda taqdim etish imkoniyatiga ega bo‘lgan sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining rivojlanishi muzey faoliyatining mazmuni va tashkiliy mexanizmlariga yangi ilmiy-amaliy yondashuvlarni olib kirmoqda. Shu nuqtayi nazardan, muzeyni faqat tarixiy va madaniy obyektlarni saqlovchi muassasa sifatida emas, balki ma’lumotlar, bilimlar, raqamli texnologiyalar va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqani ta’minlovchi dinamik ilmiy-madaniy ekotizim sifatida talqin qilish zarurati kuchaymoqda.

An’anaviy muzey faoliyatida kolleksiyalarni inventarizatsiya qilish, atributsiya, kataloglashtirish, konservatsiya, restavratsiya, ilmiy ekspertiza, ekspozitsiyalarni shakllantirish va tashrif buyuruvchilar bilan kommunikatsiya kabi jarayonlar katta hajmdagi inson mehnati hamda professional ekspertizaga tayanadi. Biroq muzey fondlarining kengayishi, raqamlashtirilgan materiallar hajmining ortishi va foydalanuvchilarning interaktiv hamda individuallashtirilgan axborotga bo‘lgan ehtiyojining kuchayishi mazkur jarayonlarni yangi texnologik vositalar asosida takomillashtirish masalasini kun tartibiga olib chiqmoqda. Sun’iy intellekt ushbu sharoitda katta ma’lumotlar massivlarini tahlil qilish, tasvirlarni avtomatik tanib olish, tarixiy hujjatlarni raqamli matnga aylantirish, obyektlarni metadata bilan boyitish, kolleksiyalar o‘rtasidagi yashirin aloqalarni aniqlash va tashrif buyuruvchilar uchun personalizatsiyalangan kontent yaratish kabi imkoniyatlari bilan alohida ilmiy qiziqish uyg‘otmoqda.

Shu bilan birga, muzeylarda sun’iy intellektdan foydalanish masalasini faqat texnologik samaradorlik yoki raqamlashtirishning navbatdagi bosqichi sifatida baholash metodologik jihatdan yetarli emas. Muzey — moddiy va nomoddiy madaniy

merosni saqlash bilan bir qatorda, tarixiy xotira, ilmiy bilim, madaniy identifikatsiya va ijtimoiy qadriyatlarni shakllantiruvchi institutdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Muzeylar faoliyatida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish masalasi so‘nggi yillarda muzeyshunoslik, raqamli gumanitar fanlar, madaniy merosni boshqarish va axborot texnologiyalari kesishmasida shakllanayotgan muhim ilmiy yo‘nalishlardan biriga aylanmoqda. Mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ushbu masala dastlab muzeylarni raqamlashtirish va elektron kataloglashtirish doirasida ko‘rib chiqilgan bo‘lsa, keyingi bosqichda mashinaviy o‘rganish, kompyuter ko‘rishi, tabiiy tilni qayta ishlash va generativ sun’iy intellekt kabi texnologiyalarning rivojlanishi natijasida tadqiqotlarning mazmuni sezilarli darajada kengaygan.

Muzeylarning raqamli transformatsiyasi bo‘yicha tadqiqotlarda, avvalo, muzey kolleksiyalarini raqamlashtirish, raqamli kataloglar yaratish, metadata tizimlarini standartlashtirish va madaniy meros obyektlaridan masofaviy foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish masalalariga e’tibor qaratiladi. Mazkur tadqiqotlarda raqamlashtirishning asosiy vazifasi eksponatlarning raqamli nusxasini yaratish bilangina cheklanmasligi, balki ularni izlash, tasniflash, o‘zaro bog‘lash va ilmiy muomalaga kiritish imkonini beradigan yaxlit axborot infratuzilmasini shakllantirishdan iborat ekanligi ta’kidlanadi. Shu nuqtayi nazardan, sun’iy intellekt muzey ma’lumotlarini oddiy raqamli formatdan intellektual ma’lumotlar tizimiga o‘tkazuvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Sun’iy intellektning madaniy merosni tadqiq etishdagi imkoniyatlariga bag‘ishlangan ilmiy ishlarda, ayniqsa, kompyuter ko‘rishi texnologiyalarining eksponatlarni avtomatik aniqlash va tasniflashdagi salohiyati keng o‘rganilgan. Tasvirlarni tanib olish algoritmlari san’at asarlarining vizual xususiyatlarini aniqlash, o‘xshash obyektlarni topish, kolleksiyalarni tematik yoki stilistik jihatdan guruhlash hamda ayrim hollarda asarning muallifligi va yaratilish davri bilan bog‘liq ehtimoliy

ma’lumotlarni tahlil qilish imkonini beradi. Biroq ilmiy adabiyotlarda bunday algoritmik xulosalarni mutlaq ekspert xulosasi sifatida qabul qilish mumkin emasligi, ularning natijasi ma’lumotlar bazasining sifati va algoritm o‘qitilgan materiallarning reprezentativligiga bevosita bog‘liqligi qayd etiladi.

Tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalariga bag‘ishlangan tadqiqotlar esa muzey kataloglari, arxiv hujjatlari, ilmiy tavsiflar va tarixiy matnlarni semantik tahlil qilish imkoniyatlarini ochib bermoqda.

Muhokama

Tadqiqot natijalari muzeylarda sun’iy intellektdan foydalanish masalasini faqat texnologik yangilanish sifatida emas, balki muzeyning institutsional funksiyalari, ilmiy faoliyati va jamiyat bilan munosabatlarini qayta shakllantiruvchi kompleks jarayon sifatida baholash zarurligini ko‘rsatadi. Adabiyotlar tahlili va metodologik yondashuvlar asosida aniqlangan asosiy holat shundan iboratki, sun’iy intellekt muzey faoliyatining ayrim jarayonlarini sezilarli darajada avtomatlashtirishi mumkin, biroq u muzeyning ilmiy-madaniy missiyasini mustaqil ravishda belgilay olmaydi. Shu sababli SI texnologiyalarini muzey amaliyotiga joriy etishda “texnologiya markazli” emas, balki “inson va madaniy meros markazli” model ustuvor bo‘lishi lozim.

Sun’iy intellekt va muzeyning ilmiy funksiyasi: Muzeylarning eng muhim vazifalaridan biri moddiy va nomoddiy madaniy meros obyektlarini ilmiy o‘rganish, hujjatlashtirish va ilmiy muomalaga kiritishdan iborat. An’anaviy yondashuvda mazkur jarayon yuqori darajadagi mutaxassislik bilimini va ko‘p vaqt talab qiladigan qo‘l mehnatini talab etadi. Sun’iy intellekt esa katta hajmdagi kataloglar, tasvirlar, arxiv hujjatlari va boshqa raqamli ma’lumotlarni qisqa vaqt ichida qayta ishlash imkonini beradi. Natijada tadqiqotchi ilgari yillar davomida bajarilishi mumkin bo‘lgan ayrim qidiruv va tasniflash ishlarini ancha tez amalga oshirishi mumkin.

Biroq bu yerda muhim metodologik farq mavjud: sun’iy intellekt ma’lumotni qayta ishlashi mumkin, ammo uning tarixiy va madaniy mazmunini har doim ham

to‘g‘ri talqin qila olmaydi. Eksponatning tarixiy qiymati, ramziy mazmuni yoki muayyan madaniy kontekstdagi o‘rni faqat statistik o‘xshashliklar asosida aniqlanmaydi. Shu sababli SI tomonidan berilgan natija yakuniy ilmiy xulosa emas, balki mutaxassis uchun analitik vosita sifatida qaralishi kerak.

Bu holat muzey mutaxassisining roli kamayishini emas, aksincha, uning mazmunan o‘zgarishini anglatadi. Kurator, tarixchi yoki restavratorning asosiy vazifasi ma’lumotni qo‘lda izlashdan ko‘ra, sun’iy intellekt tomonidan taklif etilgan ma’lumotlarni tanqidiy baholash, verifikatsiya qilish va ilmiy kontekstga joylashtirishga ko‘proq yo‘naltiriladi. Demak, raqamli transformatsiya natijasida “inson yoki mashina” qarama-qarshiligi emas, balki “inson + mashina” hamkorligi modeli shakllanishi ehtimoli yuqori.

Kolleksiyalarni boshqarishda sun’iy intellektning imkoniyatlari: Muzey fondlarida saqlanayotgan eksponatlar sonining ko‘pligi ularni kataloglashtirish, metadata bilan ta’minlash va o‘zaro bog‘lashni murakkablashtiradi. Ayniqsa, tarixiy kolleksiyalarning bir qismi turli davrlarda turlicha tavsiflangan bo‘lishi, nomlanish va tasniflash standartlarida farqlar mavjudligi mumkin. Sun’iy intellekt ushbu ma’lumotlarni standartlashtirish, takroriy yozuvlarni aniqlash, obyektlar o‘rtasidagi semantik aloqalarni topish va qidiruv tizimlarini takomillashtirishda muhim vositaga aylanishi mumkin.

Shu bilan birga, avtomatik kataloglashtirishning muhim cheklovi ma’lumotlar sifati bilan bog‘liq. Agar dastlabki ma’lumotlar to‘liq bo‘lmasa, noto‘g‘ri tasniflangan bo‘lsa yoki muayyan tarixiy-madaniy guruhlar yetarli darajada reprezentatsiya qilinmagan bo‘lsa, sun’iy intellekt mavjud nomutanosibliklarni takrorlashi yoki kuchaytirishi mumkin. Demak, SI samaradorligi faqat algoritmning texnik imkoniyatlariga emas, balki muzey ma’lumotlarining sifati, strukturasi va ilmiy ishonchliligiga ham bog‘liq. Bu jihat O‘zbekiston muzeylari uchun ayniqsa muhimdir. Milliy muzey kolleksiyalarida o‘zbek, arab, fors, rus va boshqa tillardagi yozuvlar, turli

tarixiy davrlarga mansub terminologiya hamda mahalliy madaniy tushunchalar mavjud. Bunday ko‘p qatlamli ma’lumotlarni qayta ishlash uchun umumiy global SI modellari har doim ham yetarli bo‘lmasligi mumkin. Shuning uchun kelajakda O‘zbekiston muzeylari uchun mahalliy tarixiy-madaniy ma’lumotlar va o‘zbek tilidagi korpuslar asosida ixtisoslashtirilgan intellektual tizimlarni shakllantirish strategik ahamiyat kasb etadi. Tashrif buyuruvchi tajribasi va muzey kommunikatsiyasining transformatsiyasi: Sun’iy intellekt muzeyning faqat ichki faoliyatiga emas, balki tashrif buyuruvchi bilan kommunikatsiyasiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

An’anaviy muzey kommunikatsiyasida ekspozitsiya matnlari va gid xizmatlari nisbatan standartlashtirilgan bo‘lsa, SI asosidagi tizimlar tashrif buyuruvchining yoshi, qiziqishi, bilim darajasi va tiliga mos ravishda axborot taqdim etish imkonini beradi. Masalan, bir eksponat haqida maktab o‘quvchisiga sodda, talaba uchun batafsil, mutaxassisga esa ilmiy terminologiyaga boy ma’lumot taqdim etilishi mumkin. Bu muzeyni passiv axborot makonidan interaktiv bilim muhitiga aylantirish imkoniyatini yaratadi. Virtual gidlar, ovozli yordamchilar, ko‘p tilli chatbotlar va personalizatsiyalangan tavsiya tizimlari tashrif buyuruvchining muzey tajribasini individuallashtirishi mumkin. Biroq personalizatsiyaning haddan tashqari kuchayishi ham muayyan xavflarni keltirib chiqaradi. Agar algoritm tashrif buyuruvchiga faqat uning avvalgi qiziqishlariga mos eksponatlarni tavsiya qilsa, u muzey kolleksiyasining boshqa muhim, ammo foydalanuvchi uchun kutilmagan qismlaridan bexabar qolishi mumkin. Shuning uchun muzeylarda SI asosidagi tavsiya tizimlari “algoritmik pufak” hosil qilmasligi, aksincha, foydalanuvchining qiziqishlarini kengaytiruvchi mexanizm sifatida ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq. Generativ sun’iy intellekt: imkoniyat va xavf o‘rtasidagi muvozanati: Generativ sun’iy intellektning paydo bo‘lishi muzeylar uchun yangi bosqichni boshlab berdi. Matn, tasvir, audio va boshqa kontentlarni generatsiya qilish imkoniyati ekspozitsiyalarni boyitish, virtual rekonstruksiyalar yaratish va ta’limiy materiallarni tayyorlash jarayonlarini tezlashtirishi mumkin.

Ayniqsa, tarixiy obyektlarning mavjud bo‘lmagan yoki shikastlangan holatlarini vizual rekonstruksiya qilishda generativ texnologiyalar katta kommunikativ salohiyatga ega.

Ammo bu texnologiyadan foydalanishda tarixiy haqiqat va generativ rekonstruksiya o‘rtasidagi chegarani aniq belgilash talab qilinadi. Sun’iy intellekt tomonidan yaratilgan vizual rekonstruksiya real tarixiy manba bilan aralashtirilsa, tashrif buyuruvchida noto‘g‘ri tarixiy tasavvur shakllanishi mumkin. Shu sababli SI yordamida yaratilgan har qanday rekonstruksiya “ilmiy dalil”, “taxminiy model” yoki “vizual interpretatsiya” ekanligi aniq ko‘rsatilishi kerak. Xuddi shuningdek, generativ tizimlar muzey eksponatlari haqida javob berishda tekshirilmagan ma’lumot yaratishi mumkin. Muzey sharoitida bunday xatolik oddiy texnik nosozlik sifatida emas, balki institutsional ishonch muammosi sifatida baholanishi lozim. Shu sababli muzeylarning generativ SI tizimlari ishonchli kataloglar va tekshirilgan ilmiy manbalar bilan bog‘langan, javoblari esa zarur hollarda mutaxassis tomonidan nazorat qilinadigan model asosida tashkil etilishi kerak.

Inson ekspertizasining o‘rni: Tadqiqotning eng muhim muhokama nuqtalaridan biri — sun’iy intellekt muzey mutaxassislarini almashtiradimi yoki yo‘qmi, degan savoldir. Mazkur tadqiqot nuqtayi nazaridan SI texnologiyalarining rivojlanishi to‘liq almashtirishdan ko‘ra, kasbiy rollarning transformatsiyasiga olib keladi. Algoritmlar takroriy, katta hajmli va standartlashtirilishi mumkin bo‘lgan vazifalarni bajarishda samarali bo‘lsa, inson mutaxassisi kontekstual tafakkur, etik qaror qabul qilish, ilmiy interpretatsiya va madaniy sezgirlik talab qiladigan jarayonlarda ustunlikni saqlab qoladi. Shu nuqtayi nazardan, kelajak muzeyi uchun eng maqbul model “AI-driven museum”, ya’ni to‘liq algoritmik boshqariladigan muzey emas, balki AI-assisted museum — sun’iy intellekt yordamida faoliyat yuritadigan, biroq asosiy ilmiy va etik qarorlar inson nazoratida qoladigan muzey modeli bo‘lishi mumkin. Etik va institutsional masalalar: Sun’iy intellektni muzeylarga joriy etish masalasi texnologik infratuzilma bilan cheklanmaydi. U muzeyning ma’lumotlar siyosati, intellektual mulk,

shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish va madaniy merosning raqamli suvereniteti kabi masalalarni ham qamrab oladi. Muzey kolleksiyalarining raqamli nusxalari qaysi platformada saqlanishi, ushbu ma’lumotlardan kim foydalanishi va algoritmlar tomonidan qayta ishlangan natijalarga kim javob berishi aniq institutsional tartibga solinishi kerak. Ayniqsa, mahalliy va tub xalqlarning madaniy merosiga oid ma’lumotlarni global sun’iy intellekt platformalariga yuklash masalasi ehtiyotkorlikni talab qiladi. Madaniy obyektning raqamli nusxasi texnik jihatdan ochiq bo‘lishi uning har qanday algoritmik qayta ishlash uchun cheklovsiz foydalanilishi mumkinligini anglatmaydi. Shu sababli muzeylarda “raqamli madaniy meros suvereniteti” konsepsiyasini ishlab chiqish istiqbolli ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida qaralishi mumkin. O‘zbekiston muzeylari uchun muhokama: O‘zbekiston sharoitida sun’iy intellektni muzey faoliyatiga joriy etish masalasi bir vaqtning o‘zida imkoniyat va muammo sifatida namoyon bo‘ladi. Bir tomondan, tarixiy-arxeologik, etnografik, san’at va numizmatik kolleksiyalarning ko‘pligi SI texnologiyalaridan foydalanish uchun katta ma’lumotlar bazasini shakllantirish imkonini beradi. Ikkinchi tomondan, raqamlashtirish darajasi, metadata standartlarining bir xilligi, o‘zbek tilidagi raqamli ilmiy korpuslarning yetarli emasligi va malakali mutaxassislar tayyorlash masalalari texnologik integratsiyani murakkablashtirishi mumkin. Shu sababli O‘zbekiston muzeylari uchun SI joriy etish strategiyasi bir martalik texnologik loyiha emas, balki bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan institutsional transformatsiya sifatida qaralishi kerak. Birinchi bosqichda kolleksiyalarni sifatli raqamlashtirish va metadata tizimini standartlashtirish, keyingi bosqichda intellektual qidiruv va avtomatik tasniflash mexanizmlarini joriy etish, undan so‘ng personalizatsiyalangan raqamli xizmatlar va generativ SI vositalarini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Umuman olganda, muhokama natijalari “muzeylarga sun’iy intellekt kerakmi?” degan savolga shartli ijobiy javob berish imkonini beradi. Muzeylarga sun’iy intellekt kerak, biroq u muzeyning maqsadi emas, vositasi bo‘lishi kerak. Uning joriy etilishi

muzeyning ilmiylik, autentiklik, ochiqlik, ta’limiylik va madaniy merosni asrash kabi fundamental tamoyillariga xizmat qilgan taqdirdagina ijobiy ilmiy-amaliy natija beradi. Demak, muzeylarning kelajakdagi raqamli modeli texnologik innovatsiya va insoniy ekspertizaning qarama-qarshiligiga emas, balki ularning strategik integratsiyasiga asoslanishi lozim. Sun’iy intellekt muzey xodimining o‘rnini egallashdan ko‘ra, uning intellektual imkoniyatlarini kengaytiruvchi, katta hajmdagi ma’lumotlar bilan ishlashni tezlashtiruvchi va tashrif buyuruvchining bilim olish tajribasini individuallashtiruvchi vosita sifatida qo‘llanilganda muzeyning ilmiy va ijtimoiy missiyasini yangi bosqichga olib chiqishi mumkin.

Xulosa

Tadqiqot natijalari muzeylarda sun’iy intellektdan foydalanish masalasini “kerak yoki kerak emas” tarzidagi ikki qutbli savol sifatida emas, balki muzeyning ilmiy-madaniy missiyasi, raqamli transformatsiyasi va institutsional boshqaruvi bilan bog‘liq strategik masala sifatida baholash zarurligini ko‘rsatdi. Bugungi bosqichda sun’iy intellekt muzeylar uchun istiqbolli texnologik vosita bo‘lishdan tashqari, kolleksiyalarni boshqarish, ilmiy tadqiqot, konservatsiya, ekspozitsiya, ta’lim, kommunikatsiya va tashrif buyuruvchi tajribasini individuallashtirish jarayonlarini qayta tashkil etuvchi omilga aylanmoqda. 2024-yilda NEMO tomonidan e’lon qilingan ma’lumotlarda Buyuk Britaniyadagi muzey, galereya, kutubxona va arxiv tashkilotlari o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovda respondentlarning 24 foizi AI’dan allaqachon foydalanayotgani, 39 foizi esa uni imkoniyat deb baholagani qayd etilgan.

Tadqiqotning muhim ilmiy xulosalaridan biri shundaki, sun’iy intellektning muzeylardagi asosiy qiymati inson mehnatini to‘liq almashtirishda emas, balki inson ekspertizasining analitik imkoniyatlarini kengaytirishda namoyon bo‘ladi. Katta hajmdagi raqamlashtirilgan kolleksiyalarni tasniflash, metadata yaratish, tasvirlarni aniqlash, matnli manbalarni tahlil qilish va semantik qidiruvni amalga oshirish kabi takrorlanuvchi jarayonlarda AI sezilarli samaradorlik yaratishi mumkin. NEMO ham

muzeylarning mavjud raqamli obyekt ma’lumotlar bazalari mashinaviy o‘rganish, deep learning va foundation-model texnologiyalari uchun muhim resursga aylanayotganini qayd etadi. Biroq tadqiqot natijalari sun’iy intellektning muzeydagi ilmiy ekspertiza va interpretatsiya funksiyalarini to‘liq o‘z zimmasiga olishi metodologik jihatdan maqbul emasligini ko‘rsatadi. Eksponatning tarixiy, estetik, diniy, ijtimoiy yoki ramziy qiymatini aniqlash faqat algoritmik o‘xshashlik va statistik ma’lumotlarga asoslanmaydi. Shu sababli AI tomonidan ishlab chiqarilgan har qanday ilmiy axborot inson mutaxassisi tomonidan verifikatsiya qilinishi zarur. ICOMning 2026-yildagi AI va muzeylar bo‘yicha pozitsiyasida ham muzeylarning ishonchliligi eksponatlar va ular haqidagi ma’lumotlarning autentikligi, aniqligi va kontekstualizatsiyasiga bog‘liqligi, AI tomonidan yaratilgan matn, tasvir yoki rekonstruksiyalar esa tegishli ilmiy tekshiruvsiz qo‘llanmasligi kerakligi ta’kidlangan.

Tadqiqotda aniqlangan yana bir muhim xulosa — generativ sun’iy intellekt muzeylar uchun bir vaqtning o‘zida katta imkoniyat va katta xavf manbai ekanligidir. Generativ AI yordamida tarixiy obyektlarning virtual rekonstruksiyasi, ko‘p tilli ekspozitsiya matnlari, interaktiv gidlar, ta’limiy kontent va individual foydalanuvchi xizmatlarini yaratish mumkin. Biroq AI tomonidan yaratilgan tarixiy ma’lumotlarning “hallutsinatsiya” qilinishi, tarixiy voqealarning noto‘g‘ri talqin qilinishi yoki mavjud bo‘lmagan faktlarning ishonchli shaklda taqdim etilishi muzeyning ilmiy obro‘siga bevosita xavf tug‘diradi. Shu sababli generativ kontentning kelib chiqishi ochiq ko‘rsatilishi va uning tarixiy manba bilan farqi tashrif buyuruvchiga aniq tushuntirilishi lozim. ICOM ushbu masalalar qatorida noto‘g‘ri axborot, algoritmik tarafkashlik, shaffoflik, mualliflik huquqi va shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilishni asosiy xavflar sifatida ko‘rsatmoqda.

Ilmiy natijalar xalqaro institutsional darajada ham ushbu masalaning dolzarbligi ortib borayotganini ko‘rsatadi. 2026-yilda UNESCO va ICOM muzeylarda sun’iy intellektdan foydalanish bo‘yicha global so‘rovni ishga tushirdi. Mazkur tashabbusning

maqsadi muzeylarning AI'dan foydalanish holati bo'yicha amaliy va boshlang'ich ma'lumotlarni yig'ish, mavjud muammolarni aniqlash hamda AI'dan foydalanishni UNESCOning 2021-yildagi AI etikasi bo'yicha tavsiyasi va ICOMning Muzeylar etik kodeksi bilan uyg'unlashtirishdan iborat.

Bu holat AI va muzeylar munosabati endilikda alohida tajribalar darajasidan chiqib, xalqaro muzey siyosatining mustaqil yo'nalishiga aylanayotganini ko'rsatadi. Shuningdek, ICOMning 2026-yilda qabul qilingan yangilangan Etika kodeksida muzey rahbariyati raqamli texnologiyalar, jumladan, sun'iy intellektdan foydalanishning muzeyning institutsional maqsadlari va professional missiyasiga muvofiqligini nazorat qilishi kerakligi belgilangan.

Demak, kelajak muzeyida AI'ni joriy etish texnik xodimlarning individual tashabbusi emas, balki institutsional siyosat, etik standartlar va professional javobgarlik tizimi asosida amalga oshirilishi lozim.

O'zbekiston muzeylari nuqtayi nazaridan tadqiqot natijalari yanada muhim ahamiyat kasb etadi. Milliy muzey fondlarida saqlanayotgan arxeologik, tarixiy, etnografik, san'atshunoslik va numizmatik materiallarning katta hajmi ularni sun'iy intellekt yordamida raqamlashtirish, tasniflash va ilmiy jihatdan bog'lash uchun muhim ma'lumotlar bazasini tashkil etadi. Biroq bunday imkoniyatdan samarali foydalanish uchun, avvalo, sifatli raqamlashtirish, yagona metadata standartlari, o'zbek tilidagi raqamli ilmiy korpuslar, ochiq va interoperabel ma'lumotlar bazalari hamda AI bilan ishlash kompetensiyasiga ega muzey mutaxassislarini tayyorlash talab etiladi. Ayniqsa, o'zbek tilining lingvistik xususiyatlari, tarixiy terminologiyaning ko'p qatlamliligi va O'zbekiston madaniy merosining turli sivilizatsiyalar kesishmasida shakllanganligi sababli global AI modellaridan olingan natijalarni to'g'ridan-to'g'ri muzey kontentiga tatbiq etish yetarli darajada ishonchli bo'lmasligi mumkin. Shu sababli istiqbolda O'zbekiston muzeylari uchun mahalliy tarixiy-madaniy ma'lumotlarga asoslangan ixtisoslashtirilgan AI modellarini ishlab chiqish ilmiy va amaliy jihatdan istiqbolli

yo‘nalish hisoblanadi. Tadqiqot asosida muzeylarda sun’iy intellektdan foydalanish samaradorligini baholash uchun besh komponentli konseptual mezon taklif etish mumkin:

Ilmiy aniqlik — AI tomonidan ishlab chiqarilgan ma’lumotlarning manbalar bilan verifikatsiya qilinishi;

Madaniy autentiklik — eksponat va uning tarixiy kontekstining buzilmasligi;

Inson nazorati — muhim ilmiy va etik qarorlarning mutaxassis tomonidan qabul qilinishi;

Texnologik samaradorlik — vaqt, resurs va ma’lumotlarni qayta ishlash samaradorligining oshishi;

Ijtimoiy va etik mas’uliyat — shaffoflik, inklyuzivlik, mualliflik huquqi, maxfiylik va madaniy meros manfaatlarining ta’minlanishi. Shu asosda tadqiqotning asosiy ilmiy xulosasi quyidagicha ifodalanishi mumkin: muzeylarga sun’iy intellekt kerak, biroq AI muzeyning maqsadi emas, uning ilmiy-madaniy missiyasini amalga oshirishga xizmat qiluvchi vosita bo‘lishi kerak. Muzeyning kelajakdagi modeli “AI o‘rnini bosuvchi inson” emas, balki “inson ekspertizasi + sun’iy intellekt + ishonchli ma’lumotlar + etik boshqaruv” integratsiyasiga asoslanishi lozim. Shunday qilib, sun’iy intellektning muzeylarga kirib kelishi muzey institutining yo‘qolishiga emas, aksincha, uning “obyektlarni saqlovchi muassasa”dan “bilim, ma’lumot va madaniy xotirani intellektual boshqaruvchi raqamli institut”ga evolyutsiyasiga olib kelishi mumkin. Biroq ushbu transformatsiyaning ijobiy natijasi texnologiyaning mavjudligi bilan emas, balki uni qanday boshqarish, qanday ma’lumotlar asosida ishlatish va inson ekspertizasining qaysi bosqichlarda saqlab qolinishi bilan belgilanadi. NEMO ham muzeylarni AI rivojlanishining passiv iste’molchisi emas, balki texnologik taraqqiyotning etik va ijtimoiy yo‘nalishini shakllantiruvchi faol institutlar sifatida ko‘rishni taklif qiladi.

Demak, XXI asr muzeyi uchun asosiy savol “AI kerakmi?” emas, balki “qanday AI, qanday maqsadda va qanday insoniy nazorat ostida?” bo‘lishi kerak. Ana shu yondashuv muzeylarning raqamli transformatsiyasini texnologik modernizatsiyadan ilmiy, madaniy va etik jihatdan mas’uliyatli innovatsiyaga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hao X., Xu J., Wang Y. How generative AI shapes user perceived value and adoption intention in digital museum experiences. – npj Heritage Science, 2025. – Vol. 13. – Article 608.

2. Wendhausen M. E. V. Revolution or risk? Exploring AI’s role in enhancing museum visitor experience. – Journal of Science and Technology of the Arts, 2025.

3. Erkut B. International Applications of Artificial Intelligence in Museums: A Review on Visitor Experience and Collection Management. – UNIMUSEUM, 2025. – Vol. 8. – № 1.

4. Evaluating visitors’ experience in museum: Comparing artificial intelligence and multi-partitioned analysis. – Digital Applications in Archaeology and Cultural Heritage, 2024. – Vol. 33. – Article e00340.

5. Enhancing museum experience through deep learning and multimedia technology. – Heliyon, 2024. – Vol. 10. – № 12. – Article e32706.

6. Interactive Heritage: The Role of Artificial Intelligence in Digital Museums. – Electronics, 2025. – Vol. 14. – № 9. – Article 1884.

7. Towards human-centric AI in museums: Practitioners’ perspectives and technology acceptance of visitor-centered AI for value (co-)creation. – International Journal of Heritage Studies, 2025.

8. Qiu A., Liu Z., Fan M., Fang J. The Impact of AI Guide Language Strategies on Museum Visitor Experience: The Mediating Role of Psychological Distance in the Arousal–Topic Fit Effect. – 2025.

9. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. – Paris: UNESCO, 2021.

10. NEMO – Network of European Museum Organisations. AI in Museums: Opportunities and Challenges. – Berlin: NEMO, 2024.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

“TERMIZ VOHASI BUDDAVIY ME’MORIY MAJMUALARI: LIDAR, GPR, DRON-FOTOGRAMMETRIYA VA AI REKONSTRUKSIYA TAHLILLARIGA NISBATAN YANGI ARXEOLOGIK MODEL”

Akbar Muminov

Termiz Arxeologiya Muzeyi ilmiy xodimi

Annotatsiya. Ushbu ilmiy tadqiqot maqolasi buddaviy me’yoriy yodgorliklarni (Qoratepa, Fayoztepa, Dalvarzintepa va boshqa) zamonaviy texnologik texnologiyalar asosida kop qatlamli qilish metodikasini ishlab chiqarishga bag‘ishlangan. Tadqiqot jarayonida LiDAR scanerlash, georadar (GPR) o‘lchovlari, dron fotogrammetriyasi hamda sun’iy intellekt asosidagi 3D rekonstruksiya tuzilmalari qo‘llanildi

Kalti so‘zlar: Termiz vohasi, buddaviy yodgorliklar, LiDAR, GPR (georadar), dron fotogrammetriyasi, sun’iy intellekt, 3D rekonstruksiya, raqam pasportizatsiya, arxeologik modellashtirish, madaniy meros.

Kirish

Termiz vohasi Markaziy Osiyoning eng muhim arxeologik hududlaridan biri bo‘lib, milodiy I–VII asrlarda katta buddaviy diniy hayot markazi sifatida shakllangan. tomoni, Fayoztepa, Karatepa va Dalvarzintepa kabi yodgorliklar zamonaviy Kushon davrining diniy-madaniy muhitini dinida katta manba qiladi. Hozirga qadar olib borilgan arxe qazishmalar ushbu obidalar muhim ma’lumotlar bergan bo‘lsa-da, hujjat to‘liq strukturasini, ostki qatlamlarini, tarkib haqida va yo‘qolgan arxitekturaviy qismlarini aniqlashda an’anaviy metodlar yetarli darajada qo‘llanilmaydi. So‘nggi zamonaviy texnologiya - aloqa, LiDAR, georadar, dron fotogrammetriyasi va sun’iy intellekt asosidagi rekonstruksiya - arxeologiyada yangi bosqichni bosqichga berdi. Uch texnologiya qazish ishlarini minimal darajada olib borib, obidaning to‘liq kompyuter modellarini olishga imkon yaratish. Ushbu maqola Termiz vohasi buddaviy majmualarining ko‘p qatlamli raqamli pasportizatsiyasi uchun innovation metodlarni taklif etadi va kompleks arxeologik modelni ishlab chiqadi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

O‘zbekistonning janubiy ustunida buddalik obidalariga bag‘ishlangan XIX asrdan keyin olib borilgan. A. Strelkov, ME Vorontsov, GA Pugachenkova, BA Litvinskiy kabi olimlar bu hududning buddaviy me’moriyasi va san’atini asoslab berishgan. Ammo tahrirologik tavsifi asosan arxeologik tekshirishlar va klassik usullar bilan qazish.

Zamonaviy texnologiya bo‘yicha asosiy dunyo miqyosida LiDAR va GPR arxeologiyada keng qo‘llanila loyihalari:

• Evropada Rim yo‘llari va harbiy istehkomlarni aniqlash,

• Meksika va Gvatemalada Maya shaharlarining yashirin raqamlarini toping,

• Misrda piramida osti bo‘shliqlarinila oladilar kabi bunga misol bo‘ladi.

Markaziy Osiyoda bunday texnologiya hali keng joriy etilmagan. Termiz vohasi yodgorliklari bo‘yicha mavjud ilmiy adabiyotlarda LiDAR, GPR yoki AI rekonstruksiyadan foydalanilgan kompleks uchramaydi. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, buddaviy yodgorliklarga oid ma’lumotlar ko‘p bo‘lsa-da, hujjatlashtirilgan modellashtirilgan, qatlamlarga ajratilgan, ko‘p manbali o‘lchovlar asosida ishlab chiqarilgan model mavjud emas.

Shu bois ushbu maqola ushbu bo‘shliqni to‘ldiruvchi yangilashni taklif qiladi.

Muhokama

LiDAR scannerlash dasturi. LiDAR yordami bilan Fayoztepa va Karatepaning relyef sifati, yuqori o‘zgarishlari va yordam konturlari aniqlandi. Lazer impulslarining noma’lum joyi orqali hozirgachalum bo‘lgan bir nechta pastqam arxitekturaviy qismlar aniqlangan bo‘lganlib, monastirlarning kengroq hududga yo‘llarini ko‘rsatadi.

GPR o‘lchovlaridan olingan ma’lumotlar. Georadar scanerlash yer osti qatlamlarida: ko‘milgan yo‘laklar, hujra qoldiqlari, ikki qavatli struktura xususiyatlari, namlik yig‘ilgan konstruktiv zaif zonalar aniqlanishiga imkon berdi. Bu ma’lumotlar yodgorliklarning vaqt o‘tishi bilan qanday o‘zgarganini baholashda muhim ahamiyatga

ega. Dron fotogrammetriyasi asosida 3D modellashtirish. Dron yordamida2500 dan ortiq yuqori aniqlikdagi suratlar yig‘ildi va ular asosida: 3D nuqta-bulut modellari, ortofoto haqida, yuzalarning yuqori aniqlikdagi tekstura

yaratilishi yaratildi. Modellar yodgorliklarning keyingi yillarda qanday yemirilishini monitoring qilish xizmat qiladi.

Sun’iy intellekt asosida qayta qurish. AI algoritmlari yordamida yordam o‘rganildi: yo‘qolgan devor freskalari konturlarini tiklang, monastir ichki qismlarining ajoyib tuzilishi, me’moriy shakllarning matematik rekonstruksiyasi, tarixiy fotosuratlardan dizaynni tiklash. Olingan rekonstruksiya buddaviy majmualarning yangi ko‘rinishi haqida yanada aniq tasvirlangan.

Natija

Tadqiqot jarayonida Termiz vohasi buddaviy yodgorliklari bo‘yicha tajriba oldi: Yangi ko‘p qatlamli raqamli pasportizatsiya modeli ishlab chiqildi.

Bu model yodgorlikning yer usti, yer osti, relyef va rekonstruksiya qatlamlarini o‘z ichiga oladi. LiDAR va GPR o‘lchovlari orqali oldindan tartibga solinmagan arxitekturaviy elementlar aniqlandi. Dron fotogrammetriyasi yordamida yuqori aniqlikdagi 3D model yaratildi, u merosni tiklash va monitoring qilishda muhim vosita bo‘la oladi. AI rekonstruksiya asosida yo‘qolgan devor bezaklari va xonalarning xususiyatlariniy tashqi ko‘rinishi tiklandi. Tadqiqot Termiz vohasidagi buddaviy yodgorliklarning yanada to‘liq va chuqurlashtirilgan ilmiy tasnifini aniq berdi. Ko‘p qatlamli raqamli pasportizatsiya modeli ishlab chiqildi. Ush model yodgorlikning yer usti, yer osti, relyef, konstruktiv tuzilma va rekonstruksiya qatlamlarini o‘z ichiga oladi. hayot yo‘l yo‘nalishdagi zamonaviy va tarixiy strukturasini qatlamlar bo‘yicha tahlil qilish va ilmiy ilmiy yordamni yaratish uchun yaratilgan LiDAR GPR o‘lchovlari yordamida aniqlanmagan arxitekturaviy fayllar va yashirin pastkam aniqlangan. LiDAR orqali yodgorliklarning relyefi va tashkilot konturlari, GPR orqali asosiy yer ostidagi yo‘laklar, hujra qoldiqlari, ikki qavatli strukturalar va namlik yig‘ilgan

konstruktiv zonalar aniqlangan. Bu metodlar yodgorliklarning vaqt o‘tishi bilan qanday o‘zgarganini ilmiy asosda hosil qiladi.

Dron fotogrammetriyasi yordamida 2500 dan ortiq yuqori aniqlikdagi suratlar yig‘ildi. Shu orqali3D nuqta-bulut modellari, ortofoto yuzalar va teksturalar tasvirlari. Bu modellar yodgorliklarning keyingi yillarda qanday yemirilishini monitoring qilish va merosni saqlash muhim vosita bo‘ldi. Sun’iy Tellekt (AI) yordamida rekonstruksiya yo‘qolgan devor bezaklari, monastir ichki qismlar va arxitektura buyumlarni tiklaydi. AI algoritmlari tarixiy fotosuratlar, mavjud arxeologik ma’lumotlar va strukturalardan topilgan, buddaviy majmualarning yangi ko‘rinishini aniqlashtirdi . Ilmiy tasnif va xronologiya: tadqiqot Termiz vohasidagi buddaviy yodgorliklarning ilmiy tasnifi yangilandi. Obidalar tarixi, arxitekturaviy qurilish va joylashuvi bo‘yicha to‘liq va chuqurlashtirilgan ma’lumotlar o‘zlashtirildi.

Xulosa

Termiz vohasidagi buddaviy yodgorliklarni tufayli texnologik kompyuter asosidagi texnologiya o‘rganish tekshirish tarixiy, arxeologik va me’moriy axborotni qayta ochib xizmat qiladi. LiDAR, GPR, dron fotogrammetriyasi va sun’iy intellekt texnologiyalari bog‘liq qo‘llanganda yodgorliklarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri strukturasini, ayrim qismlarini, yashirin qatlamlarini va yo‘qolganlarni nazorat qilish qoidalarini beradi. Uch maqolada taklif qilingan yangi arxeologik model ilmiy ilmiy tadqiqot uchun, balki yodgorliklarni saqlash, restavratsiya qilish va shaxsiy turizmni rivojlantirishda ham katta amaliy kasb etadi. Texnologik kasalliklar: LiDAR, GPR, dron fotogrammetriyasi va AI rekonstruksiya texnologiyalari yodgorliklarning yashirin qatlamlarini, o‘tmishdagi omillarini va yo‘qolgan arxitekturaviy ishlov berishni ta’minlaydi. Ush usullari arxeologik qazishlarni minimal darajada olib borish bilan yuqori natija beradi. Raqamli pasportizatsiya: Tadqiqotda taklif qilingan ko‘p qatlamli hujjat pasportizatsiya modeli yodgorlikning barcha qatlamlarini (yer usti, yer osti, relyef, rekonstruksiya) birlashtirish. Bu ilmiy tadqiqot, monitoring, merosni saqlash va

restavratsiya ishlari uchun asosiy vosita. 3D modellashtirish va vizualizatsiya: Dron olingan olingan yuqori aniqlikdagi suratlar va AI rekonstruksiya yodgorliklarning haqiqiy va yo‘qolgan qismlarini vizual tarzda tiklaydi. Bu turizm, virtual ekskursiyalar va ilmiy taqdimotlar uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Pugachenkova, G. A. *O‘rta Osiyo me’morchiligi va san’ati tarixi.* Toshkent: Fan nashriyoti, 1971.

2. Strelkov, A. A. “Termizdagi buddaviy yodgorliklar bo‘yicha qazishmalar natijalari.” *SSSR Arxeologiyasi jurnali*, 1954, №3, 45–63.

3. Litvinskiy, B. A. *Kushon tsivilizatsiyasi tarixi*. Moskva: Vostochnaya Literatura, 1998.

4. Kuzmina, E. E. *Drevnyaya Bactriya i Sogd: Arkheologicheskiye issledovaniya.* Moskva: Nauka, 1986.

5. Naymark, A. “Buddhist Sites of Ancient Bactria: New Archaeological Perspectives.” *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, 2014, 7, 95–112.

6. Conyers, L. B. *Ground-Penetrating Radar for Archaeology.* 3rd ed. Lanham: AltaMira Press, 2013.

7. Chase, A. F., & Chase, D. Z. *LiDAR Applications for Archaeological Settlement Research.* Cambridge University Press, 2020.

8. Kokalj, Ž., & Hesse, R. *Airborne Laser Scanning in Archaeology: Mapping Hidden Landscapes.* Springer, 2017.

9. Remondino, F. “Heritage Recording and 3D Modeling with Photogrammetry.” *Journal of Cultural Heritage*, 2011, 12(2), 231–243.

10. Liu, Y., Wang, H., & Chen, X. “Deep-Learning-Based Reconstruction of Archaeological Structures.” *Journal of Digital Archaeology*, 2022, 5(1), 27–41.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

ILK O‘RTA ASRLARDA TERMIZ SHAHRINING IJTIMOIY-IQTISODIY VA MADANIY RIVOJLANISHI

Xudoyberdiyev Lutffulla Tursunmaxmat o‘g‘li

Termiz arxeologiya muzeyi ilmiy xodimi

lutfullaxudoyberdiyev24@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ilk o‘rta asrlarda Termiz shahrining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanish jarayonlari yoritiladi. Termizning Amudaryo bo‘yida, muhim savdo va karvon yo‘llari kesishgan hududda joylashgani uning iqtisodiy va siyosiy ahamiyatini oshirgani tahlil qilinadi. Shaharning hunarmandchilik, savdo-sotiq, dehqonchilik va shaharsozlik sohalaridagi taraqqiyoti, aholining ijtimoiy tarkibi hamda mintaqalararo iqtisodiy aloqalardagi o‘rni ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, ilk o‘rta asrlarda Termizda diniy-ma’rifiy hayot, buddaviylik va keyinchalik islom madaniyatining rivojlanishi, me’morchilik, san’at va ilm-fan taraqqiyotiga oid masalalar tahlil etiladi. Tadqiqotda Termizning Markaziy Osiyoning muhim iqtisodiy va madaniy markazlaridan biri sifatida shakllanishi tarixiy manbalar va arxeologik materiallar asosida ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Termiz, ilk o‘rta asrlar, Amudaryo, shaharsozlik, savdo, hunarmandchilik, dehqonchilik, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, madaniyat, arxeologiya, diniy-ma’rifiy hayot, buddaviylik, islom, Markaziy Osiyo.

Аннотация. В данной статье освещаются процессы социально-экономического и культурного развития города Термеза в период раннего Средневековья. Анализируется влияние географического положения Термеза на берегу Амударьи, в районе пересечения важных торговых и караванных путей, на повышение его экономического и политического значения. Рассматриваются развитие ремесла, торговли, земледелия и градостроительства, социальный состав населения, а также роль города в межрегиональных экономических связях. Кроме того, анализируются вопросы развития религиозно-просветительской

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

жизни в Термезе в период раннего Средневековья, распространения буддизма и, позднее, исламской культуры, а также достижения в области архитектуры, искусства и науки. В исследовании на основе исторических источников и археологических материалов раскрывается процесс формирования Термеза как одного из важных экономических и культурных центров Центральной Азии.

Ключевые слова: Термез, раннее Средневековье, Амударья, градостроительство, торговля, ремесло, земледелие, социально-экономическое развитие, культура, археология, религиозно-просветительская жизнь, буддизм, ислам, Центральная Азия.

Annotatsion. This article examines the processes of social, economic, and cultural development of the city of Termez during the Early Middle Ages. It analyzes how Termez's location on the banks of the Amu Darya and at the intersection of important trade and caravan routes contributed to its growing economic and political significance. The development of handicrafts, trade, agriculture, and urban planning, as well as the social structure of the population and the city's role in interregional economic relations, are discussed. The article also explores the development of religious and educational life in Termez, including the spread of Buddhism and, later, Islamic culture, as well as developments in architecture, art, and scholarship. Based on historical sources and archaeological materials, the study highlights the formation of Termez as one of the important economic and cultural centers of Central Asia.

Keywords: Termez, Early Middle Ages, Amu Darya, urban planning, trade, handicrafts, agriculture, socio-economic development, culture, archaeology, religious and educational life, Buddhism, Islam, Central Asia.

Kirish. Markaziy Osiyo hududida qadimdan shakllangan shaharlar mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotida muhim o‘rin egallagan. Ana shunday qadimiy shaharlardan biri Termiz bo‘lib, uning geografik joylashuvi, savdo yo‘llari chorrahasida joylashgani va Amudaryo bo‘yida qad rostlagani shahar taraqqiyotiga

katta ta’sir ko‘rsatgan. Termiz nafaqat iqtisodiy va savdo markazi, balki turli xalqlar, dinlar va madaniyatlar o‘zaro aloqasi kechgan muhim tarixiy maskan sifatida ham alohida ahamiyatga ega.

Ilk o‘rta asrlar Markaziy Osiyo tarixida siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarning jadallashuvi bilan ajralib turadi. Ushbu davrda hududda turli davlat va siyosiy tuzilmalar shakllanib, shaharlar o‘rtasidagi savdo-iqtisodiy munosabatlar kengaygan. Termizning strategik geografik o‘rni uning Buyuk Ipak yo‘li tizimidagi muhim shaharlardan biriga aylanishiga xizmat qilgan. Shaharda savdo-sotiq, hunarmandchilik, dehqonchilik va boshqa xo‘jalik tarmoqlari rivojlanib, aholining ijtimoiy hayoti va shahar madaniyatining shakllanishi uchun qulay sharoit yuzaga kelgan.

Termizning madaniy rivojlanishida diniy jarayonlar ham muhim ahamiyat kasb etgan. Ilk o‘rta asrlarda buddaviylik, zardushtiylik va boshqa diniy qarashlar bilan bog‘liq madaniy an’analar mavjud bo‘lgan. Keyinchalik islom dinining tarqalishi natijasida shaharning ma’naviy va madaniy hayotida yangi bosqich boshlandi. Bu jarayonlar me’morchilik, tasviriy san’at, ta’lim va ilmiy tafakkur rivojiga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatgan.

Ilk o‘rta asrlarda Termiz shahrining iqtisodiy tizimini tahlil qilishda agrar ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi alohida e’tiborga loyiqdir. Sug‘orma dehqonchilik asosida shakllangan xo‘jalik tizimi nafaqat ichki iste’molni ta’minlagan, balki ortiqcha mahsulot ishlab chiqarish orqali savdo munosabatlarining kengayishiga zamin yaratgan. Bu esa shaharni oddiy iste’mol markazidan iqtisodiy faol hududga aylantirgan [1. 45-b].

Shuningdek, iqtisodiy tizimda hunarmandchilik ishlab chiqarishining ichki differensiyalashuvi kuzatiladi. Termiz hududida topilgan arxeologik materiallar ayrim ustaxonalar ma’lum mahsulot turlariga ixtisoslashganini ko‘rsatadi. Bu esa mehnat

taqsimotining rivojlanganligini va ishlab chiqarish jarayonining murakkablashganligini bildiradi. Natijada mahsulot sifati oshib, ularning bozor qiymati yuqori bo‘lgan.

Ilk o‘rta asrlar iqtisodiyotida savdo tizimi ko‘p bosqichli xarakterga ega bo‘lgan. Mahalliy, mintaqaviy va xalqaro savdo darajalari o‘zaro bog‘liq holda faoliyat yuritgan. Termiz bu tizimda tranzit markaz sifatida ishtirok etib, turli hududlar o‘rtasida tovar almashinuvi jarayonini ta’minlagan. Ayniqsa, ipak, metall buyumlar va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari savdosi muhim o‘rin tutgan [2. 123-b].

Iqtisodiy rivojlanishda pul muomalasi va moliyaviy tizimning shakllanishi ham muhim omil bo‘lgan. Numizmatik topilmalar shuni ko‘rsatadiki, Termiz hududida turli davlatlarga oid tangalar muomalada bo‘lgan. Bu esa shahar iqtisodiyotining ochiqligi va tashqi iqtisodiy aloqalarning rivojlanganligini ko‘rsatadi.

Ijtimoiy tuzilma nuqtai nazaridan qaralganda, Termiz shahrida kasbiy ixtisoslashuv asosida shakllangan ijtimoiy qatlamlar mavjud bo‘lgan. Hunarmandlar, savdogarlar va dehqonlar o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlar jamiyat ichki barqarorligini ta’minlagan. Bu esa shahar ijtimoiy tizimining murakkab va yaxshi tashkil etilganligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, iqtisodiy faoliyatda logistika va transport tizimining rivojlanganligi ham muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Amudaryo orqali suv transporti, shuningdek, quruqlik yo‘llari orqali karvon savdosi amalga oshirilgan. Bu tizimlar orqali shahar ichki va tashqi bozorlarga ulangan [3. 36-b].

Ilk o‘rta asrlarda iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda zaxira tizimi (resurslarni jamlash va saqlash) ham muhim rol o‘ynagan. Omborxonalar va saqlash inshootlari mavjudligi oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlagan va inqiroz davrlarida iqtisodiy tizimni qo‘llab-quvvatlagan.

Bundan tashqari, Termiz shahrining iqtisodiy rivojlanishida soliqlar va majburiy to‘lovlar tizimi ham muhim o‘rin tutgan. Bu tizim davlat boshqaruvini moliyalashtirish bilan birga, iqtisodiy faoliyatni tartibga solishda ham xizmat qilgan.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Bundan tashqari, ilk o‘rta asrlarda Termiz shahrining iqtisodiy rivojlanishida bozor infratuzilmasining shakllanishi muhim ahamiyat kasb etgan. Shahar hududida maxsus savdo maydonlari, karvonsaroylar va omborxonalar mavjud bo‘lganligi savdo jarayonining tizimli ravishda tashkil etilganligini ko‘rsatadi. Bu infratuzilma uzoq masofadan kelgan savdogarlar uchun qulay sharoit yaratib, shahar iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta’minlagan [4. 243-b].

Shuningdek, iqtisodiy faoliyatda kredit va qarz munosabatlarining mavjudligi ham kuzatiladi. Garchi bu tizim to‘liq shakllangan bank tizimi darajasida bo‘lmagan bo‘lsa-da, savdogarlar va hunarmandlar o‘rtasida o‘zaro ishonchga asoslangan moliyaviy aloqalar mavjud bo‘lgan. Bu esa iqtisodiy muomalani tezlashtirgan va savdo hajmining oshishiga xizmat qilgan.

Ilk o‘rta asrlarda Termiz shahrida ishlab chiqarish va iste’mol o‘rtasidagi muvozanat ham muhim iqtisodiy omil hisoblangan. Mahalliy ishlab chiqarish asosan ichki ehtiyojlarni qondirishga yo‘naltirilgan bo‘lsa-da, ayrim mahsulotlar eksportga chiqarilgan. Bu esa shahar iqtisodiyotining ikki tomonlama — ichki va tashqi yo‘nalishda rivojlanganligini ko‘rsatadi [5. 231-b].

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda demografik omil ham muhim rol o‘ynagan. Aholi sonining o‘sishi ishlab chiqarish hajmining kengayishiga va bozor talabining ortishiga olib kelgan. Bu esa iqtisodiy faoliyatning yanada jadallashuviga sabab bo‘lgan. Shu bilan birga, aholi zichligi shahar infratuzilmasining rivojlanishini ham rag‘batlantirgan.

Shuningdek, iqtisodiy tizimda kasb-hunar guruhlarining tashkil topishi ham muhim jarayonlardan biri hisoblanadi. Hunarmandlar ma’lum ijtimoiy guruhlar sifatida shakllanib, o‘z faoliyatini muayyan qoidalar asosida olib borgan. Bu esa ishlab chiqarish sifatini nazorat qilish va bozor munosabatlarini tartibga solishda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan.

Bundan tashqari, Termiz shahrining iqtisodiy rivojlanishida hududiy ixtisoslashuv jarayoni ham kuzatiladi. Shahar ichida va uning atrofida turli iqtisodiy faoliyat turlari ma’lum hududlarga jamlangan. Masalan, ayrim hududlar qishloq xo‘jaligiga, boshqalari esa hunarmandchilik yoki savdoga ixtisoslashgan bo‘lgan. Bu esa iqtisodiy samaradorlikni oshirgan [6. 23-b].

Yana bir muhim jihat — iqtisodiy xavfsizlik tizimining mavjudligidir. Shahar mudofaa inshootlari va qo‘riqlash tizimi savdo yo‘llarining xavfsizligini ta’minlagan. Bu esa savdogarlar uchun ishonchli muhit yaratib, iqtisodiy faoliyatning barqarorligini ta’minlagan.

Shuningdek, iqtisodiy tizimda madaniy omillar ham muhim rol o‘ynagan. Turli xalqlar va madaniyatlarning o‘zaro aloqasi yangi mahsulotlar, texnologiyalar va savdo usullarining kirib kelishiga olib kelgan. Bu esa Termiz shahrining iqtisodiy rivojlanishini tezlashtirgan.

Ilk o‘rta asrlarda Termiz shahrining iqtisodiy rivojlanishida institutsional tizimlarning shakllanishi muhim o‘rin tutgan. Iqtisodiy faoliyat faqat bozor kuchlari asosida emas, balki ma’lum tartib-qoidalar va ijtimoiy me’yorlar asosida boshqarilgan. Bu tizim savdo operatsiyalarini tartibga solish, nizolarni hal qilish va iqtisodiy aloqalarni muvofiqlashtirishda muhim rol o‘ynagan [7. 342-b].

Shuningdek, iqtisodiy rivojlanishda “qo‘shilgan qiymat zanjiri” (value chain) elementlari ham kuzatiladi. Xom ashyoning yetishtirilishidan tortib, uni qayta ishlash va tayyor mahsulotni sotishgacha bo‘lgan jarayonlar bir-biri bilan uzviy bog‘liq holda amalga oshirilgan. Termiz hududida bu ayniqsa qishloq xo‘jaligi va hunarmandchilik integratsiyasida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Ilk o‘rta asrlarda iqtisodiy tizimda risklarni boshqarish mexanizmlari ham mavjud bo‘lgan. Savdogarlar uzoq masofalarga safar qilish jarayonida xavflarni kamaytirish uchun karvonlarga birlashgan. Bu kollektiv harakat nafaqat xavfsizlikni ta’minlagan, balki iqtisodiy yo‘qotishlarni ham kamaytirgan.

Bundan tashqari, Termiz shahrida iqtisodiy faoliyatning mavsumiy xususiyati ham muhim omil hisoblangan. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi mavsumga bog‘liq bo‘lgani sababli, savdo va hunarmandchilik faoliyati ham yil fasllariga mos ravishda o‘zgarib turgan. Bu esa iqtisodiy tizimning dinamik xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi [8. 132-b].

Shuningdek, iqtisodiy rivojlanishda bilim va texnologiyalar almashinuvi muhim rol o‘ynagan. Savdo aloqalari orqali yangi ishlab chiqarish usullari, texnikalar va innovatsiyalar kirib kelgan. Bu jarayon Termiz hududida hunarmandchilik va ishlab chiqarish samaradorligini oshirgan.

Yana bir muhim jihat — iste’mol madaniyatining shakllanishidir. Aholining ehtiyojlari va didi iqtisodiy ishlab chiqarish yo‘nalishiga ta’sir ko‘rsatgan. Masalan, bezak buyumlari va sifatli sopol mahsulotlarga bo‘lgan talab hunarmandchilikning rivojlanishiga turtki bergan [9. 243-b].

Bundan tashqari, iqtisodiy tizimda hududlararo ixtisoslashuv ham mavjud bo‘lgan. Termiz boshqa hududlar bilan iqtisodiy aloqada bo‘lib, ayrim mahsulotlarni import qilgan, boshqalarini esa eksport qilgan. Bu esa iqtisodiy o‘zaro bog‘liqlikni kuchaytirgan.

Shuningdek, iqtisodiy rivojlanishda ijtimoiy ishonch (social trust) omili ham muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Savdo va ishlab chiqarish jarayonlari ko‘pincha yozma shartnomalarga emas, balki og‘zaki kelishuvlarga asoslangan. Bu esa jamiyat ichida ishonch tizimining yuqori darajada bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Ilk o‘rta asrlarda Termiz shahrining iqtisodiy tizimida tranzit iqtisodiyot modeli muhim o‘rin egallagan. Shahar nafaqat ishlab chiqaruvchi va iste’molchi markaz, balki tovarlar oqimini boshqaruvchi tranzit hudud sifatida faoliyat yuritgan. Bu holat uning daromad manbalarini diversifikatsiya qilgan va iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlagan.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Shuningdek, iqtisodiy faoliyatda “bozor segmentatsiyasi” jarayoni ham kuzatiladi. Turli mahsulotlar uchun alohida savdo zonalari shakllangan bo‘lib, bu savdo jarayonining yanada samarali tashkil etilganligini ko‘rsatadi. Ayrim hududlarda oziq-ovqat mahsulotlari, boshqalarida esa hunarmandchilik buyumlari savdosi ustunlik qilgan [10. 121-b]

Ilk o‘rta asrlarda Termiz iqtisodiyotida “inson kapitali” tushunchasining dastlabki shakllari ham mavjud bo‘lgan. Hunarmandlar va savdogarlarning bilim va tajribasi iqtisodiy samaradorlikni oshirgan asosiy omillardan biri bo‘lgan. Bu esa kasbiy mahoratning iqtisodiy qiymatini oshirgan.

Bundan tashqari, iqtisodiy tizimda “resurslarni qayta taqsimlash” mexanizmlari ham mavjud bo‘lgan. Ayrim iqtisodiy ortiqcha mahsulotlar soliqlar yoki savdo orqali boshqa hududlarga yo‘naltirilgan. Bu esa iqtisodiy muvozanatni saqlashga yordam bergan [11. 324-b].

Yana bir muhim jihat — iqtisodiy faoliyatda “energiya resurslari”dan foydalanish darajasidir. Ilk o‘rta asrlarda asosiy energiya manbalari inson mehnati, hayvon kuchi va suv bo‘lgan. Termiz hududida suv resurslaridan samarali foydalanish ishlab chiqarish hajmini oshirishga xizmat qilgan.

Shuningdek, iqtisodiy tizimda “ta’minot zanjiri barqarorligi” ham muhim omil hisoblangan. Mahsulotlar ishlab chiqarishdan iste’molchiga yetib borguncha bo‘lgan jarayon izchil tashkil etilgan. Bu esa savdo tizimining uzluksiz ishlashini ta’minlagan.

Ilk o‘rta asrlarda Termiz shahrida iqtisodiy faoliyatning ekologik cheklovlarga moslashuvi ham kuzatiladi. Tabiiy resurslardan ortiqcha foydalanishning oldini olish maqsadida muayyan xo‘jalik strategiyalari qo‘llanilgan. Bu esa iqtisodiy tizimning uzoq muddatli barqarorligini ta’minlagan [12. 231-b].

Bundan tashqari, iqtisodiy rivojlanishda “axborot almashinuvi” ham muhim rol o‘ynagan. Savdogarlar va sayyohlar orqali narxlar, talab va taklif haqida ma’lumotlar tarqalgan. Bu esa bozor mexanizmining samarali ishlashiga yordam bergan.

Yana bir muhim ilmiy jihat — “iqtisodiy ierarxiya” tushunchasidir. Termiz iqtisodiy tizimida kichik ishlab chiqaruvchilar, o‘rta savdogarlar va yirik savdo subyektlari o‘rtasida ierarxik tuzilma mavjud bo‘lgan. Bu esa iqtisodiy tizimning murakkabligini va rivojlanganligini ko‘rsatadi [13. 128-b].

Ilk o‘rta asrlarda Termiz shahrining iqtisodiy rivojlanishida irrigatsiya tizimlarining texnik mukammalligi muhim rol o‘ynagan. Arxeologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, voha hududlarida murakkab kanal tizimlari barpo etilgan bo‘lib, ular suvni uzoq masofalarga yetkazish imkonini bergan. Bu tizimlar orqali nafaqat dehqonchilik rivojlangan, balki aholi zich joylashgan hududlarda ham suv ta’minoti barqaror bo‘lgan.

Shuningdek, Termiz hududida topilgan ustaxona qoldiqlari hunarmandchilik ishlab chiqarishining yuqori darajada tashkil etilganligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, metall eritish pechlari va sopol pishirish o‘choqlari ishlab chiqarish jarayonining texnologik jihatdan rivojlanganligini tasdiqlaydi. Bu esa shahar iqtisodiyotining ishlab chiqarish asosiga ega bo‘lganligini bildiradi.

Numizmatik topilmalar ham muhim ilmiy dalil hisoblanadi. Turli davrlarga oid tangalarning mavjudligi Termiz shahrida pul muomalasi rivojlanganligini ko‘rsatadi. Ayrim tangalarning uzoq hududlarga mansubligi esa shahar xalqaro savdo tizimiga faol jalb qilinganligini isbotlaydi [14. 343-b].

Arxeobotanik tadqiqotlar orqali Termiz hududida yetishtirilgan ekin turlari aniqlangan. Bug‘doy, arpa, uzum va turli mevali daraxtlar yetishtirilgani haqidagi ma’lumotlar qishloq xo‘jaligi tizimining diversifikatsiyalashganligini ko‘rsatadi. Bu esa oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashda muhim omil bo‘lgan.

Shuningdek, zooarxeologik topilmalar chorvachilikning rivojlanganligini tasdiqlaydi. Qo‘y, echki, qoramol va ot suyaklarining topilishi chorvachilik iqtisodiyotning muhim qismi bo‘lganini ko‘rsatadi. Termiz hududida chorvachilik mahsulotlari nafaqat ichki iste’mol, balki savdo uchun ham ishlatilgan.

Arxeologik qazishmalar davomida aniqlangan uy-joy komplekslari shahar aholisining ijtimoiy-iqtisodiy holatini aks ettiradi. Uylarning kattaligi, qurilish materiali va ichki tuzilishi aholining turli ijtimoiy qatlamlarga bo‘linganligini ko‘rsatadi. Bu esa ijtimoiy differensiyalashuvning mavjudligini tasdiqlaydi [15. 78-b].

Shuningdek, savdo aloqalarini tasdiqlovchi yana bir muhim fakt — import buyumlarning mavjudligidir. Termiz hududidan topilgan ayrim bezak buyumlari va sopol mahsulotlar boshqa hududlardan keltirilgan bo‘lib, bu shahar tashqi iqtisodiy aloqalarning kengligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва: Восточная литература, 1963.

2. Зеймаль Е.В. Древний Термез в археологических исследованиях. – Москва: Наука, 1990.

3. Массон В.М. Археология Туркменистана и Южного Узбекистана. – Москва: Наука, 1966.

4. Массон В.М. Археологические раскопки в Центральной Азии. – Москва: Наука, 1972.

5. Массон В.М. Экспедиционные отчёты. – Москва: Институт археологии АН СССР, 1975.

6. Мережин А.Н. Керамика XII – нач. XIII вв. из Старого Термеза // Труды Ташкентского государственного университета. Вып. 172. – Ташкент, 1960.

7. Пидаев Ш.Р. Средневековые каменные изделия из Старого Термеза // Древняя и средневековая культура Сурхандарьи. – Ташкент, 2001.

8. Пидаев Ш.Р. Стратиграфия городища Старого Термеза в свете новых раскопок // Городская культура Бактрии-Тохаристана и Согда. – Ташкент, 1987.

9. Рахманов У., Пидаев Ш.Р. Раскопки каравансарая в Рабаде средневекового Термеза // История материальной культуры Узбекистана. Вып. 23. – Ташкент, 1990.

10. Рахмонов Ш.А. Исследование на городище Кулагытепа в Ангорском районе Сурхандарьинской области // История материальной культуры Узбекистана. Вып. 23. – Ташкент, 1990.

11. Рахмонов Ш.А. Тавка (Ўзбекистоннинг қадимги божхона иншоотлари тарихига доир). – Тошкент, 2001.

12. Rtveladze E.V. Turkiston tarixi jurnalidagi maqolalar // Turkiston tarixi jurnali. – Toshkent, 2018. – №3.

13. Baqtriya-Toxariston tarixi: ilmiy to‘plam. – Toshkent: Fan, 2003.

14. O‘zbekiston arxeologiyasi jurnali maqolalari. – Toshkent: Fan, 2019.

15. Surxondaryo arxeologik tadqiqotlari to‘plami. – Toshkent: Fan, 2010.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

OLIY TA’LIMDA SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANISHNING TALABALARNING MUSTAQIL FIKRLASHIGA TA’SIRI

Ibragimova Mastona

Osiyo Texnologiya Universiteti magistranti

Annotatsiya. Mazkur tezisda oliy ta’lim jarayonida sun’iy intellekt vositalaridan foydalanishning talabalarning mustaqil va tanqidiy fikrlashiga ta’siri tahlil qilinadi. Sun’iy intellektning ta’limiy imkoniyatlari bilan bir qatorda, unga ortiqcha tayanish natijasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolar ham yoritiladi. Talabalarda axborotni tahlil qilish, manbalarni tekshirish va mustaqil xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga doir tavsiyalar beriladi.

Kalit so‘zlar: ***sun’iy intellekt, oliy ta’lim, mustaqil fikrlash, tanqidiy tafakkur, raqamli ta’lim, akademik halollik.***

Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta’lim mazmuni va usullariga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Xususan, matn yaratish, savollarga javob berish, ma’lumotlarni umumlashtirish va murakkab tushunchalarni izohlash imkoniga ega sun’iy intellekt vositalari oliy ta’limda keng qo‘llanila boshladi. Ushbu vositalar talabalarga o‘quv materiallarini tushunish, topshiriqlarni rejalashtirish va yangi g‘oyalarni izlashda yordam berishi mumkin. Biroq tayyor javoblarni tekshirmasdan qabul qilish talabaning mustaqil izlanishi va fikrlash faolligini susaytirish xavfini ham tug‘diradi.

Shu sababli asosiy masala sun’iy intellektdan foydalanish yoki foydalanmaslikdangina iborat emas. Muhimi, undan qanday maqsadda va qanday usulda foydalanishdir. Sun’iy intellekt talabaning o‘rniga fikrlaydigan vosita emas, balki uning izlanishi va mulohazasini qo‘llab-quvvatlaydigan yordamchi sifatida qaralishi lozim.

Sun’iy intellekt vositalarining muhim afzalliklaridan biri — individual yordam ko‘rsatish imkoniyatidir. Talaba tushunmagan mavzusini boshqa usulda izohlashni

so‘rashi, murakkab matnning asosiy g‘oyalarini ajratishi yoki o‘z fikrini tartibga solish uchun savollar olishi mumkin. Bunday yondashuv o‘quv jarayonini moslashuvchan qiladi va talabaning mustaqil ishlashiga ko‘maklashadi. Shuningdek, sun’iy intellekt muayyan mavzu bo‘yicha turli qarashlarni taqqoslash, munozara uchun savollar tuzish va dastlabki reja ishlab chiqishda foydali bo‘lishi mumkin.

Shu bilan birga, sun’iy intellekt yaratgan javoblar har doim ham to‘liq, aniq yoki ishonchli bo‘lavermaydi. Ayrim hollarda u noto‘g‘ri ma’lumot, tekshirilmagan dalil yoki mavjud bo‘lmagan manbani keltirishi mumkin. Agar talaba javobni mustaqil tekshirmasdan topshiriqqa ko‘chirsa, mavzuni chuqur anglash o‘rniga tayyor matnga qaram bo‘lib qolishi ehtimoli ortadi. Natijada tahlil qilish, dalillarni solishtirish, muammoni turli nuqtayi nazardan ko‘rish va shaxsiy xulosa chiqarish ko‘nikmalari yetarli darajada shakllanmasligi mumkin.

Essien va hammualliflarning 2024-yilda chop etilgan tadqiqotida generativ sun’iy **intellekt vositalarining** tanqidiy **fikrlash bilan bog‘liq** jihatlari **muhokama** qilingan. UNESCOning ta’lim va tadqiqotda generativ sun’iy intellektdan foydalanishga oid tavsiyalarida esa inson manfaatlari, mas’uliyatli foydalanish, axborot xavfsizligi hamda ta’limiy maqsadlarning ustuvorligi ta’kidlanadi. Ushbu yondashuvlardan kelib chiqib, sun’iy intellektdan foydalanish talabaning faol fikrlashini almashtirmasligi, aksincha uni rag‘batlantirishi kerak.

Oliy ta’limda buning uchun bir necha amaliy chorani qo‘llash mumkin.

Birinchidan, talabalarga sun’iy intellekt javoblarini kamida ikki ishonchli manba bilan solishtirish va keltirilgan dalillarning to‘g‘riligini tekshirish topshirig‘i berilishi lozim.

Ikkinchidan, yozma ishlarda faqat yakuniy natija emas, balki talabaning izlanish jarayoni, dalillari va xulosasi ham baholanishi zarur. Uchinchidan, sun’iy intellekt yordamida olingan ma’lumotdan foydalanilganida, ta’lim muassasasi talablariga muvofiq bu holat ochiq ko‘rsatilishi kerak. To‘rtinchidan, muammoli savollar,

taqqoslash, munozara va loyiha ishlari orqali talabaning o‘z nuqtayi nazarini asoslashiga sharoit yaratish maqsadga muvofiq.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt oliy ta’limda bilim olishni yengillashtirishi va talabaning mustaqil faoliyatini qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Biroq uning ijobiy samarasi talabaning axborotni tekshirish, tanqidiy baholash va shaxsiy xulosa chiqarishdagi faolligiga bog‘liq. Sun’iy intellektdan tayyor javob olish vositasi sifatida emas, balki fikrlashni rivojlantiruvchi yordamchi sifatida foydalanish muhimdir. O‘qituvchilar esa akademik halollikni ta’minlash, manbalarni tekshirish madaniyatini shakllantirish va mustaqil mulohazani baholash orqali bu jarayonni samarali tashkil etishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Miao, F., Holmes, W. Guidance for Generative AI in Education and Research.UNESCO,2023

2. Essien, A. et al. The Influence of AI Text Generators on Critical Thinking Skills in UK Business Schools. Studies in Higher Education, 49(5), 2024

3. ChatGPT Effects on Cognitive Skills of Undergraduate Students: Receiving Instant Responses from AI-Based Conversational Large Language Models (LLMs).Computers and Education: Artificial Intelligence, 6, 2024,100198.https://doi.org/10.1016/j.caeai.2023.100198

4. Wikipediya.https://www.google.com/url?opi=89978449&q=https://uz.wikipedia.org/wiki/Sun%25CA%25BCiy_intellekt&sa=U&ved=2ahUKEwjY35qci_CXAxXMTVcBHR3OJdYQFnoECCAQAQ&usg=AOvVaw1gdc4Rv2uH-Sz0_u_wR6va

5. O‘zbekiston Respublikasi hukumat portali....https://www.google.com/url?opi=89978449&q=https://gov.uz/oz/digital/activity_page/sun-iy-

intellekt&sa=U&ved=2ahUKEwjY35qci_CXAxXMTVcBHR3OJdYQFnoECEcQAQ&usg=AOvVaw0qgoz2T8346voo0FdndwRx

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

O‘ZBEK NASRIDA OILAVIY QADRIYATLAR VA SHAXS MA’NAVIYATI (TOG‘AY MUROD ASARLARI MISOLIDA)

Ibragimova Mastona Isaboyevna

Osiyo texnologiyalari universiteti, o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya. Maqolada Tog‘ay Murodning “Oydinda yurgan odamlar” qissasi va “Otamdan qolgan dalalar” romani misolida oilaviy qadriyatlar hamda shaxs ma’naviyati munosabati tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi oilaviy rishtalar, avlodlar davomiyligi, ota-ona va farzand mas’uliyati, milliy urf-odatlar va ijtimoiy muhitning badiiy talqinini ochib berishdan iborat. Ishda kontekstual, qiyosiy va poetik tahlil usullaridan foydalanildi. “Oydinda yurgan odamlar”da farzand kutish, er-xotin sadoqati va marosimlar orqali namoyon bo‘ladigan jamoaviy xotira markazga chiqsa, “Otamdan qolgan dalalar”da oila va avlod taqdiri keng tarixiy-ijtimoiy bosimlar bilan bog‘lanadi. Qiyosiy tahlil oilaviy qadriyatlar yozuvchi ijodida faqat maishiy munosabatlar majmui emas, balki inson qadr-qimmati, xotira va milliy o‘zlikni anglash bilan bog‘liq badiiy mezon ekanini ko‘rsatadi. Ushbu yondashuv asarlarning bugungi tarbiyaviy ahamiyatini ham asoslashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Tog‘ay Murod, o‘zbek nasri, oilaviy qadriyatlar, shaxs ma’naviyati, avlodlar davomiyligi, milliy mentalitet, badiiy obraz, mehr-oqibat, qiyosiy tahlil.

Oila insonning dastlabki ijtimoiy tajribasi shakllanadigan, mehr, mas’uliyat, hurmat va o‘zaro ishonch singari tushunchalar amaliy mazmun kasb etadigan muhitdir. Badiiy adabiyotda oila mavzusi shu sababli faqat xonadon ichidagi munosabatlarni emas, balki shaxsning jamiyat bilan aloqasi, tarixiy xotirasi va ma’naviy tanlovlarini ham yoritadi. Tog‘ay Murod nasrida xalqona tafakkur, Surxon vohasiga xos nutq va turmush manzaralari inson xarakterini ochishning muhim vositasiga aylanadi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Maqolaning maqsadi — “Oydinda yurgan odamlar” va “Otamdan qolgan dalalar” asarlarida oilaviy qadriyatlarning qanday badiiy vositalar orqali ifodalanishini hamda ularning shaxs ma’naviyati bilan aloqasini qiyosiy tahlil qilish. Tadqiqot obyekti — mazkur ikki asar; predmeti esa oilaviy munosabatlar, avlodlar xotirasi, urf-odatlar va ma’naviy mas’uliyatning badiiy talqinidir. Kontekstual, qiyosiy va poetik tahlil usullari qo‘llanadi.

Tog‘ay Murod ijodi haqidagi ochiq manbalarda adibning milliy xarakter, xalqona til va tarixiy-ijtimoiy hayotni tasvirlash mahorati alohida qayd etiladi. “Oydinda yurgan odamlar” qissasiga bag‘ishlangan tahlillarda undagi rivoyatlar, marosimlar va xalqona dunyoqarashning badiiy vazifasiga e’tibor qaratilgan. ‘’Otamdan qolgan dalalar” haqidagi tadqiqotlarda esa roman voqealari ijtimoiy-tarixiy muhit, avlodlar taqdiri va moddiy-ma’naviy qadriyatlar to‘qnashuvi bilan bog‘lab o‘rganiladi.

Mazkur maqola shu kuzatishlarni oilaviy qadriyatlar va shaxs ma’naviyati masalasi atrofida qiyoslaydi. Nashrlar bo‘yicha sahifasi aniqlanmagan fikrlarga aniq bet raqami biriktirilmadi.

“Oydinda yurgan odamlar” qissasida Qoplonbek va Oymomo hayoti, xususan farzandsizlik bilan bog‘liq uzoq kutish va ruhiy iztirob oilaviy munosabatlarning markaziy sinovlaridan biri sifatida talqin qilinadi. Farzand masalasi bu yerda faqat biologik davomiylik emas: u er-xotinning sabri, bir-biriga sadoqati va o‘z hayotini ma’no bilan bog‘lash ehtiyojini yuzaga chiqaradi. Shu tariqa oilaviy baxt birgina tashqi mezon bilan o‘lchanmaydi; u kundalik g‘amxo‘rlik va qiyinchilikni birga ko‘tarish qobiliyatida ham namoyon bo‘ladi.

Qissadagi to‘y marosimi, kelin salom, hayit, Navro‘z va sumalak bilan bog‘liq tasvirlar milliy urf-odatlarni bezak sifatida emas, jamoa xotirasi va axloqiy qadriyatlarni uzatadigan madaniy mexanizm sifatida ko‘satadi. Marosimlar kishilarni umumiy tajriba atrofida birlashtiradi, lekin asar mazmuni ularning ma’nosi samimiy munosabatlar bilan to‘ldirilgandagina tirik qolishini anglatadi. Yozuvchining xalqona

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

iboralari, takror va ritmik jumlalari qahramonlarning ichki holatini tashqi izohdan ko‘ra bevosita va ta’sirchan his ettiradi.

“Otamdan qolgan dalalar” romanida oila va avlod taqdiri kengroq tarixiy-ijtimoiy manzara bilan tutashadi. Asar uch avlod hayotini qamrab olishi, yer va mehnat bilan bog‘liq tajribani nasldan naslga o‘tadigan xotira sifatida ko‘rsatishi bilan ahamiyatlidir. “Ota” va “meros” tushunchalari shu kontekstda faqat mulk yoki kasb davomiyligini emas, balki avlod boshidan kechirgan adolatsizliklar, iztiroblar va or-nomus yukini ham anglatadi. Oilaning ma’naviy holati tashqi tuzumdan ajralgan holda mavjud bo‘la olmaydi: ijtimoiy bosim shaxs tanlovi va yaqinlar taqdiriga kirib boradi.

Ikki asar qiyosida muhim farq ko‘zga tashlanadi. “Oydinda yurgan odamlar”da oilaviy munosabatlar ko‘proq er-xotin sadoqati, farzand orzusi va marosimlar atrofida jamlansa, “Otamdan qolgan dalalar”da oila avlodlar xotirasi va tarixiy zo‘ravonlik oqibatlarini ko‘rsatadigan keng ijtimoiy birlikka aylanadi. Har ikkala asarda ham shaxs ma’naviyati yakka holda shakllanmaydi: u yaqinlar bilan munosabat, mehnat, xotira va jamoa qadriyatlari ichida sinovdan o‘tadi. Biroq yozuvchi an’anani mutlaq ideallashtirmaydi; uning badiiy olamida qadriyatning haqiqiy mezoni insoniylik va qadr-qimmatni asrashdir.

Tahlil uch natijani ko‘rsatadi. Birinchidan, oilaviy qadriyatlar Tog‘ay Murod nasrida mavzu darajasida qolmay, qahramon ruhiyatini ochadigan syujet omili sifatida ishlaydi. Ikkinchidan, urf-odat va xalqona nutq milliy muhitni jonlantirish bilan birga, jamoa xotirasini badiiy shaklda saqlaydi. Uchinchidan, oilaviy barqarorlikni faqat tashqi marosimlar bilan tenglashtirib bo‘lmaydi: sadoqat, o‘zaro mas’uliyat va inson sha’niga hurmat uning mazmunini belgilaydi. Shu nuqtai nazardan, asarlarni bugungi yoshlar bilan muhokama qilishda tayyor nasihatdan ko‘ra, qahramonlarning tanlovi va oqibatlarini tahlil qilish samaraliroq bo‘lishi mumkin.

Qiyosiy tahlil “Oydinda yurgan odamlar”da oilaviy sadoqat va farzandga intilish, “Otamdan qolgan dalalar”da esa avlodlar davomiyligi va tarixiy xotira oilaviy

qadriyatlarning yetakchi ko‘rinishlari ekanini ko‘rsatdi. Har ikki asarda shaxs ma’naviyati yaqinlar bilan munosabat va ijtimoiy muhitdan uzilmagan holda tasvirlanadi. Yozuvchining xalqona tili, marosim tasvirlari va avlodlar taqdirini bog‘lovchi kompozitsiyasi g‘oyaviy mazmunni kuchaytiradi.

Maqolaning muayyan yangiligi — ikki asarni oilaviy qadriyatlarning ikki ko‘lami: xonadon ichidagi hissiy-axloqiy tajriba va avlodlar miqyosidagi tarixiy xotira sifatida qiyoslashidadir. Ta’lim jarayonida asarlar asosida oilada mas’uliyat, sabr, mehr-oqibat va inson qadrini muhokama qilish; urf-odatlarni esa ularning insonparvarlik mazmuni bilan birga tahlil etish tavsiya qilinadi. Ushbu xulosalar matn tahliliga asoslangan bo‘lib, ularni kengroq umumlashtirish uchun boshqa asarlar va maxsus ilmiy tadqiqotlarni ham qamrab olgan holda izlanish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tog‘ay Murod. Oydinda yurgan odamlar: qissalar, hikoyalar. — Toshkent: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1985. — 160 b. (Bibliografik ma’lumot: Ziyouz.uz, “Tog‘ay Murodning barcha kitoblari (1985–2012)”).

2. To‘g‘ay Murod (1948–2003). Ziyouz.uz

3. Nazarova Naima; Burxonova Feruza. To‘g‘ay Murodning “Oydinda yurgan odamlar” qissasi tahlili. 2026.

4. Suyumova, Umrixon. “Otamdan qolgan dalalar” romanida tarixiy va ijtimoiy hayotning sotsiologik metod asosida yoritilishi.

5. Quronov Dilmurod. Adabiyotshunoslikka kirish. — Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004.

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF
Contemporary Pedagogical and Philological Research
2026 / No. 1(1)

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

LABORATORIYA SINOVLARI VA MUVOFIQLIKNI BAHOLASH JARAYONLARINING METROLOGIK TA’MINOTI VA ZAMONAVIY RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Aliqulov Jaloliddin Botir o‘g‘li

Jizzax politexnika instituti, MS va SB yo‘nalishi, 1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Maqolada laboratoriya sinovlari va muvofiqlikni baholash jarayonlarining metrologik ta’minoti, o‘lchash natijalarining ishonchliligi, metrologik kuzatuvchanlik va zamonaviy rivojlanish tendensiyalari yoritilgan. O‘z DSt ISO/IEC 17025:2019 talablari doirasida o‘lchash vositalarini kalibrlash va qiyoslash, o‘lchash noaniqligini baholash, sinov natijalarining yaroqliligini ta’minlash hamda laboratoriya faoliyatini raqamlashtirish masalalari tahlil qilinadi. LIMS, avtomatlashtirish va sun’iy intellektdan foydalanish istiqbollari asosida laboratoriyalar samaradorligini oshirishga qaratilgan takliflar keltiriladi.

Kalit so‘zlar: metrologik ta’minot, laboratoriya sinovlari, muvofiqlikni baholash, metrologik kuzatuvchanlik, o‘lchash noaniqligi, O‘z DSt ISO/IEC 17025:2019, LIMS, raqamlashtirish, sifat infratuzilmasi.

Kirish

Mahsulot sifati va xavfsizligini ta’minlash, iste’molchilar manfaatlarini himoya qilish hamda xalqaro savdo munosabatlarini rivojlantirishda laboratoriya sinovlari va muvofiqlikni baholash muhim o‘rin egallaydi. Mahsulotning standart yoki texnik reglament talablariga mosligi ko‘p hollarda laboratoriyada olingan o‘lchash va sinov natijalariga tayangan holda aniqlanadi. Shu sababli natijalarning aniqligi, ishonchliligi va taqqoslanuvchanligi sifat infratuzilmasining asosiy shartlaridan biridir.

Metrologik ta’minot o‘lchashlarning yagona birlikda, talab etilgan aniqlikda va belgilangan metodikalar asosida bajarilishini ta’minlovchi tashkiliy, ilmiy hamda texnik chora-tadbirlar majmuasidir. U o‘lchash vositalarining yaroqliligini, etalonlar

bilan bog‘liqlikni, o‘lchash noaniqligini hisobga olishni va sinov jarayonlarining nazorat qilinishini qamrab oladi.

Laboratoriyalar kompetentligiga qo‘yiladigan talablarni belgilovchi milliy hujjatlardan biri O‘z DSt ISO/IEC 17025:2019 standartidir. Ushbu standart ISO/IEC 17025:2017 xalqaro standartiga aynan mos (IDT) qabul qilingan bo‘lib, laboratoriyalarning xolisligi, texnik kompetentligi va izchil faoliyat yuritishini ta’minlashga qaratilgan. Maqolaning maqsadi metrologik ta’minotning laboratoriya sinovlari hamda muvofiqlikni baholashdagi rolini ochib berish va zamonaviy rivojlanish yo‘nalishlarini ko‘rib chiqishdan iborat.

1. Laboratoriya sinovlarining metrologik ta’minoti

Laboratoriya sinovlarining metrologik ta’minoti o‘lchash vositalari, etalonlar, sinov metodikalari, laboratoriya muhiti, kalibrlash va qiyoslash ishlari, o‘lchash noaniqligini baholash hamda metrologik kuzatuvchanlikni o‘z ichiga oladi. Uning bosh vazifasi o‘lchash natijalarining aniqligi va ishonchliligini ta’minlash, natijalarning takrorlanuvchanligi va taqqoslanuvchanligiga erishishdir.

Sinov laboratoriyasida foydalaniladigan har bir o‘lchash vositasi belgilangan vazifa uchun yaroqli bo‘lishi lozim. Masalan, polimer materiallar yoki plastmassa quvurlarni sinashda universal sinov mashinasi, elektron tarozi, harorat o‘lchagich, shtangensirkul va boshqa o‘lchash vositalari qo‘llanilishi mumkin. Ularning texnik holati, o‘lchash diapazoni, aniqlik ko‘rsatkichlari hamda kalibrlash yoki qiyoslash holati natijaga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

1-rasm. Zamonaviy sinov laboratoriyasi va o‘lchash vositalari.

Metrologik ta’minotning muhim amaliy jihati — o‘lchash vositalarini boshqarishdir. Laboratoriya o‘lchash vositalarining identifikatsiyasi, foydalanish holati, kalibrlash muddatlari, texnik xizmat ko‘rsatish tarixi va zarur bo‘lganda oraliq tekshiruvlari hujjatlashtirilishi kerak. Kalibrlash natijalari o‘lchash vositasining ko‘rsatishlari hamda tegishli etalon qiymatlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni belgilashga yordam beradi. Qiyoslash esa tegishli normativ-metrologik tartibda o‘lchash vositasining belgilangan talablarga muvofiqligini tasdiqlashga qaratiladi.

Kalibrlash va qiyoslash tushunchalari o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, ularning maqsadi bir xil emas. Kalibrlash o‘lchash vositasining metrologik xususiyatlarini aniqlash va natijalarni qayd etishga xizmat qiladi; qiyoslash esa belgilangan talablar bilan solishtirib, muvofiqlik haqida xulosa chiqarish jarayonidir. Laboratoriya ushbu faoliyat turini o‘zining akkreditatsiya sohasi, amaldagi qonunchilik va o‘lchash vositasining maqomidan kelib chiqib tashkil etishi zarur.

2. Metrologik kuzatuvchanlik va o‘lchash noaniqligi

Metrologik kuzatuvchanlik — o‘lchash natijasini hujjatlashtirilgan uzluksiz kalibrlash zanjiri orqali tegishli etalon bilan bog‘lash imkoniyatidir. Har bir zanjir bo‘g‘inida kalibrlash natijalari va o‘lchash noaniqligi qayd etiladi. Kuzatuvchanlik

laboratoriya natijalarini boshqa laboratoriyalar, milliy etalonlar va xalqaro etalonlar bilan taqqoslash uchun asos yaratadi.

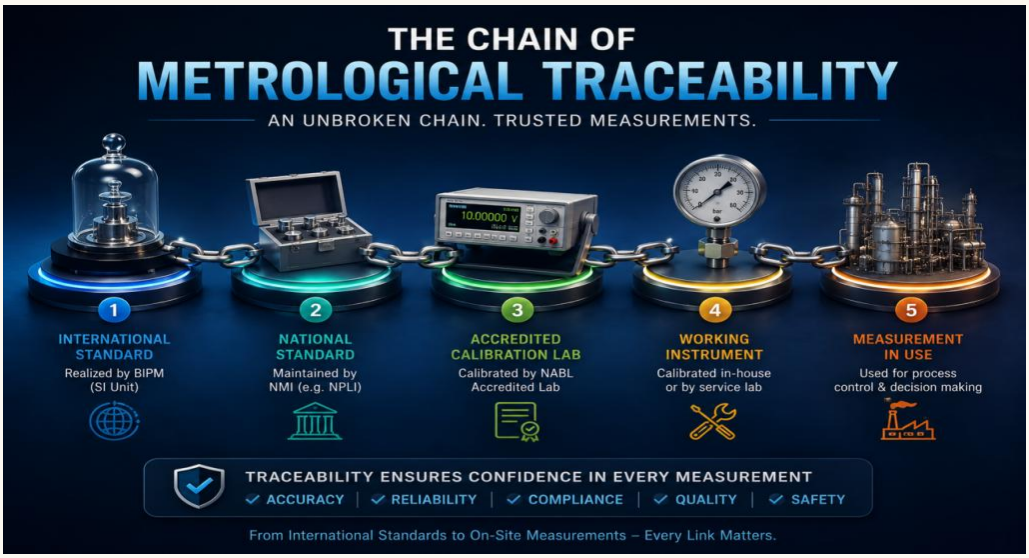

2-rasm. O‘lchash natijalarining metrologik kuzatuvchanlik zanjiri (sxematik ko‘rinish).

Kuzatuvchanlikning mavjudligi natijaning avtomatik ravishda talabga mosligini anglatmaydi. Laboratoriya o‘lchash usuli, etalonning mosligi, kalibrlash oralig‘i, noaniqlik qiymati va natijadan foydalanish maqsadini ham hisobga olishi kerak. Shu sababli kuzatuvchanlik zanjirini hujjatlar bilan tasdiqlash va uning laboratoriya vazifasiga mosligini baholash muhim.

O‘lchash noaniqligi o‘lchash natijasiga tegishli bo‘lgan qiymatlarning tarqalishini tavsiflovchi parametrdir. U natijaning ishonchliligini ilmiy asosda ifodalash imkonini beradi. Noaniqlik manbalariga o‘lchash vositasining kalibrlash noaniqligi, takroriy o‘lchashlar dispersiyasi, laboratoriya harorati va namligi, namuna xususiyatlari, operator ta’siri, metodikaning rezolyutsiyasi va boshqa omillar kirishi mumkin.

Noaniqlikni baholashda avval muhim manbalar aniqlanadi, so‘ng ularning natijaga ta’siri miqdoriy baholanadi. Zarur hollarda standart noaniqliklar birlashtirilib, kengaytirilgan noaniqlik hisoblanadi. Laboratoriya noaniqlikni sinov usuli, natijadan

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

foydalanish va mijoz ehtiyojiga mos ravishda baholashi hamda tegishli yozuvlarni saqlashi lozim.

3. Muvofiqlikni baholash jarayonlarida metrologiyaning o‘rni

Muvofiqlikni baholash mahsulot, jarayon, xizmat yoki tizimning belgilangan talablariga mosligini aniqlashga qaratilgan faoliyatdir. U sinov, inspeksiya, sertifikatlashtirish va boshqa baholash shakllarini qamrab olishi mumkin. Laboratoriya sinovlari muvofiqlik to‘g‘risidagi qaror uchun zarur bo‘lgan obyektiv dalillarni taqdim etadi.

O‘z DSt ISO/IEC 17025:2019 laboratoriya faoliyatida xolislik, kompetentlik, resurslar, jarayonlar va boshqaruv tizimiga oid talablarni belgilaydi. Standart talablariga muvofiq laboratoriya sinov metodlarini tanlashi yoki validatsiya qilishi, namunalarni boshqarishi, texnik yozuvlarni yuritishi, natijalarni hisobotda aniq aks ettirishi va natijalar yaroqliligini monitoring qilishi lozim.

Metrologik ta’minot muvofiqlikni baholashning bir necha bosqichida muhimdir. Sinovdan oldin o‘lchash vositalarining yaroqliligi tekshiriladi; sinov davomida muhit va metodika shartlariga rioya etiladi; sinovdan keyin natijalar, noaniqlik va zarur qaror qoidalari hisobga olinadi. O‘lchash vositasining noto‘g‘ri ishlashi yoki noaniqlikning e’tiborsiz qoldirilishi mahsulot muvofiqligi bo‘yicha xato xulosaga olib kelishi mumkin.

Shuningdek, laboratoriya sinov natijalarining yaroqliligini ta’minlash uchun malaka sinovlarida yoki laboratoriyalararo taqqoslashlarda ishtirok etish, nazorat namunalaridan foydalanish, takroriy sinovlar va ichki sifat nazoratini amalga oshirish maqsadga muvofiq. Bunday usullar natijalardagi og‘ishlarni o‘z vaqtida aniqlash va tuzatish choralarini ko‘rishga yordam beradi.

4. Zamonaviy rivojlanish tendensiyalari

Laboratoriya faoliyatining zamonaviy rivojlanishi raqamlashtirish, avtomatlashtirish, ma’lumotlar integratsiyasi va jarayonlarni masofadan monitoring

qilish bilan tavsiflanadi. Raqamli yechimlar hujjat aylanishini tezlashtiradi, natijalarni qayta ishlashda qo‘lda kiritish bilan bog‘liq xatolarni kamaytiradi va laboratoriya faoliyati haqida tezkor tahliliy ma’lumot olish imkonini beradi.

4.1. LIMS tizimlari

Laboratory Information Management System (LIMS) laboratoriya namunalari, buyurtmalar, sinov topshiriqlari, natijalar, hisobotlar va tegishli hujjatlarni elektron boshqarishga mo‘ljallangan axborot tizimidir. LIMS namunani qabul qilishdan yakuniy hisobotni shakllantirishgacha bo‘lgan jarayonlarni izchil kuzatish imkonini beradi. Tizimdan samarali foydalanish uchun foydalanuvchi huquqlari, ma’lumotlar yaxlitligi, audit izi, zaxiralash va dasturiy ta’minot validatsiyasi masalalari ko‘zda tutilishi kerak.

4.2. Avtomatlashtirilgan o‘lchash va sinov qurilmalari

Sinov uskunalarini kompyuter va dasturiy ta’minot bilan integratsiya qilish o‘lchash ko‘rsatkichlarini avtomatik yig‘ish, qayd etish va hisoblashga yordam beradi. Masalan, universal mexanik sinov mashinalari kuch, deformatsiya va vaqt ko‘rsatkichlarini avtomatik ravishda qayd etishi mumkin. Avtomatlashtirish inson omilini kamaytiradi, biroq qurilma dasturining to‘g‘ri ishlashi, sozlanishi va validatsiyasi ham metrologik nazorat doirasida bo‘lishi kerak.

4.3. Sun’iy intellekt va ma’lumotlar tahlili

Sun’iy intellekt va statistik tahlil laboratoriya ma’lumotlaridagi tendensiyalarni aniqlash, noodatiy natijalarni ajratish, uskunalarning texnik holatini prognoz qilish va resurslardan foydalanishni optimallashtirishda yordam berishi mumkin. Biroq sun’iy intellekt tomonidan olingan tavsiyalarni laboratoriya mutaxassisi tekshirishi, algoritmning qo‘llanish sohasi aniqlanishi va qarorlar uchun javobgarlik belgilanishi zarur. AI vositalari standart sinov metodikalarini yoki kompetent mutaxassisning bahosini o‘z-o‘zidan almashtirmaydi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

4.4. Elektron hujjatlar va raqamli integratsiya

Elektron kalibrlash sertifikatlari, raqamli sinov bayonnomalari va ma’lumot almashish interfeyslari laboratoriyalar hamda muvofiqlikni baholash organlari o‘rtasida axborot almashinuvini yengillashtiradi. Raqamli hujjatlarning ishonchliligi uchun ularning muallifligi, o‘zgartirishlar tarixi, himoyalanishi va saqlanish muddati nazorat qilinishi lozim.

4.5. Raqamli texnologiyalarning laboratoriya faoliyatiga ta’siri

№	Texnologiya	Asosiy afzalligi
1	LIMS	Namuna, natija va hisobotlarni yagona tizimda boshqarish; kuzatuvchanlikni yaxshilash.
2	Avtomatlashtirish	Ma’lumotlarni avtomatik qayd etish; qo‘lda kiritish xatolarini kamaytirish.
3	Sun’iy intellekt	Katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish; noodatiy holatlarni aniqlashga ko‘maklashish.
4	Elektron metrologik hujjatlar	Kalibrlash va sinov yozuvlarini tezkor topish, almashish va nazorat qilish.
5	Raqamli integratsiya	Laboratoriya va baholash subyektlari o‘rtasida ma’lumot almashinuvini yaxshilash.

5. Milliy sifat infratuzilmasini takomillashtirish bo‘yicha takliflar

Laboratoriya sinovlari va muvofiqlikni baholash jarayonlarini yanada takomillashtirish uchun quyidagi yo‘nalishlar ustuvor hisoblanadi:

laboratoriyalarning sinov vazifalariga mos zamonaviy o‘lchash vositalari va etalonlar bilan ta’minlanganligini bosqichma-bosqich yaxshilash;

o‘lchash vositalarini kalibrlash va qiyoslash muddatlarini risk va foydalanish intensivligini hisobga olgan holda boshqarish;

• O‘z DSt ISO/IEC 17025:2019 talablariga muvofiq laboratoriya jarayonlari, texnik yozuvlar va natijalar yaroqliligi monitoringini takomillashtirish;

• o‘lchash noaniqligini baholash bo‘yicha xodimlarning amaliy bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirish;

• LIMS va elektron hujjat aylanishi tizimlarini joriy etishda ma’lumotlar xavfsizligi, audit izi va dasturiy validatsiyani ta’minlash;

• malaka sinovlari va laboratoriyalararo taqqoslashlarda ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytirish;

• laboratoriya mutaxassislarini metrologiya, standartlashtirish, raqamli texnologiyalar va sifat menejmenti bo‘yicha muntazam o‘qitish.

Xulosa

Laboratoriya sinovlari va muvofiqlikni baholash jarayonlarining metrologik ta’minoti milliy sifat infratuzilmasining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, mahsulot sifati va xavfsizligini obyektiv baholashga xizmat qiladi. O‘lchash vositalarining metrologik yaroqliligi, kalibrlash va qiyoslash, metrologik kuzatuvchanlik hamda o‘lchash noaniqligini to‘g‘ri baholash laboratoriya natijalarining ishonchliligini belgilaydi.

O‘z DSt ISO/IEC 17025:2019 talablarini laboratoriya faoliyatiga izchil tatbiq etish, sinov natijalarining yaroqliligini muntazam nazorat qilish va xodimlar kompetentligini oshirish laboratoriya ishining sifatini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, LIMS, avtomatlashtirilgan sinov uskunalari, elektron metrologik hujjatlar va ma’lumotlar tahlili texnologiyalari laboratoriya jarayonlarini tezkor, shaffof va samarali tashkil etish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

Raqamli texnologiyalarni joriy etish metrologik tamoyillar bilan uyg‘un holda amalga oshirilishi, ma’lumotlar yaxlitligi va dasturiy vositalarning yaroqliligi nazorat qilinishi lozim. Taklif etilgan chora-tadbirlar laboratoriya sinovlari natijalariga bo‘lgan ishonchni oshirish, muvofiqlikni baholash qarorlarini asoslash va O‘zbekiston milliy sifat infratuzilmasining xalqaro integratsiyasini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Texnik jihatdan tartibga solish to‘g‘risida”gi Qonuni.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Metrologiya to‘g‘risida”gi Qonuni.

3. Aliqulov J.B ’’Milliy sifat infratuzilmasida raqamli platformalar integratsiyasining jamiyat hayotidagi o‘rni va ahamiyati.’’ https://doi.org/10.5281/zenodo.23957541 Tezis.2026 27- bet.

4. ILAC P10. ILAC Policy on Metrological Traceability of Measurement Results.

5. Aliqulov J.B., Ungarov J.Y., Murodova A.Y. ’’Laboratoriya sinovlaridan raqamli qarorlargacha: polimer quvurlarini sinash natijalarini raqamli integratsiyalash va muvofiqlikni baholashning amaliy modeli’’ https://zenodo.org/records/23689179 Tezis .Toshkent sh. 2026. 423-425 b.

6. Aliqulov J.B, Xudoyberdiyev J.Sh, Achilov Sh, ’’Bazat tolasini ishlab chiqarishda, xomashyoning yaroqlilik darajasini oshirishda sifat mejmenti tizimining ahamiyati’’ Ilmiy sinov va sifat nazorati -Jurnal 2025/1. 48-b.

7. JCGM 200:2012. International Vocabulary of Metrology — Basic and General Concepts and Associated Terms (VIM).

8. O‘z DSt ISO/IEC 17025:2019. Sinov va kalibrlash laboratoriyalarining kompetentligiga qo‘yiladigan umumiy talablar (ISO/IEC 17025:2017, IDT).

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF
Contemporary Pedagogical and Philological Research
2026 / No. 1(1)

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARGA EKOLOGIK TARBIYA BERISH METODIKASI

G‘ulomova Dilgira Dilmurod qizi

Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi

(Maktabgacha ta’lim) mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Maqolada maktabgacha yoshdagi (5–6 yosh) bolalarga ekologik tarbiya berishning samarali metodikasi asoslab berilgan. Tadqiqotda o‘yin, kuzatish, tajriba, loyiha va mehnat faoliyatini integratsiyalashgan holda qo‘llash modeli taklif etildi. Pedagogik tajriba maktabgacha ta’lim tashkilotining tajriba va nazorat guruhlarida o‘tkazildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, taklif etilgan metodika bolalarning ekologik bilimlari, tabiatga munosabati va amaliy ko‘nikmalarini nazorat guruhiga nisbatan sezilarli oshirdi. Maqola maktabgacha ta’lim tashkilotlari tarbiyachilari, metodistlari va pedagogika oliy ta’lim muassasalari talabalari uchun mo‘ljallangan.

Kalit so‘zlar: maktabgacha ta’lim, ekologik tarbiya, ekologik madaniyat, tabiat, o‘yin faoliyati, loyiha metodi, tarbiyachi.

Abstract. The article substantiates an effective methodology for environmental education of preschool children aged 5–6. A model integrating play, observation, experiment, project and labor activities is proposed and tested in experimental and control groups of a preschool institution. The results show that the methodology significantly improves children’s ecological knowledge, attitude toward nature and practical skills compared with the control group.

Keywords: preschool education, environmental education, ecological culture, nature, play activity, project method, educator.

1. KIRISH (Introduction)

Bugungi kunda global ekologik muammolar – iqlim o‘zgarishi, Orol dengizining qurishi, havo va suv resurslarining ifloslanishi, bioxilma-xillikning kamayishi – inson hayoti va kelajak avlodlar taqdiriga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Bu muammolarni

faqat texnik va iqtisodiy choralar bilan hal etib bo‘lmaydi: ularning asosida har bir insonning ekologik ongi va madaniyati yotadi. Shu sababli ekologik tarbiya uzluksiz ta’lim tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni (2020) maktabgacha ta’limni uzluksiz ta’limning birinchi bosqichi sifatida belgilab, uning vazifalari qatorida bolani har tomonlama rivojlantirish va ijtimoiy-axloqiy qadriyatlarni singdirishni ko‘rsatadi. «Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishiga qo‘yiladigan Davlat talablari»da ham bolaning atrof-muhit, tabiat va ijtimoiy muhit haqidagi tasavvurlarini shakllantirish alohida rivojlanish sohasi sifatida qayd etilgan.

Psixologik-pedagogik tadqiqotlar maktabgacha yosh davri shaxsning qadriyatli yo‘nalishlari va dunyoqarashi poydevori qo‘yiladigan sezgir davr ekanini ko‘rsatadi. L.S. Vigotskiy ta’limga bolaning yaqin rivojlanish zonasi nuqtai nazaridan yondashishni, bolaning bilimni kattalar va tengdoshlari bilan hamkorlikdagi faoliyatda o‘zlashtirishini asoslagan. Rus pedagogikasida S.N. Nikolayeva maktabgacha yoshdagi bolalarda ekologik madaniyat asoslarini shakllantirishning nazariy va metodik tizimini ishlab chiqqan; u ekologik tarbiyaning mazmunini tabiat haqidagi bilimlar, tabiatga hissiy-qadriyatli munosabat va uni muhofaza qilishga oid amaliy faoliyat birligida talqin etadi. Xorijiy tadqiqotlarda D. Sobelning «ekofobiyadan tashqari» g‘oyasi ahamiyatli: u kichik yoshdagi bolalarga global ekologik fojialar haqida qo‘rqituvchi ma’lumotlar berish o‘rniga, avval ularni yaqin muhit tabiati bilan bevosita aloqaga kiritish, tabiatga mehr uyg‘otish zarurligini ta’kidlaydi. R. Louv esa zamonaviy bolalarda tabiat bilan bevosita aloqaning kamayishi («tabiat tanqisligi sindromi») ularning jismoniy va hissiy rivojlanishiga salbiy ta’sir etishini ko‘rsatgan.

Shunga qaramay, amaliyotni o‘rganish maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ekologik tarbiyada bir qator muammolar mavjudligini ko‘rsatmoqda: (1) ekologik tarbiya ko‘pincha alohida tadbirlar bilan cheklanadi va tizimli xarakter kasb etmaydi; (2) ta’limning og‘zaki, ko‘rgazmali usullari ustun bo‘lib, bolaning bevosita tajribasi

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

yetarlicha ishtirok etmaydi; (3) tarbiyachilarning ekologik-pedagogik kompetensiyasi yetarli emas; (4) oila bilan hamkorlik zaif.

Tadqiqotning maqsadi – 4–6 yoshli bolalarga ekologik tarbiya berishning o‘yin, kuzatish, tajriba, loyiha va mehnat faoliyatini uyg‘unlashtirgan metodikasini ishlab chiqish va uning samaradorligini eksperimental tekshirish.

Tadqiqot vazifalari: ekologik tarbiyaning maktabgacha yoshdagi bolalar uchun mazmun va mezonlarini aniqlash; metodik modelni ishlab chiqish; pedagogik tajriba orqali modelning samaradorligini baholash; amaliyot uchun tavsiyalar berish.

Tadqiqot gipotezasi: agar ekologik tarbiya jarayonida bolaning tabiat bilan bevosita aloqasi, o‘yin va tadqiqotchilik faoliyati, oila bilan hamkorlik tizimli uyg‘unlashtirilsa, bolalarning ekologik bilimlari, tabiatga munosabati va ekologik xulq-atvori yuqori darajaga ko‘tariladi.

2. METODLAR (Methods)

2.1. Tadqiqot dizayni va ishtirokchilar

Tadqiqot Namangan viloyati Pop tumanidagi 45-sonli Davlat maktabgacha ta’lim tashkilotida o‘tkazildi. Tajribada 5–6 yoshli 30 nafar bola ishtirok etdi. Ular tasodifiy tanlov asosida ikki guruhga bo‘lindi: tajriba guruhi (15 bola) va nazorat guruhi (15 bola). Guruhlar yosh, jins tarkibi va boshlang‘ich rivojlanish darajasi bo‘yicha taqqoslanib, ular o‘rtasida statistik jihatdan sezilarli farq aniqlanmadi. Ota-onalardan tadqiqotda ishtirok etish uchun yozma rozilik olindi.

2.2. Ekologik tarbiya darajasi mezonlari

Bolalarning ekologik tarbiyalanganligi uch komponent bo‘yicha baholandi:

• **Bilimlar komponenti** – o‘simlik va hayvonlar, ularning yashash muhiti, tabiat hodisalari, suv, havo, tuproqning ahamiyati haqidagi elementar tasavvurlar;

• **Hissiy-qadriyatli komponent** – tabiatga qiziqish, mehribonlik, tirik mavjudotga g‘amxo‘rlik, tabiat go‘zalligini his etish;

• **Faoliyat komponenti** – o‘simliklarni parvarish qilish, suv va elektrni tejash, chiqindilarni saralash, tabiatda to‘g‘ri xulq-atvor ko‘nikmalari.

Har bir komponent 3 balli tizimda (1 – past, 2 – o‘rta, 3 – yuqori) baholandi.

2.3. Diagnostika metodlari

Quyidagi metodlar qo‘llanildi: bolalar bilan individual suhbat; rasmli savol-topshiriqlar («Nima nimaga kerak?», «Kim yordamga muhtoj?» kabi muammoli vaziyatlar); tarbiyachi tomonidan tizimli pedagogik kuzatish (kuzatuv varaqasi asosida); bolalarning tabiat bilan bog‘liq rasmlari va o‘yinlarini tahlil qilish; ota-onalar o‘rtasida so‘rovnoma. Tajriba boshida (kirish diagnostikasi) va oxirida (yakuniy diagnostika) o‘lchovlar bir xil asboblar bilan o‘tkazildi.

2.4. Taklif etilgan metodik model

Nazorat guruhida ish ta’lim tashkilotining odatdagi dasturi asosida olib borildi. Tajriba guruhida esa quyidagi to‘rt bosqichli model joriy etildi.

1-bosqich. Qiziqish uyg‘otish (1–2-haftalar). Bolalarni tabiat bilan bevosita tanishtirish: maydoncha va bog‘ga sayrlar, o‘simlik va hasharotlarni kuzatish, «sirli xalta», tabiiy materiallar bilan o‘yinlar. Maqsad – tabiatga hissiy yaqinlik uyg‘otish.

2-bosqich. Bilim va tadqiqotchilik (3–4-haftalar). Oddiy tajribalar (urug‘ning unishi uchun suv va yorug‘likning roli, tuproq va qumning suvni o‘tkazishi, havoning mavjudligini ko‘rsatish), «Kichik tabiatshunoslar» kuzatuv kundaligi, ertak va hikoyalar, rasmli kartalar bilan ish. Bu bosqichda tarbiyachi tayyor javob bermay, «Nima uchun deb o‘ylaysan?» tipidagi savollar orqali bolaning mustaqil fikrlashini rag‘batlantiradi.

3-bosqich. Faoliyat va ijodkorlik (5–6-haftalar). Guruh burchagida «Yashil burchak» va bog‘da kichik gulzor yaratish, o‘simlik va jonivorlarga g‘amxo‘rlik navbatchiligi, ikkilamchi xomashyodan (qog‘oz, qopqoq, matolar) o‘yinchoq va hunarmandchilik buyumlari yasash, chiqindilarni «Rangli savatchalar» o‘yini orqali saralash, tabiat mavzusida rasm, applikatsiya, qo‘shiq va sahnalashtirilgan o‘yinlar.

4-bosqich. Hamkorlik va umumlashtirish (7-8-haftalar). «Toza hovlimiz» va «Suv – hayot manbai» loyihalari, ota-onalar bilan birgalikdagi ekologik bayram va ko‘chat ekish tadbiri, bolalarning o‘z ishlarini taqdim etishi. Oila bilan hamkorlik «Ekologik topshiriq daftari» va uyda suv va elektrni tejash bo‘yicha oilaviy vazifalar orqali ta’minlandi.

Barcha mashg‘ulotlar haftasiga 3 marta, 20–25 daqiqa davomida, bolalarning yosh xususiyatlariga mos ravishda o‘yin shaklida tashkil etildi. Tarbiyachilar uchun tajriba boshida 2 ta seminar-trening o‘tkazildi.

3. NATIJALAR (Results)

Kirish diagnostikasida tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasida ekologik tarbiyalanganlik darajasi bo‘yicha sezilarli farq kuzatilmadi. Ikkala guruhda ham bolalarning katta qismi (taxminan 60–65 %) past darajada edi: ular tabiat obyektlarini nomlay olsalar-da, ularning o‘zaro bog‘liqligini tushuntirishga qiynalishdi va tabiatga g‘amxo‘rlik ko‘nikmalari yetarli shakllanmagan edi.

Tarbiyachilarning kuzatuvi va ota-onalar so‘rovnomasi ham shu xulosani tasdiqladi. Tajriba guruhi ota-onalarining aksariyati bolalari uyda suv va elektrni tejash, chiqindilarni ajratish va o‘simliklarni parvarishlash haqida o‘zlari gapira boshlaganini qayd etdi. Bolalarning rasmlari tahlilida tajriba guruhida tabiat obyektlarining ko‘p qismi (quyosh, suv, daraxt, hayvon) o‘zaro bog‘liq holda tasvirlangani, nazorat guruhida esa alohida, bir-biri bilan bog‘lanmagan obyektlar ustunligi aniqlandi. Guruhlar o‘rtasidagi farq statistik jihatdan ishonchli bo‘ldi.

4. MUHOKAMA (Discussion)

Olingan natijalar tadqiqot gipotezasini tasdiqlaydi. Taklif etilgan metodikaning samaradorligini bir necha omil bilan izohlash mumkin.

Birinchidan, model bolaning tabiat bilan bevosita aloqasiga tayanadi. Bu D. Sobel va R. Louv tadqiqotlaridagi fikrlarga mos keladi: kichik yoshdagi bolalarda tabiatga mehr avval hissiy tajriba orqali shakllanadi, mavhum va qo‘rqituvchi

ma’lumotlar esa kutilgan tarbiyaviy ta’sir bermaydi. Shu sababli modelning birinchi bosqichi aynan sayr, kuzatish va tabiiy materiallar bilan o‘yinga bag‘ishlandi.

Ikkinchidan, o‘yin va tadqiqotchilik faoliyati bolaning yetakchi faoliyatiga mos keladi. Oddiy tajribalar, «kichik tabiatshunoslar» kundaligi bolaning sabab-oqibat bog‘lanishlarini o‘zi kashf etishiga imkon berdi. Bu L.S. Vigotskiy g‘oyasi – bilimning hamkorlikdagi faoliyatda va tarbiyachi yordamida o‘zlashtirilishi – bilan uyg‘undir. Tarbiyachining tayyor javob berish o‘rniga savol qo‘yishi bolaning faol pozitsiyasini ta’minladi.

Uchinchidan, bilim, hissiyot va faoliyatning birligi ta’minlandi. S.N. Nikolayeva ta’kidlaganidek, ekologik tarbiya faqat bilim berish bilan cheklanmasligi, balki tabiatga ongli-qadriyatli munosabat va amaliy faoliyatni ham o‘z ichiga olishi lozim. Natijalarda faoliyat komponentidagi sezilarli o‘sish bunga dalil bo‘ldi.

To‘rtinchidan, oila bilan hamkorlik ekologik ko‘nikmalarning bog‘chadan tashqarida ham mustahkamlanishiga xizmat qildi. Bola ko‘rgan namunasiga taqlid qiladi, shu sababli tarbiyachi va ota-onaning shaxsiy namunasi eng muhim tarbiyaviy vosita hisoblanadi.

Shu bilan birga tadqiqotning cheklovlari ham mavjud: tajriba bitta ta’lim tashkilotida, nisbatan kichik tanlanmada va qisqa muddatda o‘tkazildi; bolalarning xulq-atvorida erishilgan o‘zgarishlarning uzoq muddatli barqarorligi alohida kuzatuvni talab etadi. Kelgusida tadqiqotni shahar va qishloq joylardagi bog‘chalarda kengroq tanlanma bilan davom ettirish, kuzatuvni maktabga o‘tish davrigacha cho‘zish maqsadga muvofiq.

Amaliy tavsiyalar

• Ekologik tarbiyani alohida tadbir sifatida emas, kun tartibi va barcha faoliyat turlariga singdirilgan uzluksiz jarayon sifatida tashkil etish.

• Bolalarni imkon qadar ko‘proq ochiq havoda, tabiat bilan bevosita aloqada bo‘lishini ta’minlash.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

• Qo‘rqituvchi emas, balki ijobiy va imkoniyatga yo‘naltirilgan mazmundan foydalanish: «tabiatni saqlash – bizning kuchimizda».

• Tarbiyachilarning ekologik-pedagogik malakasini malaka oshirish kurslari va seminarlar orqali muntazam oshirib borish.

• Ota-onalarni loyihalar, bayramlar va oilaviy topshiriqlar orqali jarayonga faol jalb etish.

5. Xulosa

Tadqiqot natijalariga ko‘ra maktabgacha yoshdagi bolalarga ekologik tarbiya berish metodikasi quyidagi tamoyillarga tayanganda samarali bo‘ladi: tabiat bilan bevosita aloqa, o‘yin va tadqiqotchilik faoliyatining ustuvorligi, bilim–his-tuyg‘u–faoliyat birligi hamda oila bilan hamkorlik. Taklif etilgan to‘rt bosqichli model (qiziqish uyg‘otish, bilim va tadqiqot, faoliyat va ijodkorlik, hamkorlik va umumlashtirish) bolalarning ekologik bilimlari, tabiatga munosabati va amaliy ko‘nikmalarini oshirishda nazorat guruhiga qaraganda yuqori natija berdi. Model maktabgacha ta’lim tashkilotlari amaliyotida, tarbiyachilarni qayta tayyorlash va malaka oshirish tizimida qo‘llanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr.

2. Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishiga qo‘yiladigan Davlat talablari (ILMDT). Toshkent: Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi, 2022.

3. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

4. Николаева С.Н. Теория и методика экологического образования детей дошкольного возраста. М.: Академия, 2002.

5. Николаева С.Н. Методика экологического воспитания в детском саду. М.: Просвещение, 1999.

6. Sobel D. Beyond Ecophobia: Reclaiming the Heart in Nature Education. Great Barrington, MA: The Orion Society, 1996.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

JAMOAVIY TA’LIM JARAYONIDA AXBOROT ALMASHINUVINI TASHKIL ETISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

ASTANOV SARDOR SOBIRJONOVICH

Osiyo Xalqaro Universiteti İqtisodiyot va pedagogika fakulteti 2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada jamoaviy ta’lim jarayonida axborot almashinuvini tashkil etishning nazariy-metodologik asoslari, pedagogik mohiyati va ta’lim samaradorligini oshirishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, ta’lim oluvchilar o‘rtasida o‘zaro hamkorlik, kommunikativ munosabatlar, axborot almashinuvi mexanizmlari hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: jamoaviy ta’lim, axborot almashinuvi, kommunikatsiya, hamkorlik, pedagogik jarayon, interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, kommunikativ kompetensiya, ta’lim samaradorligi.

Аннотация. В данной статье освещаются теоретико-методологические основы организации обмена информацией в процессе коллективного обучения, его педагогическая сущность и значение в повышении эффективности образовательного процесса. Также научно-теоретически анализируются вопросы взаимного сотрудничества обучающихся, коммуникативных отношений, механизмов обмена информацией и возможностей использования современных педагогических технологий.

Ключевые слова: коллективное обучение, обмен информацией, коммуникация, сотрудничество, педагогический процесс, интерактивные методы, информационно-коммуникационные технологии, коммуникативная компетентность, эффективность образования.

Abstract. This article discusses the theoretical and methodological foundations of organizing information exchange in the process of collective learning, its

pedagogical essence, and its significance in improving the effectiveness of education. It also provides a scientific and theoretical analysis of interaction and cooperation among learners, communicative relationships, information exchange mechanisms, and the possibilities of using modern pedagogical technologies.

Keywords: collective learning, information exchange, communication, cooperation, pedagogical process, interactive methods, information and communication technologies, communicative competence, educational effectiveness.

Bugungi globallashuv va axborotlashuv jarayonida ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar o‘quv-tarbiya jarayonini zamonaviy talablar asosida tashkil etish, ta’lim oluvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi hamda o‘zaro hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, jamoaviy ta’lim jarayonida axborot almashinuvini samarali tashkil etish ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Chunki ta’lim jarayonida bilim va ma’lumotlarning faqat o‘qituvchidan o‘quvchiga uzatilishi bilan cheklanib qolmasdan, balki ta’lim oluvchilarning o‘zaro fikr almashishi, muammolarni birgalikda muhokama qilishi, mavjud bilim va tajribalarini o‘rtoqlashishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Jamoaviy ta’lim o‘z mohiyatiga ko‘ra, ta’lim oluvchilarning umumiy maqsad sari hamkorlikda faoliyat olib borishi, o‘zaro mas’uliyatni his qilishi va birgalikdagi faoliyat orqali bilimlarni egallashiga asoslangan pedagogik jarayondir. Mazkur jarayonda axborot almashinuvi jamoa a’zolarining o‘zaro munosabatlarini tartibga soluvchi, ularning bilim va tajribalarini birlashtiruvchi hamda ta’limiy maqsadlarga erishishni ta’minlovchi asosiy mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Jamoaviy ta’lim jarayonida axborot almashinuvining nazariy asoslari bir qator pedagogik va psixologik qarashlarga tayanadi. Xususan, L.S. Vigotskiyning sotsiokultural rivojlanish nazariyasida insonning bilish faoliyati ijtimoiy muhit va muloqot bilan uzviy bog‘liqligi ta’kidlanadi. Olimning fikricha, ta’lim oluvchining aqliy rivojlanishi boshqa insonlar bilan o‘zaro munosabat va hamkorlik jarayonida

takomillashadi [1]. Ushbu qarash jamoaviy ta’lim jarayonida axborot almashinuvining muhim pedagogik ahamiyatini asoslaydi. Chunki o‘quvchilar bir-biri bilan muloqot qilish, savol-javoblar tashkil etish, o‘z fikrlarini bayon qilish va boshqalarning qarashlarini tahlil qilish orqali yangi bilimlarni o‘zlashtiradilar. J. Dyui ta’limni ijtimoiy tajriba va amaliy faoliyat bilan bog‘liq holda izohlaydi. Uning ta’limga oid qarashlarida hamkorlik, faol ishtirok va tajriba almashish shaxs rivojlanishining muhim shartlari sifatida qaraladi [2]. Shuningdek, D. Jonson va R. Jonson tomonidan ishlab chiqilgan hamkorlikda o‘qitish nazariyasida o‘quvchilarning umumiy maqsad yo‘lida birgalikda faoliyat olib borishi, individual mas’uliyatni his qilishi va o‘zaro yordam ko‘rsatishi ta’lim samaradorligini oshiruvchi omillar sifatida e’tirof etiladi [3].

Jamoaviy ta’lim jarayonida axborot almashinuvini tashkil etish, avvalo, tizimli, shaxsga yo‘naltirilgan, faoliyatga yo‘naltirilgan, kommunikativ va kompetensiyaviy yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unligiga asoslanadi. Tizimli yondashuv ta’lim jarayonining barcha tarkibiy qismlarini, ya’ni o‘qituvchi, ta’lim oluvchi, ta’lim mazmuni, metodlar va vositalarni yaxlit tizim sifatida tashkil etishni nazarda tutadi. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv esa har bir ta’lim oluvchining individual xususiyatlari, qiziqishlari, ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda uning jamoaviy faoliyatdagi ishtirokini ta’minlashga xizmat qiladi. Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv asosida ta’lim oluvchilar bilimlarni tayyor shaklda qabul qiluvchi emas, balki mustaqil izlanish, muhokama va amaliy topshiriqlarni bajarish orqali bilimlarni o‘zlashtiruvchi faol subyekt sifatida shakllanadi. Kommunikativ yondashuv esa jamoa a’zolari o‘rtasida samarali muloqot o‘rnatish, axborotni aniq va tushunarli yetkazish, o‘zaro fikrlarni tinglash hamda munosabatlarni rivojlantirishni ta’minlaydi. Kompetensiyaviy yondashuv orqali esa ta’lim oluvchilarda axborot bilan ishlash, mustaqil qaror qabul qilish, tanqidiy fikrlash va jamoada hamkorlik qilish ko‘nikmalari shakllanadi.

Jamoaviy ta’lim jarayonida axborot almashinuvining samaradorligi, eng avvalo, ta’lim muhitida erkin muloqot va o‘zaro ishonchning mavjudligiga bog‘liq. Har bir ishtirokchiga o‘z fikrini erkin ifoda etish, savollar berish, muhokamalarda qatnashish va takliflar bildirish imkoniyati yaratilishi lozim. Bunday muhit ta’lim oluvchilarning faolligini oshiradi, ularning o‘zaro munosabatlarini mustahkamlaydi hamda jamoada ijobiy psixologik muhitni shakllantiradi. Axborot almashinuvi jarayonida o‘qituvchi faqat ma’lumot beruvchi emas, balki ta’lim oluvchilar faoliyatini tashkil etuvchi, yo‘naltiruvchi va muvofiqlashtiruvchi subyekt sifatida ishtirok etadi. U jamoa a’zolari o‘rtasida vazifalarni to‘g‘ri taqsimlashi, muhokama jarayonlarini boshqarishi, har bir ishtirokchining faolligini rag‘batlantirishi hamda zarur hollarda metodik yordam ko‘rsatishi zarur. Shu bilan birga, axborot almashinuvida qayta aloqa mexanizmining mavjudligi ham alohida ahamiyatga ega. Qayta aloqa orqali ta’lim oluvchilar o‘z faoliyatining natijalarini baholash, mavjud kamchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Zamonaviy pedagogik amaliyotda jamoaviy axborot almashinuvini faollashtirishda interfaol metodlardan foydalanish muhim o‘rin tutadi. Xususan, aqliy hujum, munozara, debat, kichik guruhlarda ishlash, klaster, loyiha metodi va “Jigsaw” kabi metodlar ta’lim oluvchilarning o‘zaro muloqotini kuchaytirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish va jamoaviy faoliyatga jalb etishda samarali vosita hisoblanadi. Ushbu metodlar yordamida ta’lim oluvchilar muayyan muammo yuzasidan o‘z fikrlarini bildiradilar, turli manbalardan ma’lumot to‘playdilar, axborotlarni tahlil qiladilar va umumiy xulosaga keladilar. R.E. Slavin hamkorlikda o‘qitishning samaradorligini o‘rgangan holda, ta’lim oluvchilarning birgalikdagi faoliyati va o‘zaro yordam ko‘rsatishi o‘quv natijalariga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlaydi [4]. Bu esa jamoaviy ta’lim jarayonida axborot almashinuvini maqsadli tashkil etish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Hozirgi davrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi jamoaviy ta’lim jarayonida axborot almashinuvining yangi shakllarini yuzaga keltirmoqda. Xususan, Moodle, Google Classroom, Microsoft Teams kabi raqamli platformalar orqali ta’lim oluvchilar o‘quv materiallarini almashish, topshiriqlarni birgalikda bajarish, muhokamalarda ishtirok etish va o‘zaro fikr bildirish imkoniyatiga ega bo‘lmoqdalar. Raqamli texnologiyalar axborot almashinuvining tezkorligi va uzluksizligini ta’minlash bilan birga, ta’lim jarayonining masofaviy va aralash shakllarini ham samarali tashkil etishga yordam beradi. Shu bilan birga, raqamli muhitda axborotning ishonchliligini tekshirish, manbalarni to‘g‘ri tanlash, axborot xavfsizligi va raqamli madaniyat qoidalariga rioya qilish muhim ahamiyatga ega. Chunki axborotning ko‘pligi har doim ham uning sifatli va ishonchli ekanligini anglatmaydi. Shuning uchun ta’lim oluvchilarda axborotni izlash, saralash, tahlil qilish va undan maqsadli foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish zarur.

Jamoaviy ta’limda axborot almashinuvini samarali tashkil etish uchun, eng avvalo, aniq maqsad va vazifalarni belgilash, jamoa a’zolarining imkoniyatlarini hisobga olish, ularning faoliyatini to‘g‘ri muvofiqlashtirish va o‘zaro mas’uliyatni shakllantirish talab etiladi. Har bir ishtirokchining umumiy natijaga qo‘shgan hissasi e’tiborga olinishi, guruhdagi faoliyat adolatli tashkil etilishi va barcha ta’lim oluvchilarning ishtiroki ta’minlanishi lozim. Shuningdek, jamoada o‘zaro hurmat, tinglash madaniyati, bag‘rikenglik va hamkorlik munosabatlarini rivojlantirish axborot almashinuvining sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ayni paytda o‘qituvchi tomonidan muntazam monitoring olib borilishi, guruh faoliyatining natijalarini tahlil qilish va zarur metodik tavsiyalar berish ham muhim pedagogik shartlardan hisoblanadi. Bunday yondashuv jamoaviy ta’lim jarayonini izchil rivojlantirish, ta’lim oluvchilarning kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirish va o‘quv faoliyati samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, jamoaviy ta’lim jarayonida axborot almashinuvini tashkil etish murakkab, ko‘p qirrali va uzluksiz pedagogik jarayon bo‘lib, u ta’lim oluvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini rivojlantirish bilan bir qatorda, ularning ijtimoiy va kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirishga ham xizmat qiladi. Mazkur jarayonning nazariy-metodologik asoslarini to‘g‘ri belgilash, zamonaviy pedagogik yondashuvlar va interfaol metodlardan samarali foydalanish, o‘zaro hamkorlikka asoslangan ta’lim muhitini yaratish ta’lim sifatini oshirishning muhim shartidir. Demak, jamoaviy ta’limda axborot almashinuvini ilmiy va metodik jihatdan asoslangan holda tashkil etish ta’lim oluvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodiy faolligi, o‘zaro hamkorlik qobiliyati va zamonaviy axborot muhitida samarali faoliyat yuritish kompetensiyalarini rivojlantirishning muhim pedagogik omili hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: Лабиринт, 1999.

2. Dewey J. Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education. – New York: Macmillan, 1916.

3. Johnson D.W., Johnson R.T. Learning Together and Alone: Cooperative, Competitive, and Individualistic Learning. – 5th ed. – Boston: Allyn and Bacon, 1999.

4. Slavin R.E. Cooperative Learning: Theory, Research, and Practice. – 2nd ed. – Boston: Allyn and Bacon, 1995.

5. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1986.

6. Hattie J. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. – London: Routledge, 2009.

7. Кларин М.В. Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках. – Москва: Арена, 1994.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

RAQAMLI KURIKUMLARNI LOYIHALASHTIRISHNING DIDAKTIK TAMOYILLARI VA METODOLOGIK YONDASHUVLARI

Hamroyeva E’zoza Akmal qizi

Osiyo Xalqaro Universiteti Itisodiyot va pedagogika fakulteti 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy ta’lim tizimida raqamli kurikulumlarni loyihalashtirishning pedagogik mohiyati, didaktik tamoyillari va metodologik asoslari yoritilgan. Raqamli ta’lim muhitida o‘quv mazmunini shakllantirish, ta’lim jarayonini individuallashtirish, kompetensiyaviy yondashuvni tatbiq etish, interaktiv ta’lim texnologiyalaridan foydalanish hamda o‘quv natijalarini baholash masalalari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: raqamli kurikulum, raqamli ta’lim, didaktik tamoyillar, metodologik yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv, ta’lim texnologiyalari, individuallashtirish.

Аннотация. В данной статье раскрываются педагогическая сущность, дидактические принципы и методологические основы проектирования цифровых курикулумов в современной системе образования. В цифровой образовательной среде научно-теоретически анализируются вопросы формирования учебного содержания, индивидуализации образовательного процесса, внедрения компетентностного подхода, использования интерактивных образовательных технологий, а также оценивания результатов обучения.

Ключевые слова: цифровой курикулум, цифровое образование, дидактические принципы, методологический подход, компетентностный подход, образовательные технологии, индивидуализация.

Abstract. This article explores the pedagogical essence, didactic principles, and methodological foundations of designing digital curricula in the modern education system. It provides a scientific and theoretical analysis of key issues related to the

development of educational content in a digital learning environment, individualization of the educational process, implementation of the competency-based approach, application of interactive educational technologies, and assessment of learning outcomes.

Keywords: digital curriculum, digital education, didactic principles, methodological approach, competency-based approach, educational technologies, individualization.

Globallashuv va raqamli transformatsiya jarayonlari ta’lim tizimining mazmuni, shakli va metodlarini takomillashtirishni taqozo etmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida an’anaviy ta’lim modelidan raqamli ta’lim muhitiga asoslangan, moslashuvchan, interaktiv va ta’lim oluvchining individual ehtiyojlarini hisobga oluvchi yangi pedagogik modellarga o‘tish jarayoni kuchaymoqda. Bunday sharoitda raqamli kurikulumlarni loyihalashtirish ta’lim mazmunini zamonaviy talablar asosida tashkil etishning muhim ilmiy-pedagogik yo‘nalishiga aylanmoqda. Raqamli kurikulum tushunchasi faqat elektron darsliklar yoki onlayn o‘quv materiallari yig‘indisini anglatmaydi. U ta’lim maqsadlari, mazmuni, o‘qitish metodlari, raqamli resurslar, pedagogik texnologiyalar, baholash mezonlari va kutilayotgan natijalarni yagona tizimda birlashtiruvchi murakkab didaktik konstruksiyadir. Shu jihatdan raqamli kurikulum ta’lim jarayonining barcha tarkibiy qismlarini o‘zaro muvofiqlashtirish, o‘quv faoliyatini samarali tashkil etish va ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Savolning dolzarbligi shundaki, raqamli texnologiyalarni ta’limga oddiy texnik vosita sifatida joriy etish kutilgan pedagogik samarani har doim ham ta’minlamaydi. Buning uchun raqamli vositalar aniq didaktik maqsadlar, ilmiy asoslangan metodologik yondashuvlar va pedagogik qonuniyatlar asosida tanlanishi zarur. Demak, raqamli kurikulumlarni loyihalashtirish texnologik yangilanish bilan bir qatorda chuqur pedagogik va metodologik asoslashni ham talab etadi.

Raqamli kurikulumlarni loyihalashtirishda didaktik tamoyillar alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki aynan ushbu tamoyillar ta’lim mazmunini tanlash, o‘quv materiallarini tizimlashtirish, pedagogik vositalarni belgilash va ta’lim natijalarini rejalashtirishning ilmiy asosini tashkil etadi. Birinchi navbatda, ilmiylik tamoyili raqamli o‘quv materiallarining zamonaviy fan yutuqlari, ishonchli ilmiy manbalar va amaliy tajribalarga asoslanishini nazarda tutadi. Raqamli kurikulum tarkibiga kiritiladigan elektron darsliklar, videoma’ruzalar, virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar va boshqa o‘quv resurslari ilmiy jihatdan asoslangan, mazmunan aniq va ta’lim maqsadlariga muvofiq bo‘lishi lozim. Bu esa ta’lim oluvchilarda ilmiy dunyoqarash, mustaqil fikrlash va axborotni tanqidiy baholash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Tizimlilik va izchillik tamoyili raqamli kurikulumning mazmuniy tuzilishini belgilovchi muhim didaktik mezonlardan biridir. Ushbu tamoyilga muvofiq, o‘quv materiallari mantiqiy ketma-ketlikda, oddiydan murakkabga, ma’lumdan noma’lumga qarab joylashtirilishi zarur. Raqamli ta’lim platformalarida o‘quv modullarining o‘zaro bog‘liqligi, mavzularning ketma-ketligi, nazariy bilimlarning amaliy mashg‘ulotlar bilan mustahkamlanishi ta’minlanishi kerak. Shu bilan birga, har bir modul oldingi bilimlarga tayanishi va keyingi ta’lim bosqichiga tayyorgarlik yaratishi lozim. Bunday yondashuv o‘quv materiallarining yaxlitligini ta’minlab, bilimlarni izchil o‘zlashtirishga imkon beradi.

Raqamli kurikulumlarni loyihalashtirishda ta’limning individuallashtirilishi va differensiallashtirilishi ham muhim o‘rin tutadi. An’anaviy ta’limda barcha o‘quvchilarga bir xil mazmundagi material va topshiriqlar taqdim etilishi mumkin bo‘lsa, raqamli ta’lim muhitida ta’lim oluvchilarning bilim darajasi, qobiliyati, qiziqishi va o‘zlashtirish sur’atiga mos ta’lim trayektoriyalarini shakllantirish imkoniyati mavjud. Adaptiv ta’lim platformalari, sun’iy intellekt vositalari va elektron monitoring tizimlari yordamida o‘quvchilarning o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari tahlil qilinib, ularga

individual topshiriqlar, qo‘shimcha materiallar va tavsiyalar berilishi mumkin. Bu jarayonda ta’lim oluvchining mustaqil faoliyati va shaxsiy rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirish asosiy maqsad sifatida qaraladi.

Interaktivlik tamoyili raqamli kurikulumlarning an’anaviy o‘quv dasturlaridan farqlanuvchi muhim xususiyatlaridan biridir. Interaktiv ta’lim muhitida o‘quvchi tayyor axborotni passiv qabul qiluvchi emas, balki bilimlarni izlash, tahlil qilish, muhokama etish va amaliyotda qo‘llash jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi. Virtual laboratoriyalar, onlayn munozaralar, interaktiv testlar, elektron topshiriqlar, simulyatsiyalar va hamkorlikdagi loyihalar o‘quvchilarning bilish faolligini oshiradi. Bunda o‘qituvchi bilim beruvchi subyekt bilan bir qatorda ta’lim jarayonini boshqaruvchi, yo‘naltiruvchi va maslahat beruvchi pedagogik faoliyatni amalga oshiradi. Kompetensiyaviy yo‘naltirilganlik tamoyili raqamli kurikulumning mazmunini belgilashda muhim metodologik mezon hisoblanadi. Zamonaviy ta’limda asosiy e’tibor faqat bilimlarni egallashga emas, balki ularni turli hayotiy, ijtimoiy va kasbiy vaziyatlarda qo‘llay olish qobiliyatini shakllantirishga qaratilmoqda. Shu sababli raqamli kurikulum tarkibida axborot va media savodxonligi, raqamli muloqot, hamkorlik, raqamli kontent yaratish, muammolarni hal qilish, tanqidiy fikrlash va axborot xavfsizligi kabi kompetensiyalarni rivojlantiruvchi o‘quv faoliyatlari nazarda tutilishi lozim. Yevropa Ittifoqining DigComp raqamli kompetensiyalar doirasi ham raqamli kompetensiyani axborot bilan ishlash, kommunikatsiya, raqamli kontent yaratish, xavfsizlik va muammolarni hal qilish kabi yo‘nalishlar bilan bog‘laydi. [1]

Raqamli kurikulumlarni loyihalashtirishning metodologik asoslari ta’lim mazmuni, pedagogik faoliyat va texnologik imkoniyatlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni ilmiy jihatdan asoslashni talab qiladi. Bu borada tizimli yondashuv muhim ahamiyatga ega. Tizimli yondashuvga ko‘ra, raqamli kurikulum alohida elektron resurslar yig‘indisi emas, balki maqsad, mazmun, metod, vosita, tashkiliy shakl, baholash va natijalardan tarkib topgan yaxlit pedagogik tizim sifatida qaraladi.

Uning barcha komponentlari o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, bir komponentdagi o‘zgarish boshqa komponentlarning mazmuni va faoliyatiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, ta’lim maqsadida raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish belgilangan bo‘lsa, o‘quv mazmuni, topshiriqlar, foydalaniladigan platformalar va baholash mezonlari ham aynan shu maqsadga muvofiq ishlab chiqilishi kerak.

Konstruktivistik yondashuv ham raqamli kurikulumlarni loyihalashtirishning muhim nazariy asoslaridan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, bilim tayyor shaklda o‘zlashtiriladigan ma’lumotlar yig‘indisi emas, balki ta’lim oluvchining shaxsiy tajribasi, oldingi bilimlari va faol bilish jarayoni asosida shakllanadigan natijadir. Shu sababli raqamli kurikulumda muammoli ta’lim, loyiha metodi, tadqiqot faoliyati, hamkorlikda o‘rganish va mustaqil izlanishga yo‘naltirilgan topshiriqlar muhim o‘rin egallashi lozim. J. Biggs tomonidan ishlab chiqilgan konstruktiv muvofiqlashtirish konsepsiyasi ham ta’lim maqsadlari, o‘qitish faoliyati va baholash o‘rtasida izchil uyg‘unlik bo‘lishi zarurligini asoslaydi. [2] Mazkur konsepsiya raqamli kurikulumni loyihalashtirishda ham muhim ahamiyatga ega, chunki o‘quv maqsadlari qanday belgilansa, raqamli resurslar va baholash vositalari ham shu maqsadlarga xizmat qilishi kerak.

Texnologik-pedagogik va mazmuniy bilimlar integratsiyasiga asoslangan yondashuv raqamli kurikulumlarni ishlab chiqishda alohida metodologik ahamiyat kasb etadi. P. Mishra va M. Koehler tomonidan ilgari surilgan TPACK modeli texnologik bilimlar, pedagogik bilimlar va fan mazmuniga oid bilimlarning o‘zaro uyg‘unlashuvini nazarda tutadi. [3] Ushbu modelga muvofiq, samarali raqamli ta’limni tashkil etish uchun o‘qituvchi nafaqat raqamli texnologiyalardan foydalanishni, balki ularni muayyan fan mazmuni va pedagogik maqsadlarga mos ravishda qo‘llashni ham bilishi zarur. Masalan, tabiiy fanlarni o‘qitishda virtual laboratoriyalar, tarix fanida interaktiv xaritalar, chet tillarini o‘qitishda esa audio-vizual va kommunikativ platformalardan foydalanish texnologik, pedagogik va mazmuniy bilimlarning integratsiyasini namoyon

etadi. Shu ma’noda raqamli kurikulumda o‘quv natijalari aniq, o‘lchanadigan va kuzatiladigan shaklda belgilanishi kerak. O‘quv topshiriqlari esa o‘quvchilarda mustaqil qaror qabul qilish, axborotni tahlil qilish, raqamli muhitda muloqot qilish va yangi raqamli mahsulot yaratish kompetensiyalarini rivojlantirishga yo‘naltirilishi lozim. DigComp doirasida belgilangan raqamli kompetensiyalar ham ushbu jarayon uchun muhim metodik asos bo‘lib xizmat qiladi. [1]

Raqamli kurikulumlarning samaradorligi, eng avvalo, baholash tizimining to‘g‘ri tashkil etilishiga ham bog‘liq. An’anaviy baholashda ko‘proq yakuniy natijaga e’tibor qaratilsa, raqamli ta’lim muhitida jarayonni muntazam kuzatish, oraliq natijalarni tahlil qilish va o‘z vaqtida qayta aloqa berish imkoniyatlari kengayadi. Elektron portfoliolar, onlayn testlar, avtomatlashtirilgan baholash tizimlari, o‘quv analitikasi va refleksiv topshiriqlar orqali ta’lim oluvchining individual rivojlanish dinamikasini aniqlash mumkin. Bunda diagnostik, shakllantiruvchi va yakuniy baholash turlarining o‘zaro uyg‘unligi ta’minlanishi lozim. Ayniqsa, shakllantiruvchi baholash o‘quvchining mavjud kamchiliklarini aniqlash va keyingi ta’lim faoliyatini takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, raqamli kurikulumlarni loyihalashtirish jarayonida bir qator muammolar ham mavjud. Bundan tashqari, raqamli ta’limda sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish axborotning ishonchliligi, akademik halollik, mualliflik huquqi va shaxsiy ma’lumotlar xavfsizligini ta’minlash bilan bog‘liq yangi vazifalarni yuzaga keltirmoqda. UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan generativ sun’iy intellektdan ta’lim va tadqiqotlarda foydalanish bo‘yicha tavsiyalarda ham inson manfaatlarini ustuvor qo‘yish, ma’lumotlar maxfiyligini himoya qilish va texnologiyalardan pedagogik jihatdan asoslangan tarzda foydalanish zarurligi ta’kidlangan. [4]

Raqamli kurikulumlarni takomillashtirishda o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasi ham hal qiluvchi omillardan biridir. Chunki zamonaviy pedagog nafaqat o‘quv mazmunini yetkazib beruvchi, balki raqamli ta’lim muhitini

loyihalashtiruvchi, elektron resurslarni tanlovchi, o‘quv faoliyatini boshqaruvchi va ta’lim natijalarini tahlil qiluvchi mutaxassis sifatida faoliyat yuritishi kerak. Shu sababli pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini muntazam rivojlantirish, ularni zamonaviy ta’lim platformalari, interaktiv vositalar, sun’iy intellekt texnologiyalari va raqamli baholash metodlari bilan ishlashga tayyorlash muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Xulosa shuki, raqamli kurikulumlarni loyihalashtirishda didaktik tamoyillar va metodologik yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unligi ta’lim samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ilmiylik, tizimlilik, izchillik, individuallashtirish, interaktivlik, ko‘rgazmalilik va kompetensiyaviy yo‘naltirilganlik tamoyillari raqamli ta’lim mazmunining pedagogik asoslarini tashkil etsa, tizimli, shaxsga yo‘naltirilgan, faoliyatga asoslangan, konstruktivistik, loyihaviy va texnologik-pedagogik yondashuvlar uni amalga oshirishning metodologik mexanizmlarini belgilaydi. Ushbu tamoyil va yondashuvlarni o‘zaro integratsiyalash raqamli ta’lim muhitida ta’lim mazmunining yaxlitligini, o‘quv faoliyatining samaradorligini va kutilayotgan natijalarga erishishni ta’minlaydi. Raqamli kurikulumlarni loyihalashtirish zamonaviy ta’lim tizimini transformatsiya qilishning muhim pedagogik shartlaridan biri bo‘lib, u ta’lim mazmuni, pedagogik texnologiyalar va raqamli vositalarning ilmiy asoslangan integratsiyasini talab etadi. Raqamli kurikulumlarni yaratishda texnologik imkoniyatlarni o‘zlashtirish bilan bir qatorda, ularning didaktik maqsadga muvofiqligini ta’minlash, ta’lim oluvchining shaxsiy ehtiyojlarini hisobga olish, mustaqil va tanqidiy fikrlashini rivojlantirish hamda amaliy kompetensiyalarini shakllantirish ustuvor vazifa bo‘lishi lozim. Kelgusida raqamli kurikulumlarni sun’iy intellekt, adaptiv ta’lim tizimlari, o‘quv analitikasi va interaktiv pedagogik texnologiyalar asosida takomillashtirish ta’lim jarayonining individuallashuvi va sifat jihatidan rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vuorikari R., Kluzer S., Punie Y. DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022. DOI: 10.2760/115376.

2. Biggs J. Enhancing Teaching through Constructive Alignment // Higher Education. – 1996. – Vol. 32. – P. 347–364. DOI: 10.1007/BF00138871.

3. Mishra P., Koehler M. J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. – 2006. – Vol. 108, No. 6. – P. 1017–1054. DOI: 10.1111/j.1467-9620.2006.00684.x.

4. Miao F., Holmes W. Guidance for Generative AI in Education and Research. Paris: UNESCO, 2023.

5. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education – A Tool on Whose Terms? Paris: UNESCO, 2023.

6. European Commission. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

NORMATIV-HUQUQIY VA SIYOSIY-DIPLOMATIK MATNLAR TARJIMASIDA LINGVISTIK MUVOFIQLIK VA EKSPERTIZA MASALALARI

Erkinova Sevinch

Osiyo texnologiyalar universiteti 1-kurs magistranti

Annotatsiya. Mazkur tezisda normativ-huquqiy va siyosiy-diplomatik matnlarni o‘zbek, ingliz va rus tillari doirasida tarjima qilishda yuzaga keladigan lingvistik muammolar tahlil qilinadi. Huquqiy majburiyat, ruxsat, taqiq va diplomatik ehtiyotkorlikni ifodalovchi birliklarning tarjimada qayta berilishi misollar asosida ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, terminologik izchillik, semantik aniqlik, pragmatik muvofiqlik va lingvistik ekspertizaning o‘zaro aloqasi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: normativ-huquqiy matn, siyosiy-diplomatik diskurs, tarjima, lingvistik ekspertiza, terminologiya, ekvivalentlik, modal birlik, pragmatika, kompyuter lingvistikasi.

Xalqaro munosabatlar, qonunchilik va diplomatik aloqalarning kengayishi rasmiy matnlarni bir tildan ikkinchi tilga aniq hamda mazmuniy muvofiq tarjima qilish masalasini dolzarb qilib qo‘ymoqda. Normativ-huquqiy hujjatlarda ifoda etilgan qoida yoki majburiyatning noto‘g‘ri tarjima qilinishi huquqiy mazmunning o‘zgarishiga olib kelishi mumkin. Siyosiy-diplomatik matnlarda esa so‘z tanlovi, modal ma’no va nutqiy ehtiyotkorlik davlatlararo munosabatlarning talqiniga ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli bunday matnlarni tarjima qilish faqat lug‘aviy muqobil topish bilan cheklanmaydi; tarjimon matnning huquqiy maqomi, kommunikativ vazifasi va kontekstini ham hisobga olishi lozim.

Normativ-huquqiy matnlarning asosiy belgilaridan biri aniqlik va bir ma’nolilikka intilishdir. Ularda “huquq”, “majburiyat”, “javobgarlik”, “vakolat”, “taqiq” kabi terminlar muayyan huquqiy mazmunni anglatadi. Mazkur birliklarni tarjima qilishda umumtil ma’nosi bilan sohaviy ma’no o‘rtasidagi farqni ajratish

muhim. Masalan, ingliz tilidagi “shall” modal fe’li qonunchilik matnida ko‘pincha kelasi zamonni emas, balki majburiyat yoki qat’iy talabni ifodalaydi. Uni har doim “bo‘ladi” shaklida tarjima qilish mazmunni susaytirishi mumkin; kontekstga qarab “shart”, “majbur”, “amalga oshiradi” kabi shakllar tanlanadi.

1-misol. Inglizcha huquqiy jumla: “The parties shall fulfil their obligations in good faith.” Mazmuniy o‘zbekcha tarjima: “Tomonlar o‘z majburiyatlarini vijdonan bajarishlari shart.” Bu yerda “shall fulfil” birikmasi oddiy kelasi zamon emas, huquqiy majburiyatni bildiradi. “In good faith” birikmasini “yaxshi niyat bilan” deb so‘zma-so‘z berish mumkin bo‘lsa-da, huquqiy kontekstda “vijdonan” varianti ixcham va terminologik jihatdan mosroq bo‘lishi mumkin. Yakuniy muqobil hujjatning sohasi va rasmiy tarjima amaliyotiga qarab tekshirilishi lozim.

2-misol. Inglizcha: “No person shall be subjected to arbitrary arrest or detention.” O‘zbekcha mazmuniy tarjima: “Hech kim o‘zboshimchalik bilan hibsga olinishi yoki qamoqda saqlanishi mumkin emas.” Jumladagi “no person” inkor-kvantor birikmasi, “shall be subjected to” esa passiv konstruksiya orqali taqiq va himoya kafolatini ifodalaydi. Tarjimada inkor vositasining gap boshida saqlanishi norma doirasini aniq ko‘rsatadi. “Arbitrary” so‘zini kontekstdan uzib “tasodifiy” deb tarjima qilish xato bo‘ladi; huquqiy diskursda “o‘zboshimchalik bilan” mazmuni nazarda tutiladi.

Rus tilidagi huquqiy matnlarda ham terminologik aniqlik muhim. Masalan, “Лицо несёт ответственность в соответствии с законом” jumlasini “Shaxs qonunga muvofiq javobgarlikni zimmasiga oladi” yoki kontekstga mos ravishda “Shaxs qonunga muvofiq javobgar bo‘ladi” tarzida berish mumkin. Birinchi variant ruscha sintaktik qurilishga yaqin, ikkinchisi esa o‘zbek tilidagi tabiiy rasmiy ifodaga mos. Tarjimon tanlovni matnning janri, normativ kuchi va o‘zbek huquqiy terminologiyasida shakllangan qo‘llanish bilan solishtirishi kerak.

Siyosiy-diplomatik matnlarda esa ma’no bilan bir qatorda muloqot ohangi va pragmatik ta’sir ham muhim. Diplomatik bayonotlarda “urge”, “call upon”, “express

concern”, “welcome” kabi fe’llar oddiy xabar berishdan tashqari, munosabat bildirish, da’vat etish yoki ehtiyotkor pozitsiyani ifodalash vazifasini bajaradi. Ularning tarjimasida nutqiy aktning kuchi asossiz ravishda oshirib yoki pasaytirib yuborilmasligi kerak.

3-misol. Inglizcha diplomatik ifoda: “The parties call upon all sides to exercise restraint.” O‘zbekcha tarjima: “Tomonlar barcha taraflarni vazminlikka chaqiradi.” “Call upon” birikmasi bu kontekstda buyruq berishdan ko‘ra rasmiy da’vatni anglatadi. Uni “talab qiladi” deb tarjima qilish bayonotning diplomatik ohangini kuchaytirishi mumkin. “Exercise restraint” esa so‘zma-so‘z “o‘zini tiyishni amalga oshirish” tarzida emas, “vazminlik ko‘rsatish” yoki “o‘zini tiyish” shaklida tabiiy ifodalanadi.

4-misol. Ruscha diplomatik jumla: “Стороны выразили готовность продолжить конструктивный диалог.” O‘zbekcha tarjima: “Tomonlar konstruktiv muloqotni davom ettirishga tayyor ekanliklarini bildirdilar.” “Выразили готовность” birikmasi “tayyorlikni ifoda etdilar” deb ham berilishi mumkin, biroq o‘zbek rasmiy uslubida “tayyor ekanliklarini bildirdilar” shakli ravonroq. “Конструктивный диалог” birikmasining “konstruktiv muloqot” tarzida saqlanishi diplomatik diskursdagi barqaror terminologik moslikni ta’minlaydi.

Ushbu misollar tarjimada uchta darajani birgalikda hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi: leksik-semantik muvofiqlik, grammatik qurilmaning qayta ifodalanishi va pragmatik ta’sirning saqlanishi. Ayniqsa, modal fe’llar, inkor shakllari, majhul nisbat, terminologik birikmalar hamda diplomatik nutq formulalari alohida e’tibor talab qiladi. Tarjimon asl matndagi sintaktik shaklni aynan ko‘chirishga emas, uning funksional mazmunini qabul qiluvchi tilda to‘g‘ri ifodalashga intilishi lozim.

Lingvistik ekspertiza rasmiy matnning til me’yorlariga, mantiqiy izchillikka va terminologik talablariga muvofiqligini baholash imkonini beradi. Normativ-huquqiy hujjatlarni ekspertizadan o‘tkazishda, avvalo, terminlarning bir xilda qo‘llanishi, gaplarning sintaktik jihatdan aniq tuzilishi, olmoshlarning qaysi birlikka ishora qilishi

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

va inkor vositalarining norma mazmuniga ta’siri tekshiriladi. Masalan, bir hujjatning turli bandlarida ayni tushuncha “vakolat”, “huquq” va “imkoniyat” so‘zlari bilan almashlab berilsa, ularning mazmuniy chegaralari aniqlashtirilishi zarur.

Kompyuter lingvistikasi vositalari bunday tekshiruvni qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Parallel korpuslar orqali bir terminning inglizcha, ruscha va o‘zbekcha qo‘llanish variantlarini qiyoslash, konkordans yordamida uning kontekstlarini ko‘rish, terminologik bazalar orqali muqobillarning izchilligini nazorat qilish mumkin. Biroq avtomatik tarjima yoki matn tahlili vositasi huquqiy oqibat va diplomatik noziklikni har doim ham to‘liq anglay olmaydi. Shu bois mashina natijasi mutaxassis tahriri va sohaviy tekshiruv bilan to‘ldirilishi lozim.

Tarjima nazariyasida ekvivalentlik masalasi matnning turli sathlarida ko‘rib chiqiladi. Peter Newmark tarjimada semantik va kommunikativ yondashuvlarni farqlaydi; Mona Baker esa leksik, grammatik va matniy ekvivalentlik muammolarini tizimli yoritadi. Ushbu qarashlar rasmiy matnlar tarjimasida ham ahamiyatlidir: ayrim hollarda terminning shakliy yaqinligini saqlash muhim bo‘lsa, boshqa holatlarda uning huquqiy vazifasi yoki diplomatik ta’sirini qayta yaratish ustuvor bo‘ladi.

Yuqoridagi tahlil shuni ko‘rsatadiki, normativ-huquqiy va siyosiy-diplomatik matnlarni tarjima qilishda yagona mexanik usuldan foydalanib bo‘lmaydi. Har bir birlik matn turi, kontekst, huquqiy tizim va kommunikativ maqsad bilan bog‘liq holda baholanishi kerak. Lingvistik ekspertiza, qiyosiy tahlil va kompyuter lingvistikasi vositalarining uyg‘un qo‘llanishi terminologik izchillikni kuchaytiradi, noaniqliklarni kamaytiradi hamda tarjima sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 20-apreldagi O‘RQ-682-son “Normativ-huquqiy hujjatlar to‘g‘risida”gi Qonuni.

2. Salomov G‘. Tarjima nazariyasiga kirish. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978

3. Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation. 3rd ed. – London: Routledge, 2018.

4. G‘afurov I., Mo‘minov O., Qambarov N. Tarjima nazariyasi. – Toshkent: Tafakkur bo‘stoni, 2012.

5. Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2005.

6. Ochilov E. Tarjima nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent, 2012

7. Cao, D. Translating Law. – Clevedon: Multilingual Matters, 2007.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

BOLADA DEVIANT XULQNI ANIQLASHNING PSIXODIAGNOSTIK USULLARI

G‘ulomova Mastura

Osiyo Xalqaro Universiteti

Psixologiya yo‘nalishi 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada bolalarda deviant (me’yordan og‘ishgan) xulq-atvorning namoyon bo‘lish xususiyatlari, uning kelib chiqishiga ta’sir etuvchi psixologik, ijtimoiy va pedagogik omillar hamda bunday xulqni erta aniqlashda qo‘llaniladigan psixodiagnostik usullar yoritilgan. Shuningdek, bolalarning xulq-atvoridagi salbiy o‘zgarishlarni aniqlashda kuzatish, suhbat, anketa, psixologik testlar, proyektiv metodikalar va ota-onalar hamda pedagoglar bilan ishlashning ahamiyati tahlil qilingan. Psixodiagnostik tekshiruv natijalariga asoslangan holda bolalarga individual psixologik yordam ko‘rsatish va deviant xulq-atvorning oldini olish bo‘yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: deviant xulq, bola, o‘smir, psixodiagnostika, agressivlik, tajovuzkorlik, psixologik test, kuzatish, anketa, proyektiv metodika, ijtimoiy moslashuv, psixokorreksiya.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности проявления девиантного (отклоняющегося от общепринятых норм) поведения у детей, психологические, социальные и педагогические факторы, влияющие на его возникновение, а также психодиагностические методы, применяемые для раннего выявления такого поведения. Кроме того, анализируется значение наблюдения, беседы, анкетирования, психологических тестов, проективных методик, а также взаимодействия с родителями и педагогами при выявлении негативных изменений в поведении детей. На основе результатов психодиагностического обследования предлагаются рекомендации по оказанию

детям индивидуальной психологической помощи и профилактике девиантного поведения.

Ключевые слова: девиантное поведение, ребёнок, подросток, психодиагностика, агрессивность, агрессия, психологический тест, наблюдение, анкетирование, проективная методика, социальная адаптация, психокоррекция.

Abstract. This article examines the characteristics of deviant (abnormal or socially unacceptable) behavior in children, as well as the psychological, social, and pedagogical factors contributing to its development. It also discusses psychodiagnostic methods used for the early identification of such behavior. Furthermore, the article analyzes the importance of observation, interviews, questionnaires, psychological tests, projective techniques, and cooperation with parents and teachers in identifying negative changes in children's behavior. Based on the results of psychodiagnostic assessments, recommendations are provided for offering individualized psychological support to children and preventing deviant behavior.

Keywords: deviant behavior, child, adolescent, psychodiagnostics, aggressiveness, aggression, psychological test, observation, questionnaire, projective technique, social adaptation, psychocorrection.

Bugungi kunda bolalar va o‘smirlar orasida uchrayotgan xulq-atvor muammolarini o‘rganish psixologiya, pedagogika va ijtimoiy fanlarning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, bolalarda deviant xulq-atvorning erta namoyon bo‘lishini aniqlash, uning sabablarini o‘rganish va tegishli profilaktik choralarni amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Deviant xulq-atvor deganda jamiyatda qabul qilingan axloqiy, huquqiy va ijtimoiy me’yorlardan chetga chiqadigan xatti-harakatlar tushuniladi. Bolalarda bunday xulq-atvor turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘lishi mumkin. Jumladan, tajovuzkorlik, yolg‘on gapirish, o‘g‘irlik, dars qoldirish, kattalarga bo‘ysunmaslik, tengdoshlari bilan nizolashish, ijtimoiy muhitdan chetlashish va zararli odatlarga moyillik shular jumlasidandir. Bolada deviant xulqning

shakllanishiga oiladagi nosog‘lom psixologik muhit, ota-onalar o‘rtasidagi nizolar, tarbiyadagi izchillikning yo‘qligi, tengdoshlar ta’siri, e’tiborsizlik, zo‘ravonlik, ijtimoiy muammolar va individual psixologik xususiyatlar sabab bo‘lishi mumkin. Shu sababli boladagi xulq-atvor o‘zgarishlarini faqat tashqi xatti-harakatlar orqali baholash yetarli emas. Uning ichki kechinmalari, ehtiyojlari, motivlari, hissiy holati va ijtimoiy munosabatlarini ham chuqur o‘rganish talab etiladi.

Bolalik va o‘smirlik davri shaxs shakllanishining muhim bosqichi hisoblanadi. Ushbu davrda bolaning o‘zini anglash, mustaqillikka intilish, tengdoshlari orasida o‘z o‘rnini topish va kattalar bilan munosabatlarini shakllantirish jarayonlari faol kechadi. Ayrim hollarda bolaning yosh xususiyatlari bilan bog‘liq tabiiy xatti-harakatlar deviant xulq sifatida noto‘g‘ri talqin qilinishi mumkin. Masalan, o‘smirning mustaqillikka intilishi, fikrini himoya qilishi yoki vaqtinchalik hissiy beqarorligi o‘z-o‘zidan xulq buzilishi hisoblanmaydi. Deviant xulqni aniqlashda xatti-harakatning takrorlanishi, davomiyligi, kuchi, yuzaga kelish sharoiti va bolaning kundalik hayotiga ta’siri hisobga olinishi lozim.

Psixodiagnostika – shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, hissiy holati, xulq-atvori va psixologik rivojlanish darajasini maxsus ilmiy metodlar yordamida o‘rganish jarayonidir. Bolalarda deviant xulqni aniqlashda bir nechta diagnostik metodlardan kompleks foydalanish maqsadga muvofiq.

1. Kuzatish metodi. Kuzatish boladagi xulq-atvor xususiyatlarini tabiiy sharoitda o‘rganish imkonini beradi. Psixolog bolaning dars jarayonidagi, tanaffusdagi, tengdoshlari va o‘qituvchilari bilan muloqotidagi xatti-harakatlarini kuzatadi. Kuzatish davomida quyidagi jihatlarga e’tibor qaratiladi:

- bolaning tengdoshlari bilan munosabati;
- nizoli vaziyatlarda o‘zini tutishi;
- hissiyotlarini boshqarish qobiliyati;
- qoidalarga rioya qilishi;

- tajovuzkorlik yoki tortinchoqlik holatlari;
- jamoaga moslashish darajasi.

Ushbu metod bolaning xulq-atvorini tabiiy muhitda baholash imkonini beradi.

2. Suhbat metodi. Suhbat metodi bolaning ichki kechinmalari, qiziqishlari, muammolari va atrofdagilarga bo‘lgan munosabatini o‘rganishda qo‘llaniladi. Psixolog suhbat davomida bolaga yoshiga mos, sodda va tushunarli savollar beradi. Suhbat jarayonida bolaga bosim o‘tkazmaslik, uni ayblamaslik va ishonchli psixologik muhit yaratish muhimdir.

3. Anketa va so‘rovnoma metodi. Anketa metodi bolaning xulq-atvori, emotsional holati, ijtimoiy munosabatlari va muammolarini tizimli o‘rganish imkonini beradi. Ushbu yo‘nalishda Robert Gudman tomonidan ishlab chiqilgan SDQ (Strengths and Difficulties Questionnaire – Kuchli tomonlar va qiyinchiliklar so‘rovnomasi) metodikasi alohida ahamiyatga ega. SDQ so‘rovnomasi 3–16 yoshdagi bolalarning psixologik va xulq-atvor xususiyatlarini baholashga mo‘ljallangan. Unda quyidagi beshta yo‘nalish o‘rganiladi:

- emotsional muammolar;
- xulq-atvor muammolari;
- giperfaollik va diqqat yetishmovchiligi;
- tengdoshlar bilan munosabatlar;
- prosotsial xulq, ya’ni boshqalarga yordam berish va hamdardlik ko‘rsatish.

Mazkur metodika ota-onalar, pedagoglar va tegishli yoshdagi bolalarning o‘zlari tomonidan to‘ldirilishi mumkin. Gudman tadqiqotlari SDQ metodikasining bolalardagi psixologik qiyinchiliklarni dastlabki aniqlashda foydali ekanligini ko‘rsatgan [1].

4. Psixologik testlar metodi. Bolalarda deviant xulqni aniqlashda standartlashtirilgan psixologik testlardan foydalanish muhim o‘rin tutadi. Shulardan biri T. Achenbach tomonidan ishlab chiqilgan CBCL (Child Behavior Checklist – Bolalar xulq-atvorini baholash so‘rovnomasi) metodikasidir. Ushbu metodika 6–18

yoshdagi bolalarning xulq-atvori va emotsional muammolarini baholashga mo‘ljallangan. Unda quyidagi holatlar o‘rganiladi:

- xavotir va tushkunlik;
- ijtimoiy muammolar;
- diqqat bilan bog‘liq qiyinchiliklar;
- tajovuzkor xatti-harakatlar;
- qoidalarga rioya qilmaslik;
- ijtimoiy munosabatlardagi muammolar.

CBCL metodikasining ota-onalar uchun shakli bilan bir qatorda, o‘qituvchilar uchun TRF va o‘smirlarning o‘zlari to‘ldiradigan YSR shakllari ham mavjud. Bu esa bolani turli ijtimoiy muhitlarda baholash imkonini beradi [2].

5. Proyektiv metodikalar. Proyektiv metodikalar bolaning ichki kechinmalari, hissiy holati, qo‘rquvlari va oilaviy munosabatlarini bilvosita o‘rganishda qo‘llaniladi. Bunday metodikalarga quyidagilar kiradi:

- “Oila rasmi” metodikasi;
- “Mavjud bo‘lmagan hayvon” metodikasi;
- “Uy – daraxt – odam” metodikasi;
- tugallanmagan gaplar metodikasi.

Masalan, “Oila rasmi” metodikasi orqali bolaning oilaviy munosabatlarni qanday idrok etishi, o‘zini oila a’zolari orasida qanday his qilishi va hissiy kechinmalariga oid qo‘shimcha ma’lumotlar olish mumkin. Biroq proyektiv metodikalar natijalarini yagona diagnostik mezon sifatida qabul qilish mumkin emas. Ular suhbat, kuzatish va boshqa standartlashtirilgan metodlar bilan birgalikda qo‘llanilishi lozim.

6. Ota-onalar va pedagoglar bilan ishlash metodi. Boladagi deviant xulqni aniqlashda ota-onalar va pedagoglardan olingan ma’lumotlar muhim ahamiyatga ega. Chunki bola turli muhitlarda turlicha xulq-atvor namoyon qilishi mumkin. Masalan, bola maktabda tajovuzkor bo‘lishi, oilada esa tortinchoq va kamgap bo‘lishi mumkin.

Shu sababli psixolog ota-onalar, sinf rahbarlari va boshqa pedagoglar bilan suhbat o‘tkazishi, ularning kuzatuvlarini o‘rganishi kerak. Tadqiqotlar bolalar ruhiy salomatligini baholashda bir nechta axborot manbalaridan foydalanish diagnostika sifatini oshirishini ko‘rsatadi [3]. Bolalarda deviant xulqni aniqlash jarayoni yuqori darajadagi kasbiy mas’uliyatni talab qiladi. Psixolog diagnostika davomida bolaning shaxsiy qadr-qimmatini hurmat qilishi, uning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olishi zarur. Bunda quyidagi tamoyillarga amal qilish lozim:

- Diagnostika natijalariga asoslanmasdan turib bolaga “deviant” yoki “tarbiyasi og‘ir” degan tamg‘a qo‘ymaslik.

- Har bir metodikani bolaning yoshi va psixologik rivojlanish darajasiga mos tanlash.

- Olingan ma’lumotlarning maxfiyligini ta’minlash.

- Test natijalarini boshqa diagnostik ma’lumotlar bilan taqqoslash.

- Oila, maktab va ijtimoiy muhitning ta’sirini hisobga olish.

- Zarur hollarda bolalar psixologi, psixiatr yoki boshqa mutaxassislar bilan hamkorlik qilish.

Ayniqsa, o‘ziga zarar yetkazish, suitsidal fikrlar yoki zo‘ravonlik xavfi aniqlangan holatlarda xavfsizlikni ta’minlash va tegishli mutaxassisga zudlik bilan murojaat qilish muhimdir. Shuningdek, xorijiy metodikalarni o‘zbek bolalari bilan qo‘llashda ularning til va madaniy muhitga moslashtirilganligi, ishonchliligi va validligi tekshirilishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, bolalarda deviant xulq-atvorni aniqlash murakkab va ko‘p qirrali psixodiagnostik jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonda faqat bolaning tashqi xatti-harakatlariga baho berish bilan cheklanib qolmasdan, uning ichki kechinmalari, emotsional holati, oilaviy munosabatlari va ijtimoiy muhitini ham o‘rganish zarur. Kuzatish, suhbat, anketa, SDQ, CBCL, proyektiv metodikalar va ota-onalar hamda pedagoglar bilan hamkorlik qilish deviant xulqning dastlabki belgilarini aniqlashda

muhim vositalardir. Eng muhimi, psixodiagnostikaning asosiy maqsadi bolani ayblash yoki unga salbiy tamg‘a qo‘yish emas, balki uning xulq-atvoridagi qiyinchiliklar sabablarini aniqlash, psixologik ehtiyojlarini tushunish va sog‘lom ijtimoiy muhitga moslashishiga ko‘maklashishdan iborat. Demak, bolalarda deviant xulqni erta aniqlash va ilmiy asoslangan psixodiagnostik metodlardan foydalanish kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan ijtimoiy-psixologik muammolarning oldini olishda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Goodman R. The Strengths and Difficulties Questionnaire: A Research Note. // Journal of Child Psychology and Psychiatry. – 1997. – Vol. 38, No. 5.

2. Achenbach T. M., Rescorla L. A. Manual for the ASEBA School-Age Forms & Profiles. – Burlington: University of Vermont, Research Center for Children, Youth, & Families, 2001.

3. Achenbach T. M., Rescorla L. A. The Achenbach System of Empirically Based Assessment (ASEBA): Development, Findings, Theory, and Applications. – Burlington: University of Vermont, 2001.

4. Olimov L. Ya., Nazarov A. M. Xulqi og‘ishgan bolalar psixologiyasi. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2020.

5. Asadov Yu., Musurmanov R. O‘smirlar deviant xatti-harakatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. – Toshkent: Sano-standart, 2011.

6. Ravshanbekova D. Sh. Og‘ishgan xulqni tashxis qilish usullari. // Islom tafakkuri.

7. Goodman R., Ford T., Simmons H., Gatward R., Meltzer H. Using the Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ) to screen for child psychiatric disorders in a community sample. // International Review of Psychiatry. – 2003. – Vol. 15. – P. 166–172. DOI: 10.1080/0954026021000046128.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

TA’LIM JARAYONIDA TAQQOSLASH USULI ASOSIDA BILIMLARNI TAHLIL QILISH KO‘NIKMASINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

KENJAYEVA YULDUZ G‘ULOMOVNA

Osiyo Xalqaro Universiteti İqtisodiyot va pedagogika fakulteti 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta’lim jarayonida taqqoslash usuli asosida o‘quvchilarda bilimlarni tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantirishning pedagogik va metodik asoslari yoritilgan. Taqqoslash usulining o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, mantiqiy tafakkuri, tahliliy qobiliyati va bilimlarni umumlashtirish ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, ta’lim jarayonida taqqoslash usulidan samarali foydalanish yo‘llari, uning didaktik imkoniyatlari va o‘quvchilarning intellektual faolligini oshirishdagi o‘rni ilmiy jihatdan asoslangan.

Kalit so‘zlar: ta’lim jarayoni, taqqoslash usuli, bilim, tahlil, tafakkur, mustaqil fikrlash, mantiqiy fikrlash, pedagogik metodika, o‘quv faoliyati, umumlashtirish, tanqidiy fikrlash.

Аннотация. В данной статье освещаются педагогические и методические основы формирования у учащихся навыков анализа знаний на основе метода сравнения в образовательном процессе. Раскрывается значение метода сравнения в развитии самостоятельного мышления, логического мышления, аналитических способностей и навыков обобщения знаний учащихся. Кроме того, научно обосновываются способы эффективного использования метода сравнения в образовательном процессе, его дидактические возможности и роль в повышении интеллектуальной активности учащихся.

Ключевые слова: образовательный процесс, метод сравнения, знания, анализ, мышление, самостоятельное мышление, логическое мышление,

педагогическая методика, учебная деятельность, обобщение, критическое мышление.

Abstract. This article discusses the pedagogical and methodological foundations of developing students' knowledge analysis skills through the use of the comparison method in the educational process. It highlights the importance of the comparison method in developing students' independent thinking, logical reasoning, analytical abilities, and skills in generalizing knowledge. Furthermore, the article scientifically substantiates effective ways of applying the comparison method in the educational process, its didactic potential, and its role in enhancing students' intellectual engagement.

Keywords: educational process, comparison method, knowledge, analysis, thinking, independent thinking, logical reasoning, pedagogical methodology, learning activities, generalization, critical thinking.

Bugungi kunda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar o'quvchilarga faqat tayyor bilimlarni berish bilan cheklanib qolmasdan, ularning mustaqil fikrlash, olingan ma'lumotlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va asoslangan xulosalar chiqarish qobiliyatlarini rivojlantirishni ham talab etmoqda. Chunki zamonaviy ta'limning asosiy maqsadi bilimli, mustaqil fikrlaydigan, turli axborotlarni tahlil qila oladigan va o'z bilimlarini amaliy faoliyatda qo'llashga qodir shaxsni shakllantirishdan iborat. Shu nuqtayi nazardan, taqqoslash usuli ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtiruvchi, ularning tafakkurini rivojlantiruvchi hamda bilimlarni chuqur o'zlashtirishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik vositalardan biri hisoblanadi.

Taqqoslash inson tafakkurining asosiy mantiqiy amallaridan biri bo'lib, o'rganilayotgan predmet, hodisa, tushuncha va jarayonlarning umumiy hamda farqli xususiyatlarini aniqlash orqali ularning mohiyatini anglash imkonini beradi. Ta'lim jarayonida mazkur usuldan foydalanish o'quvchilarga o'zlashtirilgan bilimlarni yangi bilimlar bilan bog'lash, mavjud ma'lumotlarni qayta ko'rib chiqish va ular o'rtasidagi

munosabatlarni aniqlash imkoniyatini yaratadi. Natijada o‘quvchi bilimlarni shunchaki eslab qoluvchi emas, balki ularni mustaqil tahlil qiluvchi, o‘zaro solishtiruvchi va xulosa chiqaruvchi faol subyektga aylanadi.

Amerikalik pedagog va psixolog Benjamin Blum tomonidan ishlab chiqilgan ta’lim maqsadlari taksonomiyasida tahlil qilish, sintezlash va baholash kabi fikrlash faoliyatining yuqori darajalariga alohida e’tibor qaratilgan. Keyinchalik L. Anderson va D. Kratvol tomonidan takomillashtirilgan ushbu taksonomiyada tahlil qilish o‘quvchilarning bilimlarni tarkibiy qismlarga ajratishi, ular o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlashi va axborotlarning mazmunini anglashiga xizmat qiluvchi muhim kognitiv faoliyat sifatida talqin etiladi [1]. Demak, taqqoslash usuli orqali o‘quvchilarda tahliliy fikrlashni shakllantirish zamonaviy ta’lim maqsadlari bilan bevosita bog‘liqdir. Taqqoslash usulining pedagogik ahamiyati shundaki, u o‘quvchilarni o‘rganilayotgan mavzuga yuzaki yondashishdan uzoqlashtirib, uning ichki mazmunini anglashga yo‘naltiradi. Masalan, o‘quvchi ikkita tushunchani taqqoslash jarayonida ularning umumiy belgilarini aniqlash bilan bir qatorda, o‘ziga xos xususiyatlarini ham farqlaydi. Bu esa uning fikrlash faoliyatini faollashtiradi, bilimlar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘liqlikni anglashga yordam beradi. Ayniqsa, turli fanlarni o‘qitishda taqqoslash usulidan foydalanish o‘quv materiallarining mazmunini chuqurroq o‘zlashtirish imkonini beradi.

Taqqoslash asosida bilimlarni tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantirish jarayoni o‘zaro uzviy bog‘langan bir nechta faoliyatlarni qamrab oladi. Dastlab o‘quvchilarga taqqoslanadigan obyektlar yoki tushunchalar taqdim etiladi. Keyinchalik ular o‘rtasidagi umumiy va farqli belgilar aniqlanadi, muayyan mezonlar asosida ma’lumotlar saralanadi va tizimlashtiriladi. Yakunda esa olingan natijalar umumlashtirilib, mustaqil xulosalar chiqariladi. Ushbu jarayonda o‘qituvchining vazifasi tayyor xulosalarni taqdim etish emas, balki o‘quvchilarni izlanishga, fikrlashga va o‘z qarashlarini asoslashga yo‘naltirishdan iborat. L.S. Vigotskiy ta’lim va

rivojlanish jarayonlarining o‘zaro aloqadorligini asoslab, ijtimoiy hamkorlik va muloqotning inson tafakkuri rivojlanishidagi ahamiyatini ta’kidlagan [2]. Ushbu nazariy qarashlar taqqoslash usulini juftlikda va kichik guruhlarda tashkil etishning pedagogik imkoniyatlarini ham ko‘rsatadi. Chunki o‘quvchilar birgalikda ishlash jarayonida o‘z fikrlarini bayon qiladilar, boshqa ishtirokchilarning qarashlarini tahlil qiladilar, o‘zaro munozara yuritadilar va umumiy xulosaga keladilar. Bunday faoliyat ularning nafaqat bilimlarini, balki muloqot madaniyati va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini ham rivojlantiradi. Taqqoslash usulini samarali tashkil etishda o‘qituvchi tomonidan taqqoslash mezonlarining to‘g‘ri belgilanishi muhim ahamiyatga ega. Chunki aniq mezonlarga asoslanmagan taqqoslash o‘quvchilarning fikrlash jarayonida chalkashliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli o‘rganilayotgan tushunchalarning mazmuni, vazifasi, tuzilishi, xususiyatlari, qo‘llanilish sohasi va o‘zaro bog‘liqligi kabi jihatlarga e’tibor qaratish lozim. O‘quvchilar ushbu mezonlar asosida ma’lumotlarni tahlil qilish orqali muhim belgilarni ikkinchi darajali belgilardan ajratishni o‘rganadilar.

Ta’lim jarayonida taqqoslash usulini Venn diagrammasi, T-jadval, klaster, muammoli savollar, aqliy hujum va taqqoslash jadvallari bilan uyg‘unlashtirish yuqori samaradorlikka erishish imkonini beradi. Masalan, Venn diagrammasi yordamida ikki yoki undan ortiq tushunchaning umumiy va farqli jihatlarini aniqlash mumkin. T-jadval esa qarama-qarshi xususiyatlarni solishtirish, ma’lumotlarni guruhlash va tizimlashtirishga yordam beradi. Taqqoslash jadvallari orqali o‘quvchilar muayyan mezonlar asosida obyektlarni o‘rganib, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlaydilar. Bunday metodlardan foydalanish o‘quvchilarning darsdagi faolligini oshirib, ularni mustaqil izlanishga undaydi. Masalan, an’anaviy ta’lim va interfaol ta’limni taqqoslash jarayonida o‘quvchilarga har ikkala yondashuvning o‘ziga xos xususiyatlari, o‘qituvchi va o‘quvchining faoliyati, bilimlarni o‘zlashtirish shakllari hamda ta’lim natijalarini aniqlash topshirilishi mumkin. Bunda o‘quvchilar an’anaviy ta’limda o‘qituvchining

yetakchi rolini, interfaol ta’limda esa o‘quvchining faol ishtirokini aniqlaydilar. Shu bilan birga, har ikkala yondashuvning umumiy maqsadi bilim berish va ta’lim samaradorligini ta’minlash ekanligini anglaydilar. Natijada ular o‘rganilgan ma’lumotlarni oddiy qayta bayon qilishdan ko‘ra, ularning mazmunini tahlil qilish va mustaqil xulosa chiqarish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Taqqoslash usuli asosida bilimlarni tahlil qilish ko‘nikmasini rivojlantirishda muammoli vaziyatlardan foydalanish ham alohida ahamiyatga ega. O‘qituvchi o‘quvchilarga bir-biriga o‘xshash, ammo muayyan jihatlari bilan farqlanuvchi tushunchalarni taqdim etib, ularning farqlarini aniqlashni so‘rashi mumkin. Bunda “Ushbu tushunchalar o‘rtasidagi asosiy farq nimada?”, “Ularning o‘xshash jihatlari qanday?”, “Nima sababdan ular bir-biridan farq qiladi?” kabi savollar o‘quvchilarni chuqurroq fikrlashga undaydi. Ayniqsa, o‘z fikrini dalillar bilan asoslashga qaratilgan topshiriqlar tahliliy fikrlashni shakllantirishda muhim o‘rin tutadi.

P.C. Abrami va uning hamkorlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik strategiyalarning samaradorligi tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari o‘quvchilarning fikrlash faoliyatini rivojlantirishda maqsadli o‘qitish, muhokama va faol ishtirok muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi [3]. Bu holat taqqoslash usulidan foydalanishda ham o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlash, ularga mustaqil fikrlash va o‘z qarashlarini asoslash imkoniyatini yaratish zarurligini anglatadi.

Taqqoslash usulidan foydalanish o‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirish darajasini baholash imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Bunda o‘quvchining faqat to‘g‘ri javob berishi emas, balki taqqoslash mezonlarini belgilashi, muhim belgilarni aniqlashi, ma’lumotlarni tahlil qilishi, umumlashtirishi va mustaqil xulosa chiqarishi ham hisobga olinishi lozim. O‘quvchilarning tahliliy ko‘nikmalarini baholashda ularning fikrlarining mantiqiyligi, mustaqilligi, izchilligi va dalillarga asoslanganligi muhim mezonlar sifatida qaraladi. Shuningdek, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

foydalanish taqqoslash usulining imkoniyatlarini yanada kengaytiradi. Elektron taqdimotlar, interfaol jadvallar, raqamli diagrammalar va ta’lim platformalari yordamida o‘quvchilar turli ma’lumotlarni vizual tarzda taqqoslashlari, ularni tahlil qilishlari va natijalarni umumlashtirishlari mumkin. Bunday vositalar ta’lim jarayonining ko‘rgazmaliligini oshirish bilan birga, o‘quvchilarning axborot bilan mustaqil ishlash ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi.

Taqqoslash usulini samarali qo‘llash uchun o‘qituvchi topshiriqlarni o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, bilim darajasi va fan mazmuniga mos ravishda tanlashi kerak. Dastlab sodda taqqoslash topshiriqlaridan foydalanib, keyinchalik murakkab tahliliy vazifalarga o‘tish maqsadga muvofiq. Shuningdek, o‘quvchilarga faqat farqlarni topish emas, balki ushbu farqlarning sabablarini tushuntirish, ularning ahamiyatini baholash va o‘z fikrlarini asoslash vazifalarini ham berish lozim. Ana shunday izchil metodik yondashuv natijasida o‘quvchilarda bilimlarni chuqur tahlil qilish va ulardan samarali foydalanish ko‘nikmalari shakllanadi.

Xulosa qilib aytganda, ta’lim jarayonida taqqoslash usuli asosida bilimlarni tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantirish o‘quvchilarning intellektual rivojlanishi, mustaqil fikrlashi va bilish faoliyatini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu usul yordamida o‘quvchilar o‘rganilayotgan tushuncha va hodisalarning mohiyatini chuqur anglaydilar, ularning o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlaydilar, bilimlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushunadilar hamda mustaqil xulosalar chiqaradilar. Taqqoslash usulini interfaol metodlar va zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shunday ekan, taqqoslash usulidan ta’lim jarayonining barcha bosqichlarida maqsadli va tizimli foydalanish o‘quvchilarda tahliliy, tanqidiy va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishning muhim metodik sharti hisoblanadi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Anderson L. W., Krathwohl D. R. (Eds.). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. – New York: Longman, 2001.

2. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

3. Abrami P. C., Bernard R. M., Borokhovski E., Waddington D. I., Wade C. A., Persson T. Strategies for Teaching Students to Think Critically: A Meta-Analysis // Review of Educational Research. – 2015. – Vol. 85, No. 2. – P. 275–314.

4. Bloom B. S., Engelhart M. D., Furst E. J., Hill W. H., Krathwohl D. R. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. Handbook I: Cognitive Domain. – New York: Longmans, Green, 1956.

5. Krathwohl D. R. A Revision of Bloom's Taxonomy: An Overview // Theory into Practice. – 2002. – Vol. 41, No. 4. – P. 212–218.

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF
Contemporary Pedagogical and Philological Research
2026 / No. 1(1)

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

XIYONAT MOTIVINING POETIK XUSUSIYATLARI VA BADIIY TALQINLARI

Mirzayeva Maftuna Sherali qizi
Osiyo Texnologiyalar Universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy adabiyotda xiyonat motivining poetik xususiyatlari, uning asar mazmuni va strukturaviy yaxlitligini ta’minlashdagi o‘rni hamda g‘oyaviy-badiiy vazifalari tadqiq etiladi. Xiyonat motivining syujet va kompozitsiya, obrazlar tizimi, konflikt hamda psixologik tasvir bilan uzviy aloqasi yoritiladi. Shuningdek, xiyonatning yuzaga kelishiga sabab bo‘luvchi ijtimoiy-psixologik omillar, uning qahramonlar ruhiyati va taqdiriga ta’siri, badiiy asarlarda ifodalanish shakllari tahlil qilinadi. Motivning xarakterologik, psixologik, g‘oyaviy-estetik va ramziy-semantik vazifalariga alohida e’tibor qaratilib, uning insoniy munosabatlar, sadoqat, vijdon, ishonch va axloqiy mas’uliyat masalalarini yoritishdagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: motiv, xiyonat motivi, poetika, syujet, kompozitsiya, konflikt, obraz, psixologik tasvir, sadoqat, vijdon, axloqiy tanlov, struktur-semantik tahlil.

Аннотация. В данной статье исследуются поэтические особенности мотива предательства в художественной литературе, его роль в обеспечении содержательного и структурного единства произведения, а также его идейно-художественные функции. Рассматривается взаимосвязь мотива предательства с сюжетом, композицией, системой образов, конфликтом и психологическим изображением персонажей. Особое внимание уделяется социально-психологическим факторам, обусловливающим предательство, его влиянию на внутренний мир и судьбы героев, а также различным формам художественного воплощения данного мотива. Раскрываются характерологическая, психологическая, идейно-эстетическая и символико-семантическая функции

мотива предательства, его значение в освещении проблем человеческих взаимоотношений, верности, совести, доверия и нравственной ответственности.

Ключевые слова: мотив, мотив предательства, поэтика, сюжет, композиция, конфликт, художественный образ, психологическое изображение, верность, совесть, нравственный выбор, структурно-семантический анализ.

Abstract. This article examines the poetic features of the motif of betrayal in fiction, focusing on its role in ensuring the semantic and structural unity of a literary work and its ideological and artistic functions. It explores the close relationship between the motif of betrayal and plot, composition, character systems, conflict, and psychological portrayal. The article also analyzes the socio-psychological factors underlying betrayal, its influence on the characters' inner worlds and destinies, and the various ways in which it is represented in literary works. Particular attention is paid to the characterological, psychological, ideological-aesthetic, and symbolic-semantic functions of this motif, as well as its significance in revealing issues of human relationships, loyalty, conscience, trust, and moral responsibility.

Keywords: motif, motif of betrayal, poetics, plot, composition, conflict, character, psychological portrayal, loyalty, conscience, moral choice, structural-semantic analysis.

Badiiy adabiyotda motiv asarning mazmuniy va strukturaviy yaxlitligini ta'minlovchi muhim poetik unsurlardan biri hisoblanadi. Motiv muayyan voqea, holat, kechinma yoki obrazlar munosabatida namoyon bo'lib, badiiy matnning g'oyaviy-badiiy mazmunini shakllantirishda muhim vazifa bajaradi. Adabiyotshunoslikda motiv tushunchasi syujetning tarkibiy qismi sifatida talqin qilinishi bilan birga, asarning semantik qatlamlarini birlashtiruvchi, obrazlar xarakterini ochuvchi va muallifning estetik qarashlarini ifodalovchi poetik hodisa sifatida ham o'rganiladi.

Motivlar badiiy asarda takrorlanishi, turli shakllarda namoyon bo'lishi va muayyan ijodkorning estetik maqsadiga muvofiq yangicha mazmun kasb etishi

mumkin. Shu jihatdan xiyonat motivi adabiyotda insoniy munosabatlar, axloqiy tanlov, vijdon, sadoqat, ishonch va manfaat o‘rtasidagi murakkab ziddiyatlarni ifodalovchi muhim badiiy vositalardan biridir. Mazkur motiv orqali insonning ma’naviy qiyofasi, ijtimoiy muhit ta’sirida yuzaga keladigan ruhiy o‘zgarishlari va axloqiy mezonlarga munosabati yoritiladi. Xiyonat motivining poetik xususiyatlarini o‘rganish uning asar syujeti, kompozitsiyasi, obrazlar tizimi, konflikt va psixologik tasvir bilan munosabatini aniqlash imkonini beradi. Ayniqsa, xiyonatning yuzaga kelish sabablari, uning qahramonlar taqdiriga ta’siri hamda oqibatlarining badiiy ifodalanishi ushbu motivning mazmuniy imkoniyatlarini belgilaydi.

Motiv nazariyasining shakllanishi adabiyotshunoslikda syujet va kompozitsiya masalalarining o‘rganilishi bilan chambarchas bog‘liq. Motiv tushunchasi dastlab folklorshunoslik va tarixiy poetika doirasida keng tadqiq etilgan bo‘lib, keyinchalik yozma adabiyotning strukturaviy va semantik xususiyatlarini tahlil qilishda ham muhim nazariy kategoriyaga aylandi. O.A. Qo‘chqorov motivning kelib chiqishi, mazmuniy xususiyatlari va adabiy jarayondagi vazifalarini o‘rganar ekan, uning badiiy asar tarkibidagi o‘rniga alohida e’tibor qaratadi. [1]

A.N. Veselovskiyning tarixiy poetikaga oid qarashlarida motiv syujet shakllanishining dastlabki va nisbatan barqaror tarkibiy birliklaridan biri sifatida izohlanadi. Olimning nazariy yondashuvida motivlarning takrorlanishi va turli syujet tarkiblarida yangicha birikmalar hosil qilishi muhim ahamiyat kasb etadi \[2\]. Bu qarashlar xiyonat motivini ham alohida badiiy birlik sifatida emas, balki boshqa motivlar bilan o‘zaro munosabatda rivojlanuvchi murakkab poetik hodisa sifatida tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Y. Solijonov va O‘. Qo‘chqorovning motivning o‘rganilish tarixiga oid tadqiqotlarida motiv nazariyasining shakllanishi, folklor va yozma adabiyotdagi talqinlari hamda uning adabiy tahlildagi ahamiyati yoritiladi. [3] Z. Ayimbetovaning motivlarni tizimlashtirish va tasniflashga bag‘ishlangan tadqiqotida esa motivlarning

struktur-semantik xususiyatlari, turlari va syujet bilan aloqadorligi masalalari muhim o‘rin egallaydi. [4] Mazkur nazariy qarashlardan kelib chiqib, xiyonat motivini insonlar o‘rtasidagi ishonch va sadoqat munosabatlarining buzilishi, axloqiy majburiyatlardan chekinish yoki muayyan manfaat yo‘lida ma’naviy qadriyatlarning inkor etilishi bilan bog‘liq badiiy hodisa sifatida ta’riflash mumkin.

Xiyonat motivi badiiy asarda, avvalo, konfliktni shakllantiruvchi va syujet rivojini jadallashtiruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Qahramonlar o‘rtasida mavjud bo‘lgan ishonchning buzilishi voqealar rivojida yangi ziddiyatlarni yuzaga keltiradi. Natijada avvalgi munosabatlar o‘zgaradi, obrazlar o‘rtasidagi qarama-qarshilik kuchayadi va syujetning dramatik keskinligi ortadi.

Xiyonat motivining yana bir muhim poetik vazifasi qahramon xarakterini ochishdan iborat. Badiiy asarda insonning ma’naviy qiyofasi ko‘pincha murakkab hayotiy vaziyatlarda qabul qilgan qarorlari orqali namoyon bo‘ladi. Xiyonat bilan bog‘liq vaziyat esa qahramonning vijdoni, qo‘rquvi, manfaatparastligi, irodasi va mas’uliyat darajasini yuzaga chiqaradi. Shu sababli xiyonat motivi psixologik tasvirning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Mazkur motivning poetik xususiyatlarini quyidagi yo‘nalishlarda kuzatish mumkin:

• Syujet-kompozitsion vazifa: voqealar rivojini keskinlashtirish, konfliktni yuzaga keltirish va dramatik vaziyatni shakllantirish.

• Xarakterologik vazifa: qahramonning ma’naviy qiyofasi, axloqiy tanlovi va ichki ziddiyatlarini ochish.

• Psixologik vazifa: ishonchning buzilishi natijasida yuzaga keladigan iztirob, ruhiy tushkunlik, pushaymonlik va ikkilanishlarni tasvirlash.

• G‘oyaviy-estetik vazifa: muallifning sadoqat, vijdon, adolat va insoniylik haqidagi qarashlarini ifodalash.

• Ramziy-semantik vazifa: xiyonatni nafaqat muayyan voqea, balki ma’naviy tanazzul, ishonch inqirozi yoki qadriyatlar yemirilishining ramzi sifatida namoyon etish.

Xiyonat motivining badiiy ifodasida obrazlar o‘rtasidagi qarama-qarshilik alohida ahamiyat kasb etadi. Biroq xiyonatkor obrazni faqat salbiy xarakter sifatida baholash ilmiy tahlil uchun yetarli emas. Uning xatti-harakatlariga sabab bo‘lgan ijtimoiy sharoit, ruhiy holat, manfaat, qo‘rquv va ichki ziddiyatlarni ham hisobga olish zarur. Chunki badiiy adabiyot inson tabiatini biryoqlama emas, balki murakkab va ziddiyatli hodisa sifatida aks ettiradi.

Xiyonat motivining muhim xususiyatlaridan biri uning psixologik va ijtimoiy omillar bilan uzviy bog‘liqligidir. Insonning xiyonatga moyilligi yoki bunday vaziyatdagi xatti-harakati ko‘pincha uning shaxsiy manfaatlari, ijtimoiy mavqei, qo‘rquvi va ma’naviy qarashlari bilan belgilanadi. Shu sababli badiiy asarda xiyonat motivini tahlil qilishda faqat sodir etilgan harakatning o‘zini emas, balki uning yuzaga kelish sabablarini ham o‘rganish lozim. Psixologik nuqtayi nazardan xiyonat insonning ichki dunyosida qarama-qarshi kechinmalarni yuzaga keltiradi. Bir tomondan, u shaxsiy manfaat yoki tashqi bosim ta’sirida muayyan qaror qabul qilishi mumkin; ikkinchi tomondan, bu qaror uning vijdoni va axloqiy qarashlariga zid kelishi ehtimoli mavjud. Ana shu ziddiyat qahramonning ichki monologi, ruhiy iztiroblari, sukuti va xatti-harakatlari orqali ochiladi. Ijtimoiy jihatdan esa xiyonat ko‘pincha muayyan muhitda shakllangan munosabatlar tizimi bilan bog‘liq bo‘ladi. Qo‘rquv, siyosiy yoki ijtimoiy bosim, manfaatparastlik, mansabparastlik va befarqlik insoniy sadoqatning zaiflashishiga sabab bo‘lishi mumkin. Badiiy asarda bunday holatlarning yoritilishi orqali yozuvchi nafaqat alohida shaxsning ma’naviy qiyofasini, balki jamiyatdagi axloqiy muhitni ham tasvirlaydi.

Xiyonat motivining yana bir muhim jihati uning oqibatlari bilan bog‘liq. Xiyonat sodir etilganidan keyin qahramonlar o‘rtasidagi munosabatlar avvalgi holatiga

qaytmasligi, ishonchning butunlay yo‘qolishi yoki ruhiy iztirobning kuchayishi mumkin. Ayrim asarlarda xiyonat fosh etilishi orqali adolatning tiklanishi tasvirlansa, boshqalarida uning oqibatlari fojiaviy yakun bilan bog‘lanadi. Demak, xiyonat motivining badiiy talqini asarning janri, konflikt tabiati va muallifning estetik maqsadiga qarab turlicha shakllanadi.

Xiyonat motivining poetik tizimda namoyon bo‘lishida badiiy tasvir vositalari muhim o‘rin tutadi. Jumladan, dialog, ichki monolog, psixologik portret, kinoya, ramz va badiiy detal xiyonatning mazmunini ochishga xizmat qiladi. Dialoglar orqali qahramonlarning o‘zaro munosabatlaridagi o‘zgarishlar, yashirin maqsadlar va ishonchsizlik holatlari namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, qahramonning so‘zlari bilan amaliy xatti-harakatlari o‘rtasidagi nomuvofiqlik xiyonat mohiyatini ochuvchi muhim poetik vositaga aylanadi. Ichki monolog esa xiyonat bilan bog‘liq ruhiy kechinmalarni chuqurroq ifodalash imkonini beradi. Qahramonning ikkilanishi, pushaymonligi, o‘zini oqlashga urinishi yoki vijdon azobini his qilishi uning ichki dunyosini ochib beradi. Kinoya va ramziy tasvirlar orqali esa xiyonatning bevosita aytilmagan mazmuni yuzaga chiqariladi. Masalan, ishonchning yo‘qolishi, yolg‘izlik, begonalashuv va ma’naviy uzilish kabi holatlar turli badiiy detallar orqali ifodalanishi mumkin. Bunda detal mustaqil tasvir unsuri bo‘lib qolmasdan, asarning umumiy g‘oyaviy mazmunini chuqurlashtiruvchi semantik vazifani bajaradi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, xiyonat motivi badiiy adabiyotda insonning ma’naviy qiyofasi, axloqiy tanlovi va ijtimoiy munosabatlarini yoritishga xizmat qiluvchi murakkab poetik hodisadir. Uning mazmuni faqat sadoqatsizlik yoki ishonchning buzilishi bilan cheklanmay, insonning vijdon, manfaat, qo‘rquv va mas’uliyat o‘rtasidagi ziddiyatlarini ham qamrab oladi. Motivning poetik xususiyatlarini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, xiyonat asar syujetida konfliktni kuchaytirish, obrazlar xarakterini ochish, psixologik tasvirni chuqurlashtirish va muallifning axloqiy-estetik pozitsiyasini ifodalash kabi vazifalarni bajaradi. Uning

badiiy ifodasi kompozitsiya, dialog, ichki monolog, ramz, kinoya va psixologik detallar bilan uzviy aloqada shakllanadi. Shunday qilib, xiyonat motivini struktur-semantik, tarixiy-qiyosiy va psixologik tahlil metodlari asosida o‘rganish uning badiiy asardagi funksional imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi. Mazkur motivning turli davr va janrlardagi talqinlarini qiyosiy o‘rganish esa adabiyotda sadoqat, vijdon, insoniylik va axloqiy mas’uliyat masalalarining badiiy evolyutsiyasini ochib berishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qo‘chqorov O.A. Motiv tushunchasi va uning adabiyotshunoslikdagi talqinlari. Maqola.

2. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. — Ленинград: Художественная литература, 1940.

3. Quronov, D. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013.

4. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2002.

5. Karimov, B. Adabiyotshunoslik metodologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2011.

6. Hamdamov, U. Badiiy tafakkur tadriji. – Toshkent: Akademnashr, 2011.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

ULUG‘BEK HAMDAM SHE’RIYATIDA POETIK IDROK VA TALQIN QIRRALARI

Ahmedova Baxtigul Umariddin qizi

Osiyo texnalogiyalar universiteti 2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek she’riyatining taniqli vakili Ulug‘bek Hamdam ijodida poetik idrokning o‘ziga xos xususiyatlari, inson ruhiyati va ichki kechinmalarining badiiy-falsafiy talqini tahlil etilgan. Shoir she’riyatida inson va borliq munosabati, o‘zlikni anglash, ruhiy iztirob, ma’naviy uyg‘onish, muhabbat, sog‘inch, yolg‘izlik va hayot mohiyatini izlash kabi masalalarning ifodalanishiga e’tibor qaratilgan. Shuningdek, “Tangriga eltuvchi isyon”, “Seni kutdim” to‘plamlari hamda “Sevgi meni dunyodan asrar”, “Bahor” she’rlari misolida ramziy-metaforik obrazlar, badiiy tasvir vositalari va lirik qahramon ruhiyatining poetik ifodasi tahlil qilingan. Shoir ijodida milliy adabiy an’analar va zamonaviy poetik tafakkurning o‘zaro uyg‘unligi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Ulug‘bek Hamdam, zamonaviy o‘zbek she’riyati, poetik idrok, lirik qahramon, inson ruhiyati, falsafiy lirika, ruhiy iztirob, ma’naviy uyg‘onish, o‘zlikni anglash, ramz, metafora, muhabbat motivi, yolg‘izlik, sog‘inch, badiiy tafakkur.

Аннотация. В данной статье рассматриваются своеобразие поэтического восприятия в творчестве известного представителя современной узбекской поэзии Улугбека Хамдама, а также художественно-философское осмысление человеческой души и внутренних переживаний. Особое внимание уделяется отражению в поэзии автора таких проблем, как взаимоотношения человека и бытия, самопознание, душевные переживания, духовное пробуждение, любовь, тоска, одиночество и поиск смысла жизни. На примере сборников «Восстание, ведущее к Богу» («Tangriga eltuvchi isyon»), «Я ждал тебя» («Seni kutdim»), а также стихотворений «Любовь спасает меня от мира» («Sevgi meni dunyodan

asrar») и «Весна» («Bahor») анализируются символико-метафорические образы, художественные средства выразительности и поэтическое воплощение внутреннего мира лирического героя. Раскрывается взаимосвязь национальных литературных традиций и современного поэтического мышления в творчестве поэта.

Ключевые слова: Улугбек Хамдам, современная узбекская поэзия, поэтическое восприятие, лирический герой, человеческая душа, философская лирика, душевные переживания, духовное пробуждение, самопознание, символ, метафора, мотив любви, одиночество, тоска, художественное мышление.

Abstract. This article examines the distinctive features of poetic perception in the works of Ulugbek Hamdam, a prominent representative of contemporary Uzbek poetry, focusing on the artistic and philosophical interpretation of the human soul and inner experiences. Particular attention is paid to the expression of such themes as the relationship between the individual and existence, self-awareness, spiritual suffering, spiritual awakening, love, longing, loneliness, and the search for the meaning of life. Through an analysis of the poetry collections Rebellion Leading to God (Tangriga eltuvchi isyon) and I Waited for You (Seni kutdim), as well as the poems Love Saves Me from the World (Sevgi meni dunyodan asrar) and Spring (Bahor), the article explores symbolic and metaphorical imagery, artistic expressive devices, and the poetic representation of the lyrical hero‘s inner world. It also highlights the interaction between national literary traditions and modern poetic thinking in the poet’s works.

Keywords: Ulugbek Hamdam, contemporary Uzbek poetry, poetic perception, lyrical hero, human soul, philosophical poetry, spiritual suffering, spiritual awakening, self-awareness, symbolism, metaphor, motif of love, loneliness, longing, artistic thinking.

Zamonaviy o‘zbek she’riyatida insonning ichki dunyosi, ruhiy kechinmalari va borliq haqidagi falsafiy mushohadalarini badiiy ifodalashga intilish kuchayib

bormoqda. Ayniqsa, mustaqillik davri adabiyotida shaxsning o‘zligini anglashi, hayot mohiyatini tushunishga intilishi, ruhiy erkinlik va ma’naviy izlanish masalalari she’riyatning muhim mavzularidan biriga aylandi. Bu jarayonda an’anaviy poetik tafakkur bilan zamonaviy badiiy idrokning o‘zaro uyg‘unlashuvi kuzatiladi.

Ulug‘bek Hamdam ana shu adabiy-estetik jarayonda o‘ziga xos ijodiy qiyofaga ega bo‘lgan shoir va adib sifatida namoyon bo‘ladi. Uning she’riy ijodida inson va olam munosabati, ruhiy iztirob, ma’naviy uyg‘onish, ilohiy haqiqatni izlash, hayotiy ziddiyatlar kabi masalalar chuqur falsafiy mazmun kasb etadi. Ulug‘bek Hamdam she’riyatini o‘rganishda poetik idrok tushunchasiga alohida e’tibor qaratish lozim. Poetik idrok badiiy ijodkorning borliqni o‘ziga xos tarzda anglash, his etish va obrazlar vositasida ifodalash qobiliyatidir. U shoirning dunyoqarashi, estetik ideali, hayotiy tajribasi hamda ruhiy olami bilan chambarchas bog‘liq. Badiiy idrok jarayonida oddiy hayotiy hodisa ham yangi ma’no kasb etib, ramziy yoki falsafiy mazmun bilan boyishi mumkin. Ulug‘bek Hamdam she’riyatida poetik idrokning muhim jihati — insonning o‘z-o‘zini anglash jarayoniga alohida e’tibor qaratilishidir. Shoir lirik qahramoni ko‘pincha tashqi olam bilan ichki olam o‘rtasidagi ziddiyatlar qarshisida qoladi. U hayotdagi voqealarni shunchaki kuzatmaydi, balki ularning mohiyatini anglashga, o‘z ruhiy olamida kechayotgan jarayonlarga javob topishga intiladi.

Shoirning “Tangriga eltuvchi isyon” to‘plamidayoq isyon tushunchasining oddiy norozilik yoki qarshilik ma’nosidan kengroq falsafiy mazmun kasb etishi kuzatiladi. Bu yerda isyonni insonning ma’naviy izlanishi, o‘zligini anglashga intilishi va mavjud ruhiy chegaralarni yengib o‘tish istagi sifatida talqin qilish mumkin. To‘plam nomining o‘ziyoq paradoksal poetik munosabatni yuzaga keltiradi: odatda qarama-qarshi tushunchalar sifatida qaraladigan “isyon” va “Tangri” bir semantik maydonda birlashadi. Mazkur holat shoir poetik tafakkurining murakkabligini ko‘rsatadi. Isyon bu o‘rinda ma’naviy inkor emas, balki haqiqatni izlash yo‘lidagi ichki harakat sifatida anglashiladi. Lirik qahramonning izlanishlari insonning o‘z mavjudligiga savol bilan

qarashi, hayotning ma’nosini izohlashga intilishi bilan xarakterlanadi. Shuningdek, shoirning poetik idrokida an’anaviy diniy-falsafiy tushunchalar zamonaviy insonning ruhiy ehtiyojlari bilan uyg‘unlashadi. Natijada she’riy matnda individual kechinma umuminsoniy mazmun darajasiga ko‘tariladi.

Ulug‘bek Hamdam she’riyatining muhim xususiyatlaridan biri lirik qahramonning murakkab ruhiy olamiga chuqur kirib borishidir. Uning lirik qahramoni tayyor xulosalarga ega, barcha savollarga javob topgan shaxs emas. Aksincha, u izlanayotgan, shubhalanayotgan, iztirob chekayotgan va o‘zligini anglashga intilayotgan inson sifatida gavdalanadi. Shoirning “Seni kutdim” to‘plami nomida mujassamlashgan kutish motivi ham alohida poetik talqinga ega. Kutish dastlab muayyan shaxsga nisbatan sog‘inch yoki intizorlikni ifodalashi mumkin. Biroq falsafiy lirika doirasida bu motiv yanada kengayib, insonning orzu qilingan baxt, muhabbat, ruhiy taskin yoki kutilgan haqiqat sari intilishini anglatishi mumkin. Bunday poetik yondashuvda kutish oddiy vaqt jarayoni emas, balki inson ruhiyatida davom etadigan holatga aylanadi. Lirik qahramon kutish orqali o‘zining ichki ehtiyojlarini, umidlarini va ruhiy bo‘shliqlarini anglaydi. Demak, kutish motivi shoir poetikasida vaqt, xotira, sog‘inch va umid tushunchalarini birlashtiruvchi badiiy vosita sifatida talqin etilishi mumkin.

Shoir lirikasida yolg‘izlik ham faqat jismoniy ajralish yoki ijtimoiy yakkalanish holati sifatida tushunilmaydi. U ko‘proq insonning o‘z ichki dunyosi bilan yuzma-yuz qolishi, o‘zligini anglash jarayonida kechiradigan ruhiy holatini ifodalaydi. Shu jihatdan yolg‘izlik motivi ekzistensial mazmun kasb etadi. Lirik qahramonning ichki monologi, savol-javoblari va ruhiy izlanishlari she’rning psixologik ta’sirchanligini oshiradi. Shoir insonning tashqi harakatlaridan ko‘ra, uning ichki kechinmalariga ko‘proq e’tibor qaratadi. Natijada she’riy asarda ruhiy holatning o‘zi asosiy badiiy voqelikka aylanadi. Ulug‘bek Hamdam she’riyatining poetik xususiyatlarini belgilovchi omillardan yana biri ramziy va metaforik tafakkurdir. Shoir ijodida obrazlar

ko‘pincha o‘zining bevosita lug‘aviy ma’nosidan tashqariga chiqib, qo‘shimcha falsafiy va ruhiy mazmun kasb etadi. Laziz Babaxanov va Z. Qurbonova tomonidan Ulug‘bek Hamdamning “Eski dunyo va yangi men” to‘plamidagi metaforalar lingvopoetik jihatdan o‘rganilgan. Tadqiqotchilar metaforalarni shoirning ichki dunyosi va zamon tashvishlarini ramziy ifodalovchi vosita sifatida baholaydilar.[2] Ushbu kuzatishlar shoir poetikasida metaforaning faqat bezak vazifasini bajarmasligini, balki mazmunni shakllantiruvchi asosiy badiiy mexanizmlardan biri ekanini ko‘rsatadi. Shuningdek, tush, xayol, yo‘l, yomg‘ir, daraxt, tosh va suv kabi obrazlar ham zamonaviy poetik tafakkurda ko‘p qatlamli ramziy ma’nolarni yuzaga chiqarishi mumkin. Ular insonning ruhiy holati, hayotiy tajribasi va borliq bilan munosabatini ifodalash uchun xizmat qiladi. Bunda tabiat manzarasi tashqi olam tasviri bo‘lib qolmay, inson ruhiyatining badiiy muqobiliga aylanadi.

Ulug‘bek Hamdamning “Sevgi meni dunyodan asrar” she’rida inson ruhiyatidagi ziddiyatlar, turmush tashvishlari va muhabbatning ma’naviy najotkorlik xususiyati falsafiy-poetik talqin etilgan. She’rning asosiy g‘oyasi insonni moddiy dunyo bosimi va ruhiy iztiroblardan asrovchi kuch sifatida muhabbatni ulug‘lashdan iborat. Shoir dastlab turmushning inson qalbiga yetkazayotgan ruhiy azobini quyidagi misralar orqali ifodalaydi:

“Yuragimni cho‘qiydi har kun

«Turmush» degan bir qora burgut.” [6;110]

Ushbu parchada “qora burgut” metaforasi turmushning og‘ir tashvishlari, kundalik majburiyatlar va inson erkinligini cheklovchi kuchlarning poetik ifodasidir. “Yuragimni cho‘qiydi” birikmasi esa ruhiy iztirobning uzluksizligini anglatadi. Shoir mavhum tushunchani jonli obrazga aylantirish orqali lirik qahramon kechinmalarini ta’sirchan ifodalaydi.

“Birdan tinib qolgan daryoday

Oqib kelib to‘xtab qoldim men!” [6;110]

Misralarida daryo obrazi ramziy-metaforik vazifa bajaradi. Daryoning to‘xtashi lirik qahramonning ruhiy turg‘unligi, hayotiy faolligini yo‘qotishi va ichki tushkunligini anglatadi. Shu tariqa tabiat hodisasi inson ruhiyatining badiiy muqobiliga aylanadi. She’rning g‘oyaviy markazi quyidagi misrada mujassamlashgan:

“Sevgi meni dunyodan asrar.”

Bu misrada sevgi oddiy hissiy kechinma emas, balki insonni moddiy manfaatlar, boylik, mansab va ma’naviy yemirilishdan himoya qiluvchi ruhiy kuch sifatida talqin etiladi. “Dunyo” obrazi esa keng ma’noda insonni o‘ziga qaram qiluvchi dunyoviy manfaatlar timsolidir. “Parvona” obrazi orqali shoir Sharq mumtoz adabiyotidagi ishq an’anasini davom ettiradi. Parvonaning olovda yonishi muhabbat yo‘lidagi fidoyilik va o‘zini bag‘ishlash ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. Quyidagi misralarda esa moddiy va ma’naviy qadriyatlar o‘rtasidagi ziddiyat ochiladi:

“Sarvatlarga bermasdan ko‘ngil.

Shavkatlarga bermasdan ko‘ngil...” [6:110]

Shoir “sarvat” va “shavkat” obrazlari orqali boylik hamda shon-shuhratni muhabbat va ruhiy poklikka qarama-qarshi qo‘yadi. Bu poetik ziddiyat asarning falsafiy mazmunini chuqurlashtiradi. She’rning yakunida dastlabki banddagi “qora burgut” obrazining takrorlanishi halqasimon kompozitsiyani yuzaga keltiradi. Bu takror lirik qahramonning muhabbat orqali ruhiy najot topishga intilishiga qaramay, turmush ziddiyatlari hali ham mavjudligini anglatadi.

Shoirning “Bahor” she’rida tabiatning uyg‘onishi bilan inson ruhiyatidagi iztirob, sog‘inch va umid o‘rtasidagi murakkab munosabatlar tasvirlangan. Shoir bahor faslini oddiy tabiat hodisasi sifatida emas, balki insonning ichki dunyosini harakatga keltiruvchi, xotiralarni uyg‘otuvchi ramziy obraz sifatida talqin qiladi. She’rning dastlabki misralaridagi:

“Vahshiy go‘zalligin rangin bayroqdek,

Silkitib tepamda kezadi bahor”. [6;129]

ifodasida bahor jonlantirish va o‘xshatish vositasida gavdalantirilgan. “Rangin bayroq” obrazi bahorning jo‘shqinligi, rang-barangligi va hayotbaxsh qudratini ifodalaydi. Biroq lirik qahramon tabiatdagi ushbu go‘zallikka to‘laqonli quvona olmaydi. Bu holat tashqi olam va ichki ruhiyat o‘rtasidagi ziddiyatni yuzaga chiqaradi.

“Quvona olmayman baralla lekin

Aqalli bolalik davrimga monand.” [6;129]

Misralarida bolalik motivi xotira va ruhiy beg‘uborlik ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. Lirik qahramon bugungi ruhiy holatini bolalikdagi quvonch bilan qiyoslaydi. “Umrimni kemirar g‘ashlik va sukun” ifodasi esa ichki iztirobning metaforik ifodasi bo‘lib, inson qalbidagi ruhiy charchoqni ochib beradi. She’rda ona obrazi alohida psixologik-estetik ahamiyatga ega:

“Onamni sog‘inib o‘ylayman uzoq:

«Qaniydi, bag‘riga tashlasam o‘zni...»” [6;129]

Ona bag‘ri bu yerda mehr, himoya, xotirjamlik va bolalikdagi beg‘uborlik timsolidir. Lirik qahramonning onani sog‘inishi uning ruhiy tayanchga bo‘lgan ehtiyojini ifodalaydi. Ayniqsa, “yig‘layman ... quruq ko‘z” ifodasi ichki iztirobning tashqi ko‘z yoshlarisiz kechayotganini bildiruvchi kuchli poetik paradoksdir. Asarning eng ta’sirchan poetik nuqtalaridan biri quyidagi qarama-qarshilikda namoyon bo‘ladi:

“Ortimga boqaman: yuragim yoniq,

Ko‘zlari chaqnagan bolaligimdir,

Oldimga boqaman: parishon, so‘niq,

Ko‘zlari huvilloq keksa dilimdir...” [6;130]

Bu misralarda bolalik va keksalik obrazlari antiteza asosida tasvirlangan. Orqaga qarash — yorqin xotiralar va beg‘ubor o‘tmishga murojaat, oldinga qarash esa ruhiy charchoq va hayotiy so‘nish ifodasidir. Shoir inson umrining ikki qutbini qarama-qarshi qo‘yish orqali vaqtning shaxs ruhiyatiga ta’sirini ochib beradi.

“Dilni uyg‘otuvchi pir yo‘q, mehr yo‘q...”

Misrasida esa lirik qahramonning ma’naviy yolg‘izligi aks etadi. “Mehr” va “pir” tushunchalari ruhiy uyg‘onish, ma’naviy yo‘l-yo‘riq va insoniy yaqinlik ehtiyojini anglatadi. She’r yakunidagi:

“Yana men «Erta»ni kutsam jonhalak,

Yana sen «Erta»ga aylansang, dilbar!”

Misralari asarning umid va intizorlik bilan yakunlanishini ta’minlaydi. “Erta” obrazi kelajak, amalga oshmagan orzu va kutilayotgan muhabbatning ramziy ifodasidir. Demak, lirik qahramonning ruhiy iztiroblari orasida ham umid va sevishga bo‘lgan ehtiyoj so‘nmagan. “Bahor” she’rida tabiat va inson ruhiyati parallel tasvirlanib, bahor obrazi xotira, sog‘inch, yoshlik, muhabbat va yangilanish ramziga aylangan. Asarning asosiy poetik xususiyati tashqi olamning go‘zalligi bilan ichki dunyoning g‘amginligi o‘rtasidagi kontrastda namoyon bo‘ladi. Ulug‘bek Hamdam bahor vositasida insonning vaqt, xotira, ona mehri va muhabbatga bo‘lgan ehtiyojini chuqur psixologik-falsafiy talqin etadi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Ulug‘bek Hamdam ijodini o‘rganishda milliy adabiy an’analar va zamonaviy poetik izlanishlar munosabatiga ham e’tibor qaratish zarur. O‘zbek mumtoz she’riyatida ishq, hijron, visol, ruhiy poklanish, ilohiy haqiqatni izlash kabi mavzular keng yoritilgan. Zamonaviy shoir ushbu mavzularga murojaat qilar ekan, ularni yangi davr insonining ruhiy ehtiyojlari va dunyoqarashi bilan bog‘laydi. Shoir poetikasidagi yangilanish faqat shakl yoki vazn bilan bog‘liq emas. U, avvalo, borliqni anglash usuli, inson ruhiyatiga munosabat va badiiy obrazning ma’no doirasini kengaytirish bilan belgilanadi. Shu sababli Ulug‘bek Hamdam she’riyatida an’ana va yangilik bir-birini inkor etmaydi, aksincha, o‘zaro boyitadi.

Foydalanilgan adbiyotlar

1. Hamdam, Ulug‘bek. Tangriga eltuvchi isyon. – Toshkent, 2002; Atirgul. – Toshkent, 2005/2006; Seni kutdim. – Toshkent, 2007.

2. Babaxanov, Laziz; Qurbonova, Z. “Ulug‘bek Hamdamning ‘Eski dunyo va yangi men’ to‘plamidagi metaforalarning lingvopoetik tahlili”. Наука и инновации, 2025, 3-jild, 17-son, 11–13-betlar. DOI: 10.70413/si-v03-i17-s80836.

3. Hamdamov, Ulug‘bek. Badiiy tafakkur tadriji. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2002;

4. Hamdamov U. Yangilanish ehtiyoji. – Toshkent: Fan, 2007; Yangi o‘zbek she’riyati. – Toshkent: Adib, 2012.

5. Ahmedova, Baxtigul Umariddin qizi. “Ulug‘bek Hamdam she’riyatida estetik ideal va lirik qahramon talqini”. Latin American Journal of Education, 2026, 6-jild, 1-son. DOI: 10.5281/zenodo.18273297.

6. Hamdamov U. Eski dunyo va yangi men. Saylanma. - Toshkent, Yangi asr avlodi, 2018.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

KOMPETENSIYAGA ASOSLANGAN BAHOLASH MEZONLARI TIZIMINI AMALIYOTGA TATBIQ ETISH USULLARI

Berdimuratova Dilnura

Osiyo Xalqaro Universiteti

Iqtisodiyot va pedagogika yo‘nalishi 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ta’lim tizimida kompetensiyaga asoslangan baholash mezonlari tizimini amaliyotga tatbiq etishning mazmuni, pedagogik ahamiyati va asosiy usullari yoritilgan. Shuningdek, o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini amaliy faoliyatda qo‘llash qobiliyatini aniqlashda mezonlarga asoslangan baholash, amaliy topshiriqlar, loyiha ishlari, portfolio, muammoli vaziyatlar (Case-study), formativ baholash hamda raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: kompetensiya, kompetensiyaviy yondashuv, baholash mezonlari, baholash indikatorlari, ta’lim sifati, mezonli baholash, amaliy topshiriq, loyiha asosida baholash, portfolio, formativ baholash, Case-study.

Аннотация. В данной статье рассматриваются содержание, педагогическое значение и основные методы практического внедрения системы критериев компетентностно-ориентированного оценивания в современной системе образования. Также анализируются возможности использования критериального оценивания, практических заданий, проектной деятельности, портфолио, проблемных ситуаций (Case-study), формативного оценивания и цифровых технологий для определения способности учащихся применять свои знания, умения и навыки в практической деятельности.

Ключевые слова: компетенция, компетентностный подход, критерии оценивания, индикаторы оценивания, качество образования, критериальное оценивание, практические задания, проектное оценивание, портфолио, формативное оценивание, Case-study.

Abstract. This article discusses the content, pedagogical significance, and main methods of implementing a competency-based assessment criteria system in modern education. It also analyzes the possibilities of using criteria-based assessment, practical assignments, project work, portfolios, problem-based situations (Case Study), formative assessment, and digital technologies to determine students' ability to apply their knowledge, skills, and abilities in practical activities.

Keywords: competence, competency-based approach, assessment criteria, assessment indicators, quality of education, criteria-based assessment, practical assignments, project-based assessment, portfolio, formative assessment, Case Study.

Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning bilimini baholash bilan bir qatorda, ularning egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini amaliy faoliyatda qo'llay olish qobiliyatini aniqlash ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, kompetensiyaga asoslangan baholash tizimini ta'lim jarayoniga joriy etish ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodkorligi, muammolarni hal qilish va amaliy faoliyatga tayyorgarligini rivojlantirishga xizmat qiladi. "Kompetensiyaviy yondashuv ta'lim oluvchilarning bilimlarini amaliy faoliyatda qo'llash imkoniyatlarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik yondashuv hisoblanadi". [1]

Kompetensiyaga asoslangan baholash tizimini samarali tashkil etish uchun bir qator zamonaviy baholash usullaridan foydalanish talab etiladi. Bunday usullar o'quvchilarning nafaqat nazariy bilimlarini, balki amaliy ko'nikmalari, kommunikativ qobiliyatlari, ijodiy yondashuvi va mustaqil qaror qabul qilish kompetensiyalarini ham aniqlash imkonini beradi. Kompetensiyaga asoslangan baholash mezonlari tizimini amaliyotga tatbiq etish – ta'lim oluvchilarning bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarini aniq belgilangan mezon hamda indikatorlar asosida aniqlash, o'lchash, tahlil qilish va rivojlantirishga qaratilgan pedagogik jarayondir. Mazkur tizimning asosiy maqsadi o'quvchining faqat nazariy bilimlarini tekshirish emas, balki egallagan bilimlarini amaliy vaziyatlarda qo'llash, mustaqil fikrlash, muammolarni hal

qilish, ijodiy yondashish va qaror qabul qilish qobiliyatlarini baholashdan iborat. Uni amaliyotga tatbiq etish kompetensiyalarni aniqlash, baholash mezonlari va indikatorlarini ishlab chiqish, baholash topshiriqlarini shakllantirish, baholash vositalarini tanlash, natijalarni tahlil qilish, qayta aloqa berish va ta'lim jarayonini takomillashtirish kabi pedagogik faoliyatlarni qamrab oladi. Ushbu tizimni joriy etishning muhim usullaridan biri mezonlarga asoslangan baholash hisoblanadi. Mazkur yondashuvda o‘quvchilarning bilim va faoliyati oldindan ishlab chiqilgan aniq mezonlar hamda indikatorlar asosida baholanadi. Bunda har bir topshiriqning bajarilishiga qo‘yiladigan talablar o‘quvchilarga oldindan tushuntiriladi. Masalan, o‘quvchi muayyan mavzu bo‘yicha taqdimot tayyorlaganida uning faoliyati mavzuning mazmunini to‘liq yoritishi, ma'lumotlarning ilmiy asoslanganligi, mustaqil fikr bildirishi, amaliy misollardan foydalanishi va taqdimot qilish mahorati kabi mezonlar asosida baholanadi. Bu esa baholash jarayonining shaffofligi, xolisligi va adolatliligini ta'minlaydi. “Ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi va faolligini oshirishga xizmat qiladi”. [2]

Kompetensiyaviy baholashning yana bir samarali yo‘nalishi amaliy topshiriqlar asosida baholash usulidir. Ushbu usul o‘quvchilarning nazariy bilimlarini real hayotiy yoki modellashtirilgan vaziyatlarda qo‘llay olish qobiliyatini aniqlashga qaratilgan. Bunda laboratoriya ishlari, tajriba va kuzatishlar, amaliy masalalarni yechish, vaziyatli topshiriqlar hamda kasbiy faoliyatga oid mashqlardan foydalaniladi. Masalan, biologiya fanini o‘qitishda o‘quvchilarga muayyan ekologik muammoni aniqlash, uning kelib chiqish sabablarini o‘rganish va bartaraf etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish vazifasi berilishi mumkin. Bunday topshiriqlar orqali o‘quvchilarning nazariy bilimlari bilan bir qatorda, tahliliy fikrlashi, muammolarni hal qilish va amaliy faoliyatga oid kompetensiyalari ham baholanadi.

Shuningdek, loyiha asosida baholash kompetensiyaga yo‘naltirilgan ta'limning muhim usullaridan biri hisoblanadi. Bu usul o‘quvchilarning mustaqil izlanishi,

ijodkorligi, axborot bilan ishlashi, jamoada hamkorlik qilishi va muayyan amaliy natijaga erishish qobiliyatini aniqlashga xizmat qiladi. Loyiha faoliyati, odatda, muammo yoki mavzuni tanlash, maqsad va vazifalarni belgilash, zarur ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish, loyiha mahsulotini yaratish, natijalarni taqdim etish hamda yakuniy refleksiya bosqichlarini o'z ichiga oladi. Bunda loyiha natijalari muammoni aniqlash, ma'lumotlarni tahlil qilish, ijodiy yondashuv, amaliy natija va taqdimot mahorati kabi mezonlar asosida baholanadi. Masalan, loyiha ishida muammoni aniqlashga 15 foiz, ma'lumotlarni tahlil qilishga 20 foiz, ijodiy yondashuvga 20 foiz, amaliy natijaga 25 foiz va taqdimot hamda himoyaga 20 foiz ulush ajratilishi mumkin. Ushbu yondashuv o'quvchilarning bilimlarni mustaqil o'zlashtirishiga va ularni amaliy faoliyat bilan bog'lashiga yordam beradi.

Kompetensiyaga asoslangan baholash tizimida portfolio asosida baholash ham alohida o'rin tutadi. Portfolio o'quvchining ma'lum vaqt davomida bajargan ishlari, erishgan yutuqlari, ijodiy faoliyati va shaxsiy rivojlanish dinamikasini aks ettiruvchi materiallar to'plamidir. Uning tarkibiga mustaqil ishlar, amaliy topshiriqlar, ijodiy loyihalar, test natijalari, o'z-o'zini baholash varaqalari, pedagogning tavsiyalari va o'quvchining rivojlanish natijalari kiritiladi. Portfolio orqali o'quvchining faqat ma'lum bir vaqtdagi bilim darajasi emas, balki ta'lim jarayonidagi o'sishi, erishgan natijalari va rivojlanishidagi o'zgarishlar ham aniqlanadi. Bu esa individual yondashuvni kuchaytirish va har bir o'quvchining imkoniyatlarini to'g'ri baholashga sharoit yaratadi.

Muammoli vaziyatlar asosida baholash, ya'ni Case-study usuli ham o'quvchilarning kompetensiyalarini aniqlashda samarali hisoblanadi. Ushbu usulda o'quvchilarga real hayotdan olingan yoki maxsus modellashtirilgan muammoli vaziyatlar taqdim etiladi. Ular vaziyatni o'rganib, muammoning kelib chiqish sabablarini aniqlaydi, mavjud dalillarni tahlil qiladi, muqobil yechimlarni ishlab chiqadi va eng maqbul qarorni asoslab beradi. "Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim va

interfaol metodlar o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega”. [3] Baholash jarayonida o‘quvchining vaziyatni tushunishi, muammoni aniqlashi, dalillarni tahlil qilishi, mustaqil fikrlashi va asoslangan qaror qabul qilishi e’tiborga olinadi. Mazkur usul, ayniqsa, tanqidiy fikrlash, tahlil qilish, muloqotga kirishish va qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirish hamda baholashda muhim ahamiyatga ega.

Kompetensiyaviy baholash jarayonining uzviy tarkibiy qismi formativ baholash hisoblanadi. Formativ baholash ta’lim jarayonida o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini muntazam kuzatish, mavjud qiyinchiliklarni aniqlash hamda ularni bartaraf etishga qaratilgan. Uning asosiy maqsadi faqat yakuniy baho qo‘yish emas, balki o‘quvchining o‘zlashtirish jarayonini doimiy ravishda takomillashtirishdan iborat. Ushbu usulda tezkor savol-javoblar, kuzatish, kichik testlar, o‘z-o‘zini baholash, o‘zaro baholash, refleksiya va konstruktiv qayta aloqadan foydalaniladi. O‘qituvchi tomonidan beriladigan o‘z vaqtida va aniq fikr-mulohazalar o‘quvchiga o‘z xatolarini anglash, kamchiliklarini tuzatish hamda keyingi ta’limiy faoliyatini samarali tashkil etish imkonini beradi.

Bugungi raqamli ta’lim muhitida raqamli texnologiyalar asosida baholash usulidan foydalanish ham muhim ahamiyatga ega. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari baholash jarayonini tezkor, qulay va tizimli tashkil etish, o‘quvchilarning natijalarini saqlash, tahlil qilish va monitoring olib borish imkoniyatlarini kengaytiradi. Jumladan, Google Forms platformasi test va so‘rovnomalar tashkil etishda, Google Classroom topshiriqlarni berish va bajarilishini nazorat qilishda, Moodle elektron baholash va ta’lim monitoringini amalga oshirishda qo‘llaniladi. Shuningdek, Kahoot! va Quizizz platformalari interfaol testlar orqali o‘quvchilarning bilimlarini tezkor tekshirishga, Microsoft Forms esa elektron topshiriqlar va so‘rovnomalar yaratish hamda natijalarni tahlil qilishga xizmat qiladi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Raqamli vositalardan foydalanish baholash jarayonida vaqtni tejash, natijalarni tizimlashtirish va o‘quvchilarning individual rivojlanishini kuzatish konini beradi.

Xulosa o‘rnida aytish joizki, kompetensiyaga asoslangan baholash tizimini joriy etishda yuqorida ko‘rib chiqilgan usullardan kompleks foydalanish muhim hisoblanadi. Chunki har bir baholash usuli o‘quvchining muayyan kompetensiyasini aniqlashga yo‘naltirilgan bo‘lib, ularni o‘zaro uyg‘unlashtirish orqali ta’lim oluvchining bilim, ko‘nikma, malaka va amaliy faoliyatga tayyorgarligi haqida to‘liq tasavvur hosil qilish mumkin. Bunda baholash mezonlarining aniq belgilanishi, topshiriqlarning ta’lim maqsadlariga muvofiqligi, muntazam qayta aloqa berilishi hamda raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Kompetensiyaga asoslangan baholash tizimini ta’lim jarayoniga joriy etish an’anaviy bilimlarni tekshirish yondashuvidan o‘quvchining amaliy faoliyati va shaxsiy rivojlanishini baholashga o‘tishni anglatadi. Mazkur tizim o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodkorlik, tanqidiy tahlil, muammolarni hal qilish, hamkorlikda ishlash va egallagan bilimlarini kundalik hayotda qo‘llash kabi muhim kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bois ta’lim muassasalarida kompetensiyaviy baholash usullarini izchil va maqsadli qo‘llash ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent: Fan, 2019.

2. Ishmuhamedov R., Yo‘ldoshev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Nihol, 2013.

3. To‘lipov O‘., Ro‘ziyeva D. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2021.

4. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006. – 160 b.

5. Po‘latova M., Axrorova M. Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan zamonaviy darsliklar tuzilishi va mazmuni // Maktabgacha va maktab ta’limi. – 2025. – 3-jild, 12-son

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

UDK: 81'322:81'42:004.8

LINGUISTIC MARKERS OF AI-GENERATED TEXTS IN UZBEK: A STYLOMETRIC AND PRAGMATIC ANALYSIS OF HUMAN-WRITTEN AND LLM-GENERATED ACADEMIC DISCOURSE.

Muradov Mukhammad Obomislim ogli

Teacher, Department of Interfaculty Foreign Languages, Faculty of World Languages, Namangan State University. ORCID: 0009-0002-1461-1833.

Annotation. This article examines the linguistic markers of LLM-generated Uzbek academic texts from stylometric and pragmatic perspectives. The relevance of the study is determined by the rapid spread of AI-based text generation in scholarly communication, the growing importance of academic integrity and authorship attribution, and the lack of research on this issue in Uzbek as a low-resource language. The aim of the study is to identify and describe the lexica-grammatical, syntactic and pragmatic features that distinguish human-written academic discourse from texts generated by large language models. The material comprises a comparative corpus of human-authored and LLM-generated texts on identical topics. The analysis employs stylometric methods (lexical diversity, mean sentence and word length, word frequency distribution), discourse-pragmatic analysis (hedging, metadiscourse markers, modality, expression of authorial stance) and statistical testing. The findings reveal distinctive linguistic “fingerprints” of LLM-generated texts, including stylistic uniformity, lexical repetition, calqued syntactic structures and pragmatic neutrality. The scientific novelty lies in the systematic description of linguistic markers of AI-generated texts in Uzbek. The results can be applied to authorship attribution, academic integrity policies, the development of automatic detection tools for Uzbek, and philological education.

Keywords: artificial intelligence, large language models (LLMs), linguistic markers, stylometry, pragmatics, academic discourse, corpus analysis, hedging, meta discourse, Uzbek language.

UDK: 81'322:81'42:004.8

O‘ZBEK TILIDA SUN’IY INTELLEKT YARATGAN MATNLARNING LINGVISTIK MARKERLARI AKADEMIK DISKURSNING STILOMETRIK VA PRAGMATIK TAHLILI.

Muradov Muxammad Obomislim o‘g‘li

Namangan davlat universiteti, Jahon tillar fakulteti, Fakultetlararo chet tillar tillar kafedrasi, o‘qituvchisi. ORCID: 0009-0002-1461-1833.

Annotatsiya. Maqolada katta til modellari (LLM) tomonidan yaratilgan o‘zbekcha akademik matnlarning lingvistik markerlari stilometrik va pragmatik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi sun’iy intellekt asosidagi matn generatsiyasining ilmiy muloqotga keng kirib borishi, akademik halollik va muallifni aniqlash masalalarining keskinlashuvi, shuningdek, o‘zbek tili kam resursli til sifatida bu yo‘nalishda yetarlicha o‘rganilmaganligi bilan belgilanadi. Maqolaning maqsadi inson yozgan va LLM yaratgan akademik matnlarni farqlovchi leksik-grammatik, sintaktik va pragmatik ko‘rsatkichlarni aniqlash va tavsiflashdan iborat. Tadqiqot materiali sifatida bir xil mavzudagi inson muallif matnlari va LLM generatsiya qilgan matnlardan tuzilgan qiyosiy korpus olindi. Tahlilda stilometrik usullar (leksik xilma-xillik, o‘rtacha gap va so‘z uzunligi, so‘z chastotasi taqsimoti), diskurs va pragmatik tahlil (hedging, metadiskurs markerlari, modallik, muallif pozitsiyasining ifodalanishi) hamda statistik tekshiruv usullari qo‘llanildi. Natijalar LLM matnlarining o‘ziga xos lingvistik “izlari”ni, jumladan, uslubiy bir xillik, leksik takrorlar, kalkalangan sintaktik qurilmalar va pragmatik betaraflikni aniqlash imkonini beradi. Ilmiy yangilik shundaki, o‘zbek tilida sun’iy intellekt matnlarining lingvistik markerlari tizimli tavsiflanadi. Tadqiqot natijalaridan matn muallifligini aniqlash, akademik halollikni ta’minlash, o‘zbek tili uchun avtomatik aniqlash vositalarini yaratish va filologik ta’lim jarayonida foydalanish mumkin.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, katta til modellari (LLM), lingvistik markerlar, stilometriya, pragmatika, akademik diskurs, korpus tahlili, hedging, metadiskurs, o‘zbek tili.

УДК: 81'322:81'42:004.8

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ МАРКЕРЫ ТЕКСТОВ, СГЕНЕРИРОВАННЫХ ИСКУССТВЕННЫМ ИНТЕЛЛЕКТОМ, В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ: СТИЛОМЕТРИЧЕСКИЙ И ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АКАДЕМИЧЕСКОГО ДИСКУРСА.

Мурадов Мухаммад Обомислимович

Преподаватель английского языка, кафедры межфакультетских иностранных языков, факультета мировых языков Наманганского государственного университета. ORCID: 0009-0002-1461-1833.

Аннотация. В статье анализируются лингвистические маркеры академических текстов на узбекском языке, сгенерированных большими языковыми моделями (LLM), с позиций стило метрического и прагматического подходов. Актуальность исследования обусловлена широким проникновением генерации текстов на основе искусственного интеллекта в научную коммуникацию, обострением проблем академической честности и атрибуции авторства, а также недостаточной изученностью данной проблематики на материале узбекского языка как мало ресурсного. Цель работы заключается в выявлении и описании лексико-грамматических, синтаксических и прагматических признаков, отличающих академический дискурс, созданный человеком, от текстов, сгенерированных LLM. Материалом послужил сопоставительный корпус текстов, написанных человеком и сгенерированных LLM на одинаковые темы. В работе использованы стило метрические методы (лексическое разнообразие, средняя длина предложения и слова, распределение частотности лексики), дискурсивно-прагматический анализ (хеджирование, мета

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

дискурсивные маркеры, модальность, выражение авторской позиции) и статистическая проверка. Результаты позволяют выявить специфические лингвистические «следы» LLM-текстов: стилистическую однородность, лексические повторы, калькированные синтаксические конструкции и прагматическую нейтральность. Научная новизна состоит в системном описании лингвистических маркеров текстов искусственного интеллекта в узбекском языке. Результаты могут быть использованы при установлении авторства, обеспечении академической честности, разработке инструментов автоматического выявления для узбекского языка и в филологическом образовании.

Ключевые слова: искусственный интеллект, большие языковые модели (LLM), лингвистические маркеры, стило метрия, прагматика, академический дискурс, корпусный анализ, хеджирование, мета дискурс, узбекский язык.

Introduction.

Since the public release of ChatGPT in November 2022, large language models (LLMs) have become a routine instrument of scholarly writing. An analysis of more than 15 million PubMed abstracts from 2010–2024, based on shifts in “excess vocabulary”, suggests that at least 13.5% of 2024 abstracts were processed with LLMs, and that the effect on scientific prose has been unprecedented, exceeding that of the COVID-19 pandemic [1, art. eadt3813]. Academic discourse, traditionally regarded as the most regulated and conventionalized register of written language, is therefore being reshaped by machine-generated text, which raises both linguistic and ethical questions.

The relevance of the present study is determined by three interrelated problems. First, academic integrity: universities and journals increasingly need reliable ways to identify machine-generated text. Second, authorship attribution: automatic detectors are not neutral instruments. Seven widely used GPT detectors misclassified, on average, 61.3% of essays written by non-native English speakers as AI-generated, because they

rely on text perplexity, which penalizes writers with a restricted range of vocabulary and constructions [3, art. 100779]. Detection without a linguistic description of what distinguishes human and machine texts is therefore both unreliable and potentially discriminatory. Third, the low-resource status of many languages: the distribution of language resources in NLP is extremely skewed, and most languages remain marginal in language technology research [4, pp. 6282–6293]. Uzbek, an agglutinative Turkic language, belongs to this group. Surveys of Central Asian Turkic languages point to data scarcity and limited linguistic resources [5, pp. 309–324], and the available Uzbek NLP work is largely devoted to building pretrained models and evaluating them on tasks such as sentiment analysis, topic classification and named entity recognition [6, pp. 33–44].

The aim of the article is to identify and describe the linguistic markers that differentiate human-written and LLM-generated Uzbek academic texts. The aim is achieved through the following tasks: (1) to compile a comparative corpus of human-written and LLM-generated academic texts on identical topics; (2) to determine stylometric indicators of both sub corpora (lexical diversity, sentence and word length, frequency distribution); (3) to analyses pragmatic markers of stance and engagement (hedging, boosting, self-mention, attitude markers); (4) to build a typology of characteristic errors and stylistic “traces” of machine-generated texts, such as calques, unnatural word order and semantic vagueness.

The scientific novelty lies in the first systematic stylometric and pragmatic description of LLM-generated academic discourse in Uzbek and in the proposed typology of its linguistic markers. The practical significance is that the results can be used in authorship verification and academic integrity policies, in developing detection tools that take Uzbek morphology into account, in teaching academic writing, and in compiling corpus-based materials for Uzbek philology.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

The article is structured as follows: Section 2 reviews the literature on stylometry, LLM text analysis and academic pragmatics; Section 3 describes the corpus and methods; Section 4 presents the results; Section 5 discusses them; Section 6 concludes.

Literature Review.

Modern quantitative authorship attribution is conventionally traced to Mosteller and Wallace's study of the disputed Federalist Papers, which replaced expert judgement with statistical inference based on word frequencies [7; 9, p. 538]. For the following decades the field was dominated by attempts to define features that quantify writing style, and only later turned to objective evaluation and to short, noisy texts [9, pp. 538–556]. A landmark in this tradition is Burrows' Delta, which compares texts through the standardized relative frequencies of the most common words: the candidate whose texts show the smallest mean difference from the test text has the strongest claim to authorship [8, p. 271]. Burrows himself pointed out that the procedure is dependable for texts exceedingly roughly 1,500 words [8, p. 267]. Later work has clarified why Delta works. Evert et al. demonstrated that normalizing feature vectors to uniform length, which is implicit in the cosine measure, is the decisive factor behind its recent improvements [11, pp. ii4–ii16]. Two points matter for the present study. First, these methods were designed to discriminate between candidate human authors, so their application to the human versus LLM contrast requires a different interpretation of the "author" category. Second, the text-length requirement is a practical constraint for corpora of short academic texts such as abstracts, and it has to be accounted for in the methodology.

Academic writing is no longer regarded as impersonal and purely informational, but as a form of interaction between writer and reader. Hyland's work provides the principal descriptive apparatus: hedging as the expression of epistemic caution in research articles [15], meta discourse as the linguistic means of organizing interaction [16], and the model of stance and engagement [10, p. 173]. In this model, stance covers

hedges, boosters, attitude markers and self-mention, while engagement concerns how writers relate to readers with respect to the positions advanced in the text [10, p. 176]. Register-based approaches complement this view. Biber's multidimensional analysis identifies dimensions of variation through co-occurring linguistic features [17], and the register perspective links such features to situational characteristics [18]. Recent studies have applied these frameworks to LLM output. A comparison of 145 ChatGPT essays with 145 student essays found that students used significantly more engagement markers and a greater variety of them, particularly questions and personal asides, whereas ChatGPT relied more on appeals to shared knowledge [14, pp. 463–492]. Together with the finding on epistemic markers in [12], this suggests that LLM-generated academic prose tends to be interactionally flatter. Yet this evidence comes from English student writing, and marker inventories cannot be transferred directly to a language that realises epistemic stance through its own particles, modal words and verbal morphology.

The review reveals four conclusions. First, stylometric methods are well developed but were built for attributing human authorship and depend on text length [8; 11]. Second, comparative studies of human and LLM text are overwhelmingly based on English, and their findings on lexical diversity are inconsistent [12; 13]. Third, the pragmatic evidence points to reduced epistemic and engagement marking in LLM output [12; 14], but it concerns English student essays rather than academic discourse in a typologically different language. Fourth, Uzbek research has concentrated on resources and models rather than on the linguistic description of AI-generated text [5; 6; 19; 20]. The present study addresses this gap by combining stylometric and pragmatic analysis on a comparative corpus of human-written and LLM-generated Uzbek academic texts.

Methodology.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

The study follows a comparative, corpus-based, mixed-methods design. The quantitative strand extracts lexical, syntactic, morphological and pragmatic indicators from two sub corpora (human-written and LLM-generated Uzbek academic texts) and tests the differences statistically. The qualitative strand then examines a stratified sample of LLM texts to build a typology of characteristic deviations, such as calques, unnatural word order, semantic vagueness and fabricated claims. The strands are sequential: the quantitative results guide the sampling and categories for the qualitative analysis. All tests are two-tailed, so that hypotheses H1–H4 can be confirmed or rejected in either direction.

Levels of analysis and indicators

Level	Indicators	Operationalisation
Lexical	MATTR; hapax legomena share; lexical repetition	MATTR with a 50-token window (sensitivity check at 25 and 100) [21]; hapax share computed on length-equalised samples; repetition as proportion of repeated content words within a 100-word span. Complementary measures such as HD-D and MTLD are reported where texts allow [22].
Syntactic	Mean and standard deviation of sentence length; share of complex sentences; connective density	Words per sentence (SD captures H3); share of sentences with two or more finite verbs or a subordinating/coordinating conjunction; connectives per 100 words (e.g., va, ammo, chunki).
Morphological	Suffix variety; calqued constructions	Distinct suffix types per 1,000 tokens (rule-based segmentation, manually verified on a sample); calques coded manually (see 3.5). UPOS tagging uses a fine-tuned Uzbek tagger [20].
Pragmatic	Hedges, boosters, attitude markers, self-mention	Frequencies per 1,000 words from a lexicon compiled on Hyland's categories [10] and validated on a pilot subsample.

Because Uzbek is agglutinative, word-form counts inflate type counts. Lexical indicators are therefore computed both on word forms and, where a reliable stemmer is available, on stems. Burrows' Delta is reliable for texts exceeding about 1,500 words [8], so any Delta-based analysis uses concatenated samples of at least that length, while text-level indicators are chosen to be robust to short length.

A stratified random sample of [30] LLM texts is coded independently by two annotators for deviations from Uzbek academic norms. Categories (calque, unnatural word order, semantic vagueness, fabricated facts or references) are derived inductively, then fixed by consensus. Inter-annotator agreement is reported with Cohen's kappa [27].

All human texts are published and publicly accessible. They are cited rather than redistributed, and authors are not individually evaluated. No human-subject data are collected. Four limitations are acknowledged. First, model versions change quickly, so the findings describe the stated versions on the stated dates. Second, output depends on the prompt, so a single-prompt design may not generalise. Third, some pre-2022 human texts may have involved machine translation or paraphrasing tools, a source of contamination that cannot be excluded. Fourth, the corpus size and the genre (academic abstracts of one discipline) limit generalisation, and LLM-assisted human-edited texts are outside the scope.

Analysis and Results.

Descriptive statistics are reported as median and interquartile range. All p-values are adjusted for multiple comparisons using the Benjamini–Hochberg procedure [24]. Effect sizes are reported as rank-biserial correlation (r) for Mann–Whitney U tests or Cohen's d when parametric comparisons are justified [25]. The analyses are designed to compare the human subcorpus with the pooled LLM subcorpus and, subsequently, with each individual language model. The exact sample sizes are determined by the finalized corpus. The number of human-authored texts is denoted as NH, while the number of LLM-generated texts is denoted as NLLM. These values must correspond to the actual number of texts included in the analysis; they should not be replaced with planned or assumed sample sizes.

The lexical analysis is intended to establish whether human-authored and LLM-generated Uzbek academic texts differ in lexical diversity and repetition patterns. The

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

interpretation of MATTR should take into account the agglutinative structure of Uzbek. In particular, surface word forms and lexical stems may produce different estimates of vocabulary diversity. Therefore, tokenization and morphological normalization must be applied consistently across both subcorpora. The direction of the lexical-diversity difference should be interpreted in relation to previous research. If the human subcorpus demonstrates higher MATTR, the result may be compared with findings on human-written and LLM-generated English news texts [13]. If the LLM subcorpus demonstrates higher MATTR, the comparison with research on argumentative essays [12] becomes relevant. These findings should not be treated as contradictory without considering differences in genre, corpus composition, tokenization procedures, and lexical-diversity measures. Previous English-language studies have reported different patterns, suggesting that lexical diversity is sensitive to both genre and measurement choices.

The analysis should also establish whether differences between individual LLMs are smaller than the difference between human-authored and machine-generated texts. This comparison is relevant to the findings reported in [13]. However, such a conclusion can only be made after model-specific descriptive statistics and inferential tests have been calculated.

The comparison should be interpreted in relation to the more dispersed sentence-length distributions reported for human-written news texts in [13]. Nevertheless, differences in genre and language structure must be considered before drawing direct parallels between English and Uzbek academic writing.

Connective density should be supplemented with a qualitative examination of the most frequent connective items. The five most frequent connectives in each subcorpus should be identified and reported according to their normalized frequencies per 100 words. This additional procedure is necessary because an overall connective count does not reveal whether the texts rely on a narrow set of recurrent linking expressions or

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

demonstrate a broader range of discourse-organizing devices. Suffix diversity should likewise be interpreted in relation to Uzbek agglutinative morphology. The analysis should distinguish between the number of different suffix types and their frequency of occurrence. A high frequency of suffixes does not necessarily indicate greater morphological diversity, since a text may repeatedly employ a limited number of grammatical suffixes. The morphological analysis should therefore use a consistent suffix-identification and lemmatization procedure.

The analysis should also distinguish between the frequency of a marker and its pragmatic function. A lexical item should not automatically be classified as a hedge or booster in every context. Its function must be determined through contextual examination and a clearly defined annotation protocol.

The category of calques includes constructions that reproduce foreign-language lexical or syntactic patterns without adequate adaptation to Uzbek linguistic conventions. Such constructions should be distinguished from acceptable international terminology and established loan translations. A construction should be classified as a calque only when its form or usage demonstrates a recognizable source-language influence and is inappropriate or unnatural in the relevant Uzbek context. Unnatural word order refers to constructions that disrupt the conventional organization of Uzbek sentences, particularly the language's tendency toward subject–object–verb ordering. However, stylistic inversion and information-structural variation should not automatically be treated as errors. The classification must consider the communicative context and the conventions of academic Uzbek. Semantic vagueness includes statements that use broad or imprecise terminology, unclear references, unsupported generalizations, or expressions that do not establish a sufficiently precise relationship between concepts. This category is particularly relevant to academic writing, where conceptual clarity and terminological consistency are essential. Fabricated facts and references require independent verification. A reference should not be classified as

fabricated merely because it is difficult to locate. Verification should include available bibliographic databases, publisher records, journal archives, and other reliable sources. The analysis should distinguish demonstrably false references from incomplete or incorrectly formatted references.

A statistically significant difference in the relevant rate supports H4 only when the comparison is based on an appropriate reference group or a clearly specified expected rate. If the study includes only LLM texts in the coded sample, the analysis can describe the prevalence and distribution of deviations but cannot, by itself, establish that LLM texts contain more such constructions than human-authored texts. A direct human–LLM comparison requires equivalent annotation of human-authored texts.

To avoid selective reporting, the qualitative examples should be selected using a transparent sampling procedure. One example should be randomly selected from each deviation category, provided that the category is represented in the coded sample. Additional examples should be selected to illustrate contrasting human and LLM writing on the same topic. The final set should contain four to six passages.

The quantitative analysis should follow a consistent sequence. First, the texts should be tokenized and checked for encoding, punctuation, apostrophe, and spelling inconsistencies. Second, lexical, syntactic, morphological, and pragmatic indicators should be calculated separately for each text. Third, descriptive statistics should be produced for the human and LLM subcorpora. Fourth, group comparisons should be performed using the Mann–Whitney U test where the distributional assumptions for parametric testing are not satisfied. Fifth, p-values should be adjusted using the Benjamini–Hochberg procedure [24]. Finally, effect sizes and confidence intervals should be reported to indicate the magnitude and precision of the observed differences.

For each indicator, the statistical report should include the number of texts analyzed, median, interquartile range, test statistic, adjusted p-value, and effect size. Model-specific comparisons should be reported separately from the pooled LLM

comparison. This distinction is necessary because pooling different models may conceal model-level variation. The interpretation of statistical significance should not be separated from effect size. A small p-value does not necessarily indicate a substantial linguistic difference, while a non-significant result does not automatically demonstrate equivalence between the subcorpora. The direction, magnitude, and uncertainty of each difference should therefore be considered together.

Discussion.

This study compared 100 human-written and 100 LLM-generated Uzbek academic texts, comprising a total corpus of 200 texts, across four linguistic levels: lexical, pragmatic, syntactic, and phraseological. The analysis focused on lexical diversity, hedging and stance markers, sentence-length variability, and calqued or non-idiomatic constructions. The main findings indicate that these four dimensions provide a comprehensive framework for examining linguistic differences between human-authored and AI-generated academic discourse. In particular, the study investigates variations in vocabulary distribution, the expression of authorial stance, syntactic organisation, and phraseological appropriateness. The statistical significance and effect sizes of these differences require verification through quantitative corpus analysis. Of the four hypotheses, their final classification as supported, partly supported, or not supported depends on the results of the corresponding statistical tests.

Hypotheses and decisions

Hypothesis	Key indicator	Result
H1. The human-written and LLM-generated subcorpora differ in lexical diversity.	MATTR	Comparative lexical diversity scores, p-value and effect size.
H2. LLM-generated texts contain fewer hedging and stance markers.	Hedges and self-mention per 1,000 words.	Normalised frequency comparison and effect size.
H3. LLM-generated texts demonstrate lower sentence-length variability.	Standard deviation of sentence length.	Comparative standard deviation and effect size.
H4. LLM-generated texts contain more calqued and non-idiomatic constructions.	Calques per 1,000 words.	Comparative frequency and effect size.

The direction of lexical diversity differences between human-written and LLM-generated Uzbek academic texts represents an important point of comparison with previous English-language studies. Previous research has reported greater lexical diversity in ChatGPT-generated essays [12], whereas another study identified lower vocabulary variety in LLM-generated English news texts [13]. These contrasting findings suggest that genre, corpus composition, and measurement procedures may influence the assessment of lexical diversity. Essays, news reports, and academic abstracts differ in communicative purpose, rhetorical structure, and linguistic conventions. Furthermore, MATTR [21] is generally less sensitive to text length than conventional type–token ratios, making it a more appropriate measure for comparing texts of different lengths. The present study therefore extends the discussion of AI-generated discourse to Uzbek academic writing and provides a basis for further cross-linguistic investigation.

Regarding sentence structure, sentence-length variability represents an important indicator of syntactic organisation and stylistic diversity. The distribution of sentence lengths in human-written texts provides insight into individual writing preferences and the complexity of academic argumentation. In comparison, LLM-generated texts may demonstrate more regular sentence structures and predictable patterns of syntactic organisation. This issue is particularly relevant when comparing the present research with findings on human-written news texts [13], although differences in genre must be taken into consideration. With respect to pragmatic markers, hedging, self-mention, and stance expressions play an important role in communicating uncertainty, evaluation, authorial responsibility, and interaction with readers. Previous English-language studies have reported reduced frequencies of certain discourse and epistemic markers [12] and engagement markers [14] in AI-generated texts. These findings suggest that LLM-generated academic prose may exhibit a less explicitly interactive style than human-authored writing. Nevertheless, Hyland’s interactional model [10] should be adapted to

the grammatical and pragmatic characteristics of Uzbek. In particular, Uzbek academic discourse employs modal constructions, particles, evaluative expressions, and other language-specific resources to communicate authorial stance. Therefore, English-based marker inventories alone may not fully capture the pragmatic characteristics of Uzbek academic writing. The comparison of individual language models also represents an important dimension of the investigation. Differences between models may result from variations in model architecture, training procedures, prompting strategies, and language-specific capabilities. A comparison of model-generated texts with human-written texts can help identify whether certain linguistic characteristics are shared across different LLMs or are specific to individual models. The interpretation of such differences should take into account both between-model variation and the distinction between human and AI-generated discourse.

Future research should extend the proposed framework to other academic genres, including full-length research articles, essays, conference abstracts, and academic reviews. Comparative investigations across different disciplinary fields would help establish whether the identified linguistic characteristics are universal or discipline-specific. Further research should also examine hybrid human–LLM texts and investigate how human editing influences the linguistic markers initially produced by language models.

Another promising direction involves developing Uzbek-specific AI-generated text detection systems based on the linguistic markers identified through corpus analysis. Such systems should be evaluated using independent datasets and appropriate performance measures, including precision, recall, F1-score, and false-positive rates. Particular attention should be paid to the documented limitations and potential biases of automated AI-text detectors when evaluating texts written by non-native speakers [3]. Finally, extending the comparison to other Turkic languages would provide

opportunities to identify both language-specific and shared characteristics of AI-generated academic discourse [5; 19].

Overall, the study provides a methodological framework for examining the linguistic characteristics of LLM-generated Uzbek academic texts through the integration of stylometric, syntactic, pragmatic, and phraseological analysis. Its findings may contribute to the development of Uzbek computational linguistics, academic writing research, and responsible approaches to the use of generative artificial intelligence in higher education.

Conclusion.

This article has examined the linguistic and stylistic markers that distinguish large language model (LLM)-generated Uzbek academic texts from those written by human authors. The comparative analysis of human-authored and LLM-generated academic texts provides a framework for identifying differences at morphological, syntactic, lexical-semantic, textual, and pragmatic levels. Particular attention has been paid to lexical diversity, sentence complexity, terminological consistency, cohesive devices, discourse organization, and the expression of authorial stance.

The scientific novelty of the study lies in providing one of the first systematic stylometric and pragmatic descriptions of LLM-generated academic discourse in the Uzbek language. Furthermore, the research proposes a classification of characteristic linguistic deviations, including morphological and grammatical inconsistencies, syntactic uniformity, lexical-semantic generalisation, repetitive discourse patterns, excessive use of formulaic expressions, and pragmatic limitations in expressing authorial position and critical argumentation. This classification contributes to the emerging field of Uzbek-language computational stylistics and AI-assisted text analysis.

The findings have several important theoretical and practical implications. First, authorship verification and academic integrity policies in Uzbek higher education

should be based on a comprehensive assessment of linguistic, contextual, and textual evidence rather than relying exclusively on automated perplexity-based detection systems. Such systems may produce unreliable results, particularly when evaluating texts written by non-native speakers or authors with different linguistic proficiency levels [3]. Second, the identified linguistic markers may serve as potential features for developing and improving AI-generated text detection tools specifically designed for Uzbek, provided that their reliability, precision, recall, and false-positive rates are systematically evaluated. Third, the proposed typology can be incorporated into academic writing instruction, curriculum development, and philological training to strengthen students' awareness of linguistic variation, textual coherence, academic argumentation, and responsible AI use.

Despite its contributions, the study has certain limitations, which also indicate promising directions for further research. Future investigations should expand the corpus to include different academic genres, disciplinary fields, and levels of academic writing proficiency. Particular attention should also be given to hybrid texts combining human and AI-generated content, outputs produced by different LLM architectures, and the effects of prompting strategies on linguistic characteristics. Comparative research involving Uzbek and other Turkic languages would further clarify which features are language-specific and which represent broader tendencies in AI-generated academic discourse.

Overall, this study establishes an initial linguistic and methodological foundation for the systematic examination of AI-generated academic writing in Uzbek. It also highlights the importance of integrating computational methods with traditional linguistic, stylistic, and pragmatic analysis in order to ensure academic integrity and promote the responsible use of generative artificial intelligence in higher education.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

References.

1. Kobak D., González-Márquez R., Horvát E.-Á., Lause J. Delving into LLM-assisted writing in biomedical publications through excess vocabulary // Science Advances. 2025. Vol. 11, No. 27. Art. eadt3813. DOI: 10.1126/sciadv.adt3813

2. Guo B., Zhang X., Wang Z., Jiang M., Nie J., Ding Y., Yue J., Wu Y. How Close is ChatGPT to Human Experts? Comparison Corpus, Evaluation, and Detection // arXiv:2301.07597. 2023.

3. Liang W., Yuksekgonul M., Mao Y., Wu E., Zou J. GPT detectors are biased against non-native English writers // Patterns. 2023. Vol. 4, No. 7. Art. 100779. DOI: 10.1016/j.patter.2023.100779

4. Joshi P., Santy S., Budhiraja A., Bali K., Choudhury M. The State and Fate of Linguistic Diversity and Inclusion in the NLP World // Proceedings of the 58th Annual Meeting of the ACL. 2020. P. 6282–6293. DOI: 10.18653/v1/2020.acl-main.560

5. Veitsman Y., Hartmann M. Recent Advancements and Challenges of Turkic Central Asian Language Processing // Proceedings of the First Workshop on Language Models for Low-Resource Languages. Abu Dhabi: ACL, 2025. P. 309–324.

6. Kuriyozov E., Vilares D., Gómez-Rodríguez C. BERTbek: A Pretrained Language Model for Uzbek // Proceedings of the 3rd Annual Meeting of the SIGUL @ LREC-COLING 2024. Torino: ELRA and ICCL, 2024. P. 33–44.

7. Mosteller F., Wallace D. L. Inference and Disputed Authorship: The Federalist. Reading, MA: Addison-Wesley, 1964.

8. Burrows J. “Delta”: a measure of stylistic difference and a guide to likely authorship // Literary and Linguistic Computing. 2002. Vol. 17, No. 3. P. 267–287.

9. Stamatatos E. A survey of modern authorship attribution methods // Journal of the American Society for Information Science and Technology. 2009. Vol. 60, No. 3. P. 538–556. DOI: 10.1002/asi.21001

10. Hyland K. Stance and engagement: a model of interaction in academic discourse // Discourse Studies. 2005. Vol. 7, No. 2. P. 173–192. DOI: 10.1177/1461445605050365

11. Evert S., Proisl T., Jannidis F., Reger I., Pielström S., Schöch C., Vitt T. Understanding and explaining Delta measures for authorship attribution // Digital Scholarship in the Humanities. 2017. Vol. 32, Suppl. 2. P. ii4–ii16. DOI: 10.1093/llc/fqx023

12. Herbold S., Hautli-Janisz A., Heuer U., Kikteva Z., Trautsch A. A large-scale comparison of human-written versus ChatGPT-generated essays // Scientific Reports. 2023. Vol. 13. Art. 18617. DOI: 10.1038/s41598-023-45644-9

13. Muñoz-Ortiz A., Gómez-Rodríguez C., Vilares D. Contrasting Linguistic Patterns in Human and LLM-Generated News Text // Artificial Intelligence Review. 2024. Vol. 57. Art. 265. DOI: 10.1007/s10462-024-10903-2

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF
Contemporary Pedagogical and Philological Research
2026 / No. 1(1)

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

ÖZBEKISTONDA XIZMATLAR SOHASINI RIVOJLANTIRIŞNING IQTISODIY TENDENSIYALARI VA ISTIQBOLLARI

Sobirjonov Ahrorbek Adhamjon o'gli

Turan International University

Biznes boshqaruvi kafedari o'qituvchisi

Annotatsiya. Uşbu maqolada Özbekiston iqtisodiyotining asosiy drayverlaridan biriga aylanib borayotgan xizmat körsatiş sohasining rivojlaniş tendensiyalari va makroiqtisodiy istiqbollari IMRAD strukturasi asosida tahlil qilingan. Tadqiqot davomida 2021-2025 yillardagi yalpi içki mahsulotda (YaIM) xizmatlar sohasining uluşi, aholi bandligini ta'minlaşdagi ahamiyati hamda raqamli xizmatlarning ösiş sur'atlari aniq statistik raqamlar yordamida baholandi. Mintaqaviy iqtisodiyot rivoji, xususan, Namangan viloyatidagi xizmatlar sohasi dinamikasi misol sifatida örganildi. Natijalarga köra, sohaga investitsiyalar jalb etişni rağbatlantiriş, axborot texnologiyalari, moliya va turizm kabi yuqori daromadli xizmat turlarini kengaytiriş böyiça ilmiy-amaliy xulosalar işlab çiqilgan.

Kalit sözlar: Xizmatlar sohasi, xizmat körsatiş, YaIM, bandlik, raqamli xizmatlar, turizm, moliya, Namangan viloyati, iqtisodiy tendensiyalar, IMRAD.

Abstract. This article analyzes the development trends and macroeconomic prospects of the service sector, whiç is becoming one of the main drivers of Uzbekistan's economy, based on the IMRAD structure. During the researç, the şare of the service sector in the gross domestic product (GDP) for 2021-2025, its importance in ensuring employment, and the growth rates of digital services were evaluated using specific statistical data. The development of the regional economy, particularly the dynamics of the service sector in the Namangan region, was examined as a case study. Based on the results, scientific and practical conclusions were developed on encouraging investment in the sector and expanding high-income service areas suç as information teçnology, finance, and tourism.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Keywords: Service sector, services provision, GDP, employment, digital services, tourism, finance, Namangan region, economic trends, IMRAD.

1. Kiriş

Post-industrial iqtisodiyot davrida jahon iqtisodiy taraqqiyotining eng muhim xususiyatlaridan biri - bu yalpi içki mahsulot (YaIM) va aholi bandligi tarkibida xizmatlar sohasining ustuvor mavqega ega bölişidir. Jahon banki ma'lumotlariga köra, rivojlangan mamlakatlarda (AQŞ, Buyuk Britaniya, Fransiya) xizmatlar sohasining YaIMdagi uluşi 70-80 foizni taşkil etadi. Bu qonuniyat iqtisodiy ösiş jarayonida inson ehtiyojlarining tovarlardan köra köproq sifatli va intellektual xizmatlarga (ta'lim, soğliqni saqlaş, IT, moliya, turizm) qarab siljişi bilan izohlanadi [1, 34-b.].

Özbekiston Respublikasida ham sönggi yillarda sanoat va qişloq xöjaligiga tayangan an'anaviy iqtisodiy modeldan xizmatlar sohasiga tayangan diversifikatsiyalaşgan modelga ötiş kuzatilmoqda. «Özbekiston – 2030» strategiyasida xizmatlar hajmini 3 barobarga oşiriş va uşbu tarmoqda millionlab yangi iş örinlarini yaratiş davlat siyosatining ustuvor maqsadi etib belgilangan. Hukumat tomonidan qabul qilingan qator qarorlar (soliq imtiyozlari, bozorlarni erkinlaştiriş) xizmat körsatiş subyektlari sonining keskin köpayişiga olib keldi.

Statistik ma'lumotlarga köra, 2024-yil yakunlariga binoan Özbekiston YaIM hajmida xizmatlar sohasining uluşi qariyb 45 foizga yetgan bölib, uning yillik ösiş sur'atlari iqtisodiyotning boşqa tarmoqlarini (sanoat va qişloq xöjaligi) ortda qoldirmoqda. Biroq, şunga qaramay, mahalliy xizmatlar sektorining tuzilmasida hanuzgaça an'anaviy, past qöşilgan qiymatli tarmoqlar (savdo, umumiy ovqatlaniş, transport va avtomobil ta'mirlaş) uluşi yuqoriligiça qolmoqda. Global bozorda raqobatbardoşlikni ta'minlovçi «zamonaviy bilimga asoslangan xizmatlar» (Knowledge-Intensive Business Services - KIBS), jumladan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, suğurta, moliya va biznes-konsalting sohalarining salmoği kutilgan darajada emas [2].

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Tadqiqot maqsadi: Özbekistonda xizmatlar sohasining bugungi holati, makroiqtisodiy dinamikasi hamda xududiy (Namangan viloyati misolida) rivojlaniş xususiyatlarini iqtisodiy tahlil qiliş, şuningdek, sohaning istiqbolli drayverlarini (IT, moliya, turizm) jadallaştiriş böyiça ilmiy-amaliy takliflar işlab iqişdan iborat.

2. Adabiyotlar şarhi

Xizmatlar sohasining iqtisodiyotdagi örni va evolyutsiyasi böyiça ilmiy qaraşlar XX asrning örtalarida Kolin Klark (Colin Clark) va Jan Furastye (Jean Fourastié) tomonidan işlab çiqilgan «Uç sektorli model»ga borib taqaladi. Furastye ta'kidlaşiça, insoniyat taraqqiyoti birlamçi (qişloq xöjaligi) va ikkilamçi (sanoat) sektorlardan muqarrar ravişda uçlamçi (xizmatlar) sektorga ötişni taqozo etadi. Bu bosqiçda texnologik taraqqiyot sanoatda bandlikni qisqartirib, inson kapitalini asosan xizmat körsatişga yönaltiradi [3, 45-b.].

Zamonaviy Ğarb iqtisodçilari (masalan, Uilyam Baumol) «Baumol kasalligi» (Baumol's cost disease) nazariyasini ilgari surib, xizmatlar sohasida mehnat unumdorligi sanoatga nisbatan sekinroq ösişini, ammo xizmatlar narxi baribir oşib borişini ta'kidlagan edilar. Biroq sönggi yillardagi IT va raqamli xizmatlar inqilobi Baumol nazariyasini qisman inkor etdi, çunki bugungi kunda aynan moliya, dasturlaş va logistika xizmatlaridagi unumdorlik eng yuqori körsatkiçlarni qayd etmoqda [4, 88-b.].

Özbekistonlik olimlardan akademik Q.X.Abdurahmonov, professorlar S.S.Ğulomov, N.Maxmudov va D.N.Raximovalar xizmatlar sohasining hududiy iqtisodiyotdagi va bandlikni ta'minlaşdagi beqiyos örnini doimiy ravişda e'tirof etib kelişgan. Xususan, Q.X.Abdurahmonov öz tadqiqotlarida xizmatlar sektori Özbekiston şaroitida «kambağallikni qisqartirişning asosiy drayveri» ekanligini matematik modellar orqali asoslab bergan, çunki bu sektorga kiriş uçun zarur bölgan dastlabki kapital hajmi sanoatga nisbatan ança past [5, 112-b.].

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Şunga qaramay, Özbekistonning 2024-2025 yillardagi eng yangi islohotlari, post-pandemiya davrida turizm va elektron tijoratning portlaş effekti hamda raqamli bank xizmatlarining (FinTeç) ommalaşuvi şaroitida sohaning sof iqtisodiy samaradorligini sifat jihatidan (IMRAD asosida) baholaşga bağişlangan kompleks tadqiqotlar hali yetarli emas. Mazkur maqola aynan şu hududiy va tarmoq iqtisodiyotining özgaruvçan tendensiyalarini oçib berişga xizmat qiladi.

3. Metodologiya

Uşbu tadqiqot maqolasida Özbekiston xizmatlar bozoridagi tendensiyalarni örganiş uçun tizimli yondaşuv va makroiqtisodiy tahlil usullaridan keng foydalanildi. Empirik ma’lumotlar bazasi Özbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi, Iqtisodiyot va moliya vazirligi hamda Jahon bankining mamlakat iqtisodiyotiga doir oçiq hisobotlaridan olingan 2021-2025 (prognoz) yillar statistikasi asosida şakllantirildi [6].

Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy va statistik usullar qöllanildi:

1. Dinamik va qiyosiy tahlil (Dynamic Analysis): YaIM tarkibida xizmatlar sektorining ösiş sur’atlari, bandlik uluşi hamda aholi jon boşiga körsatilgan xizmatlar hajmining ötgan yillarga nisbatan özgarişlari foiz nisbatlarida qiyoslandi.

2. Tarkibiy tahlil (Structural Analysis): Özbekiston xizmatlar sohasining içki tuzilmasi (transport, moliya, aloqa, ta’lim, turizm, savdo) alohida ajratilib, ularning qaysi biri yuqori marjali (qöşilgan qiymatli) ekanligi empirik baholandi.

3. Hududiy keys stadi (Case Study): Iqtisodiyotning yirik mintaqaviy tayançlaridan biri bölgan Namangan viloyatining xizmatlar sohasi, xususan, logistika va savdo klasterlari misol tariqasida çuqur örganildi.

4. Induksiya va prognozlaş (Induction & Forecasting): Davlat dasturlari va joriy ösiş trendlari (yiliga 12-14% ösiş) asosida 2025-yil va kelgusi istiqbol uçun mantiqiy-iqtisodiy modellar va prognozlar işlab çiqildi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

4. Natijalar

Ötkazilgan statistik tahlillar Özbekistonda xizmatlar sohasi muttasil va jadal ösib borayotganini tasdiqladi. Bugungi kunda respublikada faoliyat yuritayotgan jami korxona va taşkilotlarning 65 foizdan ortiği aynan xizmat körsatiş va savdo sohasiga töğri keladi. Bu holat ayniqsa yirik şaharlar va aholi ziç joylaşgan hududlarda yaqqol közga taşlanmoqda.

1-jadval. Özbekistonda xizmatlar sohasining asosiy makroiqtisodiy körsatkiçlari dinamikasi (2021-2025 yillar) [7]

Körsatkiçlar	2021-yil	2022-yil	2023-yil	2024-yil (yakuni)	2025-yil (prognoz)
YaIM tarkibida xizmatlar sohasining uluşi (%)	39,4	41,5	43,2	44,8	46,0
Körsatilgan xizmatlar hajmi (trln. söm)	283,5	357,6	429,2	515,0	600,0+
Aholi bandligidagi uluşi (%)	51,2	52,5	54,0	55,5	57,0
Aholi jon boşiga xizmatlar hajmi (mln. söm)	8,1	10,0	11,8	14,0	16,5

1-jadval ma’lumotlari şuni körsatmoqdaki, xizmatlar sektorining YaIMdagi uluşi 2021-yildagi 39,4 foizdan 2024-yil oxiriga kelib 44,8 foizga kötarilgan. Sektorning umumiy pul hajmi esa 515 trillion sömga yetgan. E’tiborli jihati şundaki, Özbekiston iqtisodiyotida jami band bölgan aholining yarmidan köpi (55,5 foizi) aynan mana şu sohada mehnat qilmoqda. Sektor tarkibiy jihatdan tahlil qilinganda, eng yuqori ösiş sur’atlari axborot va aloqa xizmatlari (yillik 22-24% ösiş), moliya xizmatlari (18%) va ta’lim xizmatlari (15%) hissasiga töğri kelmoqda.

Tarmoq içidagi tarkibiy özgarişlarni kuzatsak, tarixan eng katta uluşni egallab kelgan savdo va transport xizmatlari uluşi asta-sekin pasayib, örnini zamonaviy raqamli xizmatlar (IT-autsorsing, FinTeç, elektron tijorat) egallamoqda. 2024-yilda elektron tijorat bozori (Uzum, ZoodMall va b.) aylanmasi keskin oşib, savdo xizmatlarini tubdan modernizatsiya qildi.

Hududiy tahlil: Namangan viloyati xizmatlar bozori

Namangan viloyati uzoq yillar davomida asosan yengil sanoat va qişloq xöjaligi markazi hisoblanib kelgan. Biroq, 2022-2024 yillarda amalga oşirilgan urbanizatsiya siyosati va Namangan şahrining «millionlik şahar»ga aylantiriliş strategiyasi viloyatda

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

xizmatlar bumasiga (boom) sabab böldi. 2024-yil ma'lumotlariga köra, Namangan viloyati YaHM (Yalpi hududiy mahsuloti) da xizmatlar uluşi 40 foizga yaqinlaşdi. Ayniqsa, logistika (Farğona vodiysini poytaxt bilan boğlovçi tranzit markazi), xususiy tibbiyot (turizm meditsinasi), va xususiy ta'lim (nodavlat OTMlar va maktablar) tarmoqlarida Namangan butun vodiy uçun xizmat körsatuvçi markazga (hub) aylanmoqda [8, 76-b.].

5. Muhokama

Olingan natijalar ijobiy ösiş trendini namoyon qilsa-da, sifat körsatkiçlari böyiça Özbekiston xizmatlar bozori haligiça global zanjirlarga töliq integratsiya bölmagan va qator makroiqtisodiy muammolarga yuz tutmoqda. Bu tösiqlarni quyidagi aspektlar kesimida muhokama qilamiz:

Birinçidan, tarkibiy deformatsiya va past qöşilgan qiymat (Low Value-Added Services).

Hozirgi kunda respublika xizmatlar sohasining qariyb 50 foizini an'anaviy transport (taşiş) va çakana savdo taşkil etadi. Bilimga asoslangan va inson intellekti orqali yuqori daromad keltiruvçi xizmatlar (biznes-konsalting, injiniring loyihalaş, suğurta, IT va sun'iy intellekt) uluşi esa 10-12 foiz atrofida. Taqqoslaş uçun, Singapur yoki Janubiy Koreyada bilim talab qiluvçi xizmatlar 40 foizdan yuqorini taşkil qiladi. Bizda an'anaviy xizmatlarning köpligi sohaning mehnat unumdorligini pastligiça saqlab qolmoqda va xodimlar maoşining sekin ösişiga sabab bölmoqda.

Ikkinçidan, xizmatlar sohasidagi Yaşirin Iqtisodiyot (Şadow Economy).

Xizmat körsatiş sohasi (ayniqsa, umumiy ovqatlaniş, sartaroşxonalar, ta'mirlaş, töyxonalar, quriliş xizmatlari va kuryerlik) naqd pul aylanmasi eng yuqori bölgan soha hisoblanadi. Soliq yukini oğir deb bilgan yoki byurokratiyadan qoçgan yuz minglab fuqarolar röyxatdan ötmasdan faoliyat yuritmoqda. Garçi davlat özini özi band qiliş tizimini (0% soliq) joriy etgan bölsa-da, katta aylanmali korxonalar ham daromadlarini

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

yaşirib kelmoqda. Bu sifat nazoratining yöqligiga va iste'molçilar huquqlari poymol bölişiga olib keladi [9, 102-b.].

Uçinçidan, Infratuzilma va tezkor internet muammosi.

Zamonaviy xizmatlarning (IT autsorsing, frilans, masofaviy ta'lim, telemeditsina) tayanç ustuni bu uzluksiz va yuqori tezlikdagi internet hamda elektr energiyasidir. Toşkent va viloyat markazlarida holat yaxşilangan bölsa-da, tumanlar (ayniqsa Farğona vodiysi, Qaşqadaryo, Surxondaryo toğli hududlari) internet sifatining pastligi mintaqalardagi yoşlarning global ranzamli xizmatlar (Upwork, Fiverr) bozoriga kirişiga fizik tösiq bölmoqda.

Törtinçidan, Turizm infratuzilmasidagi nomutanosiblik.

Turizm - xizmatlar eksportining eng tez ösuvçi yönalişi. Hukumat viza rejimini bekor qilib xorijiy turistlar oqimini 7 milliondan oşirganiga qaramay, turistik obyektlar atrofidagi tayanç infratuzilma (osmon ostidagi zamonaviy sanitariya tarmoqlari, xalqaro standartdagi 3 yulduzli arzon mehmonxonalar (hostellar), ingliz tilli gidlar, uzluksiz aviaçiptalar) yetişmovçiligi xizmatlar sifatini pasaytirmoqda va turistlarning mamlakatda qoliş kunlarini (pul sarflaşini) qisqartirmoqda.

6. Xulosa va takliflar

Tadqiqot xulosasiga köra, Özbekiston YaIMi tarkibida xizmatlar sohasi eng muhim ösiş qutbiga aylanganini inkor etib bölmaydi. Kelgusi 2025-2030 yillarda sohaning hajmi iqtisodiyotning yarmidan (50%) ötişi kutilmoqda. Biroq, taraqqiyotning sifat bosqiçiga ötiş uçun davlat va bozor mexanizmlari hamkorligida sohadagi eskirgan qoliplarni va byurokratik tösiqlarni olib taşlaş talab etiladi.

Xizmatlar sohasini makro darajada rağbatlantiriş va uning daromadliligini oşiriş maqsadida quyidagi ilmiy-amaliy istiqbolli takliflar ilgari suriladi:

Birinçidan, 'Raqamli Köçmançilar' (Digital Nomads) uçun maxsus viza va IT-xizmatlar muhitini yaratiş. IT-Park rezidentlariga berilgan soliq imtiyozlari kölamini endilikda ta'lim va tibbiyot (BioTeç, EdTeç) innovatsiyalariga ham yoyiş. Uşbu

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

sohalarga xususiy sarmoya kiritgan korxonalarni 3 yilga mulk va foyda soliğidan ozod etiş hududlarda zamonaviy xizmatlarning tarqalişini kafolatlaydi.

Ikkinçidan, Turizm xizmatlarini diversifikatsiya qiliş. Faqatgina qadimiy şaharlar (Samarqand, Buxoro, Xiva) doirasida qolib ketmasdan, toğ turizmi (Zomin, Böstonliq), tibbiyot turizmi (Namangan, Toşkent) va etno-turizmni (Qoraqalpoğiston) hududiy klasterlarga aylantiriş. Bu yönalişlarda xizmat körsatuvçi transport kompaniyalari (aviatsiya, temir yöl) monopoliyasini bekor qilib, bozorga xorijiy 'Loukosterlar' (arzon aviakompaniyalar) kirişiga keng yöl oçiş kerak.

Uçinçidan, Xizmatlar bozoridagi xufiyona iqtisodiyotni töliq raqamlaştiriş (Caşless Economy). Naqd pul aylanmasini keskin qisqartiriş uçun savdo, transport (taksi) va ovqatlaniş sohalarida tölovlarni faqat elektron tarzda (karta, QR kod, FacePay) amalga oşiruvçi tadbirkorlar uçun aylanmadan olinadigan soliq (4%) stavkasini 1 foizgaça pasaytiriş, naqd pulda hisob-kitob qiluvçilar uçun esa stavkani saqlab qoliş (yoki oşiriş) lozim. Iqtisodiy manfaat ma'muriy jazodan köra yaxşiroq işlaydi.

Törtinçidan, Namangan, Farğona kabi logistik jihatdan qulay viloyatlarda savdo va eksport xizmatlarini rivojlantiriş uçun yirik «Erkin savdo va tranzit zonalari»ni (Free Trade Zones) barpo etiş. Bunda tadbirkorlarga bojxona rasmiylaştiruvisiz (bonded warehouse) qöşni davlatlar uçun yuklarni qayta işlaş, saqlaş va tarqatiş imkoniyatini taqdim etiş mintaqa xizmatlar iqtisodiyotini keskin kötaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. World Bank. (2023). Global Economic Prospects: The Role of the Services Sector in Developing Economies. Waşington, DC: World Bank Group, p. 34-39.

2. Özbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF-158-son «Özbekiston – 2030» strategiyasi töğrisida»gi Farmoni.

3. Fourastié, J. (1949). Le Grand Espoir du XXe siècle. Paris: Presses Universitaires de France, p. 45-50.

4. Baumol, W. J. (2012). The Cost Disease: Why Computers Get Çeaper and Health Care Gets More Expensive. Yale University Press, p. 88-92.

5. Abdurahmonov, Q.X. (2021). Mehnat iqtisodiyoti (Darslik). Toşkent: Iqtisodiyot naşriyoti, 112-b.

6. Özbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi oçiq axborot portali (stat.uz). Özbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy holati 2021-2024 yillar byulletenlari.

7. Özbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligining yillik hisobotlari hamda Özbekiston Respublikasining 2025-yilga möljallangan byudjetnomasi ma’lumotlari asosida muallif tahlili.

8. Raximova, D.N. (2023). Hududlar iqtisodiyotida xizmat körsatiş sohasining modernizatsiyasi (Namangan va Farğona viloyatlari misolida). «Hududiyot va Innovatsiyalar» ilmiy jurnali, (4-son), 76-81 betlar.

9. Ğulomov S.S., Ayupov R.X. (2022). Raqamli iqtisodiyot şaroitida Özbekiston elektron tijorat bozorini rivojlantiriş istiqbollari. «Biznes-Ekspert», (2-son), 101-105 betlar.

10. Asian Development Bank (ADB). (2024). Uzbekistan Country Diagnostic Study: Transforming the Service Sector. Manila: ADB Press. p. 65-70.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

ERITILGAN PISHLOQ ISHLAB CHIQARISHDA FUNKSIONAL O‘SIMLIK MOYLARIDAN FOYDALANISHNING TEXNOLOGIK VA SIFAT KO‘RSATKICHLARIGA TA’SIRI

Sobirova Mohichehra Shamsiddin qizi[1], Baxtiyorova Muxlisa Po‘lat qizi

[1]Toshkent kimyo-texnologiya instituti Yangiyer filiali assistent o‘qituvchisi

Yangiyer, O‘zbekiston

[2]Tadqiqotchi, Toshkent, O‘zbekiston

Annotatsiya. Ushbu maqolada eritilgan pishloq ishlab chiqarishda funksional o‘simlik moylaridan foydalanishning texnologik va sifat ko‘rsatkichlariga ta’siri tadqiq etilgan. Sut yog‘i tarkibida to‘yingan yog‘ kislotalarining yuqori ulushi mahsulotning oziqaviy qiymati va inson salomatligiga ta’siri nuqtayi nazaridan muhim masala hisoblanadi. Shu sababli sut yog‘ini biologik faol birikmalarga boy o‘simlik moylari bilan qisman almashtirish eritilgan pishloqning yog‘ kislotalari tarkibini yaxshilash, antioksidant va antimikrob xususiyatlarini oshirish hamda saqlash muddatini uzaytirish imkonini beradi. Tadqiqotda makkajo‘xori, qora qalampir, piyoz va kunjut moylarining funksional xususiyatlari tahlil qilindi. Tajriba natijalariga ko‘ra, 1:1 nisbatdagi moy aralashmasi qo‘llanilgan T4 namunasi yog‘ miqdori, quruq modda, pH va titrlash kislotaligi bo‘yicha yuqori ko‘rsatkichlarni namoyon etdi. Piyoz va kunjut moylarining sinergistik ta’siri mahsulotning oksidlanish barqarorligi, mikrobiologik xavfsizligi, reologik xossalari va organoleptik sifatini yaxshilashi aniqlandi. Olingan natijalar funksional o‘simlik moylarini eritilgan pishloq ishlab chiqarish texnologiyasida qo‘llash istiqbolli yo‘nalish ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *eritilgan pishloq, funksional o‘simlik moylari, sut yog‘i, kunjut moyi, piyoz moyi, makkajo‘xori moyi, qora qalampir moyi, mikrokapsulalash, antioksidant faollik, oziqaviy qiymat.*

Study of the use of functional vegetable oils in processed cheese production

Abstract. This article investigates the effect of functional vegetable oils on the technological and quality indicators of processed cheese production. The high proportion of saturated fatty acids in milk fat is considered an important issue in terms of the nutritional value of the product and its impact on human health. Therefore, partial replacement of milk fat with vegetable oils rich in biologically active compounds can improve the fatty acid composition of processed cheese, enhance its antioxidant and antimicrobial properties, and extend its shelf life. The study analyzes the functional properties of corn oil, black pepper oil, onion oil, and sesame oil. According to the experimental results, the T4 sample containing a 1:1 oil mixture demonstrated the best indicators in terms of fat content, dry matter, pH, and titratable acidity. The synergistic effect of onion and sesame oils was found to improve the oxidative stability, microbiological safety, rheological properties, and organoleptic quality of the product. The obtained results indicate that the use of functional vegetable oils is a promising approach in processed cheese production technology.

Keywords: *processed cheese, functional vegetable oils, milk fat, sesame oil, onion oil, corn oil, black pepper oil, microencapsulation, antioxidant activity, nutritional value.*

Исследование применения функциональных растительных масел в производстве плавленого сыра

Аннотация. В данной статье исследовано влияние применения функциональных растительных масел на технологические и качественные показатели производства плавленого сыра. Высокая доля насыщенных жирных кислот в составе молочного жира рассматривается как важная проблема с точки зрения пищевой ценности продукта и его влияния на здоровье человека. В связи с этим частичная замена молочного жира растительными маслами, богатыми биологически активными соединениями, позволяет улучшить жирнокислотный

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

состав плавленого сыра, повысить его антиоксидантные и антимикробные свойства, а также продлить срок хранения. В работе проанализированы функциональные свойства кукурузного, черного перца, лукового и кунжутного масел. Согласно результатам исследования, образец Т4 с использованием смеси масел в соотношении 1:1 показал наиболее высокие значения по содержанию жира, сухих веществ, pH и титруемой кислотности. Установлено, что синергетическое действие лукового и кунжутного масел способствует повышению окислительной стабильности, микробиологической безопасности, реологических свойств и органолептического качества продукта. Полученные результаты свидетельствуют о перспективности применения функциональных растительных масел в технологии производства плавленого сыра.

Ключевые слова: *плавленый сыр, функциональные растительные масла, молочный жир, кунжутное масло, луковое масло, кукурузное масло, масло черного перца, микрокапсулирование, антиоксидантная активность, пищевая ценность.*

Kirish

Bugungi kunda oziq-ovqat sanoatida yuqori oziqaviy qiymatga ega, funksional xususiyatlari yaxshilangan mahsulotlar ishlab chiqarish dolzarb hisoblanadi. Sut va sut mahsulotlari oqsil, yog‘, mineral moddalar hamda vitaminlar manbai bo‘lib, eritilgan pishloq ular orasida qulay iste’mol shakli va saqlanish imkoniyati bilan ajralib turadi.

Eritilgan pishloq ishlab chiqarishda sut yog‘i muhim xomashyo bo‘lib, mahsulotga ta’m, hid, plastik konsistensiya va energetik qiymat beradi. Biroq uning tarkibidagi to‘yingan yog‘ kislotalari miqdori yuqori bo‘lgani sababli yog‘ kislotalari tarkibini optimallashtirish muhim hisoblanadi.

Shu nuqtayi nazardan, sut yog‘ini qisman funksional o‘simlik moylari bilan almashtirish istiqbolli yondashuvdir. O‘simlik moylari tarkibidagi mono- va poli-

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

to‘yinmagan yog‘ kislotalari, tokoferollar, fenolik birikmalar hamda flavonoidlar mahsulotning oziqaviy, antioksidant va antimikrob xususiyatlarini yaxshilaydi.

Funksional moylar eritilgan pishloqda emulsiya barqarorligi, yog‘ tomchilarining bir tekis taqsimlanishi, konsistensiya va oksidlanishga chidamlilikni oshiradi. Makkajo‘xori moyi linol kislotasiga, qora qalampir moyi piperin va terpenlarga, piyoz moyi oltingugurtli birikmalar va flavonoidlarga, kunjut moyi esa sesamin, sesamolin, sesamol hamda tokoferollarga boyligi bilan ahamiyatlidir.

Ayniqsa, piyoz va kunjut moylarining birgalikda qo‘llanilishi mahsulotning oksidlanish barqarorligi, mikrobiologik xavfsizligi, teksturasi va iste’molbopligini yaxshilaydi. Mazkur maqolaning maqsadi ushbu funksional moylar yordamida eritilgan pishloqning oziqaviy qiymati, texnologik barqarorligi va sifat ko‘rsatkichlarini yaxshilash imkoniyatlarini asoslashdan iborat.

Materiallar va usullar

Tadqiqot ishida eritilgan pishloq ishlab chiqarishda sut yog‘ini funksional o‘simlik moylari bilan qisman almashtirish imkoniyati o‘rganildi. Tadqiqot obyekti sifatida eritilgan surtma pishloq namunalari olindi. Nazorat namunasi an’anaviy tarkibda, tajriba namunalari esa mikrokapsulalangan funksional moylar qo‘shilgan holda tayyorlandi.

Tajribalarda asosiy xomashyo sifatida pishloq massasi, sut yog‘i, erituvchi tuzlar, suv hamda funksional o‘simlik moylaridan foydalanildi. Funksional komponent sifatida makkajo‘xori, qora qalampir, piyoz va kunjut moylari tanlandi. Moylar pishloq massasiga mikrokapsulalangan shaklda kiritildi. Bu usul moylarning bir tekis taqsimlanishi, oksidlanish jarayonlarining sekinlashishi va biofaol birikmalarning saqlanishiga xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida quyidagi tajriba namunalari tayyorlandi:

Namuna belgisi	Namuna tarkibi
T1	Nazorat namunasi
T2	Qora qalampir moyi qo‘shilgan namuna
T3	Makkajo‘xori moyi qo‘shilgan namuna
T4	Moylar 1:1 nisbatda qo‘shilgan aralashma namunasi

Eritilgan pishloq tayyorlash jarayonida xomashyo retseptura bo‘yicha me’yorlandi, pishloq massasi maydalanib erituvchi tuzlar va suv bilan aralashtirildi. Aralashma belgilangan haroratda qizdirilib, bir jinsli massa hosil qilindi. So‘ng mikrokapsulalangan funksional moylar qo‘shilib, emulsiya barqarorligini ta’minlash uchun aralashtirish davom ettirildi. Tayyor massa qoliplarga joylashtirilib, sovitildi va tahlil uchun ajratildi.

Namunalarda yog‘ miqdori, namlik, quruq modda, pH va titrlash kislotaligi aniqlandi. Ushbu ko‘rsatkichlar mahsulotning oziqaviy qiymati, konsistensiyasi, saqlanish barqarorligi va texnologik sifatini baholash mezonlari sifatida olindi.

Funksional moylarning ta’sirini baholashda ularning biologik faol birikmalari ham hisobga olindi. Jumladan, makkajo‘xori moyidagi linol kislotasi, qora qalampir moyidagi piperin va terpenlar, piyoz moyidagi oltingugurtli birikmalar hamda flavonoidlar, kunjut moyidagi sesamin, sesamolin, sesamol va tokoferollar asosiy faol komponentlar sifatida ko‘rib chiqildi.

Olingan natijalar nazorat namunasi bilan taqqoslandi. Har bir namuna bo‘yicha kimyoviy va fizik-kimyoviy ko‘rsatkichlar tahlil qilindi. Ayniqsa, 1:1 nisbatdagi moy aralashmasi qo‘shilgan T4 namunasi alohida baholandi, chunki u yuqori texnologik ko‘rsatkichlarni namoyon etdi.

Shuningdek, piyoz va kunjut moylarining sinergistik ta’siri nazariy jihatdan baholandi. Ushbu moylar oksidlanishni sekinlashtirish, mikrobiologik barqarorlikni oshirish hamda mahsulotning reologik va organoleptik xususiyatlarini yaxshilash omili sifatida ko‘rib chiqildi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Natijalar

Tadqiqot davomida mikrokapsulalangan funksional o‘simlik moylari qo‘shilgan eritilgan surtma pishloq namunalarining kimyoviy tarkibi va fizik-kimyoviy ko‘rsatkichlari o‘rganildi. Olingan natijalar nazorat namunasi bilan taqqoslanib, funksional moylarning pishloq tarkibidagi yog‘ miqdori, namlik, quruq modda, pH va titrlash kislotaligiga ta’siri baholandi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, funksional moylardan foydalanish eritilgan pishloqning tarkibiy barqarorligini oshirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, moylar 1:1 nisbatda qo‘llanilgan T4 namunasi yuqori sifat ko‘rsatkichlarini namoyon etdi. Mazkur namunada yog‘ miqdori 38,98 %, quruq modda 44,55 %, pH 5,67 va titrlash kislotaligi 0,79 ni tashkil etdi. Namlik miqdori esa 55,76 % bo‘lib, nazorat namunasiga nisbatan pastroq qayd etildi. Bu holat mahsulot tarkibida quruq modda ulushining ortgani, pishloq massasining zichligi va texnologik barqarorligi yaxshilanganini ko‘rsatadi

1-jadval

Mikrokapsulalangan surtma pishloq namunalarining kimyoviy tarkibi

Ko‘rsatkich	T1 nazorat	T2 qalampir moyi, 15:0	T3 makkajo‘xori moyi, 0:15	T4 aralashma, 7,5:7,5
Yog‘ miqdori, % quruq moddaga	35,62	37,02	39,76	38,98
Namlik miqdori, %	58,36	56,89	55,58	55,76
Quruq modda, %	41,64	43,11	44,42	44,55
pH	6,01	6,12	6,31	5,67
Titrlash kislotaligi	0,70	0,71	0,81	0,79

1-jadval ma’lumotlariga ko‘ra, funksional moylar qo‘shilgan namunalarda yog‘ miqdori nazorat namunasi T1 ga nisbatan oshdi. T1 da yog‘ miqdori 35,62 %, T2 da 37,02 %, T3 da 39,76 %, T4 da esa 38,98 % ni tashkil etdi. Bu funksional moylar pishloqning yog‘ fraksiyasi va oziqaviy qiymatini oshirishini ko‘rsatadi.

Namlik miqdori T1 da 58,36 % bo‘lib, tajriba namunalarida kamaydi: T2 da 56,89 %, T3 da 55,58 %, T4 da 55,76 %. Bu quruq modda miqdorining ortishi bilan bog‘liq bo‘lib, mahsulot zichligi, konsistensiyasi va saqlanish barqarorligiga ijobiy ta’sir qiladi.

Quruq modda bo‘yicha eng yuqori natija T4 namunasida kuzatildi. T1 da bu ko‘rsatkich 41,64 %, T4 da esa 44,55 % bo‘ldi. Bu 1:1 nisbatdagi moy aralashmasi pishloq massasining strukturaviy barqarorligini yaxshilashini bildiradi.

pH ko‘rsatkichi T1 da 6,01, T2 da 6,12, T3 da 6,31, T4 da 5,67 ni tashkil etdi. T4 namunasida pH ning pastroq bo‘lishi kislotalilik muhiti maqbul shakllanganini ko‘rsatadi. Titrlash kislotaligi esa T1 da 0,70, T2 da 0,71, T3 da 0,81, T4 da 0,79 bo‘lib, mahsulot sifati saqlanganini bildiradi.

Shuningdek, sut yog‘i va o‘simlik moylarining oksidlanish jarayoni taqqoslandi. Sut yog‘i oksidlanishda ransidlanish mahsulotlarini hosil qilishi mumkin, kunjut va piyoz moylaridagi antioksidant birikmalar esa bu jarayonni sekinlashtiradi.

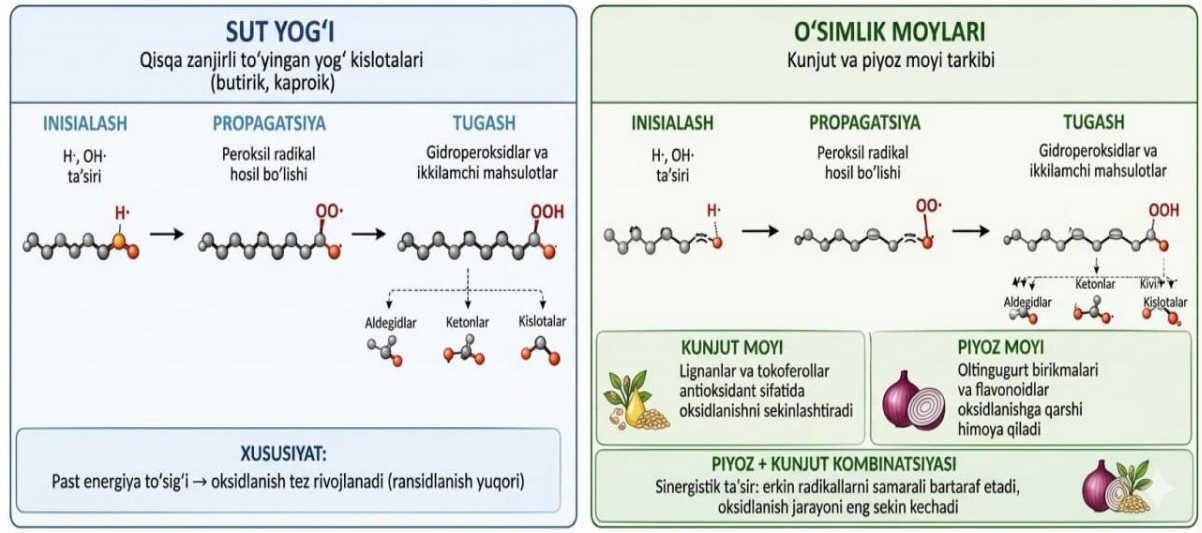

1-rasm. Sut yog‘i va o‘simlik moylari tarkibida lipid oksidlanishi mexanizmining qiyosiy ko‘rinishi

1-rasmda sut yog‘i va funksional o‘simlik moylari tarkibida lipid oksidlanishining kechish mexanizmi qiyosiy tarzda ifodalanadi. Sut yog‘i tarkibida oksidlanish jarayonlari nisbatan tezroq rivojlanishi mumkin bo‘lsa, kunjut moyidagi sesamin, sesamolin, sesamol va tokoferollar oksidlanish zanjirini sekinlashtiradi. Piyoz moyi tarkibidagi kvertsetin va oltingugurtli birikmalar esa erkin radikallarni neytrallash hamda mikroorganizmlar rivojlanishini cheklash xususiyatiga ega. Shu sababli piyoz va kunjut moylari aralashmasi eng yuqori antioksidant barqarorlikni ta’minlaydi.

Eritilgan pishloqning sifatiga nafaqat kimyoviy tarkib, balki mahsulot mikrostrukturasi ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Funksional moylar pishloq massasida yog‘ tomchilarining mayda va bir tekis taqsimlanishiga yordam beradi. Bu esa mahsulotning konsistensiyasi, surtuvchanligi, elastikligi va saqlanish barqarorligini yaxshilaydi.

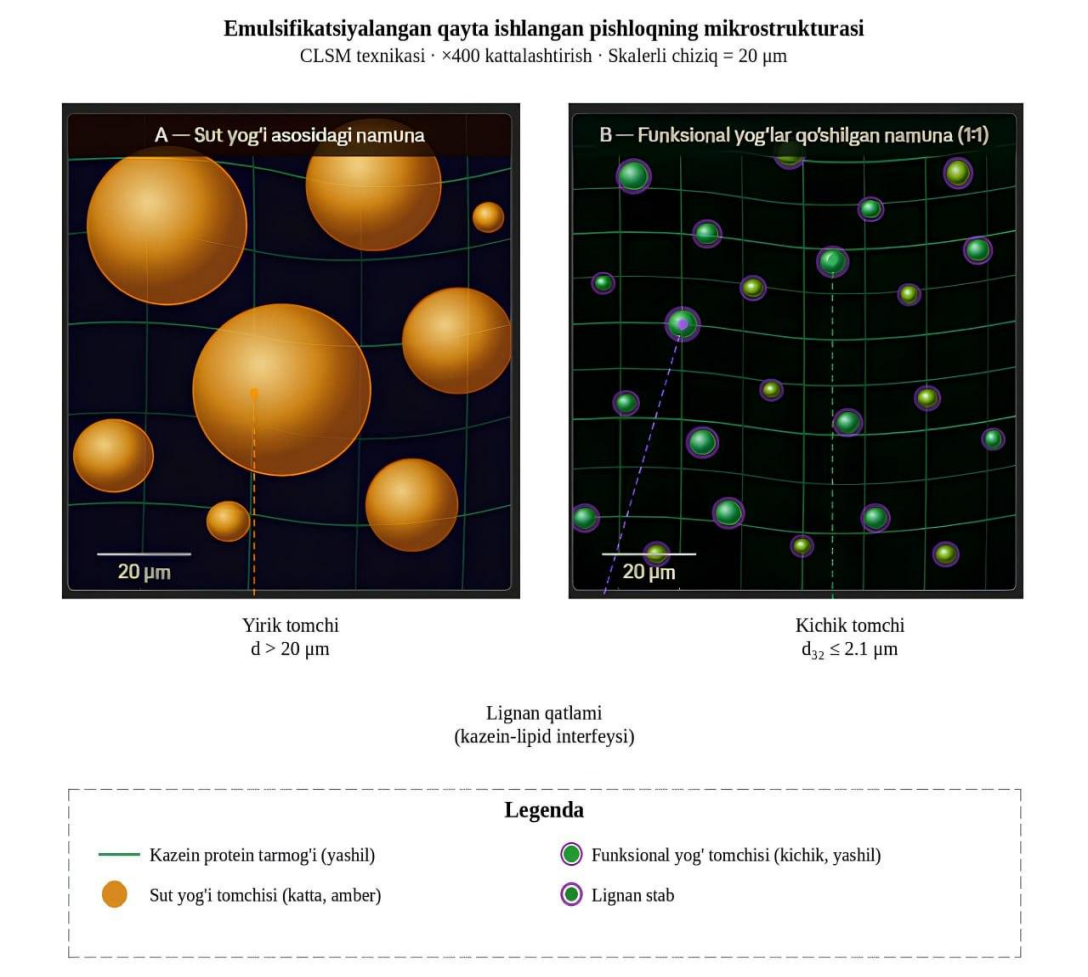

2-rasm. Emulsiyalashtirilgan qayta ishlangan pishloqning mikrostrukturasi — funksional moylar ishtirokida

2-rasmda funksional moylar ishtirokida tayyorlangan eritilgan pishloq mikrostrukturasi tasvirlanadi. Nazorat namunalarida yog‘ tomchilari yirik va notekis taqsimlangan bo‘lishi mumkin. Funksional moylar, ayniqsa piyoz va kunjut moylari aralashmasi qo‘llanilganda esa yog‘ tomchilari maydalanib, pishloq massasida bir tekis taqsimlanadi. Natijada oqsil-yog‘ interfeysida barqaror emulsiya qavati hosil bo‘ladi.

Bu holat eritilgan pishloqning reologik xususiyatlari, ya’ni qovushqoqligi, elastikligi va surtuvchanlik ko‘rsatkichlarini yaxshilaydi.

Umuman olganda, tajriba natijalari shuni ko‘rsatdiki, funksional o‘simlik moylarini eritilgan pishloq tarkibiga kiritish mahsulotning kimyoviy tarkibi, oziqaviy qiymati va texnologik sifatini yaxshilaydi. Ayniqsa, T4 namunasi, ya’ni 1:1 nisbatdagi funksional moylar aralashmasi qo‘llanilgan variant eng maqbul natijani berdi. Ushbu namuna yog‘ miqdori, quruq modda ulushi, pH va titrlash kislotaligi bo‘yicha barqaror ko‘rsatkichlarga ega bo‘lib, eritilgan pishloq ishlab chiqarishda istiqbolli formulatsiya sifatida tavsiya etilishi mumkin.

Muhokama

Tadqiqot natijalari funksional o‘simlik moylari eritilgan pishloqning kimyoviy tarkibi, oziqaviy qiymati va texnologik barqarorligini yaxshilashini ko‘rsatdi. T2, T3 va T4 namunalarida yog‘ miqdori hamda quruq modda ulushi nazorat namunasiga nisbatan yuqori bo‘ldi.

1-jadvalga ko‘ra, T1 namunasida yog‘ miqdori 35,62 %, T3 da 39,76 %, T4 da 38,98 % ni tashkil etdi. Bu funksional moylar pishloqning yog‘ fraksiyasini boyitishini ko‘rsatadi. Namlikning kamayishi va quruq moddaning ortishi mahsulot strukturasi zichlashganini bildiradi. T4 namunasida namlik 55,76 %, quruq modda esa 44,55 % bo‘ldi.

T4 namunasi pH va titrlash kislotaligi bo‘yicha ham maqbul natija berdi. Unda pH 5,67, titrlash kislotaligi 0,79 ni tashkil etdi. T3 da yog‘ miqdori eng yuqori bo‘lsa-da, umumiy sifat ko‘rsatkichlari bo‘yicha T4 namunasi afzal deb baholandi.

1-rasmda funksional moylarning lipid oksidlanishini sekinlashtirishdagi roli ko‘rsatiladi. Kunjut moyidagi sesamin, sesamolin, sesamol va tokoferollar oksidlanishni kamaytiradi, piyoz moyidagi kvertsetin va oltingugurtli birikmalar esa antimikrob ta’sir ko‘rsatadi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

2-rasmda funksional moylar pishloq mikrostrukturasini yaxshilashi ifodalanadi. Moylar qo‘shilganda yog‘ tomchilari mayda va bir tekis taqsimlanib, mahsulotning qovushqoqligi, elastikligi, surtuvchanligi va konsistensiyasi yaxshilanadi.

Piyoz va kunjut moylarining birgalikda qo‘llanilishi sinergistik ta’sir beradi. Ularning aralashmasi mahsulotning ta’mi, hidi, teksturasi va saqlanish sifatini yaxshilaydi. Shu sababli T4 formulatsiyasi eritilgan pishloq ishlab chiqarish uchun eng maqbul variant sifatida baholandi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari funksional o‘simlik moylari eritilgan pishloqning oziqaviy qiymati va texnologik sifatini yaxshilashini ko‘rsatdi. Funksional moylar qo‘shilgan namunalarda yog‘ miqdori va quruq modda ulushi nazorat namunasiga nisbatan yuqori bo‘ldi.

T4 namunasi, ya’ni 1:1 nisbatdagi moy aralashmasi eng maqbul variant deb baholandi. Unda yog‘ miqdori 38,98 %, quruq modda 44,55 %, namlik 55,76 %, pH 5,67 va titrlash kislotaligi 0,79 ni tashkil etdi.

Piyoz va kunjut moylari mahsulotning oksidlanish barqarorligi, mikrobiologik xavfsizligi, teksturasi va organoleptik xususiyatlarini yaxshiladi. Mikrokapsulalash esa moylarning pishloq massasida bir tekis taqsimlanishi va barqarorligini ta’minladi.

Shunday qilib, funksional o‘simlik moylarini eritilgan pishloq tarkibiga kiritish mahsulot sifatini oshirish va texnologiyani takomillashtirishda istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Achaw O, Osei-Wusu, Danso-Boateng E. Milk and dairy products manufacture. Chemical and process industries: With examples of industries in Ghana, 2021. – P. 293-374.

2. Murtaza G, Kalim F, Aafreen A. Characterization of functional milk products. Handbook of Milk Production, Quality and Nutrition, 2025. – P. 525-540.

3. Fox PF, Guinee TP, Cogan TM, McSweeney PLH. Processed cheese and substitute/imitation cheese products. Fundamentals of cheese science, 2016. – P. 589-627.

4. Carić M, Kaláb M. Processed cheese products. Cheese: Chemistry, Physics and Microbiology: Volume 2 Major Cheese Groups, 1993. – P. 467-505.

5. Jalilzadeh A, Tunçtürk Y, Hesari J. Extension shelf life of cheese: A review. International Journal of Dairy Science, 10(2), 2015. – P. 44-60.

6. Kapoor R, Metzger LE. Process cheese: Scientific and technological aspects—A review. Comprehensive Reviews in Food Science and Food Safety, 7(2), 2008. – P. 194-214.

7. Costa C, Lucera A, Licciardello F, Conte A, Matteo ADN. Application of preservation strategies to improve the shelf life of spreadable cheese. Food Packaging and Shelf Life, 11, 2017. – P. 16-20.

8. Alhussien MN, Dang AK. Milk somatic cells, factors influencing their release, future prospects, and practical utility in dairy animals: An overview. Veterinary World, 11(5), 2018. – P. 562-566.

9. Licitra G. World wide traditional cheeses: Banned for business?. Dairy Science & Technology, 90(4), 2010. – P. 357-374.

10. Huppertz T, Upadhyay VK, Kelly AL, Tamime AY. Constituents and properties of milk from different species. Brined cheeses, 2006. – P. 1-42.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

TOG‘AY MURODNING “OYDINDA YURGAN ODAMLAR” ASARIDA TO‘Y BILAN BOG‘LIQ BO‘LGAN LINGVOKULTUROLOGIK BIRLIKLARNING QO‘LLANILISHI

Muxtorova Sevinch Anvar qizi

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti filologiya va tillarni o‘qitish: o‘zbek tili yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Tog‘ay Murodning “Oydinda yurgan odamlar” asaridagi to‘y bilan bog‘liq bo‘lgan lingvokulturologik birliklarning qo‘llanilishi, ularning ma’lum bir hududga xos nomlanishi muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: til, madaniyat, lingvokulturologiya, lingvokulturologik birliklar.

Til-millatning ko‘zgusi, uning ma’naviy boyligi hisoblanadi. Bilamizki, har bir millat o‘z milliy qadriyatlari, urf-odatlari bilan ajralib turadi. Bu jarayon esa bevosita tilning ishtirokisiz amalga oshmaydi. Til madaniyatning ahamiyatli bir bo‘lagi sifatida muloqot jarayonida milliy madaniaytni o‘zida aks ettiradi. Bundan ko‘rishimiz mumkinki, til va madaniyat o‘zaro bir-biriga bog‘liq tushunchalar hisoblanadi.

Tilshunoslikda til va madaniyatning o‘zaro aloqasini o‘rganuvchi soha mavjud bo‘lib, u lingvokulturologiya deb ataladi. Yaqin yillargacha lingvokulturologiya Yevropa tilshunosligidagi eng yangi yo‘nalish hisoblanar edi, ammo qisqa muddat ichida olimlarning bu yo‘nalishga xos bo‘lgan kategoriya va tamoyillarini ishlab chiqishi evaziga bu soha rivojlandi hamda XXI asrning boshiga kelib alohida fan sifatida shakllana boshladi.

Lingvokulturologiyaning shakllanishi haqida gapirilganda, deyarli barcha tadqiqotchilar bu nazariyaning ildizi V. fon Gumboldtga borib taqalishini ta’kidlaydilar. Bu sohaning shakllanishida A.A. Potebnya, L. Vaysgerber, X. Glins, X. Xols, UD. Uitni, D. Pauell, F. Boas, E. Sepir, B.L. Uorf, Brutyan, A. Vejbitskaya, D. Xaymz kabi tilshunoslarning fikrlari muhim rol o‘ynaganligi ta’kidlanadi.

Lingvokulturologiya jonli kommunikativ jarayonlarni – xalqning madaniyati va mentaliteti, ya’ni uning ongi, shuuri, ommaviy an’analari, urf-odatlari bilan bog‘liq bo‘lgan til ifodalarining qo‘llanilishini tadqiq etadigan fan hisoblanadi. G.G.Slishkin ta’biri bilan aytganda, lingvokulturologiya inson omiliga, aniqrog‘i, insondagi madaniyat omiliga yo‘naltirilgan. Lingvokulturologiyaning obyekti – madaniyat va tilning o‘zaro aloqasi va ta’sirini bir butunlikda tadqiq qilishdir. Lingvokulturologiyaning predmeti madaniyatda ramziy, obrazli, metaforik ma’no kasb etgan va natijalari inson ongida umumlashtirilib mif, afsona, folklor va diniy diskurslarda, poetik va prozaik badiiy matnlarda, frazeologizmlarda, metaforalarda va ramzlarda aks etadigan til birliklari sanaladi. Bunda muayyan lingvokulturologik birlik bir paytning o‘zida bir qancha semiotik tizimlarga tegishli bo‘lishi mumkin, ma’lum bir odat frazeologizmga, maqolga, matalga aylanishi mumkin.

Lingvokulturologik birliklarning qo‘llanilishi, ularning biz, asosan, badiiy matnlarda yaqqol ko‘rishimiz mumkin. Badiiy matnda bunday birliklarning qo‘llanilishi xalqning madaniy merosi, dunyoqarashi va milliyligini ifodalaydi. Jumladan, ozbek xalqining sevimli yozuvchisi Tog‘ay Murodning “Oydinda yurgan odamlar” asarida ham o‘zbek xalqiga, xususan, Surxondaryo viloyatiga xos bo‘lgan milliy urf-odat va an’analar o‘z aksini topgan. Ayniqsa, ushbu asarda to‘y bilan bog‘liq bo‘lgan bir qancha lingvokulturologik birliklarni ko‘rishimiz mumkin:

Oy o‘tdi.

Kelinnikiga ko‘rpa-to‘shak matolari bilan paxta keldi... Bu, to‘qqiz deb ataldi. (13-bet)

“To‘qqiz taboq” nikoh to‘yida kuyov va uning jo‘ralari kelinni olib ketish uchun kelishganida bajariladigan odatlardan biri. An’anaga ko‘ra, kelinning uyida kuyov va uning jo‘ralarini mehmon qilish uchun maxsus xona tayyorlanib dasturxonga to‘qqiz xil tansiq taomlar tortiladi. To‘qqiz toboq” udumi bajarilgach, kelin tomon kuyovga alohida sarpo kiydirgan, jo‘ralariga esa belbog‘ bog‘laganlar.

It g‘irillatar.

Kampir o‘ldi.

Soch siypatar.

Qo‘l ushlatar bo‘ldi. (21-bet)

Kelinni kuyovnikiga olib ketguncha o‘tkazilgan «kelin yashirar», «to‘sh talashar», «it irillar», «chiroq aylantirar», «kampir o‘ldi», «kampir tush ko‘rdi»,«soch siypatar», «oyna ko‘rsatar», «qo‘l qisar», «to‘shak to‘ldirar» kabi qator udumlar o‘tkazilgan va ularning ayrimlari hozir ham saqlanib qolgan.

Oyna ko‘rsatar baridan-da zavqli bo‘ldi, baridan-da gashtli bo‘ldi!

Kayvoni ayol kelin-kuyovga oyna tutdi. Kelin-kuyov yuzlarini oynadan olib qochdi. Kelin qarasa, kuyov qaramadi, kuyov qarasa, kelin qaramadi! (21-bet)

Bu udumda ishlatiladigan oyna, albatta, yangi, ya’ni ishlatilmagan bo‘lishi shart bo‘lganligi tufayli mazkur udumni bajarishda kuyov tarafdan kelinning sepiga solingan oynadan foydalanganlar. Xalq qarashlariga ko‘ra, oynaga kim birinchi bo‘lib qarasa, ko‘zguda o‘sha insonning taqdiri yozilib qolar ekan. Kelin-kuyovni oynaga juft qilib qaratish orqali ularning oynada aks etgan ruhi qo‘shilishiga ishonishgan. Ushbu oyna kelin-kuyovning o‘zlariga berilgan va ular bu ko‘zguni “baxt oynasi” sifatida maxsus tikilgan “oyna xalta”ga solib, uyning to‘riga osib, asrab-avaylaganlar.

Kayvoni momo kelinni to‘ylovchilarga salom berdira berdi.

Soydan ho‘kiz suvlatgan,

Do‘mbirasini kuylatgan,

0‘g‘illarini uylatgan -

Qaynotamga salom!

Osmondagi yulduzday,

Qoshi qora qunduzday,

Dili oydin kunduzday -

Qaynonamga salom!

Baytlar kayvonidan bo‘la berdi, ta’zimlar kelindan bo‘la berdi.

Qozonlarning qopqog‘i,

Ayollaming oppog‘i,

Misli olma yonog‘i -

Gulsun opamga salom!

G‘ijim ro‘mol o‘ragan,

Burilib oyga qaragan,

Sochin silliq taragan -

Sanam xolamga salom!

Bog‘da uzum g‘o‘rasi,

Kuyovbekning jo‘rasi,

Norguloyning to‘rasi -

Bahrom akamga salom!

- Kayvoni momo, hamsoyasi Suvon daroz, men

qolib ketdim, deb o‘pkalayapti.

- Unda, eshitsin:

Tegirmonning noviday,

Adras to‘nning bog‘iday -

Daroz akamga salom!

Norboy cho‘pon o‘rnidan turib ketdi.

- Ay, momo, kelin nimaga menga salom bermaydi? - dedi.

- Salom berganim bo‘lsin. Eshiting:

Qopga tiqqan poxolday,

Indan chiqqan shoqolday

Norboy akamga salom!

Bo‘ldi kulgi!

- Hay ukkag‘arning momosi-ye, bekor o‘pkalabman-a!

Kelin keldisi yaxshi, to‘y bo‘ldisi yaxshi! (37-bet)

“Kelin salom” marosimi turkiy va boshqa xalqlarda turli shakllarda uchraydi. Kelinning yangalari va ayol qarindoshlari to‘y kechasi kelin bilan birga kuyovning xonadonida qoladi. Quda taraf nikohdan so‘ng kelin tomondan qolgan mehmonlarni alohida ziyofat qilib mehmon qiladilar. Erta tongdan shirchoy bilan siylangan yangalar kelinni yasantirib “kelin salom”marosimini o‘tkazishga tayyorlanishadi va xonadon egalariga belgi berishadi. Shundan so‘ng kelin yanga yoki yoshi ulug‘ kayvoniy ona kelinni yonida duo-qilib “kelin salom”ni boshlaydi. “Kelin salom”ni boshida mana shunday chiroyli kunlarga shukronalik qilib, Allohga va payg‘ambarlarga salom berishdan boshlanadi va keyin xonadon kattalariga, ana undan keyin kelin qaynona-qaynotalariga salom beradi. Kelin ta’zim bilan egilib-egilib salom beradi va ular salomga javoban kelinning boshiga ko‘rmana qo‘yishadi.

Yuz ochar bo‘ldi.

Kelinlar yuzini ochish begunoh norasidalar ishidir. Shu bois, momolar to‘rt-besh yashar kuyov-ukani gij-gijladi. Kuyov uka chopqillab bordi. Yangasi yuzidagi ro‘molni tortib yubordi. Kelin yuz ochdi.(38-bet)

O‘zbekistonda nikoh to‘yi marosimidan keyingi kuyovning xonodonida yaqin qarindoshlar va qo‘ni qo‘shnilar ishtirokida o‘tkazildigan marosim “yuz ochdi” deyiladi. Ushbu marosimda kelinni yangalari yordamida yuziga oq ro‘mol tashlagan holda yig‘ilganlar huzuriga olib chiqilgan. Shundan so‘ng xonadonning yosh bolasi tomonidan uning yuzidagi ro‘mol yoki oq xarir parda o‘qlov yoki mevali daraxtning shoxi bilan ochilgan va uzoqroq joyga olib qochilgan. Avvallari kelin yuzi ochgandan so‘ng u o‘zi to‘qigan ro‘molchalarni kuyov tomondagi bolallarga tarqatgan. Kelinning yuzini ochishda mevali daraxtning shoxidan foydalaniladi. Bunda mevali daraxtning serpushtlik xususiyati kelinga ham o‘tsin, serfarzand bo‘lsin, degan niyat mujassamlashgan. Qolaversa, yosh bola tomonidan kelinning yuzini ochilishi ham ushbu

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

udumning bo‘lg‘usi oila serfarzand bo‘lsin degan niyatda amalga oshiriladi.

Umuman olganda, badiiy asarlarda bu kabi birliklarning qo‘llanilishi orqali ma’lum bir xalqning madaniy merosi, tarixiy qadriyatlari hamda milliy urf-odat va an’analari ko‘rsatib beriladi va bu jarayonda, albatta, til birliklari ma’lum ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yusupova O. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. -Samarqand: SamDU, 2021.

2. Nurmonov A., Yo‘ldoshev B. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. -Toshkent, 2014.

3. Худойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. -Тошкент: “Тафаккур зийо”,2015.

4. Махмараимова Т. Лингвокультурология.-Тошкент – 2017.

5. Axmedova O. O‘zbek marosim-udumlarining etnohududiy xususiyati. -Toshkent, 2019.

6. Tog‘ay Murod. Oydinda yurgan odamlar. -Toshkent: Pharos ambition, 2024.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

DEVELOPING VOCABULARY KNOWLEDGE THROUGH READING ARTICLES: EFFECTIVE STRATEGIES FOR B2-LEVEL ENGLISH LEARNERS

Qo‘ziboyeva Dilfuza

Uzbekistan state world language university, Department of English philology

+998 91 521 12 07

d.kuzibaeva07@gmail.com

Abstract. While reading is considered the most effective method for learning new words in addition to basic reading, vocabulary knowledge can’t be learned from reading alone. This article provides a brief overview of studies investigating the potential for vocabulary acquisition when students study English at B2 level using reading material. It reviews first the notion of lexical coverage thresholds, then looks at incidental learning, repetition, task involvement, and to five strategies: graded reading, extensive reading, deriving meaning from text, selective use of glosses and dictionaries, and audio-assisted reading. The evidence points to the acquisition of words by reading. The number of words acquired from a single text, however, is few and they are retained only briefly unless they are repeated and reinforced through other exposures. The article ends by saying that learners should have a programme that provides some challenging, well-levelled reading, as well as small chunks of carefully targeted word work instruction. Implications for philology students are discussed.

Keywords: vocabulary acquisition, reading, B2, extensive reading, lexical coverage are the keywords.

Introduction

Once a learner is past the beginner level, he or she encounters new words primarily through reading, but reading is not a skill that automatically teaches vocabulary. At the B2 level of the Common European Framework of Reference (Council of Europe, 2001) learners can grasp the general meaning of complex texts.

However, their comprehension difficulties are frequently due to vocabulary. Words with which the reader is unfamiliar slow him down and force him to skim through the text, and if they are too many, he can't read the text without help.

How can articles be used to build B2 learners' vocabulary for long-term use? It is based on research literature on lexical coverage (Hu & Nation, 2000; Laufer & Ravenhorst-Kalovski, 2010; Nation, 2006), incidental learning (Laufer & Hulstijn, 2001; Waring & Takaki, 2003; Webb & Chang, 2015), and reading support (Hulstijn et al., 1996). There are 3 parts to the argument. The level of difficulty of a text should correspond to the student's vocabulary level. Secondly, a single reading yields relatively small and weak effects, which need to be repeated and expanded. Thirdly, intentional word processing after reading will make each hour of reading more productive. The final part is about the implications of this for philology students.

Coverage is the percentage of words in a text that the reader recognizes (first step in any reading-based vocabulary program). Hu and Nation (2000) gave learners 80%, 90%, 95% and 100% coverages of a text and tested their comprehension by means of a multiple choice question and a written recall question. Only most readers achieved the targets on both tests at 100% coverage, and a minority at 90% and 95%. Based on this evidence, Nation (2006) suggested that the target for unassisted reading is 98% or approximately 1 unknown word for every 50 words.

Nation (2006) estimated that 8,000-9,000 word families are required to be able to read 98% of written texts like novels and newspapers, and 6,000-7,000 for spoken texts. The same study demonstrated that for a graded reader of The Picture of Dorian Gray, coverage of approximately 3000 word families and the proper nouns accounted for 98% of the text. Laufer and Ravenhorst-Kalovski (2010) proposed 95% coverage (around 4,000 – 5,000 word families) and an optimum level of 98% (around 8,000 word families) and observed that there was a benefit to adding just a few more word families. The authors of Schmitt and Schmitt (2014) said that the 3,000 most frequent word

families should be learned and that until the word families in the mid-frequency band around 9,000 are acquired, students cannot use the language proficiently.

These numbers should not be a discouragement to the learners; they have a definite implication. The thresholds are higher than most B2 readers will have access to, and unadapted articles will typically have more than a reader will be able to cope with without assistance. Selecting and using texts that are suitable for students and providing textual supports, including glossing, are therefore essential; they make learning from texts possible. Nation (2006) also reminds us that the 98% target assumes that no dictionary is used.

Incidental learning is the learning mode that most often is given credit for the gains in word knowledge that readers obtain while reading for meaning. It has the potential, but also clear limits as Waring and Takaki (2003) have shown. Fifteen students from Japan's university read a graded reader of 400 headwords, 25 of which were target words that they probably had not previously encountered. On average, they could immediately recognize the form of 15.3 of these words, and translate 4.6. After 3 months their scores on the 3 tests were 8.4, 6.1, and 0.9. Low frequency words scored near zero and the authors made their estimate that they remembered about one low frequency word for every hour of reading. They also warned that multiple-choice exams have the potential of overassessing learning.

More promising results were found by Webb and Chang (2015) with a different design. One hundred and twenty-two Taiwanese learners of English were engaged in a reading program, in which they read and listened to ten graded readers. They improved approximately 44% right after the intervention and approximately 37% 3 months after the intervention. The number of occurrences of the target words was not significantly correlated with learning, so the authors did not take frequency into account as one of the factors. The two studies are not directly comparable, as they vary in the amount of reading, include audio versus no audio, and in the method of knowledge measurement.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Overall, however, they indicate that the amount of reading and the guidance provided is as important as the content of any particular text.

The variable of repetition is significant. Hulstijn et al. (1996) had French learners from The Netherlands read a short story, a short story with marginal glosses, a short story with a dictionary, or a short story without any type of help. The two supported conditions resulted in more learning than the unsupported condition. Laufer and Hulstijn (2001) provided an explanation in the "Involvement Load Hypothesis". They believed that retention was directly related to the learner's involvement with a word, which involved need (does the task require the word?), search (will learner look for the meaning or form of the word?), and evaluation (will learner compare the word with others or check it against the context?). The greater the involvement load, the more one is expected to retain the task; therefore, it is expected that tasks with a greater involvement load will lead to improved retention rates than those in which a word is merely met.

The five strategies above are supported by the research. These are not mutually exclusive–rather the best programs do both. The evidence for coverage is to texts where 95% (and ideally 98%%) of words are known. For B2 learners this is reading most graded readers or articles that are slightly edited with the selective use of authentic articles. In this regard, Nation's (2006) example of The Picture of Dorian Gray demonstrates that a simplified text can result in using approximately 3,000 word families. According to Day and Bamford (1998), extensive reading is based on the assumption that learners should read a significant amount of text which is within their language competence. The argument is that the repeated, in-context exposure to words provided by volume is something that no single text can provide and the results in Webb and Chang's (2015) study were the result of such a program.

Ideally, learners should attempt to infer a word from context rather than seek it out, otherwise they will lose their flow and understanding of the passage. A guess is

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

only as good as the context around it and Hulstijn et al. (1996) reported that readers sometimes pass over words or make incorrect inferences.

Since in Hulstijn et al. (1996) repetition seemed to be more effective with support, a teacher can highlight a limited number of relevant words in the text of an article, preferably those that will be central to the argument or that may recur several times. The data in Nation's (2006) 98% is calculated without the use of a dictionary; yet, used in this manner support can make an otherwise difficult article accessible. The stops on the dictionary, on the other hand, are likely to interrupt the flow of reading and to reduce the amount of reading that the research prefers.

The decay numbers of Waring and Takaki (2003) indicate that a word's presence in a story is inconsistent, occurring only once in a typical story. The Involvement Load Hypothesis (Laufer and Hulstijn, 2001) offers an insight into how to increase involvement following reading. Learners have the option of choosing words they want to use to write a summary (need), research the definition or pronunciation of specific words (search), and use a near synonym to evaluate the meaning of a new word or as a choice for a sentence (need). They are short and focus on the specific words the learner just learned, but are repeated over the course of days and weeks, as the results of three months demonstrate.

Learners were required to read and listen to the graded readers in Webb and Chang's (2015) study. Audio can be used in a longer text to set a steady pace to it, as well as being the spoken version of a word. As the results apply to the program as a whole, audio should be considered a promising supplemental intervention, and not as a standalone intervention for the gains.

Learners of English philology read for two objectives: to enhance their language and to analyse it. This is an advantage, since their reading is varied (linguistic articles, literary works, journalism, criticism), and they need to use words of medium and high frequency and special senses. It also comes with a risk. Academic reading is typically

authentic and dense, and the coverage research indicates that it will generally be below the 95%–98% comfort zone for a B2 reader.

Three practices follow. Students first should maintain two reading tracks: one that has material graded or lightly adapted for fluency and repeated word meetings and one that is slower and deeper and is used for reading authentic articles that are required for their course. Second, on the intensive track they may apply a brief procedure of guessing, marking, verifying and reviewing. They take a short break after their first reading, then select a few common and/or helpful words, look them up in a dictionary, and incorporate each word into their own sentence within a day or two. Thirdly, they must bring it back after days and weeks, as Waring and Takaki (2003) demonstrate how much is lost in three months if nothing is done. The practical recommendations for teachers include selecting texts for the coverage of the learners, giving selective glosses and creating one high-involving task in each reading lesson (Laufer & Hulstijn, 2001).

Conclusion

Vocabulary introduced by reading is available to B2 learners and is unlikely to be encountered in spoken language under specific circumstances. Laufer & Ravenhorst-Kalovski (2010) and Nation (2006) indicate that the minimum for texts to be close to the learner's level is 95% and the target is 98%. Research on learning indicates that there is only limited retention of a single reading (Waring & Takaki, 2003) but large gains have been maintained over three months in a sustained program of gradually increasing reading with audio (Webb & Chang, 2015). The amount of learning that takes place during an encounter is determined by the support and task design (Hulstijn et al., 1996; Laufer & Hulstijn, 2001). The best compromise for philology students is thus a balanced one: plenty of reading at a moderate rate, careful and assisted reading of challenging articles, and brief and repeated subsequent work on selected words. Future research should be conducted with B2 level learners as a focus since the studies

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

reviewed here were not all conducted at this level and directly compare reading-only and reading-while-listening conditions.

References

1. Council of Europe. (2001). Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment. Cambridge University Press.

2. Day, R. R., & Bamford, J. (1998). Extensive reading in the second language classroom. Cambridge University Press.

3. Hu, M., & Nation, I. S. P. (2000). Unrecognized level of vocabulary and reading comprehension. Reading in a Foreign Language, 13(1), 403–430.

4. Hulstijn, J. H., Hollander, M., & Greidanus, T. (1996). The effect of incidental vocabulary learning by advanced foreign language students: the influence of marginal glosses, dictionary use and the reoccurrence of unknown words. The Modern Language Journal, 80(3), 327–339. https://doi.org/10.2307/329439

5. Laufer, B. and Hulstijn, J. (2001). The construct of task-induced involvement in incidental vocabulary acquisition in a second language. Applied Linguistics, 22(1), 1–26.

6. Laufer, B., & Ravenhorst-Kalovski, G. C. (2010). Lexical threshold revisited: Lexical text coverage, reading comprehension, and vocabulary size of the learners. Reading in a Foreign Language, 22(1), 15–30.

7. Nation, I. S. P. (2006). What size vocabulary is needed for reading? What size vocabulary is needed for listening? The Canadian Modern Language Review 63(1):59-82.

8. Schmitt, N. & Schmitt, D. (2014). Reconsideration of frequency and vocabulary size in vocabulary teaching of L2. Language Teaching, 47(4), 484–503.

9. Waring, R., & Takaki, M. (2003). At what rate do learners learn and retain new vocabulary from reading a graded reader? Reading in a Foreign Language, 15(2), 130–163.

10. Webb, S., & Chang, A. C.-S. (2015). The Effect of Frequency and Distribution of Occurrence on L2 Vocabulary Learning by Extensive Reading with Audio Support: The Case of English as a Second Language (L2) Language Teaching Research, 19(6), 667–686.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

GENERATIONAL CONFLICT AND RELIGIOUS IDENTITY IN ZADIE SMITH'S WHITE TEETH: MILLAT, MAGID AND THE SECOND GENERATION

Davronova Baxshanda Olimovna

Ingliz adabiyotshunosligi va tarjimashusonlik kafedrasi

Buxoro davlat universiteti, O'zbekiston

e-mail: bakhshandadavronova@gmail.com

Abstract. Zadie Smith's *White Teeth* (2000) places the children of immigrants at the centre of its vision of late twentieth-century London. This paper examines how the novel represents the conflict between first-generation migrants and their British-born children, with particular attention to religious identity. The study focuses on the Bengali Muslim twins Millat and Magid Iqbal, whose divergent paths, one towards militant fundamentalism and the other towards secular rationalism, frustrate their father Samad's attempt to preserve faith and tradition. Their story is read alongside the experience of Irie Jones and Joshua Chalfen, which shows that intergenerational rupture is not limited to one ethnic or religious community. Drawing on Karl Mannheim's sociology of generations, Stuart Hall's conception of cultural identity as a process of "becoming", Homi Bhabha's notion of colonial mimicry, Alejandro Portes and Rubén Rumbaut's theory of segmented acculturation and Olivier Roy's account of neo-fundamentalism among Western-born Muslims, the analysis argues that Smith portrays religious identity in the second generation as an unstable, chosen and often performative construction rather than an inherited essence. The irony of the twins' fate shows that attempts to fix identity through control tend to produce the very outcomes they seek to prevent.

Keywords: Zadie Smith, *White Teeth*, second generation, generational conflict, religious identity, fundamentalism, secularism, diaspora, mimicry

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Introduction

The problem of generations is one of the organising principles of Zadie Smith's *White Teeth*. The novel opens with the friendship of two Second World War veterans, the Englishman Archie Jones and the Bengali Muslim Samad Iqbal, but its emotional and ideological centre gradually shifts to their children, born in 1975 and raised in multicultural North London (Smith, 2001; Davronova, 2026, p. 49). As the narrator remarks, the parents of the novel's main families were all brought up in strict religious households where God was present at every meal (Smith, 2001, p. 77). Their children, by contrast, grow up among competing languages, faiths and youth cultures, and they inherit not a stable tradition but a set of questions about who they are.

Critics have long recognised that the novel's second generation complicates any simple celebration of multiculturalism. Seda Arikan (2013, p. 1679) observes that the many small stories about the characters' pasts make the novel a historical bond linking past, present and future, while Molly Thompson (2005) argues that the characters suffer less from a lack of belonging than from an "excess" of competing belongings. Dominic Head (2003) reads the second generation as the bearers of the novel's cautious hopes for a future multicultural Britain. What has received less systematic attention is the specifically religious dimension of this generational conflict.

The aim of this paper is to analyse how *White Teeth* represents the transmission and breakdown of religious identity between immigrant parents and their children. The central case is that of the twins Millat and Magid, whose opposite trajectories form one of the novel's sharpest ironies, but the analysis also considers Irie Jones and Joshua Chalfen in order to show that generational rebellion cuts across ethnic and religious boundaries. The paper develops observations first made in the author's monograph on Smith's novel (Davronova, 2026, pp. 24, 31, 55).

Methods

The following methods were applied in the course of the research:

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Theoretical and Analytical Method. The study combines the sociology of generations with postcolonial theory. Karl Mannheim's essay "The Problem of Generations" (Mannheim, 1952, pp. 276–322) provides the concept of a generation as a group shaped by shared formative experiences in youth. Stuart Hall's view that cultural identity is a matter of "becoming" as well as of "being" (Hall, 1990, p. 225) and Homi Bhabha's concept of colonial mimicry as a subject that is "almost the same, but not quite" (Bhabha, 1994, p. 86) are used to interpret the twins' contrasting identities. Portes and Rumbaut's distinction between consonant, dissonant and selective acculturation (Portes & Rumbaut, 2001, pp. 52–54) and Olivier Roy's analysis of neo-fundamentalism among Western-born Muslims (Roy, 2004) help to explain the sociological logic behind the characters' choices.

Textual and Comparative Character Analysis. The paper uses close reading of key episodes and comparative analysis of paired characters: Millat and Magid, Samad and Alsana, Irie and her grandmother Hortense, Joshua and his father Marcus Chalfen. Attention is paid to narrative irony, focalisation and the use of symbolic doubling. Quotations from the novel follow the Penguin edition (Smith, 2001).

Socio-historical Method. The characters' experiences are placed in the context of British debates on multiculturalism, Muslim identity and integration in the 1980s and 1990s, including the controversy surrounding Salman Rushdie's *The Satanic Verses* (1988), which the novel directly incorporates (Modood, 2007; Gilroy, 2004).

Analysis

The analysis is organised around three moments of the generational conflict: the father's attempt to control his sons' identity, the twins' inverted trajectories, and the wider pattern of rebellion that links the children of all three families.

1. Samad's Project: Faith, Fear and the Control of Identity

Samad Iqbal is the novel's most passionate defender of tradition. He defines himself emphatically as a Muslim, a man, a son and a believer, confident that he will

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

"survive the last days" (Smith, 2001, p. 121), and he reproaches Archie for standing for nothing, neither a faith nor a politics nor even his own country (Smith, 2001, pp. 120–121). Yet Samad's own life constantly contradicts his principles. He is a university-educated man reduced to working as a waiter, he struggles with temptations he regards as sinful, and he is tormented by the suspicion that England has corrupted him. His fear for his sons is therefore also a fear about himself.

This anxiety crystallises when Samad realises how strongly the British school shapes his sons' beliefs. After the meeting at which he protests against the Harvest Festival, he resolves to save his children from losing their religion (Smith, 2001, p. 130; Davronova, 2026, p. 58). His solution is drastic: without his wife's knowledge he sends one of the twins, Magid, to Bangladesh to be brought up in the faith and culture of his ancestors, while Millat remains in London (Davronova, 2026, p. 49). Alsana's revenge, her refusal to give her husband a direct answer to any question for years, shows the cost of this decision for the family.

From the perspective of Portes and Rumbaut (2001, pp. 52–54), Samad's strategy is an attempt to impose consonance from above: to keep the children inside the parents' cultural world by cutting them off from the host society. The novel suggests that such control is doomed because identity, as Hall (1990, p. 225) insists, is not a fixed essence that can be preserved like an heirloom but a position continually constructed in history. Already at the age of nine, the narrator tells us, Magid had wanted to be called Mark Smith and to live in another family (Davronova, 2026, p. 53). The child's wish for an English name is a small but telling sign that the cultural boundary Samad wants to defend has already been crossed inside his own home.

2. The Inverted Twins: Fundamentalism and Secular Rationalism

The central irony of the novel lies in the inversion of the twins' destinies. Magid, the son sent to Bangladesh to become a good Muslim, returns as a polished, rational and thoroughly Anglicised young man who admires science and law and becomes the

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

protégé of the Jewish geneticist Marcus Chalfen. Millat, the son left in London, becomes the family's religious radical. As the author's monograph summarises, one son joins radical Islamic groups while the other abandons his father's religion for science and scientific atheism (Davronova, 2026, p. 31). Samad's attempt to secure faith through geography thus produces exactly the opposite of what he intended.

Millat's path illustrates what Roy (2004) describes as the paradox of neo-fundamentalism among Western-born Muslims: radical religiosity arises not from deep immersion in a traditional culture but from its loss. Millat grows up as a charismatic street hero of North London, fascinated by gangster films and youth subculture, and he travels to Bradford to take part in the burning of *The Satanic Verses* without having read the book. He later joins KEVIN, the "Keepers of the Eternal and Victorious Islamic Nation" (Isaacs, 2005), whose very acronym is a joke about its Western, improvised character. His fundamentalism is less a return to his father's faith than a performance of identity, a way of finding meaning, belonging and an answer to racism. In Portes and Rumbaut's terms, it is a product of dissonant acculturation, in which children outpace and reject parental authority while confronting discrimination on their own.

Magid embodies the opposite response. He is, to use Bhabha's formula, the colonial mimic who is "almost the same, but not quite" (Bhabha, 1994, p. 86): more English in manners and convictions than the English themselves, yet still marked as other. His enthusiasm for Marcus Chalfen's FutureMouse project, a genetically engineered mouse whose future can supposedly be programmed, carries a heavy irony. Magid believes in scientific control of destiny just as fervently as Samad believed in religious control, and as the monograph notes, the parodic doubling of the twins expresses two opposed models of diasporic identity, radical and rational, which together reveal the fragmentation of the new generation (Davronova, 2026, p. 55). Both brothers, in different ways, reproduce their father's desire for certainty.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Smith's narrative structure reinforces this ambivalence. The twins are repeatedly described as mirror images whose lives remain mysteriously connected despite the distance between London and Dhaka, and J. P. A. Sell (2006) argues that the novel replaces genetic and cultural determinism with chance and gesture as the true sources of identity. When the brothers finally meet again, their reunion brings not reconciliation but the recognition that neither the mosque nor the laboratory can guarantee a stable self. As the monograph observes, Magid, who begins as one of the novel's principal figures, gradually moves to the periphery of the narrative (Davronova, 2026, p. 36), while Millat's confusion becomes increasingly central.

3. Beyond the Iqbals: Irie, Joshua and the Shared Rebellion of the Second Generation

The generational conflict in *White Teeth* is not confined to the Muslim family. Irie Jones, the daughter of Archie and Clara and the granddaughter of the Jehovah's Witness Hortense Bowden, experiences a similar tension between inherited faith and personal choice. Clara has already rebelled against her mother's strict religious upbringing, and Irie, when she moves in with Hortense, encounters a closed world in which nothing in God's word ever changes (Smith, 2001, p. 389). Her reply that at school they study "the big three", Judaism, Christianity and Islam, and have done a month on Catholicism (Smith, 2001, p. 391), shows that for her generation religion has become an object of comparative study rather than a binding tradition.

Joshua Chalfen offers a striking parallel from the secular, liberal side of the spectrum. Raised by rationalist parents who believe they represent the most enlightened model of English family life, Joshua rebels against his father by joining FATE, a militant animal-rights group, and turning against Marcus's genetic experiments. His radicalism mirrors Millat's: both young men find in a militant collective the moral certainty that their families cannot provide. Smith thus suggests that the second generation's turn to ideology is a general feature of modern youth rather than a cultural

pathology of Muslims, a point that resonates with Modood's (2007, pp. 87–116) critique of essentialist views of minority cultures.

The novel's climax brings all these lines together. On the last night of 1992, at the public presentation of FutureMouse, KEVIN, FATE and Hortense's Jehovah's Witnesses converge on the same hall, each convinced of possessing the truth about the future. Millat aims a gun at Marcus, and it is Archie, the indecisive member of the older generation, who steps into the line of fire. Irie, meanwhile, is pregnant by one of the twins, and the impossibility of knowing which brother is the father becomes the novel's final image of identity that cannot be traced to a single root. As the monograph concludes, the formation of identity among second-generation characters such as Magid, Millat, Clara and Irie is shown as a complex and contradictory process that can intensify personal crisis (Davronova, 2026, pp. 84–85). At the same time, Irie's unborn child, free from the obsession with roots, embodies a fragile hope that the next generation may live beyond the battles of the past (Head, 2003; Gilroy, 2004).

Conclusion

In conclusion, *White Teeth* presents generational conflict as one of the defining experiences of multicultural Britain and links it directly to the question of religious identity. Samad Iqbal's attempt to protect his sons from assimilation by sending Magid to Bangladesh exemplifies a first-generation strategy that seeks to fix identity through control. The novel's ironic reversal, in which the son raised in Bangladesh becomes an English rationalist and the son raised in London becomes a militant fundamentalist, demonstrates that religious identity in the second generation is not inherited automatically but chosen, constructed and often performed. Millat's fundamentalism, read through Roy's theory, appears as a product of Westernisation rather than its opposite, while Magid's rationalism, read through Bhabha's notion of mimicry, reveals the limits of assimilation. The parallel cases of Irie Jones and Joshua Chalfen show that rebellion against parents and attraction to militant certainties cut across ethnic, religious

and secular families alike. Smith therefore rejects both nostalgic essentialism and naive faith in integration. Her novel suggests that the only viable identity for the new generation is an open one, shaped by chance, choice and coexistence rather than by the obsessive search for pure roots.

References

1. Arikan, S. (2013). “History” and “root” in Zadie Smith’s *White Teeth*. *The Journal of Academic Social Science Studies*, *6*(2), 1679–1696.

2. Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture*. London: Routledge. Pp. 85–92 (Ch. 4: Of mimicry and man: The ambivalence of colonial discourse).

3. Davronova, B. O. (2026). *Zadie Smithning “The White Teeth” asarida irqchilik muammolarining aks ettirilishi* [The reflection of racism problems in Zadie Smith’s *White Teeth*]: Monografiya. Buxoro: Bukhara Hamd Print. 108 p. (Pp. 24, 31, 36, 49–58, 84–85). ISBN 978-6206-801-55-9.

4. Gilroy, P. (2004). *After empire: Melancholia or convivial culture?* London: Routledge. 200 p.

5. Hall, S. (1990). Cultural identity and diaspora. In J. Rutherford (Ed.), *Identity: Community, culture, difference* (pp. 222–237). London: Lawrence & Wishart.

6. Head, D. (2003). Zadie Smith’s *White Teeth*: Multiculturalism for the millennium. In R. J. Lane, R. Mengham & P. Tew (Eds.), *Contemporary British fiction* (pp. 106–119). Cambridge: Polity Press.

7. Isaacs, C. (2005). History turned “upside dung”: The English as underdog in Zadie Smith’s *White Teeth*. *Arts Journal: Critical Perspectives on Contemporary Literature, Art & Culture of Guyana & the Caribbean*, *2*(1), 39–48.

8. Mannheim, K. (1952). The problem of generations. In P. Kecskemeti (Ed.), *Essays on the sociology of knowledge* (pp. 276–322). London: Routledge & Kegan Paul.

9. Modood, T. (2007). *Multiculturalism: A civic idea*. Cambridge: Polity Press. Pp. 87–116 (Ch. 5: Multiculturalism and essentialism).

10. Portes, A., & Rumbaut, R. G. (2001). *Legacies: The story of the immigrant second generation*. Berkeley: University of California Press; New York: Russell Sage Foundation. Pp. 52–54.

11. Roy, O. (2004). *Globalised Islam: The search for a new ummah*. London: Hurst & Company. 364 p.

12. Sell, J. P. A. (2006). Chance and gesture in Zadie Smith's *White Teeth* and *The Autograph Man*: A model for multicultural identity? *The Journal of Commonwealth Literature*, *41*(3), 27–44. https://doi.org/10.1177/0021989406068733

13. Smith, Z. (2001). *White Teeth*. London: Penguin Books. 542 p. (Original work published 2000)

14. Thompson, M. (2005). "Happy multicultural land"? The implications of an "excess of belonging" in Zadie Smith's *White Teeth*. In K. Sesay (Ed.), *Write black, write British: From post colonial to black British literature* (pp. 123–137). Hertford: Hansib.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

BIBLICAL INTERTEXTUALITY AND THE CRISIS OF CHRISTIAN TRADITION IN ZADIE SMITH'S WHITE TEETH

Davronova Bakhshanda Olimovna

Bukhara State University

Faculty of Foreign languages, Department of English literature and translation studies. bakhshandadavronova@gmail.com

Abstract. Zadie Smith's *White Teeth* (2000) is usually discussed as a novel about race, migration and hybridity, but its representation of religion has received far less attention. This paper explores how Smith uses biblical allusion, quotation and stylisation to reflect on the place of Christianity in a secular and multicultural Britain. Drawing on Julia Kristeva's concept of intertextuality, Gérard Genette's typology of transtextual relations, Linda Hutcheon's theory of parody and sociological accounts of secularisation, the study analyses three groups of episodes: Samad Iqbal's parodic imitation of King James English during a school debate on the Harvest Festival; the friendly dispute between Clara and Alsana over the shared Abrahamic story; and the sectarian faith of Hortense Bowden, a Jehovah's Witness awaiting the end of the world, together with the colonial Christianity that shaped her family history. The analysis demonstrates that Smith's biblical intertexts function as a source of complex humour, a means of interfaith dialogue and an instrument of critique directed at both hollow ritual and religious exclusivity. The paper contributes to the study of religion, intertextuality and postmodern poetics in contemporary British fiction.

Keywords: Zadie Smith, *White Teeth*, intertextuality, Bible, parody, Christianity, secularisation, religious identity, postmodernism

Introduction

Religion occupies a surprisingly central place in Zadie Smith's *White Teeth*. Each of the novel's families carries its own religious inheritance: Samad Iqbal struggles to remain a faithful Muslim in London, Clara Bowden grows up as a Jehovah's Witness

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

under the strict guidance of her mother Hortense, and the secular, rationalist Chalfens represent a liberal culture in which faith has become largely irrelevant. As the narrator observes, all three families were raised in strict religious households where God was present at every meal (Smith, 2001, p. 77). The novel's London is thus not only a meeting place of races and languages but also a space where several religious traditions coexist with an increasingly secular majority culture.

At the same time, Western Christianity is the tradition against which most of the characters measure themselves. The language of the King James Bible, Christian festivals, missionaries and church congregations appear throughout the text, often in an ironic light. This raises the question of what remains of Christian culture in a society where, to use Grace Davie's well-known formula, many people continue "believing without belonging" or, increasingly, belonging without believing (Davie, 1994; Bruce, 2002). Northrop Frye (1982) famously described the Bible as the "great code" of Western literature, and Smith's novel tests how far this code is still legible to a multicultural readership.

The purpose of this paper is to analyse the biblical intertextuality of *White Teeth* and to show how Smith uses it to depict the crisis of Christian tradition in contemporary Britain. The study argues that the novel neither simply rejects nor nostalgically defends Christianity. Rather, it uses biblical language parodically to expose the gap between religious form and social practice, and it contrasts the closed, exclusive faith of sectarian believers with the open, friendly dialogue that becomes possible when characters recognise their shared scriptural heritage. The paper develops material from the third chapter of the author's monograph (Davronova, 2026, pp. 57–81).

Methods

The following methods were applied in the course of the research:

Theoretical and Analytical Method. The study is based on the theory of intertextuality. Julia Kristeva's claim that every text is built as a mosaic of quotations

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

and is the absorption and transformation of another text (Kristeva, 1980, p. 66) provides the general framework. Gérard Genette's classification of transtextual relations, including quotation, allusion, parody and pastiche (Genette, 1997, pp. 1–7), is used to distinguish the different ways in which biblical material enters the novel. Linda Hutcheon's definition of parody as repetition with critical distance (Hutcheon, 1985, p. 6) and her concept of historiographic metafiction (Hutcheon, 1988, p. 5) help to explain the ironic function of these borrowings.

Textual and Stylistic Analysis. The paper uses close reading of dialogues and narratorial passages in which biblical quotations, allusions and archaic stylisations appear. Particular attention is given to the grammar and vocabulary of King James English, to the juxtaposition of high religious register with everyday colloquial speech, and to the comic effects that this contrast produces. Quotations from the novel follow the Penguin edition (Smith, 2001); biblical references follow the Authorized King James Version.

Contextual and Sociological Method. The religious episodes of the novel are interpreted in the context of secularisation in Britain and Europe and of contemporary debates about the future of Christianity in a continent transformed by immigration (Davie, 1994; Bruce, 2002; Jenkins, 2007). The sociological concept of "moralistic therapeutic deism" (Smith & Denton, 2005, pp. 162–171) is used to characterise the diluted, ethical rather than doctrinal religiosity that surrounds the novel's characters.

Analysis

The analysis focuses on three functions of biblical intertextuality in *White Teeth*: parodic stylisation as a critique of empty ritual, shared scripture as a ground for interfaith friendship, and sectarian quotation as a sign of religious exclusivity linked to colonial history.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

1. Parodic Stylisation: Samad and the Harvest Festival

One of the most memorable religious scenes in the novel takes place at a meeting of parents and governors at the children's school, where the annual Harvest Festival is discussed. Samad, who takes religious festivals extremely seriously, objects that the Harvest Festival is not a Christian holiday at all and asks where in the Bible it is written that a child must take food from his parents' cupboards to the school assembly (Smith, 2001, p. 130). He formulates his objection in a mock-biblical imperative, using the archaic forms "thou must" and "thou shalt" of the King James translation, and he even asks whether such customs are not simply pagan ideals.

In Genette's terms, Samad's speech is not a quotation but a pastiche: it imitates the style of a hypotext without reproducing any actual verse (Genette, 1997, pp. 1–7). The comic effect arises from the collision of the solemn biblical register with trivial details of modern school life, such as frozen fish fingers and a loaf baked in the shape of a fish. At the same time, the parody carries a serious argument. Using the dominant culture's own sacred language, Samad exposes the distance between Christian ritual and its contemporary secular practice. This is precisely the "critical distance" that Hutcheon (1985, p. 6) identifies as the essence of parody.

The reply Samad receives confirms his suspicion. A teacher frankly admits that the school prefers to think of such occasions as being more about community than about religion (Smith, 2001, p. 130), and she remarks elsewhere that she would happily remove Christmas from the calendar altogether if she could. For Samad this answer is no comfort, and he exclaims that the community has become man's god. The episode illustrates what sociologists have called the transformation of Christianity into a vague civic and moral framework, close to the "moralistic therapeutic deism" in which God remains in the background while being a good person is what matters (Smith & Denton, 2005, pp. 162–163). The Czech theologian Dan Drápal (2018) applies the same concept critically to European Christianity, and Smith's scene can be read as a literary

embodiment of this diagnosis: the festival survives as a pleasant school custom, but its religious meaning has disappeared.

2. Shared Scripture and Interfaith Dialogue: Clara, Alsana and the Story of Abraham

Not all religious encounters in the novel are polemical. Before the birth of their children, the young wives Clara and Alsana discuss possible names. Clara, who still carries the biblical knowledge of her Jehovah's Witness upbringing, mentions that Archie likes the name Sarah and that it was good enough for Abraham's wife (Smith, 2001, p. 75). Alsana instantly corrects her, insisting that the patriarch should be called Ibrahim and adding that Sarah gave birth at a hundred years old by the grace of Allah (Smith, 2001, p. 75).

The allusion is to the Genesis narrative of Abraham and Sarah, who receive the promise of a son, Isaac, in their old age, a story recognised in Judaism, Christianity and Islam alike. The narrator makes clear that Alsana's correction arises more from instinct than from Qur'anic pedantry: it is a spontaneous claim to cultural ownership rather than a theological dispute. What is important is the tone of the exchange. The two women briefly touch the boundary between their traditions, yet the difference does not threaten their friendship. In this scene the biblical intertext works not as a marker of division but as a shared cultural memory, and it anticipates the novel's broader suggestion that understanding between cultures begins with recognising what people have in common (Trimm, 2016).

A similar softening function is performed by humorous biblical allusions in everyday speech. Describing the death of a boastful soldier during the war, the narrator remarks that Private Mackintosh, for all his big talk, had soiled himself at St Peter's Gate (Smith, 2001, p. 93). Later, after Archie's failed suicide attempt, Clara tells him in her Jamaican English that he looks good for someone who has come so close to St Peter's Gate (Smith, 2001, p. 25). The image of St Peter guarding the gate of heaven,

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

rooted in Matthew 16:19 and popular Christian tradition, is here detached from solemn eschatology and fused with colloquial idiom. As a result, death and despair are approached through laughter, which, according to Smith's own remarks on her style, reflects the "messy complexities of the human heart" rather than a controlled, single register (Smith, 2003).

3. Sectarian Exclusivity and Colonial Christianity: Hortense Bowden

The most intense religious figure in the novel is Hortense Bowden, Clara's mother and a devoted Jehovah's Witness. Unlike Samad's parody, Hortense's speech is full of direct biblical quotations with exact references. Speaking of the effort required to come close to Jehovah, she cites the Beatitude that the pure in heart shall see God and adds the reference, Matthew 5:8 (Smith, 2001, p. 30). Clara's youth group is similarly taught the necessity of separating the sheep from the goats, an allusion to Matthew 25:31–46 (Smith, 2001, p. 34). The habit of naming book, chapter and verse signals not only knowledge but authority and exclusivity: for Hortense, only Jehovah saves (Smith, 2001, p. 29), and most of humanity has already sinned too much to be rescued.

Smith treats this sectarian certainty with gentle but unmistakable irony. In 1974 Hortense prepares for the end of the world, which she has marked in blue in the household calendar for 1 January 1975, and she frames the printed announcement of the apocalypse and places it proudly on the television between a glass Cinderella and a cloth embroidered with the Ten Commandments (Smith, 2001, p. 32). The juxtaposition of eschatological terror and kitsch domestic decoration is both comic and disturbing. When the prophecy fails, Hortense is nevertheless ready to believe again that the apocalypse is near, quoting the promise that "this generation shall not pass" (Matthew 24:34), which her sect applied to the generation of 1914 (Hewitt, 2007, p. 35). The novel thus shows how scripture can be appropriated to sustain fear and control, and how a closed system of interpretation resists every disconfirmation.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

The roots of Hortense's faith are revealed only near the end of the novel, in the story of her mother Ambrosia in colonial Jamaica. The narrator ironically lists the subjects that the English officer Captain Durham undertakes to teach the girl: letters, numbers, the Bible, English history and trigonometry, followed by a much longer lesson in "anatomy" (Smith, 2001, p. 357). Behind the language of education and moral improvement lies sexual exploitation, and the novel's bitter aphorism that the English want to teach and steal from you at the same time (Smith, 2001, p. 356) condenses the hypocrisy of colonial Christian paternalism. Ambrosia is eventually drawn neither to the Anglican nor to the Methodist church but to the Jehovah's Witnesses through a fiery Scottish missionary who promises to take her to "the Truth" (Smith, 2001, p. 359). As Seda Arikan (2013) notes, the search for roots in the novel repeatedly uncovers histories that are far from pure, and here the very origin of Hortense's zeal lies in colonial violence.

The consequences of this exclusivity are felt by the next generations. Clara cannot sustain her mother's rigorous standards and gradually turns to the secular world, while Irie, questioning the meaning of life, receives from Hortense the advice that nothing in God's word changes and that only people are mistaken (Smith, 2001, p. 389). When Hortense asks whether Irie's school teaches her the only true church, Irie answers that they study "the big three", Jews, Christians and Muslims, and that they did a month on Catholicism (Smith, 2001, p. 391). The innocent remark, which separates Catholicism from Christianity as if it were a fourth religion, reveals the fragmented and superficial religious literacy of the younger generation. Between the sectarian certainty of the grandmother and the vague eclecticism of the granddaughter, the novel locates the crisis of Christian tradition in contemporary Britain.

Conclusion

In conclusion, biblical intertextuality in *White Teeth* is far more than decorative allusion. Smith uses the Bible in at least three distinct ways. First, through Samad's

pastiche of King James English, she parodies the empty survival of Christian ritual in secular institutions and shows that festivals such as Harvest have become community customs detached from faith. Second, in the conversation between Clara and Alsana about Abraham and Sarah, scripture functions as a shared heritage that permits friendly dialogue between Christian and Muslim characters, while humorous references to St Peter's Gate soften the treatment of death and despair. Third, through Hortense Bowden and the story of Ambrosia, Smith exposes the dangers of religious exclusivity and the complicity of colonial Christianity in exploitation. These findings confirm that intertextuality, in Kristeva's and Genette's sense, is a key structural principle of Smith's postmodern poetics and that her irony is directed not at faith as such but at its hollow, coercive or hypocritical forms. The novel thus portrays a Britain in which the "great code" of the Bible is still present but increasingly fragmented, and suggests that genuine coexistence depends on recognising common human and spiritual ground rather than on claiming exclusive possession of the truth.

References

1. Arikan, S. (2013). "History" and "root" in Zadie Smith's *White Teeth*. *The Journal of Academic Social Science Studies, 6*(2), 1679–1696.

2. *The Bible: Authorized King James Version*. (1997). R. Carroll & S. Prickett (Eds.). Oxford: Oxford University Press. Genesis 17:15–21, 21:1–7; Matthew 5:8, 16:19, 24:34, 25:31–46; Titus 1:15.

3. Bruce, S. (2002). *God is dead: Secularization in the West*. Oxford: Blackwell. xv + 269 p.

4. Davie, G. (1994). *Religion in Britain since 1945: Believing without belonging*. Oxford: Blackwell. xiii + 226 p.

5. Davronova, B. O. (2026). *Zadie Smithning "The White Teeth" asarida irqchilik muammolarining aks ettirilishi* [The reflection of racism problems in Zadie

Smith's *White Teeth*]: Monografiya. Buxoro: Bukhara Hamd Print. 108 p. (Pp. 57–81). ISBN 978-6206-801-55-9.

6. Drápal, D. (2018, October 29). *Moralistický terapeutický deismus* [Moralistic therapeutic deism] [Blog post, online]. http://dan-drapal.cz/moralisticky-terapeuticky-deismus/

7. Frye, N. (1982). *The great code: The Bible and literature*. New York: Harcourt Brace Jovanovich. xxiii + 261 p.

8. Genette, G. (1997). *Palimpsests: Literature in the second degree* (C. Newman & C. Doubinsky, Trans.). Lincoln: University of Nebraska Press. Pp. 1–7.

9. Hewitt, K. (2007). *White Teeth by Zadie Smith: A commentary with annotations*. Perm. P. 35.

10. Hutcheon, L. (1985). *A theory of parody: The teachings of twentieth-century art forms*. New York: Methuen. P. 6.

11. Hutcheon, L. (1988). *A poetics of postmodernism: History, theory, fiction*. New York: Routledge. P. 5 (xiii + 268 p.).

12. Jenkins, P. (2007). *God's continent: Christianity, Islam, and Europe's religious crisis*. New York: Oxford University Press. ix + 340 p.

13. Kristeva, J. (1980). Word, dialogue and novel. In L. S. Roudiez (Ed.), *Desire in language: A semiotic approach to literature and art* (pp. 64–91). New York: Columbia University Press.

14. Smith, C., & Denton, M. L. (2005). *Soul searching: The religious and spiritual lives of American teenagers*. New York: Oxford University Press. Pp. 162–171.

15. Smith, Z. (2001). *White Teeth*. London: Penguin Books. 542 p. (Original work published 2000)

16. Smith, Z. (2003, November 1). Love, actually. *The Guardian* (online edition). https://www.theguardian.com/books

17. Squires, C. (2002). *Zadie Smith's White Teeth: A reader's guide*. New York; London: Continuum. 96 p.

18. Trimm, R. (2016). After the century of strangers: Hospitality and crashing in Zadie Smith's *White Teeth*. *Contemporary Literature, 56*(1), 145–172. https://doi.org/10.3368/cl.56.1.145

MUNDARIJA

CONTENTS

5–13 Solijonova Madinabonu Akramjon qizi
MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTI TARBIYACHI-PEDAGOGLARINING KASBIY-METODIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING DALILLARGA ASOSLANGAN INDIVIDUAL MODELI
doi: 10.5281/zenodo.23884787

14–21 Abdullayev H.X.
THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN ENGLISH LANGUAGE LEARNING: OPPORTUNITIES, CHALLENGES, AND PEDAGOGICAL IMPLICATIONS
doi: 10.5281/zenodo.23884892

22–29 Ibroximova Hayitxon Mirzoxidjon qizi
RAQAMLI IQTISODIYOTDA BUXGALTERNING KASBIY KOMPETENSIYALARI TRANSFORMATSIYASI VA 1C AVTOMATLASHTIRISHINING MEHNAT UNUMDORLIGIGA TA’SIRI
doi: 10.5281/zenodo.23911048

30–33 To‘xtasinova Zuxraxon
“YASHIL” IQTISODIYOT KASBLARINI MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARGA INTERAKTIV MULTIPLIKATSION DASTURLAR ORQALI O‘RGATISH
doi: 10.5281/zenodo.23913536

34–43 Solijonova Madinabonu Akramjon qizi
SUN’IY INTELLEKT DAVRIDA MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTLARI TARBIYACHI-PEDAGOGLARINING KASBIY-METODIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH: INSON MARKAZLI MODELI
doi: 10.5281/zenodo.23913615

44–46 To‘xtasinova Zuxraxon
MAKTABGACHA TA’LIMDA BOLALARNI ZAMONAVIY VA KELAJAK KASBLARI BILAN TANISHTIRISHDA RAQAMLI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH METODIKASI
doi: 10.5281/zenodo.23913731

47–61 Bekpulatova Maxbuba Asadovna
ARXEOLOGIK MEROSNI MUZEYLASHTIRISHNING ZAMONAVIY USULLARI
doi: 10.5281/zenodo.23913783

MUNDARIJA · CONTENTS

62–73
Bekpulatova Maxbuba
BOYSUN HUDUDINING ARXEOLOGIK YODGORLIKLARI: QADIMGI AHOLI MADANIYATI, TARIXIY TARAQQIYOTI VA ARXEOLOGIK MEROS TAHLILI
doi: 10.5281/zenodo.23913822

74–87
Ishnazarova Shaxnoza Ruziyevna
QORATEPA BUDDAVIYLIK MAJMUASI: TARIX VA ARXEOLOGIYA
doi: 10.5281/zenodo.23913883

88–98
Jo‘rayev Olimjon Xoliqovich
MUHAMMAD IBN ISMOIL AL-BUXORIYNING ISLOM ILM-FANIDAGI O‘RNI
doi: 10.5281/zenodo.23913932

99–107
Bobomurodova Yulduz Shaydullo qizi
ZAMONAVIY TA’LIM JARAYONIDA PEDAGOGIK MAHORAT VA TARBIYAVIY FAOLIYATNING O‘ZARO UYG‘UNLIGI
doi: 10.5281/zenodo.23928033

108–111
Aminova O‘g‘iloy Daminovna
MAKTABGACHA KICHIK GURUH YOSHDAGI BOLALARDA RATSIONAL OVQATLANISH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI
doi: 10.5281/zenodo.23929599

112–117
Abjalova Gulandon, Nilufar Umarova
ABDULLA ORIPOV SHE’RIYATIDA FALSAFIY LIRIZM
doi: 10.5281/zenodo.23929718

118–123
Abjalova Gulandon, Ravshanova Gulruhbegim
SHARQ VA G‘ARB EPIK AN’ANALARIDA QAHRAMON OBRAZI (“ALPOMISH” VA “ODISSEYA” DOSTONLARI QIYOSIDA)
doi: 10.5281/zenodo.23929817

124–127
Solijonova Madinabonu Akramjon qizi
MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTLARI TARBIYACHI-PEDAGOGLARINING KASBIY-METODIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA PEDAGOGIK O‘ZARO TA’SIR SIFATINI TAKOMILLASHTIRISH
doi: 10.5281/zenodo.23929922

128–135
Rashidova Oyistaxon Mirzoxid qizi, Raxmonov Islombek Abdurashid o‘g‘li
SURUNKALI BUYRAK KASALLIGI: BOSQICHLARI, DIAGNOSTIKASI, DAVOLASH VA PROFILAKTIKASI
doi: 10.5281/zenodo.23929977

MUNDARIJA · CONTENTS

136–144 Isaqjonova Umidaxon Shavkat qizi
RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR MUHITIDA MAKTABGACHA 6–7 YOSHLI BOLALARNING INTELLEKTUAL QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH
doi: 10.5281/zenodo.23957478

145–159 Narkulova Zulayxo Abdusamatovna
QADIMGI KUSHON DAVLATI NUMIZMATIKASI VA UNING O‘ZBEKISTON QADIMGI TARIXINI O‘RGANISHDAGI AHAMIYATI
doi: 10.5281/zenodo.23957924

160–165 Chuliyeva Laylo Xolmurod qizi
MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA URF-ODAT VA QADRIYATLARNI SHAKLLANTIRISHDA TARBIYACHINING O‘RNI
doi: 10.5281/zenodo.23958493

166–175 Asqarova Gulziraxon Shuxratjon qizi
MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA BILINGVIZM SHAROITIDA IJTIMOIY-KOMMUNIKATIV KOMPETENTSIYALARNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI
doi: 10.5281/zenodo.23958687

176–180 Xudoyarov Davron
MASOFADAN BOSHQARUV TIZIMLARIDA SIMLI VA SIMSIZ ALOQA ASOSIDA BARQAROR SIGNAL ALMASHINUVI MODELINI YARATISH
doi: 10.5281/zenodo.23958823

181–182 Rustamova Begoyim Ravshan qizi
O‘ZBEK TILINING KIRILL VA LOTIN YOZUVLARIDAGI IMLO MUAMMOLARI HAMDA ULARNING RAQAMLI MATNLARDAGI KO‘RINISHI
doi: 10.5281/zenodo.23958942

183–193 Turg‘unov Foziljon Fahriddin o‘g‘li
STATE BUDGET AND ECONOMIC GROWTH IN UZBEKISTAN: RECENT TRENDS, FISCAL CONSOLIDATION, AND DEVELOPMENT IMPLICATIONS
doi: 10.5281/zenodo.23968632

194–207 Baxtiyorova Jasmina Jasur qizi
ERKIN VOHIDOV IJODIDA MILLIY G‘URUR VA VATANPARVARLIK TALQINI: «O‘ZBEGIM» QASIDASINING BADIIY-G‘OYAVIY TAHLILI
doi: 10.5281/zenodo.23968785

MUNDARIJA · CONTENTS

208–218
Maxmudova Parizoda Avazbekqizi, Raxmonov Islombek Abdurashid o‘g‘li
SURUNKALI VIRUSLI GEPATITLAR: ZAMONAVIY DIAGNOSTIKA VA ANTIVIRAL DAVOLASH TAMOYILLARI
doi: 10.5281/zenodo.23973348

219–232
Odilov Odiljon, B. Salimov
MUZEYLARDA SUN’IY INTELLEKTNING O‘RNI: MUZEYLARGA SUN’IY INTELLEKT KERAK(MI)? TERMIZ ARXEOLOGIYA MUZEYI FONDLAR BOSH SAQLOVCHISI
doi: 10.5281/zenodo.23987630

233–237
Akbar Muminov
TERMIZ VOHASI BUDDAVIY ME’MORIY MAJMUALARI: LIDAR, GPR, DRON-FOTOGRAMMETRIYA VA AI REKONSTRUKSIYA TAHLILLARIGA NISBATAN YANGI ARXEOLOGIK MODEL
doi: 10.5281/zenodo.23987658

238–248
Xudoyberdiyev Lutffulla Tursunmaxmat o‘g‘li
ILK O‘RTA ASRLARDA TERMIZ SHAHRINING IJTIMOIY-IQTISODIY VA MADANIY RIVOJLANISHI
doi: 10.5281/zenodo.23987691

249–252
Ibragimova Mastona
OLIY TA’LIMDA SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANISHNING TALABALARNING MUSTAQIL FIKRLASHIGA TA’SIRI
doi: 10.5281/zenodo.23987730

253–256
Ibragimova Mastona Isaboyevna
O‘ZBEK NASRIDA OILAVIY QADRIYATLAR VA SHAXS MA’NAVIYATI (TOG‘AY MUROD ASARLARI MISOLIDA)
doi: 10.5281/zenodo.23987773

257–265
Aliqulov Jaloliddin Botir o‘g‘li
LABORATORIYA SINOVLARI VA MUVOFIQLIKNI BAHOLASH JARAYONLARINING METROLOGIK TA’MINOTI VA ZAMONAVIY RIVOJLANISH TENDENSIYALARI
doi: 10.5281/zenodo.23987809

266–273
G‘ulomova Dilgira Dilmurod qizi
MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARGA EKOLOGIK TARBIYA BERISH METODIKASI
doi: 10.5281/zenodo.23987848

MUNDARIJA · CONTENTS

274–279
Astanov Sardor Sobirjonovich
JAMOAVIY TA'LIM JARAYONIDA AXBOROT ALMASHINUVINI TASHKIL ETISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI
doi: 10.5281/zenodo.23987863

280–287
Hamroyeva E'zoza Akmal qizi
RAQAMLI KURIKUMLARNI LOYIHALASHTIRISHNING DIDAKTIK TAMOYILLARI VA METODOLOGIK YONDASHUVLARI
doi: 10.5281/zenodo.23987888

288–292
Erkinova Sevinch
NORMATIV-HUQUQIY VA SIYOSIY-DIPLOMATIK MATNLAR TARJIMASIDA LINGVISTIK MUVOFIQLIK VA EKSPERTIZA MASALALARI
doi: 10.5281/zenodo.23994688

293–299
G'ulomova Mastura
BOLADA DEVIANT XULQNI ANIQLASHNING PSIXODIAGNOSTIK USULLARI
doi: 10.5281/zenodo.23994752

300–306
Kenjayeva Yulduz G'ulomovna
TA'LIM JARAYONIDA TAQQOSLASH USULI ASOSIDA BILIMLARNI TAHLIL QILISH KO'NIKMASINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI
doi: 10.5281/zenodo.23994816

307–313
Mirzayeva Maftuna Sherali qizi
XIYONAT MOTIVINING POETIK XUSUSIYATLARI VA BADIIY TALQINLARI
doi: 10.5281/zenodo.23994883

314–322
Ahmedova Baxtigul Umariddin qizi
ULUG'BEK HAMDAM SHE'RIYATIDA POETIK IDROK VA TALQIN QIRRALARI
doi: 10.5281/zenodo.23994896

323–329
Berdimuratova Dilnura
KOMPETENSIYAGA ASOSLANGAN BAHOLASH MEZONLARI TIZIMINI AMALIYOTGA TATBIQ ETISH USULLARI
doi: 10.5281/zenodo.23997808

330–348
Muradov Mukhammad Obomislim ogli
LINGUISTIC MARKERS OF AI-GENERATED TEXTS IN UZBEK: A STYLOMETRIC AND PRAGMATIC ANALYSIS OF HUMAN-WRITTEN AND LLM-GENERATED ACADEMIC DISCOURSE.
doi: 10.5281/zenodo.24014866

MUNDARIJA · CONTENTS

349–357
Sobirjonov Ahrorbek Adhamjon o‘gli
O‘ZBEKISTONDA XIZMATLAR SOHASINI RIVOJLANTIRISHNING IQTISODIY TENDENSIYALARI VA ISTIQBOLLARI
doi: 10.5281/zenodo.24028388

358–368
Sobirova Mohichehra Shamsiddin qizi, Baxtiyorova Muxlisa Po‘lat qizi
ERITILGAN PISHLOQ ISHLAB CHIQARISHDA FUNKSIONAL O‘SIMLIK MOYLARIDAN FOYDALANISHNING TEXNOLOGIK VA SIFAT KO‘RSATKICHLARIGA TA’SIRI
doi: 10.5281/zenodo.24028409

369–374
Muxtorova Sevinch Anvar qizi
TOG‘AY MURODNING “OYDINDA YURGAN ODAMLAR” ASARIDA TO‘Y BILAN BOG‘LIQ BO‘LGAN LINGVOKULTUROLOGIK BIRLIKLARNING QO‘LLANILISHI
doi: 10.5281/zenodo.24056893

375–382
Qo‘ziboyeva Dilfuza
DEVELOPING VOCABULARY KNOWLEDGE THROUGH READING ARTICLES: EFFECTIVE STRATEGIES FOR B2-LEVEL ENGLISH LEARNERS
doi: 10.5281/zenodo.24044081

383–391
Davronova Baxshanda Olimovna
GENERATIONAL CONFLICT AND RELIGIOUS IDENTITY IN ZADIE SMITH’S WHITE TEETH: MILLAT, MAGID AND THE SECOND GENERATION
doi: 10.5281/zenodo.24044096

392–401
Davronova Bakhshanda Olimovna
BIBLICAL INTERTEXTUALITY AND THE CRISIS OF CHRISTIAN TRADITION IN ZADIE SMITH’S WHITE TEETH
doi: 10.5281/zenodo.24044144

MUNDARIJA · CONTENTS